X

1961

EESTI NSV
MUUSEUMID

379
E21

EESTI NSV MUUSEUMID

KOOSTANUD

I. ROSENBERG

V. Kingissepa nim. Tselluloosi- ja Paberitööstuse Kombinaadi Ametiühinga raamatukogu
№ 1146

1961

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS · TALLINN

Kaane kujundanud
E. Tali

SAATEKS

Eesti muuseumidel on täita oma osa sotsialistlikus kultuuris ja vabariigi kommunistlikus ülesehitustöös. Ometi pole Eesti muuseumide kohta kuni käesoleva ajani ilmunud ühtegi ülevaatlikumat käsitlust. Seoses sellega, et vabariigi muuseumidel puudub praegu ühtne juhtiv keskus, kuhu koonduksid andmed kõigist muuseumidest, on terviklik ülevaade Nõukogude Eesti muuseumide kohta eriti vajalik. Koguteos «Eesti NSV muuseumid» on esimene katse selle lünga täitmisel.

Teose eesmärgiks on tutvustada laiemale avalikkusele Nõukogude Eesti muuseumide arengut ning äratada huvi muuseumides säilitatavate varade vastu. Kogumik on käsiraamatuna vajalik kodu-uurijaile, õpetajaile, turismijuhtidele, matkajaile ja kõigile muuseumisõpradele.

Raamatus on antud ülevaade kõikidest muuseumidest peale Elva Koduloomuuseumi ja Meremuuseumi, mis on alles organiseerimisstaadiumis.

Kirjutised muuseumide kohta on jaotatud kolme rühma: 1) keskmuuseumid, 2) memoriaalmuuseumid ja 3) kohamuuseumid.

Keskmuuseumide rühmas on käsitletud Tallinnas ja seejärel Tartus asuvaid muuseume. Kummagi linna muuseumid on omakorda järjestatud vastavalt nende profiilile ja materjalide ulatusele (laiema profiiliga muuseumid on paigutatud ettepoole).

Memoriaalmuuseumide rühm sisaldab kirjutisi memoriaal-, talu- ja majamuuseumide kohta mälestatavate kirjanike, kunstnike ja ühiskonnategelaste sünnidaatumite kronoloogilises järjestuses. Selles rühmas on antud ka ülevaade Mahtra Muuseumist, ainsast riiklike muuseumide võrku mittekuuluvast, kuid riiklike vahendite abil Mahtra ülestõusu mälestuseks rajatud muuseumist.

Kohamuuseumide rühmas on artiklid paigutatud tähestikulises järjekorras, arvestades vastava linna või rajooni ja ühtlasi muuseumi nime algustähte. Muuseumide filiaalide — Mõniste Muuseumi, Mihkli Talumuuseumi ja Kiek in de Köki — ülevaated on esitatud vastavat põhimuuseumi käsitleva artikli järel.

Käesoleva kogumiku põhiprintsiibid töötas välja koostaja. Artiklite autoreiks on muuseumide direktorid või teaduslikud töötajad.

Koostaja

EESTI MUUSEUMIDE ARENEMISTEEST

Eesti NSV muuseumidel on seljataga pikk ja keerukas arenemistee, mis vanematel muuseumidel haarab endasse kuni poolteist sajandit.

Muuseumitöö on alguse saanud kodu-uurimisest, millel on pikaajalised traditsioonid ja oluline koht meie kultuuriloos. Aktiivne koduuurimine ja muinsusesemete kogumine algas Eestis XVIII sajandi teisel poolel. Selle töö esimeseks ulatuslikumaks kirjalikuks mälestiseks on A. W. Hupeli teos «Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland», mis ilmus aastail 1774—1782 Riias. Hupeli teoses on käsitletud iga üksiku kihelkonna loodust, ajalugu ja etnograafiat, samuti põllundust ja agrotehnikat. Andmete koguna on teos säilitanud oma väärtuse tänapäevani.

Materjalide kogumisest Hupeli teose jaoks võtsid osa paljude kihelkondade pastorid, kooliõpetajad ja teised kodu-uurijad. See äratas neis ringkondades üha suuremat huvi kodu-uurimise ja muinsusvarade vastu. XVIII sajandi lõpul hakati koguma ka ajaloolisi ja etnograafilisi esemeid ning arheoloogilisi leide. Esimesteks suuremateks erakogu-

jateks olid juba eespool mainitud pastor A. W. Hupel Põltsamaal, pastor Ed. Ph. Körber Võnnus ja apteeker J. Burchardt Tallinnas. Körberi kollektsioon moodustas hiljem väärtusliku osa Õpetatud Eesti Seltsi kogudes; Burchardti «antikviteetide ja rariteetide kabinet» oli faktiliselt Tallinna vanim muuseum.

Muuseumide tegelik rajamine Eestis langeb XIX sajandisse. Sajandi algul said nähtavaks uue, kapitalistliku formatsiooni kujunemise esimesed algmed. Mõisamajanduses algas üleminek uuele, intensiivsele põllupidamisviisile mitmeväljа- ja viljavaheldussüsteemiga, hakati kasutama uusi kultuure ja arendama loomakasvatust. Uus põllupidamisviis ei sobinud olemasoleva pärisorjusliku süsteemiga. Muutused tootlike jõudude arengus nõudsid uute tootmissuhete kehtestamist ja talurahva vabastamist pärisorjusest. Samaaegselt pärisorjusliku majanduse kriisiga hakkas Baltimail levima ka prantsuse valgustusliku filosoofia mõju ja ratsionalism. Sellega kaasnes huvi materiaalse kultuuri ja inimmõistuse loomingu uurimise vastu.

Kultuuri ja teaduse keskuseks Eestis kujunes 1802. aastal avatud Tartu ülikool, mille juurde tekkisid ka esimesed muuseumid. Kuna sel ajal domineeris klassikaline haridus, siis on mõistetav, et esimesena rajati 1803. aastal kunstimuuseumi profiiliga Klassikalise Muinasteaduse Muuseum. Suuri teeneid muuseumi asutamisel oli klassikalise filoloogia, kirjandus- ja kunstiajaloo professoril K. Morgensternil.

Järgmised muuseumid, mis rajati ülikooli juurde, olid loodusteadusliku profiiliga. XIX sajandi alguskümnendeil hakkas Tartu ülikool kujunema loodusteaduslike distsipliinide uurimise märkimisväärseks keskuseks ülevenemaalises ulatuses. Siia olid koondunud mitmed silmapaistvad teadlased, nagu ülikooli esimene rektor füüsik G. Fr. Parrot, silmapaistev Vene floora uurija botaanik K. Fr. Ledebour, anatoom-füsioloog K. Fr. Burdach, mineraloog M. Engelhardt ja zooloog J. Fr. Eschscholz. Kaks viimast ongi Mineraloogiakabineti (asutatud 1820. a.) ja Zooloogiakabineti (asutatud 1822. a.) rajajaiks ning esimesteks direktoriteks. Mineraloogiakabineti loomisega pandi alus geoloogiamuuseumile. Zooloogiakabinetist kujunes hiljem zooloogiamuuseum.

Ajaloomuuseum rajati Tartu ülikooli juurde kaks aastakümmet hiljem.

XVIII sajandi lõpul ärganud huvi arheoloogia ja ajaloo uurimise vastu süvenes ning laienes XIX sajandi algupoolel veelgi. Baltimaade suuremates keskustes hakkasid kujunema ajaloo-, kirjandus- ja kunstiseltsid: 1815. aastal Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Selts Miitavis, 1832. aastal Eestimaa Ajaloo Uurimise Ühing Tallinnas, 1833. aastal Venemaa Balti Provintside Ajaloo ja Vanaaja Uurimise Selts Riias,

1838. aastal Fr. R. Faehlmanni algatusel asutatud Õpetatud Eesti Selts Tartus ja 1842. aastal Eestimaa Kirjandusühing Tallinnas. Seltsides uuriti kodumaa arheoloogia, ajaloo, kirjanduse ja folkloori küsimusi ning esitati uurimiste tulemused ettekannetena töökoosolekutel. Kõikidel seltsidel olid oma väljaanded, kus avaldati ülevaateid seltsi tegevusest, uurimusi ja ajalooalaseid allikmaterjale.

Õige varakult hakati seltside juurde koondama raamatute ja muinsusesemete kogusid. Õpetatud Eesti Seltsi kaugemaks eesmärgiks, mis oli fikseeritud ka seltsi põhikirjas, oli rajada Eesti Muuseum. Eesti alal leiduvate muinsusesemete väljaselgitamisel ja uurimisel oli eriti agar seltsi liige, Tartu ülikooli ajalooprofessor Fr. Kruse. Tema ettepanekul tegi Tartu õppekonna kuraator 1843. aastal ringkirjalise korralduse Miitavi, Riia, Tartu ja Tallinna kubermangu koolide direktoreile rajada muinsusasjade erimuuseumid gümnaasiumides ja kreiskoolides. Tartu ülikooli juurde loodi sama korralduse alusel Kodumaa Muinsusasjade Keskmuuseum eesotsas professor Fr. Krusega.

Nii Kodumaa Muinsusasjade Keskmuuseumi kui ka koolide juurde rajatavate muuseumide ülesandeks oli muinsusesemete kogumine, korraldamine ja uurimine ning uurimistulemuste avaldamine trükis. Keskmuuseum pidi muinsusesemete kogumist kohapeal juhendama. Juhul, kui muinsusesemeid halvasti hooldati, võis Keskmuuseum need oma kogudesse üle tuua. Koolide muinsusmuuseumid olid kohustatud oma tegevusest igal aastal Keskmuuseumile aru andma. Keskmuuseumile laekus algul ka informatsioon õpetatud seltsidelt Miitavis, Riias ja Tallinnas. Hiljem aga sidemed nende seltsidega katkesid.

Kodumaa Muinsusasjade Keskmuuseumi kõrval kogus Tartus muinsusesemeid ka Õpetatud Eesti Selts. Muinsuskogud kasvasid aastail 1843.–1844 nii Kodumaa Muinsusasjade Keskmuuseumis kui ka Õpetatud Eesti Seltsis peaaegu võrdselt. Siis aga muutus Kodumaa Muinsusasjade Keskmuuseumile saatuslikuks krooniline ruumide ja inventari nappus. Puudus võimalus muuseumimaterjalide korralikuks läbitöötamiseks, rääkimata väljapanekutest. 1853. aastal ütles ülikool ära iga-aastasest 100-rublasest toetusest muuseumile ja kuus aastat hiljem liideti Õpetatud Eesti Seltsi ja Kodumaa Muinsusasjade Keskmuuseumi kogud Kodumaa Muuseumiks. Seejuures jäi Keskmuuseumi kogude omandiõigus endiselt ülikoolile ja Õpetatud Eesti Seltsi kogude omandiõigus seltsile, kuid ühendatud muuseumi direktoriks oli edaspidi Õpetatud Eesti Seltsi esimees. Kogud paigutati ülikooli majja Jaanuti tänava (praegu 21. Juuni tänav) ja Suurturu (praegu Nõukogude väljak) nurgal, kuhu nad jäid kuni 1921. aastani.

Kodumaa Muuseumi kogudes oli eestiaineline materjal suures ülekaalus. Arheoloogiliste leidude ja numismaatiliste kollektsioonide kõr-

val leidus seal rohkesti etnograafilist ja kultuuriloolist materjali, mis hiljem moodustas olulise osa Eesti Rahva Muuseumi kogudes.

Tallinnas asuva Eestimaa Kirjandusühingu struktuur oli laiahaardelisem, mistõttu ka ta kogud olid üsna mitmekülgsed. Algusest peale loodi ühingus mitu sektsiooni, sealhulgas kodu-uurimise sektsioon eesotsas eesti folkloori tuntud uurija A. H. Neusi ja pärastise akadeemiku, keeleuurija F. J. Wiedemanniga, kirjanduse ja kunsti sektsioon ning loodusteaduste sektsioon. Eriti agaralt tegutses kodu-uurimise sektsioon, kusjuures F. J. Wiedemann tegeles peaaegu kõigi kodu-uurimise aladega: õppis tundma kohalikku loodust ja avaldas märkimisväärse töö botaanika alal, kogus folkloori ja etnograafikat.

Kogud hakkasid ühingu juurde kujunema selle rajamisest alates. 1864. aastal oli neis juba üsna rohkesti materjali: 100 arheoloogilist leidu; umbes 3000 münti ja sadakond medalit; ürikuid, vappe ja pitsateid; eesti ja võõramaist etnograafikat, sealhulgas Vene meresõitjate ja maadeuurijate admiral F. Wrangeli ja admiral A. J. Krusensterni ekspeditsioonidelt pärinevaid esemeid Gröönimaalt, Sitkalt, Kamtšatkalt, Aleuutidelt, Hiinast ja Jaapanist. Pandi alus ka loodusteaduslikele kogudele, millest märkimisväärsemad on kivimite kogu, kodumaiste lindude kaavikute kogu, F. J. Wiedemanni kõrgemate taimede kogu ja Haimre mõisa aedniku A. H. Dietrichi alamate taimede kogu.

Põhiliselt nende materjalide baasil loodi 1864. aastal Eestimaa Provintsiaalmuuseum. Samal aastal korraldati muuseumi materjalidest esimene väljapanek Kanuti gildi maja teisel korrusel (Pikk t. 20). Muuseumi pääsemiseks pidid muuseumiühingu liikmed ette näitama liikmepileti, teised külastajad aga tasuma 15 kopikat. Kooliõpilaste ekskursioonid õpetaja saatel lasti sisse tasuta. Ajavahemikus 1864—1892 külastas muuseumi peale liikmete aastas keskmiselt 800 inimest. Kiiresti hakkasid täienema muuseumi fondid, nii et 1891. aasta lõpuks leidus seal juba 1226 numbrit üksikesemeid ja kollektsioone. Eriti märkimisväärsed olid Tallinna kollektsionääri J. Burchardti rikkalikud kogud, mis sisaldasid kodumaise päritoluga pronksesemeid, vanu relvi, jooginõusid, ürikuid, autograafe ja palju muud. Annetatuina 1870. aastal muuseumile võimaldasid need esemed väljapanekuid täiesti ümber kujundada ja neid tunduvalt rikastada.

Kõigil eespool käsitletud kolmel muuseumil on Eesti muuseumide ajaloos küllalt oluline tähtsus.

Kodumaa Muinsusasjade Keskmuuseumi ja koolide muinsusmuuseumide rajamine oli esimeseks katseks luua riiklikult juhitav muuseumide võrk niihästi Eesti alal kui ka teistes Balti provintsides. Koolide muinsusmuuseume tekkis mitmel pool, kuid neist jäid püsivamalt töötama Paide, Rakvere, Haapsalu ja Kuressaare kreiskooli muuseum. Kesk-

ja koolimuuseumide loomisega pandi esialgne piir muinsusvarade hävinemisele. Muinsusmuuseumide loomine koolides ja nende juhendamine Keskmuuseumi poolt aitas omakorda kaasa muinsusalaste teadmiste levikule kooliõpetajate hulgas ning äratas huvi kogumistöö vastu õpetajates ja õpilastes, kellest kasvasid kodu-uurijad järgnevateks aastakümneteks. Muuseumide kogudes säilis märkimisväärne hulk muinsusväärtusi ja kultuuriloolisi materjale, mis muidu paratamatult oleksid hävinud. Suur osa neist sai hiljem alusvaraks järgnevatele muuseumidele ja on säilinud tänapäevani.

Tartu, Tallinna, Riia ja Miitavi õpetatud seltside eeskujul tekkisid vanaaja uurimise seltsid ka mitmes maakonnalinnas. Peagi rajati nende seltside juurde muuseumid. Vanimaks nende hulgas oli Narva Muuseum, mis asutati 1863. aastal Narva suurgildi ja Narva Vanaaja Seltsi poolt. Narva Muuseum oli ainus kohamuuseum, kus juhtivat osa etendas mitte kohalik balti saksa haritlaskond, vaid kaupmeeskond. Ka muuseumi materjalide omandiõigus kuulus suurgildile, mitte seltsile, nagu mujal.

1865. aastal tekkis Saaremaa Uurimise Seltsi juurde Saaremaa Muuseum.

Veel enne kui rajati vastav kohalik selts, pandi alus Viljandi Muuseumile. 1878. aastal alustati kindral von Ditmari finantseerimisel kaevamisi Viljandi lossi varemetes. Saadud rohked leiud koguti nn. Ditmari muuseumi, millele anti üks tuba maagümnaasiumi hoones. 1881. aastal asutati Viljandi Kirjanduslik Selts ja muuseum läks viimase kätte.

Sajandi lõpul — 1896. aastal — asutati Pärnu Vanaaja Uurimise Selts ja Pärnu Muuseum. Käesoleva sajandi algusest on pärit Paide Muuseum, mille rajas 1905. aastal Järvamaa Muinsusasjade Alalhoidmise Selts.

Esimese maailmasõja eel tekkis Narvas veel üks muuseum Narva kaupmehe Sergei Lavretsovi kogudest, mis sisaldasid maale, portselani ja fajanssi, samuti hiina, jaapani, hiiva, pärsia ja kaukaasia etnograafikat.

S. ja G. Lavretsovi nimeline muuseum oli teiseks muuseumiks Narvas ja aitas tõsta huvi selle turismilinna vastu.

Kohalikel seltsidel ja muuseumidel oli kultuurilooline ja mõningal määral ka teaduslik tähtsus. Seltsid avaldasid oma publikatsioone ja vahetasid neid seltside ning muuseumidega Eestis, mujal Venemaal ja välismaal. Publikatsioonides avaldati ka tänapäeval väärtuslikke lokaalajaloo uurimusi, eriti Pärnus ja Viljandis. Igas aastaraamatus anti ülevaade muuseumile laekunud esemetest ja tähtsamatest sündmustest muuseumi elus. Niihästi aastaraamatuis kui ka kohalikes aja-

lehtedes märgiti järjekindlalt ära muuseumile annetanud tegelaste nimed ja nende annetused. See aitas kogumistööle palju kaasa. Esemed saadi peamiselt annetustena ja päranduste teel, vähem ostudena. Muuseumimaterjalide liikidest domineerisid kõikides muuseumides arheoloogilised leiud, ajaloolised esemed, mündid ja raamatud. Erandiks oli Saaremaa Uurimise Selts ja muuseum, kus esines tugev loodusteaduslik kallak, eriti algusaastail.

Kohamuuseumide kogude täiendamine ei toimunud süsteemikindlalt. Muuseume finantseeriti vastavate seltside eelarvest, pääsmete müügist laekunud rahast ja vabatahtlikest annetustest. Seetõttu ei saadud osta fondide täienduseks niisuguseid materjale, mida muul teel ei olnud võimalik hankida. Fondid olid küll üsna rikkalikud, kuid lünklikud. Koguti palju tarbetuid kuriositeete, botaanilisi väärarendeid, meilevõõraid, Kaug-Idast pärinevaid etnograafilisi esemeid, Saksamaalt sissetoodud arheoloogilisi leide jne.

Väljapanekud muuseumides olid süsteemitud. Esemed ei olnud varustatud teadusliku kirjeldusega. Loodusteaduste osakonnad olid tunduvalt nõrgemad ajaloo osakondadest. Muuseumitöötajad olid enamasti asjaarmastajad. Palgalisi muuseumitöötajaid leidus üksikuid.

Muuseumide külastamist piirati tahtlikult. XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul olid muuseumid avatud ainult mõni tund nädalas. Neid võis külastada üksnes koos seltsi liikmetega või viimaste soovitusel. Seetõttu külastas näiteks Pärnu Muuseumi 1909. aasta suvel ainult 138 inimest.

Kindlailmelisemad kui muuseumide ekspositsioonid olid teatavatele tähtpäevadele, sündmustele ja teemadele pühendatud näitused, kuhu toodi esemeid ka erakogudest. Nii korraldati 1910. aastal Mustpeade Vennaskonna hoones näitus Eestimaa Vene riigiga ühendamise 200. aastapäeva puhul, 1912. aastal — näitus Balti II ajaloolaste päeva puhul Tallinnas ja mitmeid teisi. Näituste puhul ilmusid vastavad kataloogid.

*

Paralleelselt balti saksa muuseumidega hakkasid tekkima esimesed eesti haritlaskonna poolt rajatud muinsusvarade kogud. See on seotud murrangulise perioodiga eesti rahva elus — kapitalismile üleminekuga ja selle põhjal tekkinud rahvusliku liikumisega. Rahvusliku iseteadvuse ärkamisega kaasnesid taotlused oma rahvuslike asutuste ja organisatsioonide loomiseks. Kui «Kalevipoja» ilmumine oli tõendiks eestlaste vaimse kultuuri potentsiaali kohta, siis rahvusliku muuseumi rajamine oleks tõendanud eesti rahva materiaalse kultuuri silmapaist-

vat taset. Oma rahvusmuuseumis oleks kõigepealt eestlastele endale selgeks saanud, kui rikkalikud, mitmekesised ja kaunid on eesti rahvarõivad, ehted ja igapäevased tarbeesemed. Selga sirgu ajava rahva iseteadvuse tõstmisele oleks see tol ajal hädavajalik olnud. Võõrrahvastele oleks eesti rahvuslik muuseum tutvustanud eestlasi rahvana, kellel on oma ajalugu, kultuur, traditsioonid. Oma muuseum pidi aitama eestlastel tõusta kultuurrahvaste ritta, kuhu oli ära märkinud tee «Kalevipoeg».

Esimene, kes eesti rahvusliku muuseumi loomise vajadusest avalikult kõneles, oli Holstre valla koolmeister ja rahvusliku liikumise silmapaistvamaid tegelasi Jaan Adamson. See toimus esimesel eesti laulupeol 1869. aastal. J. Adamson asus ka esemelise vanavara kogumisele ja selle populariseerimisele teiste rahvaste kunstiasutuste ning muuseumide kaudu. 1871. aastal kinkis J. Adamson C. R. Jakobsoni palvel ühe «Holstre naesterahva ülikonna» Helsingi etnograafiamuuseumile. 1873. aasta algul saatis J. Adamson Peterburi eesti patriootide aktiivsema juhi maalikunstniku J. Köleri kaudu hulga esemeid Peterburi Kunstnikkude Äratamise Seltsi komiteele. Kirjas J. Kölerile 30. jaanuarist 1873 märgib ta, et pakis oli «8 põlle, 5 põllerätti, 1 linik, 1 palapoolik, 1 kõrik, 2 meestesärki», kõik üle kahesaja aasta vanad. XIX sajandist pärinevatest esemetest oli pakis 2 naistevööd, 3 paari kindaid ja muud nipet-näpet. 1874. aasta algul saatis J. Adamson J. Kölerile uue paki umbes samasuguste tekstiilesemetega, kokku saja rubla väärtuses. Kõik esemed olid pärit J. Adamsoni kodumaakonnast — Viljandimaalt. See saadetis jäigi J. Köleri kätte ja pärijad kinkisid selle pärast kunstniku surma Eesti Rahva Muuseumile. Nimetatud kogu on märkimisväärne veel selle poolest, et ta on vanim teada olev eestlaste poolt kogutud etnograafiline kollektsioon.

J. Adamsoni algatatud mõte rahvusliku muuseumi rajamise kohta leidis laialdast poolehoidu. Mitmed eesti seltsid ja üksikisikud hakkasid suulise folkloori kõrval koguma ka esemelist vanavara. Eriti energiliselt tegutses pikema aja jooksul Abja koolmeister Jaan Jung, kes registreeris kinnismuistiseid, teostas arheoloogilisi kaevamisi ja kogus rahvaluulet ning esemeid. Tema kogu omandas hiljem Provintsiaalmuuseum. 1870-ndaist aastaist alates tegid katset oma muuseumide loomiseks Eesti Kirjameeste Selts, Tartu Eesti Põllumeeste Selts ja Eesti Üliõpilaste Selts. Viimase juurde loodi spetsiaalne Kodumaa Tundmaõppimise Osakond, kes tegeles kodu-uurimise ja vanavara kogumisega. Õpetatud Eesti Seltsi etnograafiliste kogude baasil asutati 1894. aastal sama seltsi juurde Eesti Etnograafiline Muuseum. Kodumaa Tundmaõppimise Osakonna aktiivse kogumistöö tulemusena rajati 1903. aastal Eesti Üliõpilaste Seltsi juurde Eesti Muuseum.

Need olid siiski veel ainult muuseumiesemete kogud. Alles 1909. aastal asutatud Eesti Rahva Muuseum kujunes tõeliseks rahvusmuuseumiks. Muuseumi ülesannetesse pidi kuulumá rahvateaduse igakülgne edendamine, sõnalise ja ainelise vanavara kogumine, säilitamine ja rahvale kättesaadavaks tegemine. Muuseumi ülalpidamiseks otsustati asutada Eesti Rahva Muuseumi Selts. Luba seltsi asutamiseks saadi 1908. aasta detsembris Liivimaa kubernerilt, kes kinnitas ka seltsi põhikirja. 1909. aasta aprillis toimus tegevliikmete esimene koosolek ja muuseumi asutamine.

Eesti Rahva Muuseumil on eesti kultuuriloos suur tähtsus. Muuseum hakkas koordineerima etnograafia-, rahvaluule- ja kultuuriloo-alaste materjalide kogumist ning säilitamist. Muuseumi alusvara moodustasid Õpetatud Eesti Seltsilt, Eesti Üliõpilaste Seltsilt ja Tartu Eesti Põllumeeste Seltsilt saadud etnograafilised esemed. Eesti Üliõpilaste Selts kinkis noorele muuseumile 10 000-köitelise biblioteegi, millega rajati muuseumi arhiivraamatukogu eesti ja baltika trükiste säilitamiseks. Muuseumi populaarsust rahva hulgas aitasid suurendada väljapanekud Tartus «Vanemuise» seltsi majas ning põllumajandusnäitustel Tartus, Tallinnas, Viljandis ja Võrus. Eesti rahvuskultuuri populariseerimise huvides esines muuseum kahel korral väljapanekutega ülevenemaalisel kodutööndusе näitusel Peterburis.

Esemelise vanavara kogumine rahva hulgas omandas vahetult enne Esimest maailmasõda eriti suure ulatuse. Nelja aasta jooksul koguti üle 16 500 eseme. 1913. aastal saadud ruumid Gildi (nüüd Pirogovi) tänavas nr. 8 võimaldasid kogutud materjalid hädapärast ära paigutada, kuid olid ekspositsiooniliseks tööks täiesti sobimatud, samuti polnud neis võimalik näitusi korraldada.

Enne Esimest maailmasõda andsid Eesti Rahva Muuseumi ruumid ulualust veel ühele muuseumile — Baltimaade Põllumajandusmuuseumile, mille rajajaks oli Lõuna-Eesti põllumeeste seltside liit — Põhja-Liivimaa Põllumeeste Keskselts. Muuseumi eesmärgiks oli põllumajandusalaste teadmiste levitamine talurahva hulgas. 1914. aastal ja 1915. aasta esimesel poolel oli muuseum külastajaile avatud iga päev ning ilma tasuta. Järgnevatel sõja-aastatel muuseum likvideerus ja materjalid kanti laiali.

Esimene maailmasõda halvas Eesti alal tegutsevate muuseumide tööd tunduvalt. Balti saksa seltside kui saksa organisatsioonide tegevus keelati. Ka teistes muuseumides jäi tegevus soiku. Saksa okupatsiooni ajal 1918. aastal aktiviseerus balti saksa seltside tegevus lühikeseks ajaks uuesti. Saksa okupatsiooni lõpp kujunes aga muuseumidele suureks aadrilaskmiseks: mitmest muuseumist võtsid lahkuvad sakslased esemeid kaasa. Saaremaa Muuseumist viidi ära keskaegseid relvi,

Pärnu Muuseumist portselani ja maale, Õpetatud Eesti Seltsi mündikogust läks kaduma suur hulk väärtuslikke münte. Neid materjale ei saadud ka hiljem, rahuajal, enam tagasi.

*

Kapitalismi arenemine Eestis enne kodanliku diktatuuri kehtestamist oli toimunud tihedas seoses kogu Venemaa majanduseluga. Peamine osa Eesti tööstuse ja põllumajanduse toodangust turustati Peterburis. Eesti tööstus, mis oli organiseeritud Venemaa tarviduste kohaselt, kaotas pärast Eesti ala lahtikiskumist Venemaast turgude puudumise tõttu igasuguse aluse edasitöötamiseks. Põllumajandus kannatas samuti turgude puudumise all. Vormiliselt iseseisev Eesti kodanlik riik muutus imperialistlikest suurriikidest majanduslikult ja poliitiliselt sõltuvaks agraarmaaks.

Kultuuripoliitika alal oli eesti kodanlusel põhisuunaks rahvusliku kultuuri täielik allutamine oma huvidele. Sellest lähtudes seadis eesti kodanlus rahvusliku kultuuri peamiseks ülesandeks rahva kasvatamise kodanlik-natsionalistlikus vaimus. Samal ajal arenes eesti töörahva aktiivsel toetusel proletaarne ja demokraatlik kultuur eesti rahvuslikus kultuuris, millele avaldas mõju Nõukogude Liidu sotsialistlik kultuur. Riigis valitsev majanduslik kitsikus, samuti võitlus kahe kultuuri vahel rahvuslikus kultuuris kajastus ka Eesti muuseumide arengus.

1919. aastal loodi muuseumitöö ja muinsuskaitse koordineerimiseks Haridusministeeriumi Teaduse ja Kunsti Osakonna Muinsusvalitsus, mis püsis kuni kodanliku riigi lõpuni. Muinsusvalitsuse juhatajana töötas sõjajärgsetel aastatel muuseumitöö entusiast kunstnik Kristjan Raud, kelle initsiatiivil tehti nii mõndagi muuseumide tegevuse parandamiseks Eestis. Koolinoorsoo hulgas korraldati mitmel aastal vanavara kogumise «nädalaid» ja «päevi». Eesti Rahva Muuseumi ja Eesti Muuseumi fondide täienduseks palgati Teaduse ja Kunsti Osakonna finantseerimisel etnograafilise materjali kogujaid. 1938. aastal jõustus muinsuskaitse seadus, millega muu hulgas keelati igasuguste kollektsioonide ja esemete väljavedu, mis võisid olla väärtuslikud eesti teadusele ja kultuurile. Eriti suur tähtsus oli neil sätteil ajavahemikus 1939—1940, kui saksa rahvusest elanikud asusid Eestist ümber Saksamaale ning püüdsid kaasa viia kõiki vähegi väärtuslikke kogusid ja esemeid.

Muuseumide normaalseks arenguks oli kõigest sellest siiski vähe. Muuseumitöötajate-spetsialistide kaader puudus algul üldse ja ka hiljem oli see napp. Muuseumitöötajate palgad olid väikesed. Muuseumide arenemise peamiseks takistajaks oli aga materiaalse baasi ebakindlus.

Enamiku muuseumide ülalpidajaiks jäid endiselt selleks loodud seltsid, ühingud või sihtasutused. Muuseume peeti põhiliselt ülal liikmemaksudest ja pääsmete müügist laekunud tuludest. Neile lisandusid juhuslikud toetused linna- ja maakonnavalitsustelt, väiksemad summad Kultuurikapitali fondist ja Haridusministeeriumilt, samuti ebaregulaarsed annetused seltsidelt ja eraisikuilt. Et sel teel saadud tuludest muuseumide järjest kasvavate vajaduste rahuldamiseks ei piisanud, tuli muuseumidel hankida lisasissetulekuid karbikorjanduste, loteriide ja pidude korraldamisega. Mitmel korral pöördusid suuremad muuseumid vabariigi valitsuse poole taotlusega nende riigistamiseks, kuid tulemusi see ei andnud. Isegi Eesti kõige vanem, kõige suurem ja kõige tähtsam muuseum — Eesti Rahva Muuseum — jätkas kuni nõukogude võimu taaskehtestamiseni tööd algul eraseltsina ja 1931. aastast peale sihtasutusena, võideldes pidevalt majanduslike raskustega.

Valitsusele lähedal seisvad ringkonnad olid huvitatud hoopis teistsuguse, oma klassihuvide teenistuses seisva muuseumi — nn. Eesti Vabadussõja Muuseumi — rajamisest. Muuseum alustas tööd 1919. aastal kindralstaabi osana viimase asukohas Pagari t. 1. Selle muuseumi väljapanekud pidid aitama eestlast veenda, et kodanlik vabariik vastavat kogu eesti rahva huvidele. Ekspositsioonimaterjalide valiku ja esitusviisi kaudu püüti luua väärkujutlust kodusõjast kui üldrahvalikust vabadusvõitlusest. Eesti Vabadussõja Muuseumi kui kodanliku propagandaasutuse loomisel ja väljaarendamisel ei säästnud valitsevad ringkonnad ainelisi ressursse ega energiat. Muuseum paigutati pärastpoole avaramatesse ruumidesse Vene tänavas nr. 5. Materjalide rohkuselt kujunes ta üheks suuremaks muuseumiks Eestis ning eksisteeris kogu kodanlik-natsionalistliku diktatuuri vältel kuni 1940. aastani.

Tartu ülikooli uuesti tööleasumisega 1919. aastal ja töö ümberkorraldamisega ülikooli asutustes avanesid soodsamad võimalused õppemuuseumide ja -kabinettide tööks. 1920. aastal loodi Tartu ülikooli juurde arheoloogia õppetool, kuhu kutsuti eesti rahvusliku spetsialistide kaadri puudumise tõttu soome arheoloog A. M. Tallgren. Viimase lühikese tööaja jooksul Eestis (1920—1923) ühendati ülikooli arheoloogiliste materjalide kogu Õpetatud Eesti Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi vastavate kogudega ning moodustati nende baasil ülikooli juurde Arheoloogiakabinet.

Õpetatud Eesti Seltsi arheoloogiliste materjalide deponeerimine Arheoloogiakabinetti ja etnograafiliste materjalide deponeerimine Eesti Rahva Muuseumi kõrvaldas seni valitsenud parallelismi muuseumiesemeid koguvate ja säilitavate asutuste töös ning võimaldas nende spetsialiseerumist.

Muinsuskaitse määruse jõustumisega 1926. aastal hakkas riigi valdusse kogunema üha rohkem mündileide ja arheoloogilisi materjale. Riiklike arheoloogiliste materjalide keskseks hoiukohaks sai ülikooli Arheoloogiakabinet. Vastavaks numismaatiliseks keskuseks hakkas 1930-ndate aastate algusest peale kujunema Õpetatud Eesti Seltsi mündikogude baasil organiseeritud Mündikabinet. Eesti Rahva Muuseum deponeeris Mündikabinetti oma mündikogud, kokku üle 25 000 ühiku. 1935. aastal tunnistas Haridusministeerium Mündikabineti mündileidude säilitamise riiklikuks keskuseks ja deponeeris kabinetti ligi 16 000 münti.

Arheoloogiakabinetti ja Mündikabinetti kasutati Tartu ülikoolis teaduslikku uurimistöö ja õppeotstarbel. Samu eesmärke teenisid ülikooli Klassikalise Muinasteaduse Muuseum, Zooloogiamuuseum ja Geoloogiamuuseum. Lisaks nendele rajati õppemuuseumina vastava teaduskonna juurde veel Metsamuuseum.

Juhtivaks keskmuuseumiks Eestis kujunes Eesti Rahva Muuseum. 1922. aastal sai selle direktoriks Tartu ülikooli etnograafia õppetoolile kutsutud soome etnograaf dr. I. Manninen, sest Eestis ei olnud siis veel vastava eriharidusega spetsialisti. 1922. aastal sai muuseum endale osa ruume Raadi mõisa peahoones Tartu lähedal, kolm aastat hiljem aga kogu hoone umbes 70 ruumiga. Sinna paigutati etnograafilised ja kultuuriloolised kogud. Arhiivraamatukogu ja kantselei viidi 1924. aastal üle majja Aia t. nr. 42 (praegu Vanemuise tänav), kus tänapäeval asub Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum.

Avarad ruumid võimaldasid asuda fondide korrastamisele ja ekspositsioonilisele tööle. Esimesed väljapanekud 12 saalis avati varsti pärast Raadile asumist — 1923. aastal. Hiljem paiknes muuseumi ligi 6000-eseme-line püsiv ekspositsioon 28 saalis. Lisaks etnograafilisele materjalile andis Eesti Rahva Muuseum ülevaate ka Tartu linna ajaloost, täites Tartu linnamuuseumi ülesandeid. Üsna ulatuslikud olid muuseumi kunstikogud ja väljapanekud.

Muuseum oli ka etnograafiaalase uurimistöö keskuseks Eestis. Kuni Teise maailmasõjani ilmusid reeglipäraselt Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatud, kus avaldati uurimusi etnograafia alalt ja ülevaateid muuseumi töö kohta. Oma väljaannete kaudu oli Eesti Rahva Muuseum tuntud nii kodu- kui välismaal. Enne Teist maailmasõda oli ta vahetusvahekorras umbes 300 teadusliku asutusega.

Kodanliku Eesti alguspäevil hakkas Eesti Rahva Muuseumi kõrvale kujunema teine keskmuuseum. Juba 1915. aastal tekkis Tallinnas muuseumihuviliste rühmitus, kelle eesmärgiks oli luua Tallinnas iseseisev muuseum või vähemalt Eesti Rahva Muuseumi osakond. Viimane rajati 1918. aasta mais, kuid ta lõpetas oma tegevuse juba 1919. aasta

V. Kingissepa nim. Tselluloosi- ja Paberitööstuse Kombinaadi Ametiühing raamatukogu No. 11461

novembris. Samal kuul toimus Tallinnas Eesti Muuseumi Ühingu asutamiskoosolek; ühingu ülesandeks oli uue iseseisva muuseumi — Eesti Muuseumi — rajamine. 1921. aastal asus Eesti Muuseum Kadrioru lossi, kuhu ta jäi 1929. aastani. 1930. aastal võeti muuseumi ruumid riigivanema residentsiks ja muuseum tõsteti lossist välja. Sellest ajast alates kuni 1944. aastani asus muuseum Narva maanteel nr. 4. Reorganiseeritult Tallinna Riiklikuks Kunstimuuseumiks kolis muuseum varsti pärast sõda uuesti Kadrioru lossi, kus ta asub praegugi.

Oma tegevuse algusaastail kogus Eesti Muuseum peamiselt etnograafilisi esemeid Põhja-Eestist ja saartelt, kultuuriloolist materjali ning kujutavat ja tarbekunsti. 1925. aastast alates hakkas Eesti Muuseumist Haridusministeeriumi Teaduse ja Kunsti Osakonna otsuste alusel kujunema kunstimuuseum. 1927. aasta jaanuaris avati Eesti Muuseum külastajaile juba kunstimuuseumina; 1928. aastast kandis ta ka ametlikult Eesti Kunstimuuseumi nime. Muuseumi etnograafilised kogud deponeeriti 1930-ndail aastail Eesti Rahva Muuseumisse.

Möödunud sajandi teisel poolel ja käesoleva sajandi algul tekkinud balti saksa muuseumide edasitöötamise eelduseks kodanliku Eesti tingimustes oli vastava vanaaja uurimise seltsi registreerimine piirkonna rahukogus. Ajavahemikus 1919—1921 registreeriti Pärnu Vanaaja Uurimise Selts, Viljandi Kirjanduslik Selts, Järvamaa Muinsusasjade Alalhoidmise Selts ja Eestimaa Kirjandusühing. Sellega omandasid Pärnu, Viljandi ja Paide muuseum ning Provintsiaalmuuseum registreeritud seltside muuseumidena õiguse edasitöötamiseks.

Narva Vanaaja Selts ja Saaremaa Uurimise Selts ei registreerunud ja nad loeti sellega likvideerituks. Peeter I Muuseum, mis kuulus Narva suurgildile, läks seisuslike organisatsioonide likvideerimisega Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni käigus riiklikku alluvusse. Muuseum oli Haridusministeeriumi süsteemis ja finantseerimisel kuni 1933. aastani, mil ta anti üle Narva Linnavalitsuse alluvusse. Viimase alluvusse jäi ka S. ja G. Lavretsovi nimeline muuseum, mis nimetati ümber Narva Linnamuuseumiks.

Saaremaa Muuseum jäi vastava seltsi likvideerumise järel peremeheta ja tema hooldamiseks loodi Haridusministeeriumi Teaduse ja Kunsti Osakonna korraldusel hoolekogu, mis koosnes Saaremaa Maakonnavalitsuse ja Kuressaare Linnavalitsuse esindajaist. Selline kahe asutuse hooldamisel olek ei andnud aga kuigi häid tulemusi ning 1921. aastal läks muuseum ainuüksi Saaremaa Maakonnavalitsuse hooldamisele ja finantseerimisele. Esimesel viiel aastal sai muuseum regulaarset toetust ka Haridusministeeriumilt, hiljem oli toetus juhuslik.

Edasitöötavad balti saksa muuseumid säilitasid ka kodanlik-natsionalistliku diktatuuri tingimustes oma endise suletuse. Kontakti eesti muuseumihuviliste ja kodu-uurijatega peaaegu ei olnudki. Koostööst polnud huvitatud ei üks ega teine pool. Kodanliku riigi algusperioodil oli juhtumeid, kus seltsid keeldusid isegi materiaalsest abist, mida Haridusministeerium nõus oli muuseumide esialgseks korraldamiseks andma.

Neljast seaduslikult eksisteerivast balti saksa muuseumist tegutsesid järjekindlalt ainult kaks: Provintsiaalmuuseum Tallinnas ja Pärnu Muuseum. Provintsiaalmuuseumil olid kasutada oma aja kohta üsna avarad ruumid Eestimaa Kirjandusühingu majas Toompeal, Kohtu tänavas nr. 6. Pärnu Muuseum asus Elevandi tänavas nr. 7, samuti üsna avarais ruumides. Mõlemad muuseumid olid külastajaile avatud, jätkasid kogumistööd ja fondide korraldamist. Paide ja Viljandi muuseum seevastu kiratsesid ega suutnud kuidagi saavutada sõjaeelset taset. 1926. aastal likvideerus Järvamaa Muinsusasjade Alalhoidmise Selts ning Paide Muuseum anti seltsi otsusel üle Eestimaa Kirjandusühingule, kes moodustas muuseumist Provintsiaalmuuseumi filiaali. Viljandi Muuseumi varad olid pärast sõda ruumide puudumise tõttu laiali. Majanduslikust jõuetusest tingituna oli Viljandi Kirjanduslik Selts nõus oma kogude deponeerimisega 1920. aastal loodud Viljandi Muuseumi Ühingule, lootes, et ühingul kui eesti organisatsioonil on rohkem väljavaateid ja suuremad majanduslikud võimalused ruumide saamiseks. Arvestus osutus aga valeks: Viljandi Muuseumi Ühing suri elujõuetuna peagi välja. Muuseumi jaoks ruume ei saadud ja kogusid polnud võimalik külastajaile eksponeerida. Vaatamata Viljandi Kirjandusliku Seltsi ja muuseumi juriidilisele eksisteerimisele tekkis Viljandi Muuseumi arenguloos ligi kümneaastane seisak.

Omavalitsusasutuste hooldamisele ja finantseerimisele üleantud muuseumides asuti kogude ja ruumide korraldamisele. Peeter I Muuseum Narvas remonditi ja avati külastajaile. Narva Linnamuuseumis korraldati 1927. aastast alates kogu ekspositsioon osakondade kaupa ümber, mis muutis materjali hõlpsamini jälgitavaks.

Saaremaa Muuseumi korraldajaks palkas Maakonnavalitsus loodusteadlase, kes puhastas ja korrastas loodusteaduslikud kogud, tekstiilesemed ja Saaremaa Uurimise Seltsi teadusliku raamatukogu, mis läks üle muuseumi valdusse. Lühikese aja jooksul vahetas Saaremaa Muuseum mitmel korral asukohta, kuni ta 1925. aasta suvel paigutati uuesti Kuressaare linnusesse, kus ta Saaremaa Koduloomuuseumina asub ka praegu.

Pööre kohamuuseumide arenguloos sai alguse 1920-ndate aastate lõpul. Sel ajal hakkasid kodu-uurijate ja muuseumihuviliste ringkonnad koonduma kohalikesse kodu-uurimis- ja ajalooseltsidesse. Niisugused seltsid tekkisid Narvas, Viljandis, Rakveres, Haapsalus ja Tallinnas. Seltside eesmärgiks oli huvi äratamine vastava linna või maakonna mineviku vastu, vastava linna või maakonna ajaloo uurimine ja kirjeldamine ning kaasaaitamine kohalike mälestiste säilitamisele. Nende eesmärkide saavutamiseks korraldasid seltsid avalikke koosolekuid, kursusi, loenguid, ekskursioone ja arheoloogilisi kaevamisi (Rakveres ja Viljandis), soetasid teaduslikke ja käsiraamatukogusid, avaldasid uurimusi kohalike ajaloomaterjalide põhjal, kogusid vanavara. Teadusliku taseme saavutasid aga ajalooseltsid ainult Narvas ja Tallinnas, kus kujunesid välja tugevad uurijate kollektiivid. Mõlemad seltsid andsid välja oma uurimusi, mis faktilise materjali kogudena on säilitanud väärtuse ka tänapäeval.

Kodu-uurimis- ja ajalooseltsid äratasid rahvahulkades huvi oma kodupaiga oleviku ja mineviku vastu ning aktiviseerisid kodu-uurimuslikku tööd Eestis. Peamiseks saavutuseks oli aga kohalike muuseumide rajamine, taastamine ja korraldamine. 1933. aastal taastas Viljandi Kodu-uurimise Selts kohaliku muuseumi, mille alusvaraks kujunesid Viljandi Kirjandusliku Seltsi kogud. Muuseum asus algul aadlipreilide vanadekodu ruumides C. R. Jakobsoni ja Tallinna tänava nurgal. 1938. aastal kolis muuseum eramajja Posti tänavas nr. 10, kus tal oli üüritud kuus tuba.

1930. aastal avas Rakvere Muuseumi Selts Laias tänavas (praegu 21. Juuni tänav) Ühispanga majas Rakvere Muuseumi. Kahes väljapanekuruumis oli kokku umbes 600 eksponaati. 1936. aastal kolis muuseum kahte tuppa Tallinna tänavasse nr. 3, kus ta reorganiseerituna Rakvere Rajoonidevaheliseks Koduloomuuseumiks asub ka praegu, nüüd juba 18 ruumis.

Samal, 1930. aastal avati külastajaile Haapsalu piiskopilossi endises vahitornis üks tuba, kuhu paigutati eelmisel aastal asutatud Läänemaa Muuseumi väikesearvulised kogud. 1936. aastal alustas Nõmme Linnavalitsuse otsusega tööd Nõmme Linnamuuseum, mis asus endises koolimajas Suur-Pärnu maanteel nr. 84 ühesainsas toas. Järgmisel aastal rajas Tallinna Linnavalitsus oma otsusega Tallinna Linnamuuseumi. Aasta hiljem avati külastajaile osa Tallinna Linnamuuseumi väljapanekutest raekojas ja 1940. aasta juuni algul teine osa majas Pikk t. nr. 70.

Kõige kauemaks jäi balti sakslaste kätte Pärnu Muuseum. Küllaltki elujõuline Pärnu Vanaaja Uurimise Selts likvideerus alles seoses balti

sakslaste ümberasumisega Saksamaale enne Teist maailmasõda. Pärnu Muuseumi varad, sealhulgas umbes 5000 kollektsiooni ja üksikeset ning ligi 8000-köitelise raamatukogu, võttis üle 1939. aastal loodud samanimeline eesti sihtasutus.

1930-ndail aastail hoogustus Eestis ka kodumuuseumide rajamine, milledes püüti anda ülevaadet väiksema administratiivüksuse — valla või kihelkonna — loodusest ja ajaloost. Vanim teada olev kodumuuseum asutati juba 1919. aastal Ambla ühisgümnaasiumi juurde sealsete õpetajate ja õpilaste poolt. Muuseum koosnes ajaloo ja looduse osakonnast ning eksisteeris kuni 1930. aastani. Seejärel kool suleti ja kogud anti üle Järva Maakonnavalitsusele, kust nad sattusid Paide Muuseumi. 1935. aastal rajati Pakri saare kodumuuseum; 1936. aastal tekkis Torisse kihelkonnamuuseum, mis kujunes materjalide rohkuselt üheks suuremaks kodumuuseumiks Eestis. Samal aastal asuti materjalide kogumisele Elvas, aasta varem oli seda tegema hakatud Toilas ja Põltsamaal. Kuigi kodumuuseumide tähtsus muuseumidena oli väike, näitasid nad siiski seda suurt huvi, mis valitses muuseumide rajamise vastu elanikkonna hulgas.

Ametkondade, seltside ja ühingute juurde ning sihtasutustena tekkisid Eestis mitmed erimuuseumid. Suurimaks erimuuseumiks kujunes Eesti Tervishoiu Muuseum Tartus, millele pandi alus esimesel arstiteaduslikul näitusel 1921. aastal. Pikemat aega asus muuseum omaette majas praeguses R. Pälsoni tänavas nr. 32, kus väljapanekute all oli 11 ruumi. Külastajaile oli muuseum avatud tasuta viis päeva nädalas. Ülatuslik oli muuseumi poolt tehtud sanitaarharidustöö Tartus ja väljaspool seda. Muuseumi väljapanekud maal korraldatud põllumajandusnäitustel aitasid kaasa tervishoiualaste teadmiste levitamisele maaelanike seas. Viimaste hulgast värbas muuseum ka oma usaldusmeeste võrgu rahvameditsiini materjalide kogumiseks, millega muuseum tegeles oma rajamisest alates. Muuseumi väljaannetest tuleb märkida populaarteaduslikku koguteost «Tervise käsiraamat». Tallinnas oli muuseumil filiaal — Tallinna Tervishoiumuuseum, mis oma laadilt oli pigem tervishoiualane õppekabinet. Mõlemad muuseumid olid põhiliselt Eesti Arstide Seltsi ülalpidamisel.

Mitmekesiste ja väärtuslike kogude poolest osutusid märkimisväärseteks veel Postitalituse ametkondlik Postimuuseum ja sihtasutusena töötav Meremuuseum. Mõlemad rajati Tallinnas, ametlikult 1935. aastal, ja avati samal aastal külastajaile. Esimene neist omandas juba 1930-ndate aastate lõpul Skandinaavia maade ja Soome postimuuseumide hulgas teatava erikaalu. Teine oli ainus meremuuseum Baltimaadel. Ka Poolas polnud siis veel meremuuseumi ja Soomes oli selle loomine alles käsil. 1936. aastal avatud Kodutööstuse Muuseum,

konservatooriumi juures 1934. aastast saadik töötav Muusikamuuseum ja 1937. aastal rajatud Teatrimuuseum olid materjalide poolest eelmistest tunduvalt väiksemad. Muuseumide rajajaiks ja finantseerijaiks olid vastavad seltsid ja ühingud. Kodutööstuse Muuseum oli avatud iga päev mõni tund ja aitas tarbekunstimuuseumina kaasa peamiselt käsitööoskuste arendamisele elanikkonna hulgas. Muusikamuuseum ja Teatrimuuseum olid avatud harva ja juhuslikult, peamiselt kogude materjalidest korraldatud näituste ajal.

Mitmete sihtasutuste, seltside, ühingute ja eraisikute algatusel tekkis veel rida väikese tähtsuse ja ulatusega muuseume, nagu pedagoogilised muuseumid Tallinnas, Tartus, Pärnus ja mujal, Tehnikamuuseum ja Pirita Muuseum Tallinnas, kirikumuuseumid Tartu Maarja kirikus ja Karuse kirikus Läänemaal, Välismisjoni Muuseum konsistooriumi juures Toompeal, varakamber Petseri kloostris, merelinnude muuseum Vilsandi saarel jt. Enamasti olid need muuseumientusiastide eraalgatusel loodud ajutised süsteemitud esemete kogud.

Nimeliselt tegutses Eestis kodanlik-natsionalistliku diktatuuri lõpuaastail 39 muuseumi. Uue muuseumide tüübina olid tekkinud suuremad ja väiksemad erimuuseumid, mis kogusid materjali mõne kitsama eriala kohta. Paljud neist olid aga kääbusmuuseumid, esemete kogud, mis eksisteerisid lühikest aega.

Muuseumide kvaliteet ei vastanud kaugeltki nende kvantideedile. Erandi moodustasid vaid Tartu ülikooli õppemuuseumid ja -kabinetid ning Eesti Rahva Muuseum. Kõik muuseumid kannatasid rahaliste raskuste all. Kodanlik valitsus ei tundnud muuseumide vastu nimetamisväärset huvi, kapitalistliku Eesti majanduslik kitsikus ei oleks võimaldanudki muuseumide normaalset arenemist. Sajad tuhanded esemed, mis rahvas aastakümnete jooksul muuseumidesse oli kogunud, seisid sageli hävimisohus. Põhjuseks olid halvad ruumid, kahjuritõrje puudumine ja muude algeliste muuseumitehniliste nõuete täitmata jätmine. Kuigi kogusid täiendati kodanliku riigi perioodil üsna tunduvalt, olid need ikka veel süsteemitult komplekteeritud ja ebatäielikud. Tööliste elu-olu, töölisliikumist ja revolutsioonilist võitlust, samuti kaasaega käsitlevaid materjale ei uuritud ega kogutud üldse. Kogud ei olnud vajaliku täpsusega läbi töötatud, väiksemates muuseumides olid nad üldse töötlemata. Suur hulk esemeid oli täiesti ilma andmeteta või puudulike andmetega. Ekspositsioonid ei vastanud teaduslikele nõuetele; muuseumide profiil oli kindlaks määramata.

Nõukogude Eesti sai muuseumide näol pärandi, mis oli rikkalik, kuid süsteemitu. Selle korrastamiseks nõukogude muuseumiteaduse printsiipide alusel kulus rida aastaid.

Sotsialistliku revolutsiooni võit Eestis 1940. aastal avas rahva ees uued arenguperspektiivid. Eesti töörahvas asus oma majanduse sotsialistlikule ümberkorraldamisele ja kultuurirevolutsiooni teostamisele.

Nõukogude korrale üleminek oli suureks murranguks ka eesti muuseumide arenguloos. Muuseumitöö ümberkorraldamine kuulus Nõukogude Eesti valitsuse esimeste sammude hulka. 23. augustil 1940 kehtestati eramuuseumide riigistamise seadus, mis hõlmas kõiki ühingute, seltside ja sihtasutuste ülalpidamisele kuuluvaid muuseume. Nende kogud, hooned ja inventar määrati uute, riiklike muuseumide rajamiseks. Muuseumidesse nimetati Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi poolt komissarid, kes hakkasid varasid natsionaliseerima. 1940. aasta septembris tehti sellega algust Eesti Rahva Muuseumis, Eesti Kunstimuuseumis ja Provintsiaalmuuseumis. 1940. aasta lõpuks olid kõik senised eramuuseumid riigistatud. Eesti Vabadussõja Muuseum, Provintsiaalmuuseum, kirikumuuseumid, Välismisjoni Muuseum, koolimuuseumid (välja arvatud Tori kihelkonnamuuseum), pedagoogilised muuseumid, Metsamuuseum, Tehnikamuuseum ja veel mõned teised, kokku 13 muuseumi, likvideeriti. Natsionaliseeritud ja likvideeritud muuseumide varad jaotati riiklike muuseumide vahel. Provintsiaalmuuseumi ajaloo- ja etnograafiaalaste kogude baasil loodi Riiklik Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseum, mis sai ka osa Eesti Vabadussõja Muuseumi materjalidest. Provintsiaalmuuseumi skulptuuride kogu ja osa maale anti üle Riiklikule Kunstimuuseumile Tallinnas, raidkivid — Tallinna Linnamuuseumile.

Eesti Rahva Muuseumist moodustati kaks muuseumi: Raadil asuvate osakondade baasil Riiklik Etnograafiline Muuseum ja Aia tänaval asuvate osakondade baasil Riiklik Kirjandusmuuseum. Osa Eesti Rahva Muuseumi kunstikogusid anti üle Tartusse rajatud Riiklikule Kunstimuuseumile. Tartu kunstimuuseumi loomiseks oli asutud materjale koguma juba kodanlik-natsionalistliku diktatuuri ajal, kuid ainelise võimaluste puudumisel jäi muuseum siis rajamata ja sai teoks alles nõukogude võimu ajal.

Tallinna, Tartu ja Pärnu pedagoogilise muuseumi ning Tehnikamuuseumi kogudest kujundati vastavad õppekabinetid. Postimuuseum nimetati ümber Eesti NSV Sidemuuseumiks.

1940. aasta lõpuks oli rajatud täpselt kindlaksmääratud ülesannetega riiklike muuseumide võrk. 1941. aasta algul oli Nõukogude Eestis 26 muuseumi, mis jagunesid kesk-, koha-, memoriaal- ja erimuuseumideks. Vabariikliku tähtsusega keskmuuseume oli kokku 6: Riiklik Aja-

loo- ja Revolutsioonimuuseum Tallinnas, Riiklik Etnograafiline Muuseum ja Riiklik Kirjandusmuuseum Tartus, zooloogia-, geoloogia- ja klassikalise muinasteaduse muuseum kui kesk-õppemuuseumid Tartu Riikliku Ülikooli juures. Erimuuseume oli 9: kunstimuuseumid Tallinnas ja Tartus, teatri-, muusika-, mere-, side- ja kodutööndus muuseum Tallinnas ning tervishoiumuuseumid Tartus ja Tallinnas.

Kohamuuseumid asusid suuremates linnades: Tallinnas ja Narvas linnamuuseumidena, Pärnus ajaloomuuseumina, Haapsalus, Kuressaares, Paides, Rakveres ja Viljandis koduloomuuseumidena.

Memoriaalmuuseume oli kaks: Peeter I muuseum Narvas ja Tallinnas.

Eri tüüpi muuseumi moodustas Petseri kloostri varakamber, mis 1941. aasta alguseks arvati samuti iseseisva muuseumina riiklike muuseumide võrku. Ainsa kihelkonnamuuseumina jätkas tööd Tori Muuseum, kuid riiklike muuseumide võrgus ta arvel ei olnud.

Majanduslikult kuulusid koha- ja memoriaalmuuseumid kohalike töörahva saadikute nõukogude täitevkomiteede finantseerimisele. Keskmuuseume, suuremat osa erimuuseumidest ja Petseri kloostri varakambrit finantseeris Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaat; kodutööndust, tervishoiu- ja sidemuuseume finantseerisid vastavalt Eesti NSV Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaat, Eesti NSV Tervishoiu Rahvakomissariaat ja NSV Liidu Side Rahvakomissariaadi Voliniku Valitsus Eesti NSV-s.

1941. aastal rajati veel mitmed muuseumid. Tallinnas asus tööle Riiklik Loodusteaduste Muuseum, kuhu anti üle Provintsiaalmuuseumi ja Tallinna Linna Pedagoogilise Kabineti loodusteaduslikud kogud. Võrus avati Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum, mida Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Mälestuse Jäädvustamise Selts oli kodanliknatsionalistliku diktatuuri ajal püüdnud tagajärjetult rajada 1923. aastast saadik.

1. juulil 1941 pidi alustama tööd vabaõhumuuseum Pirital, kuid algava sõja tõttu jäi muuseum loomata.

Vahetult enne Suurt Isamaasõda oli Nõukogude Eestis 29 muuseumi, neist riiklike muuseumide võrgus 28.

Muuseumide üldjuhtijaks ja metoodiliseks juhendajaks oli Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaat. Kõik Eesti muuseumid kuulusid ühtsesse muuseumide võrku.

1. jaanuaril 1941 oli Nõukogude Eesti muuseumides 344 424 eset. 1941. aasta jooksul kasvas esemete hulk tunduvalt, sest paljude seltside, sihtasutuste ja ühingute likvideerimisega anti rohkesti materjale muuseumidele üle.

Kodanliku perioodiga võrreldes kasvas aastail 1940—1941 muu-

seumitöötajate arv mitmekordseks. 1940. aastal oli elukutselisi muuseumitöötajaid Eestis vaevalt 40, sama aasta lõpuks oli see arv tõusnud juba 139-le ja kasvas 1941. aastal veelgi. Ka muuseumide materiaalsed võimalused suurenesid samal ajal tohutult. Kui 1940. aasta jooksul kulutati kõigile muuseumidele 318 000 rubla, siis 1941. aasta eelarves oli ainuüksi Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi poolt finantseeritavatele muuseumidele ette nähtud juba 1 600 000 rubla. Kohamuuseumidele kulutati sellest summast 300 000 rubla.

1940. aastal hakati esmakordselt koguma tsentraliseeritud andmeid Eesti muuseumide külastatavuse kohta. Kõiki Nõukogude Eesti muuseume külastas 1940. aastal kokku 67 400 inimest. Kõige suurem külastatavus oli Riiklikul Etnograafilisel Muuseumil ja Tallinna Linnamuuseumil, kummalgi veidi üle 13 000 inimese. Zooloogiamuuseumi külastas 9060, Eesti Tervishoiu Muuseumi Tartus 7035 ning Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseumi Tallinnas 6800 inimest.

Ekspositsioone ei olnud 1940. aastal Riiklikus Kirjandusmuuseumis, Arheoloogiakabinetis ja Petseri kloostri varakambris. Neis muuseumides tehti ainult sisemisi korrastustöid ja teostati teaduslikke uurimisi. Paide, Haapsalu ja Rakvere kohamuuseum ning teatri- ja muusikamuuseum 1940. aastal ei tegutsenud, nad alustasid tööd alles järgmisel aastal.

Seega tehti 1940. aasta sügisel ja 1941. aasta talvel suurt tööd Nõukogude Eesti muuseumide võrgu reorganiseerimiseks ning väljaarendamiseks. Järgmiseks etapiks oli muuseumide sisulise töö ümberkorraldamine. Vastavalt nõukogude muuseumiteaduse põhimõtteile hilitusid ka Nõukogude Eesti muuseumid sotsialistlikusse ülesehitustöösse. Eesti muuseumide ülesandeks kujunes kommunistliku kasvatustöö teostamine elanikkonna hulgas, nii nagu seda tegid teised muuseumid Nõukogude Liidus. Seoses uute ülesannetega tuli teaduslik töö muuseumides viia uutele, marksistlikele alustele. Muuseumide ekspositsioonides oli tarvis teha ulatuslikke ümberkujundusi, et seostada eksponeeritud materjalid riigi majandusliku arenguga ning sotsiaalsete nähtustega. Selleks oli vaja muuseumimaterjalid teaduslikult läbi töötada. Kogudes esinevate lünkade täitmiseks ning materjali hankimiseks klassivõitluse ja töölisliikumise ajaloo kohta Eestis tuli muuseumidel ette võtta süstemaatilisi kogumisekspeditsioone. Suurt tööd nõudis fondide korraldamine vastavalt NSV Liidus kehtivatele riiklikele eeskirjadele.

Kõigi nende ülesannete teostamiseks tuli muuseumitöötajail asuda oma teadmisi täiendama. Valdav enamik teaduslikke ja teaduslik-tehnilisi töötajaid võttis 1941. aastal osa loenguist ÜK(b)P ajaloo lühikursuse, NSV Liidu konstitutsiooni, marksismi-leninismi põhialuste

ja muude ideoloogiliste küsimuste kohta. Selle kõrval töötati oma erialase kvalifikatsiooni tõstmisel.

1941. aasta aprillis korraldas Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaat muuseumitöötajaile esimesed erialased kursused, mis toimusid Tartus ja kestsid nädal aega. Selle aja jooksul käsitleti väga mitmesuguseid küsimusi, nagu dialektiline meetod muuseumitöös, muuseumide ajalugu, muuseumidesse puutuv seadusandlus, muuseumide osa nõukogude kultuuri- ja hariduselus, muinsus- ja looduskaitse ülesanded muuseumitöös, muuseumitehniline töö, ekspositsioonide korraldamine, teadusliku töö organiseerimine, kodu-uurimise seos muuseumiasjandusega ja poliitharidustöö rahva hulgas.

Rööbiti ettekannetega tutvuti põhjalikult Tartu muuseumidega. Lektoriteks ja õppeekskursioonide juhtijaiks olid silmapaistvad haridus- ja kultuuritegelased, muuseumitöötajad ja teadlased: N. Andresen, M. Lepik, F. Linnus, H. Moora, H. Moosberg, R. Põldmäe, V. Raam, G. Vilbaste ja mitmed teised.

Kogu see hoogne, mitmekülgne ja tulemusrikas ülesehitustöö kestis ainult lühikest aega. Selle katkestas fašistliku Saksamaa reetlik kallaletung Nõukogude Liidu rahvastele ja Nõukogude Eesti okupeerimine hitlerlike vägede poolt.

Sõja ja fašistliku okupatsiooni ajal kannatasid Eesti muuseumid rängalt. Fašistlikud okupandid kohtlesid Eestit kui oma asumaad ega olnud huvitatud vähimatestki rahvusliku kultuuri avaldustest vallutatud alal.

Kohe pärast Eesti NSV vallutamist konfiskeeris Saksa julgeolekupolitsei muuseumidest kõik revolutsioonilise sisuga materjalid, mis oli vahepeal koguda jõutud. Muuseumitöötajate koosseisu vähendati. Enamik muuseume suleti, igasugune töö neis soikus. Mitmesse muuseumihoonesse, sealhulgas etnograafiamuuseumisse ja kirjandusmuuseumisse, majutati Saksa sõjavägi. Fr. R. Kreutzwaldi muuseumi vanadesse, suhteliselt väikestesse, rahva poolt suure armastusega säilitatud ja 1941. aastal restaureeritud ruumidesse asus 70-meheline Saksa väeosa. Tallinnas paikneva Peeter I maja ajaloolised ruumid muudeti fašistlike propagandamaterjalide laoks ja maja ainulaadne sisustus pilluti pööningule.

Seoses Punaarmee pealetungiga ja fašistliku rinde taganemisega oli karta, et okupandid hakkavad muuseumimaterjale Saksamaale vedama. Ka võisid mitmed muuseumid sattuda sõjategevuse keerisesse ja hävida. Selle vältimiseks oli vaja muuseumide kogud võimalikult kiiresti maale toimetada. Kuigi nii paljude muuseumivarade evakueerimine sõja tingimustes, mil oli puudus niihästi tööjõust, transpordivahendeist kui ka pakkimismaterjalist, oli seotud suurte raskustega,

suutsid muuseumitöötajad siiski muuseumide varanduse järk-järgult maale saata. Riikliku Etnograafilise Muuseumi hinnalisem vara ja osa Riikliku Kirjandusmuuseumi materjale viidi varjule seitsmesse erinevasse kohta Viljandimaal, Pärnumaal ja Järvamaal. Enamik Pärnu Muuseumi materjale oli sõjapaos Audru, Kihlepa ja Kõima koolimajas Pärnumaal. Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumi esemed evakueeriti Võru ämbruse taludesse ja Haanja rahvamajja. Narva Linnamuuseumist ja Peeter I Muuseumist viidi kaheksa autokoormat varasid Virumaale Muuga mõisa. Paide Muuseumi esemed olid varjul Väätsal, Tallinna Linnamuuseumi kogud Koloveres, Eesti Tervishoiu Muuseumi vara Haapsalu lähedal, Riikliku Loodusteaduste Muuseumi eksponaadid raskoja keldris. Meremuuseumi esemed ning osa Riikliku Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseumi materjale paigutati Kiek in de Köki suurtükitorni.

Sõjategevuse tagajärjel said Eesti muuseumid üsna tunduvalt kannatada. Riikliku Etnograafilise Muuseumi ja Pärnu Muuseumi hoone sõdadi fašistlike väeosade poolt põlema ja mõlemad hävisid koos hoonega, mis ekspositsiooni- ja tööruumidesse oli jäänud. Narva Linnamuuseumi ja Peeter I Muuseumi hoone purustati. Tallinnas asuv Peeter I Maja rüüstati, ajalooline mööbel kanti laiali, väiksemad esemed viigastati.

Ka maale varjule viidud muuseumiesemed said sõjapäevil kannatada. Osa kaste oli hoiuruumides lahti murtud ja seesolevad esemed rikutud või ära viidud. Mitmed muuseumid, sealhulgas Riiklik Etnograafiline Muuseum, Pärnu Muuseum ja Narva muuseumid, kaotasid sel teel osa oma hinnalistest varadest. Haapsalu ja Rakvere muuseum, kust eksponaate ei evakueeritud, jäid peaaegu täielikult ilma kõigest, mis varasematel aastatel oli kogutud.

Pärast sõda ootas ees tohutu suur töö, et päästa muuseumid laostumisest ja muuta nad uuesti rahvale kättesaadavaks. Muuseumide taastamist asus juhtima 1946. aastal loodud Kultuurhariduslike Asutuste Komitee Muuseumide Osakond Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures.

Sõjatingimustes olid mitmed muuseumid niivõrd kannatada saanud, et need tuli paratamatult likvideerida. Nii lõpetasid tegevuse tervishoiumuuseum Tartus ja Tallinnas ning Peeter I Muuseum Narvas, mille ajalooline hoone oli sõja ajal hävinud. Peeter I Muuseumi säilinud materjalid anti üle Peeter I Majamuuseumile Tallinnas. Osa muuseume, nagu meremuuseum, kodutööonduse muuseum, sidemuuseum ja Tori muuseum, liideti suurematega, teatri- ja muusikamuuseum ühendati. Seoses Eesti NSV Teaduste Akadeemia rajamisega 1946. aastal anti talle üle etnograafiamuuseum, kirjandusmuuseum, ajaloo-

muuseum, zooloogiamuuseum ja geoloogiamuuseum. Kolm esimest töötavad tänapäevani iseseisvate muuseumidena samas süsteemis, kaks viimast aga on vastavate instituutide koosseisus peamiselt teadusliikeks uurimisbaasideks. Endise Arheoloogiakabineti varad anti üle Ajaloo Instituudile teadusliku uurimismaterjalina.

Klassikalise Muinasteaduse Muuseum jäi endiselt ülikoolile.

Ajavahemik 1945—1953 oli muuseumide taastamise ja ülesehitamise perioodiks. Muuseumiesemed reevakueeriti, korraldati, võeti arvele ja inventeeriti, muuseumihooned taastati ja remonditi. Samaaegselt asuti materjalide eksponeerimisele ja näituste korraldamisele. 1946. aasta teiseks pooleks avati esialgne või osaline ekspositsioon Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumis, Tallinna Linnamuuseumis, Peeter I Majamuuseumis, Eesti NSV Riiklikus Loodusteaduste Muuseumis, Pärnu, Viljandi ja Paide muuseumis ning Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumis Võrus. Järk-järgult avati ekspositsioonid ka teistes muuseumides. Ühtlasi korraldati rida näitusi niihästi muuseumides kui ka väljaspool neid.

Iseloomulikuks jooneks sellel perioodil oli kogumistöö temaatika märgatav avardumine. Muuseumitöötajad hankisid Suure Isamaasõja, revolutsioonilise ja töölisliikumise materjale, mis fonde tunduvalt rikastasid.

Suureks saavutuseks sellel perioodil oli mitme memoriaalmuuseumi asutamine. Memoriaalmuuseumide rajamist tähtsamate kultuuritegelaste elu ja töö jäädvustamiseks ning sellealase uurimistöö edasiviimiseks oli taotletud kogu kodanliku perioodi kestel. Kõik need taotlused olid aga põrganud ületamatute raskuste vastu. Kodanlik valitsus ei leidnud nende muuseumide toetamiseks summasid; eraomanikud, keile valduses vastavad majad või esemed olid, nägid entusiastide algatuses ainult rahategemise võimalust ning nõudsid nende eest mitmekordset hinda. Nii oli see näiteks Fr. R. Kreutzwaldi majaga Võrus. Alles nõukogude võimu taaskehtestamine kõrvaldas need takistused. Lühikese aja jooksul rajati Lydia Koidula Memoriaalmuuseum Pärnus (1945), Eduard Vilde Memoriaalmuuseum Tallinnas (1946), Viktor Kingissepa Majamuuseum Kingissepa (1948) ja Carl Robert Jakobsoni Talumuuseum Kurgjal Vändra rajoonis (1950).

Ekspositsioonide ümberkorraldamisega seoses tegid muuseumid sel perioodil rohkesti ära mitmete oma piirkonna ajaloo, eriti revolutsioonilise liikumise ajaloo küsimuste läbitöötamisel. Tõötulemusi ei avaldatud küll uurimuste kujul, kuid need ilmnesid selgesti muuseumide uutes ekspositsioonides, mis kujundati marksistliku metodoloogia alusel. Esile tõsteti töörahva ja revolutsioonilise võitluse osa ajaloo-

lises arengus. Materjalid kaasaja eesrindlike inimeste kohta leidsid tee muuseumi stendidele.

Uurimistöö selleaegse taseme ja kogude ebatäielikkuse tõttu ei saanud muuseumide ekspositsioonides Eesti loodusest, ajaloost ja revolutsioonilisest võitlusest siiski veel terviklikku pilti anda. Teataval määral avaldas mõju ka see, et kultuuripärandi hindamisel ei olnud veel ühtsetele seisukohtadele jõutud. Viimane asjaolu mõjutas eriti memoriaalmuuseumide tööd.

1950-ndate aastate algul teostati vabariigi sotsialistlik industrialiseerimine ja saavutas võidu kolhoosikord. Koos elanikkonna materiaalse heaolu tõusuga arenes ka eesti rahva vormilt rahvuslik ja sisult sotsialistlik kultuur. Sotsialismi võiduga vabariigis viidi kultuurirevolutsioon lõpule. Sellest annavad tunnistust hariduse ja teaduse enneolematu areng, kirjanduse ja kunsti õitseng, kogu rahva kultuuritaseme tõus ning uue, eesti sotsialistliku rahvuse ja intelligentsi kujunemine.

Kultuurirevolutsiooni võit avas laiad perspektiivid ka muuseumidele. Vanavara, samuti revolutsioonilist liikumist ja Suurt Isamaasõda käsitlevate materjalide kõrval hakati suurt tähelepanu pöörama nüüdisaja tänapäeva — nii linna- kui ka maaelu, nii tööstust kui ka põllumajandust kajastavate materjalide kogumisele ja eksponeerimisele. Kapitalistliku ja sotsialistliku formatsiooni materiaalse ja vaimse kultuuri mälestiste kõrvutamine aitab selgemini demonstreerida kommunismi üleolekut kapitalismist.

Intensiivse ning laiahaardelise kogumistöö tulemusena on esemete arv muuseumides kiiresti suurenenud. Eriti märgatav on kasv viimastel aastatel: kui 1. jaanuaril 1958 oli kõigis Eesti muuseumides kokku [illegible] muuseaalse väärtusega eset, siis 1960. aastal oli neid juba [illegible]. Piltlikult väljendudes on Eestis iga elaniku kohta enam kui üks muuseaalse väärtusega ese. Oma rikaste fondide tõttu on muuseumid kujunenud tõhusateks uurimisbaasideks.

Ajavahemikus 1953—1960 suurenes muuseumide võrk tunduvalt. Tartis asutati linnamuuseum (1955), Valgas ja Elvas rajoonidevahelised kodulooomuuseumid (1955 ja 1959), Rocca al Mares Tallinna lähedal Eesti Riiklik Vabaõhumuuseum (1957), Kiek in de Köki suurtükitornis Tallinnas samanimeline Tallinna linna kindlustuste muuseum (1958), Mõnistes külamuuseum (1958), Saaremaal Kihelkonnal esimene eesti etnograafiline talumuuseum Mihkli Talu (1959). Memoriaalmuuseume rajati sel perioodil kolm: Ants Laikmaa Majamuuseum Tsahkas Haapsalu rajoonis (1953, avati 1960), A. H. Tammsaare Majamuuseum Albus Tapa rajoonis (1958) ja Mahtra Muuseum Juu-

rus Rapla rajoonis (1958). Noorimaks muuseumiks vabariigis on taasrajatud Meremuuseum (1959).

Praegu on Nõukogude Eestis 12 keskmuuseumi, 13 kohamuuseumi (3 linnamuuseumi, 8 koduloomuuseumi, 1 etnograafiline talumuuseum ja 1 külamuuseum), 8 memoriaalmuuseumi ja 1 kindlustuste muuseum. Seega on vabariigis muuseume ja nende filiaale kokku 34. Enamik muuseume (28) töötab Eesti NSV Kultuuriministeeriumi süsteemis: neist on ministeeriumi otseses alluvuses ja finantseerimisel 5 muuseumi, täitevkomiteede finantseerimisel 14 iseseisva eelarvega muuseumi ja 9 filiaali. Ülejäänud kuuest muuseumist kuulub viis Eesti NSV Teaduste Akadeemiale ja üks Tartu Riiklikule Ülikoolile.

Muuseumide eelarve on 1945. aastast alates pidevalt suurenenud: 1945. aastal oli kõikide muuseumide eelarve kokku ümmarguselt 2 453 000 rubla, 1959. aastal oli see aga juba peaaegu kaks korda nii suur — 4 852 000 rubla.

Iseloomulikuks jooneks muuseumitöös viimaseil aastail on teadusliku taseme pidev tõus. Muuseumides on ametis rohkesti spetsialiste mitmelt erialalt. Töötajad, kellel ei olnud vastavat haridust, on jätkanud õpinguid kõrgemates õppeasutustes. Käesoleval ajal on Eesti muuseumide 126 teaduslikust töötajast enamik kõrgema haridusega. Muuseumitöötajate kvalifikatsiooni tõstmiseks korraldab Eesti NSV Kultuuriministeerium igal aastal seminare. Paljud muuseumitöötajad on oma teadmisi täiendanud vastavatel kursustel Muuseumitöö Teadusliku Uurimise Instituudis Moskvas. Suureks kasuks on olnud õppeekskursioonid teistesse liiduvabariikidesse tutvumiseks kolleegide tegevusega ja vabariikidevahelised seminarid muuseumitöö alal.

Koos muuseumitöötajate haridusliku taseme tõusuga ja kogemuste kasvuga on tunduvalt muutunud ka muuseumides tehtav töö, mis kõigis oma lõikudes on rajatud teaduslikule alusele. Kogumis- ja ekspositsiooniplaanide koostamiseks teevad kõik muuseumid olulist teaduslikku eeltööd. Fondide läbitöötamise käigus on juba valminud mitmed teaduslikud uurimused, mis ulatuvad üle muuseumitöö praktiliste vajaduste raamide ja on leidnud avaldamist mitmesugustes väljaannetes. Nii on Eduard Vilde Memoriaalmuuseum uurinud Ed. Vilde teatrialast pärandit, tema hoiakut 1905.—1907. aasta revolutsioonis ja Suures Sotsialistlikus Oktoobrirevolutsioonis ning tema fašismivastaseid seisukohti. Töö tulemused on osaliselt ilmunud perioodikas. Koduloomuuseumid on avaldanud uurimusi oma tööpiirkonna ajaloost ning osa võtnud vastavasisuliste koguteoste koostamisest ja väljaandmisest (koguteosed «Saaremaa» ja «Viljandi»). Keskmuuseumidest on suuri tulemusi saavutanud eesti kultuuripärandi uurimisel ja publitseerimisel Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nime-

line Kirjandusmuuseum. Muuseum on välja andnud rea iseseisvaid teoseid, nagu rahvaluulekogumikud, dokumentide publikatsioonid ja uurimuste ning materjalide kogumik «Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed», mida juba on ilmunud kaks köidet. Väga suure väärtusega on selle muuseumi bibliograafiaalane tegevus, millega abistatakse kõiki teisi uurimisasutusi.

Viimasel ajal on teaduslik uurimistöö elavnenud ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseumis, kes on välja andnud eesti rahvarõivaste albumi ja jätkab oma aastaraamatute publitseerimist. Tunduvalt on laienenud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumis tehtava teadusliku töö temaatika. On hakatud koostama uurimusi muuseumiesemete liikide kohta (sepis, relvad, mündid jne.). Muuseum on avaldanud albumeid, samuti artikleid perioodikas. Kunstiteadust edasiviiva tähtsusega on paljud kunstimuuseumide kataloogid ja monograafiad. Eesti NSV Riiklikul Loodusteaduste Muuseumil on käsikirjas valminud artiklite kogumik ning uurimused lindude rände, Võrtsjärve ahvena bioloogia ja limuste fauna kohta.

Muuseumidel on tihe koostöö Eesti NSV Teaduste Akadeemia instituutide ja raamatukoguga, Tartu Riikliku Ülikooli vastavate kateedritega, arhiividega, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Parteiajaloo Instituudiga ja teiste asutustega Eestis ning väljaspool Eestit.

Teadusliku uurimistöö taseme tõusu tulemusena on muuseumides paranenud olukord ekspositsioonide osas. Kõik muuseumid peale vastrajatud Meremuuseumi on külastajaile avatud. Ekspositsioonidest on hakanud kaduma plakat, paber ja loosung, mis tihti muutsid väljapanekud tuimaks ning ebahuvitavaks. Rohked originaalesemed räägivad vaatajaga kujukat keelt ning muudavad ekspositsiooni elavaks.

Suur samm on astutud ekspositsiooni terviklikkuse suunas. Enamik kohamuuseume annab igakülgse ülevaate oma piirkonna loodusest, ajaloost, revolutsioonilisest võitlusest ja nõukogude tänapäevast. Ekspositsioonis on esile tõstetud tüüpiline ja rõhutatud vastava piirkonna iseärasi.

Kõigi muuseumide uued ekspositsioonid on kujundatud maitsekalt; nende hajastub endisest tunduvalt kõrgem eksponeerimiskultuur. Viimase kohta on heaks näiteks Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi praegune ekspositsioon.

Teiste tegevuslõikudega võrreldes on ekspositsiooniline töö, eriti suurtes keskmuuseumides, nagu etnograafia- ja kirjandusmuuseum, ikka veel mõnevõrra maha jäänud. Põhjuseks on ruumipuudus, mis ei võimalda ekspositsiooni täielikult välja arendada. 1960. aasta algul

oli kõigis Nõukogude Eesti muuseumides eksponeeritud vaid 4% kogutud esemetest.

Muuseumide side partei-, ametiühingu- ja komsomoliorganisatsioonide, koolide ning kohalike kodu-uurijatega on viimastel aastatel märgatavalt tihenenud. Selle tulemusena on süvenenud koostöö muuseumitöötajate ja aktiivi vahel. Seoses kodu-uurimise hoogsa arenemisega vabariigis on eriti kohamuuseumid muutunud oma rajooni kodu-uurimise keskusteks.

Muuseumikülastajate informeerimiseks muuseumi kogumistööst, uuest ekspositsioonist, näitustest, teadusliku nõukogu istungitest, ringide tegevusest, kohtumistest teadlaste, kunstnike, kultuuritegelaste või vanade revolutsionääridega on tõhusalt kasutatud raadiot, televisiooni ja ajakirjandust. See omakorda on kaasa aidanud muuseumitöö kõige mitmekülgsemale tutvustamisele elanikkonna hulgas.

Muuseumide populaarsus avaldub nende külastatavuses, mis on eriti viimastel aastatel tunduvalt suurenenud. 1959. aastal külastas kõiki Nõukogude Eesti muuseume kokku 505 000 inimest. Kui siia juurde arvata kolmveerand miljonit inimest, kes vaatasid rändnäitusi ja teisi väljapanekuid väljaspool muuseume, siis jõuame üllatavate järeldusteni: muuseumid teenindasid oma väljapanekutega kaugelt üle miljoni inimese, umbes niisama palju, kui on Eestis elanikke. Rahvaarvu aluseks võttes on Eesti muuseumid kõrgeima külastatavusega muuseumid Nõukogude Liidus.

Kui arvestada veel sadasid loenguid, mida muuseumitöötajad igal aastal peavad, ulatuslikku kodu-uurimist, mida muuseumid kohapeal juhivad, laialdast muinsus- ja looduskaitsealast tegevust, millele muuseumitöötajad kaasa aitavad, siis saab mõistetavaks see suur osa, mis muuseumidel on täita vabariigi kultuurielus. Nõukogude korra tingimustes on Eesti muuseumid kujunenud olulisteks ideoloogilisteks asutusteks, millel on oma kindel koht kommunistliku ühiskonna ülesehitamisel meie maal.

Kesk-muuseumid

EESTI NSV RIIKLIK
LOODUSTEADUSTE
MUUSEUM

Eesti NSV Riiklik Loodusteaduste Muuseum asutati aastal 1941. Muuseumi põhivaraks sai valdav osa endise Eestimaa Kirjandusühingu Provintsiaalmuuseumi loodusteaduslikest kogudest ja mitmete vanemapõlve loodusesõprade kollektsioonid.

Vastasutatud muuseumi töö varade arvelevõtmisel ja korrastamisel sai kesta ainult mõned kuud. Selle lõpetas Suure Isamaasõja puhkemine. Sõjategevuse tagajärjel hävines ja muutus kõlbmatuks osa muuseumile üleantud varadest. Kõige enam said kannatada entomoloogilised kogud, linnumunad, märgpreparaadid ning lindude ja imetajate kaavikud (topised).

Pärast Eesti NSV vabastamist fašistlikust okupatsioonist alustati muuseumis aastal 1945 uuesti tööd. Maja korrastamise ja fondide arvelevõtmisega üheaegselt alustati ka ekspositsiooni ettevalmistamist.

Muuseum avati külastajaile 23. veebruaril 1946.

Eesti NSV Riikliku Loodusteaduste Muuseumi **fondides** säilitatakse

käesoleval ajal üle 88 000 geoloogilise, zooloogilise ja botaanilise eksponaadi.

Geoloogia osakonda kuulub 13 414 eksponaati, milledest üle poole on mitmesugune paleontoloogiline materjal. Mainimist väärib Eesti NSV aluspõhja paleontoloogiline koondkollektsioon. See on kogutud ajavahemikus 1880—1939 ja süstematiseeritud lademete järgi, kusjuures rikkalikuma osa moodustavad ordoviitsiumi- ja siluriajastu selgrootute loomade kivistised.

Kollektsioonile pani aluse kuulus Baltimaade geoloog akadeemik Fr. Schmidt oma uurimismatkadelt kaasatoodud materjalidega. Neile

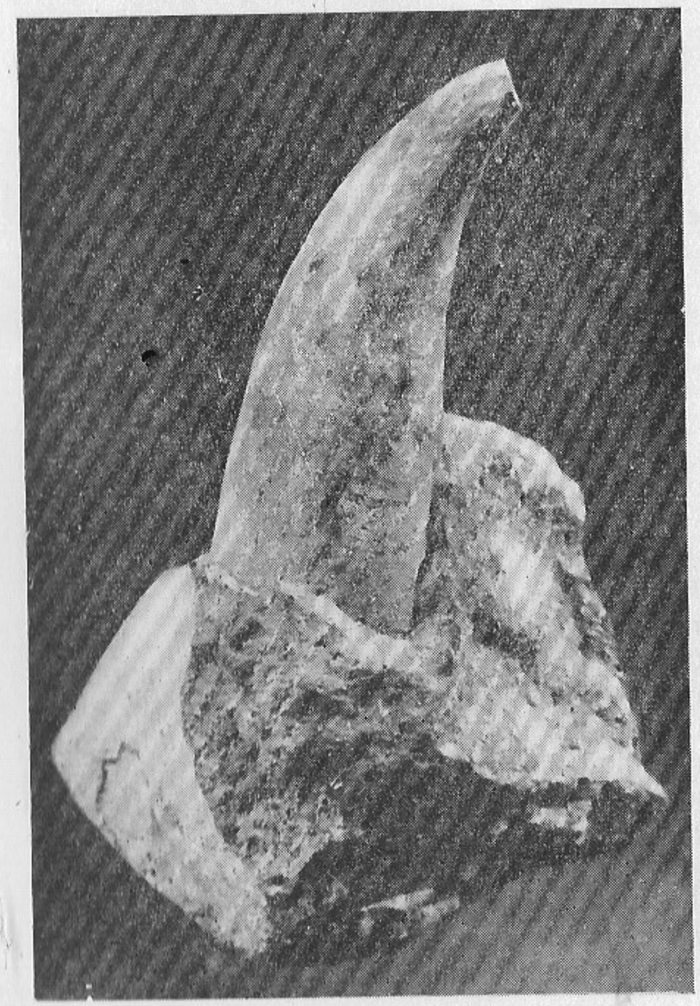

Gastropood *Pollicina crassitesta* Koken.
R. Marani foto.

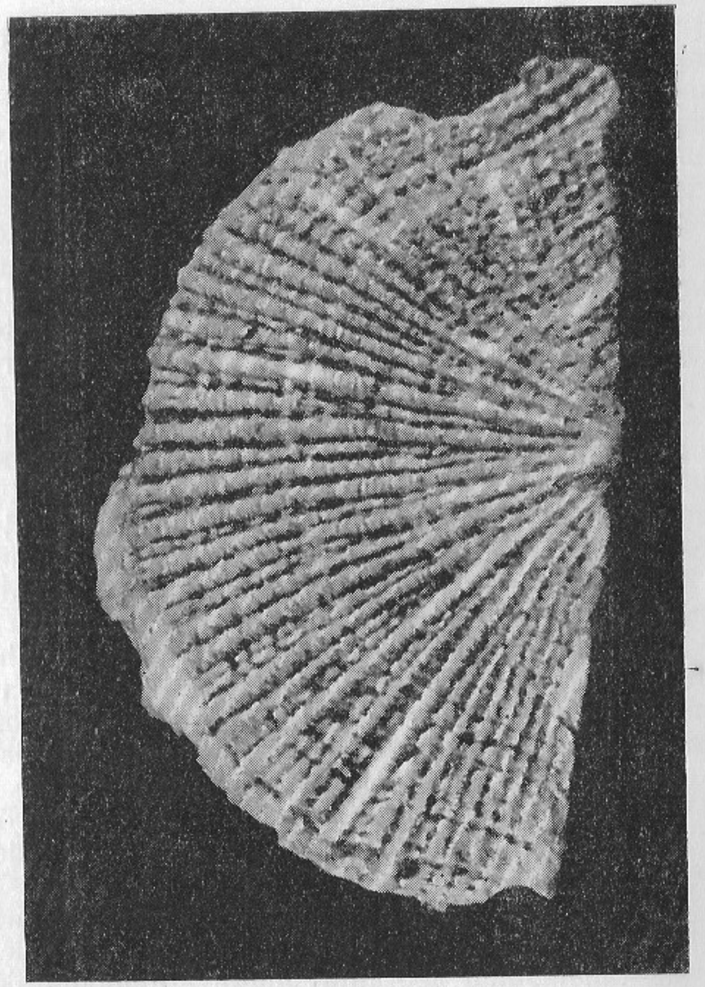

Brahhiopood *Kullervo panderi* (Öpik).
R. Marani foto.

ilsamitusid aja jooksul Eesti NSV aluspõhja uurinud tuntud teadlaste A. Pahleni, A. Mickwitzi, H. Winkleri, P. Thomsoni ja teiste kollektsioonid.

On huvitav märkida, et muude haruldaste paleontoloogiliste leidude hulgas säilitatakse siin ka mammuti 3 purihammast, mis on leitud Tallinnast (Paljassaarelt), Püssist ja Puurmannist (Eesti NSV alalt on üldse teada 16 leidu).

Mineraloogilisi näidiseid on muuseumis kokku 1668. Neist väärtuslikumad kuuluvad A. Mickwitzi kollektsiooni. Enamik ülalmainitud eksponaate on kogutud NSV Liidu aladelt, ülejäänud on mujalt Euroopast ja teistelt mandritelt.

Geoloogilisi kogusid on muuseumi töötajad järjest täiendanud mitmesuguse litoloogilis-paleontoloogilise materjaliga meie vabariigi aluspõhja kihtide paljanditest (Tamsalust, Vasalemmast, Saaremaalt jm.). Mainimist väärib Eesti NSV maavarade kogu.

Zooloogia osakonna fondidest tuleb pidada kõige väärtuslikumaks Baltimaade ornitoloogia rajaja V. Russowi väga hästi ja loomutruult valmistatud linnukaavikute kogu möödunud sajandi 60-ndatest ja 70-ndatest aastatest ja selle juurde kuuluvaid biogruppe. Selles kogus leiduvad haruldased hübriidid — tedrekuningad — ja huvitavad värviteisenditega linnud kanaliste seltsist, nagu mitmesuguses sulestikuvärvuses laanepüüd, isatedred emalinnu sulestikuga ning ümberpöördult jt.

Nimetamisväärne on ka H. Hunniuse linnukollektsioon, mis on kogutud käesoleva sajandi algul peamiselt endiselt Läänemaalt.

Meile eksikülalistena sattunud lindudest säilitatakse muuseumis kaeluskotka (tabatud 1926. a. Lasvas Võru rajoonis), kirjuhaha (lastud 1903. a. Tallinna ümbruse merel), kuninghaha (lastud 1904. a. Viimsi lähedal merel), flamingo (lastud 1941. a. Matsalu lahel) ja kaelusrästa (lastud 1949. a. Noarootsis) kaavikuid. Kolme esimest on Eestis kohatud ainult kahel, ülejäänuid aga neljal juhul. Eesti NSV alal ainult üks kord tabatud lindudest talletatakse muuseumis tulipardi kaavikut (lastud 1871. a. Selja rannikul Rakvere rajoonis).

Peale selle võib veel nimetada albinootiliste ehk värvusetute (valgete) hallvareste, tetrede ja suitsupääsukese kaavikuid.

Välismaistest lindudest on muuseumis võrdlemisi rikkalik eksootiliste lindude kogu, nende hulgas ka akadeemik K. E. Baeri koolibrid.

Samuti arvukad on selgrootute loomade ja roomajate kollektsioonid.

Muuseumile üleantud zooloogiliste kogude ühekülgsus sundis erilist tähelepanu pöörama puuduvate loomaliikide hankimisele. Omandati mõned suured ja liigirikkad putukate kollektsioonid (prof. A. Dampfi ja loodusesõbra H. Sakne entomoloogilised kogud jt.), linnumunade kogud jm. Samal ajal asusid muuseumi töötajad intensiivsele kalade, lindude ja imetajate kogumisele ning prepareerimisele. Käesoleval ajal on jõutud nii kaugele, et muuseumil on olemas näidised peaaegu kõigi Eesti NSV alal esinevate loomaliikide kohta.

Vanematest botaanilistest kogudest on suurim Eestimaa Kirjandusühingu Provintsiaalmuuseumilt saadud koondkogu, nn. «*Herbarium Balticum*», mis sisaldab peamiselt Eesti NSV alalt, vähem teistelt Baltimaadelt ajavahemikul 1839—1900 kogutud taimi, kokku 14 262 herbaarlehte. Kogujateks on olnud kohalikud botaanikud ja asjaarmastajad-loodusesõbrad. Herbaariumis säilitatakse näiteks aka-

deemik F. Wiedemanni kogutud taimi. See väljapaistev keeleuurija tundis oma põhitöö kõrval sügavat huvi ka botaanika-alaste küsimuste vastu. Kogus leiame ka Fr. Schmidti korjatud taimi, mis enamikus pärinevad Muhu saarelt, kus see teadlane oma dissertatsiooni jaoks botaanilist materjali hankis. Peale selle on herbaariumi koondatud veel Baltimaade floorat uurinud botaanikute G. Pahnschi, P. Glehni, G. Schrenki, C. Weberi, R. Girgensohni, C. Maksimovitši ja mitmete teiste kogutud taimi.

Osa andmeid kogust «*Herbarium Balticum*» on avaldatud mitmesugustes botaanika-alastes töödes, kuid kahtlematult pakub see liigiliselt rikas ja hästi säilinud kogu veel edaspidigi väärtuslikku materjali uurimistööde koostajaile.

Järgmise suurema kogu moodustavad Tallinna omaaegse apteekri R. Lehberti poolt aastail 1877—1927 peamiselt meie vabariigi rannikualadelt ja saartelt korjatud taimed (13 613 herbaarlehte). Nimetatud kogus on kõige enam kõrrelisi taimi. On huvitav märkida, et nende hulka kuuluvate kastikute uurimisele kulutas R. Lehbert palju aastaid ja jäädvustas oma töötulemusi trükisõnas.

Sajandivahetusel Pärnus töötanud prantsuse keele õpetaja J. Treboux, kelle nimi on saanud üldtuntuks tema poolt aretatud õunasordi — pärnu tuviõuna (trebuu) — seemiku tõttu, kogus kõrgemate taimede herbaariumi (9000 herbaarlehte). Selle esimene osa sisaldab taimi väljastpoolt Eesti NSV piire, teise ossa on koondatud rikkalikult taimi endiselt Pärnumaalt. Taimed on korralikult prepareeritud ja nende määranguid on kontrollinud tolleaegsed nimekamad botaanikud K. Kupffer, J. Klinge, P. Lakševitš ja teised.

Mainimist väärivad ka J. Treboux' sammalde ja samblike kogud ning sammalde mikropreparaadid.

Tallinna kooliõpetaja E. Niclaseni kogu (üle 2000 herbaarlehe) sisaldab taimi kogu Eesti NSV territooriumilt. Need on pärit mööduvad sajandi viimasest veerandist ja käesoleva sajandi esimesest aastakümnest, s. o. ajast, mil E. Niclasen koos kooliõpetaja J. Aidasega koostas esimese suurema ja põhjalikuma eestikeelse botaanika-alase tõö käsikirja «Kodumaa õiskasvud», millest selleaegsete olude sunnil sai kahjuks ilmuda ainult esimene vihik.

Peale nimetatud suuremate herbaariumide säilitatakse muuseumis veel mitmete vanemate kollektsionääride ja botaanikute kõrgemate taimede, sammalde ja samblike ning seemnete väiksemaid kogusid.

Aastal 1945 hakkas muuseumi kollektiiv koostama Eesti taimede süstematiseeritud koondkogu. Selle aluseks said G. Avajevi, Th. Nenjukovi, G. Vilbaste, P. Thomsoni, H. Salasoo, E. Kumari ja teiste poolt käesoleva sajandi esimesel veerandil ja hiljem kogutud taimed. Seda

kollektsiooni on muuseumi töötajad igal aastal täiendanud. Praegu sisaldab Eesti herbaarium üle 13 000 herbaarlehe.

Eespool nimetatud kogudes säilitatakse ka haruldasi leide. Neist võiks esijoones mainida kiviürti, leitud aastal 1887 Tallinna lähedalt Tiskrest, ja astelsõnajalga, kogutud aastal 1935 Juurust (ainus seni teada olev leid Eestis).

Muuseumi kõigi osakondade materjalide pidevale täiendamisele pannakse suurt rõhku, sest rikkalikud fondid võimaldavad teaduslikel töötajail saada vajalikke andmeid ja on ühtlasi aluseks huvitava ekspositsiooni kujundamisel.

Eesti NSV Riikliku Loodusteaduste Muuseumi **ekspositsiooni** ülesandeks on anda ülevaade vabariigi loodusest, loodusvaradest ning viimaste kasutamisest. Väljapanekute kõigis osades on rõhutatud looduse ühtsust, tema seaduspärast arenemist ja loodusnähtuste vastastikust seost. Maa ajaloo, taime- ning loomariigi evolutsiooni ja inimese põlvnemise küsimuste tutvustamisel õpetatakse muuseumikülastajaid õigesti nägema ja mõistma loodust. Ühtlasi tõstetakse esile inimese suurt osatähtsust looduse ümberkujundamisel.

Ekspositsioon on üles ehitatud temaatiliselt ja jaguneb vastavalt muuseumi struktuurile kolme ossa — geoloogia, zooloogia ning botaanika ja põllumajandus. Iga osa võtab enda alla ühe majakorruse.

Geoloogia osakonna temaatiline jaotus on järgmine:

I. Dünaamiline geoloogia.
   1. Maakera tekkimine.
   2. Maakera ehitus.
   3. Maakera pinnal toimuvaid muutusi ja nende põhjusi.

II. Maakoore koostis.

III. NSV Liidus esinevaid mineraale.

IV. Tähtsamate maavarade leiukohti ja neile rajatud tööstuskeskusi NSV Liidus.

V. Eesti NSV maavarad ja nende töötlemine.

VI. Maa ajalugu ja elu arenemine mitmesugustel geoloogilistel ajastutel.
   1. Paleosoiline aegkond:
      a) kambrium,
      b) ordoviitsium,
      c) silur,
      d) devon,
      e) karbon,
      f) perm.

   2. Mesosoiline aegkond:
      a) triias,
      b) juura,
      c) kriit.
   3. Kainosoiline aegkond:
      a) tertsiaar,
      b) kvaternaar.

Nagu eelnevalt märgitud, algab ekspositsioon väljapanekutega *kosmilisest geoloogiast.*

Päikesesüsteemi tekkimist selgitatakse väljapaistva nõukogude teadlase O. J. Schmidti teooria alusel. Kuigi Maad ja teisi planeete lahutavad hiiglasuured vahemaad, koosnevad nad ühise päritolu ja sarnasuse tõttu samadest ainetest. Seda tõendavad ka kosmilisest ruumist Maale langevad meteoriidid. Ekspositsioonis näidatakse kivimeteoriiti, mis langes aastal 1872 Türi lähedale Tännasilma, ja tutvustatakse Kaali järve Saaremaal, mis samuti on tekkinud meteoriidi langemise tagajärjel.

Erinevate füüsikalis-keemiliste omaduste ja koostisega ainete kihtidest ja vööndeitest koosnevat Maa sisemust on selgitatud näitliku skeemi abil.

Edasi näidatakse, kuidas Maa sise- ja välisjõud kutsuvad esile alalisi muutusi maakoores ja selle pealispinnal. Maapinnal või teataval sügavusel maakoores hangunud magmast tekkinud tardkivimitest on eksponeeritud süva- ja purskekivimite näidiseid; samuti on välja pandud mitmesuguse tekkega settekivimeid ja neis säilinud skelettide kivistisi.

Maakoore koostises esinevaist keemilistest elementidest annab näitliku ülevaate diagramm. Samad keemilised elemendid, esinedes looduses ühendite näol, moodustavad väga mitmesuguste füüsikaliste omaduste ja keemilise koostisega mineraale.

Mineraalidest on eksponeeritud kogu, mis koosneb ligemale 400 liigist. Kõrvuti näidistega selgitatakse mineraalide tekkimist ja majanduslikku tähtsust. Eraldi on antud Eesti NSV alal leiduvad mineraalid. Neist võib nimetada tähtsamatena püriiti, räni, dolomiiti, fosforiiti, glaukoniiti ja kaltsiiti.

NSV Liidu tähtsamate maavarade leiukohtadest ja nendele rajatud tööstuskeskustest annavad ülevaate elektrifitseeritud kaardid. Neilt nähtub, et Nõukogude Liidu suur territoorium oma mitmekesise geoloogilise struktuuriga on maavarade poolest rikkamaid maailmas. Vaatleja saab vastused küsimustele, missuguseid maavarasid meie maal leidub ning kui paljudes kohtades üht või teist neist kaevandatakse ja töödeldakse.

Eesti NSV maavarasid tutvustatakse nende kasutamise seisukohalt. Esimesena näidatakse mitmesuguseid ehitusmaterjale: raudkivi ja erinevatest geoloogilistest kihtidest pärinevat paasi, liiva, kruusa ja savi. Ehituspae murdmisest ja paemurdudes kasutatavaist mehhanismidest annab ülevaate makett. Saaremaa dolomiiti ja nn. «vasalemma marmorit» on esitatud looduslike näidiste kõrval ka töödeldud kujul.

Samas demonstreeritakse ka maavaradest toodetavaid sideaineid tsementi ja lupja ning viimastest saadavaid tähtsamaid ehitusmaterjale ning valmisdetaile, nagu betooni, silikaattelliseid, vahtsilikaltsiidist suurplokke jm.

Eesti NSV väärtuslikuma maavara — põlevkivi — töötlemisel saadud arvukaist aineist annab ekspositsioon ülevaatliku pildi, rõhutades põlevkivi suurt rahvamajanduslikku tähtsust käesoleval seitseaastakul.

Edasi tutvustatakse meie vabariigis hulgaliselt esinevatest maavaradest turvast, mis leiab väga mitmekülgset kasutamist, suure ravitoimega tervismuda, glaukoniitliiva ja diktüoneema-kiltkivi ning obolus-konglomeraati, millest valmistatakse põlluväetist.

Keskne koht geoloogia osakonna ekspositsioonis on antud *Maa ajatoole ja elu arenemisele* mitmesugustel geoloogilistel ajastutel. Välja on pandud illustreeritud tabel «Maakera kronoloogia ja elu arenemine».

Eesti NSV aluspõhja moodustavaid paleosoikumisetteid tutvustatakse ekspositsioonis stratigraafilises järjestuses lademete kaupa, kusjuures igast lademest on esitatud sellele iseloomulikke kivististe ja kivimite näidiseid.

Alamordoviitsiumi madalmere setetest on eksponeeritud glaukoniitliivakivi, diktüoneema-kiltkivi ja obolus-liivakivi. Viimases näeme hulgaliselt käsijalgse *Obolus* karpe, mida kasutatakse fosforväetise (fosforiidi) valmistamiseks.

Kesk- ja ülemordoviitsiumi ajastul settinud kihtidest näidatakse lasnamäe lademes esinevat head ehitusmaterjali — lubjakivi ja kukruse lademes paiknevat vabariigi väärtuslikumat maavara — põlevkivi, mis on tekkinud ordoviitsiumi mere põhjas siniroheliste vetikate ning mitmesuguste teiste organismide jäänustest ja sadestunud mineraalaineist. Välja on pandud ka vasalemma lademes esinev jämekristalne lubjakivi, mida tuntakse «vasalemma marmori» nime all. Viimane on moodustunud omaaegsete meriliiliate karikaosadest ja varrelülidest.

Siluriajastust on eksponeeritud tamsalu lademest pärinev lubjakivi, mis koosneb peamiselt käsijalgse *Penthamerus borealis* kivististest, raikküla lademes paiknev peenekristalne lubjakivi, nn. «kalana marmor» ja kaarma lademes esinev saaremaa dolomiit.

Eestis paljanduvatest keskdevoni-setetest, mis moodustavad Lõuna-Eesti aluspõhja, on eksponeeritud klaasiliiv ja tulekindel savi. Teiste kivististe kõrval on välja pandud ka devoniajastule iseloomulike rüükalade kilbiosi.

Eesti NSV alale ei ole jätnud setteid järgnevad paleosoikumi ajastud — karbon ja perm —, mesosoikum ja kainosoikumi tertsiaarajastu, seepärast on nende esitamisel kasutatud teistelt aladelt kogutud materjale.

Karboniajastut iseloomustab reproduktsioon metsast, kus näeme ka tolleaegseid kahepaikseid — stegotsefaale. Kivistisi on esitatud ürgkoldadest, -osjadest, -sõnajalgadest jne.

Permiajastut tutvustatakse rekonstruktsioonidega maastikust ja loomajaist. Viimaste hulgas näeme pareiasaurust, inostrantseeviat jt.

Mesosoilisse aegkonda kuuluvaist triiase-, juura- ja kriidiajastutest on eksponeeritud hiidroomajate — sauruste — jooniseid ja makette.

Kainosoilise aegkonna tertsiaariajastu ekspositsioonis on esitatud imetajate arenemise sugupuu (imetajate klass saavutas tol ajajärgul valitseva koha maakeral), mitmesuguseid kivimeid ja kivistisi.

Kvaternaariajastu väljapanekuteks on eraldatud rohkem ruumi. Nimetatud ajastul asetleidnud jäätumised on jätnud olulisi jälgi Eesti NSV alale. Jääajasetetest on siin kujunenud mitmesugused pinnavormid, nagu moreenmaastikud, vallseljakud, voored jne. Ekspo-

Makett «Ahvinimesed toiduotsingul».

O. Silla foto.

neeritud on näidiseid rändrahnudest, viirsavist, järvekriidist jt. On esitatud ka kvaternaariajastu loomade luustike osi, nagu mammuti purihammas, ürgveise sarv jm.

Ekspositsioon annab ülevaate ka inimese põlvnemisest. Tuuakse andmeid inimese eellaste — püstikäivate ahvinimeste (pitekantroopide), ürginimeste (neandertaallaste) ja neile järgnenud kromanjooni inimeste leidudest NSV Liidus ja mujal. Ilmeka pildi nende elust annavad maketid.

Z o o l o o g i a o s a k o n n a ekspositsiooni temaatiline ülesehitus on järgmine:

I. Loomade süstemaatika.
II. Eesti NSV loomastik.
  1. Putukad.
  2. Kalad.
  3. Kahepaiksed.
  4. Roomajad.
  5. Linnud.
  6. Imetajad.

Loomade süstemaatikat tutvustavas ekspositsioonis on välja pandud fülogeneetilise süsteemi järgi kogu maailma loomastiku tähtsamad esindajad. Zoogeograafilised kaardid ja etiketid juhivad vaatleja tähelepanu nende loomade levikualadele ja iseloomulikele omadustele.

Alustades lihtsama ehitusega loomadest — ainuraksetest, minnakse järk-järgult enamarenenud, keerulisemate organismide juurde.

Selgrootutest loomadest on välja pandud käsnade, ainuõõssete, usside, limuste, lülijalgsete ja okasnahksete tüüpilisemaid esindajaid.

Huvitavamad neist on: ainuõõssetest — orelkorall, limustest — rõõneskarp ja seepia, lülijalgsetest — jaapani hiidkrabi, kookoskrabi, erakvähk ja ürgse päritoluga odasaba, okasnahksetest — meri- ja madutähed ning merisiilikud.

Selgroogsete loomade hulka kuuluvaist sõõrsuude klassi esindajaist on ekspositsioonis pihklane, kalade klassist kõhrkalade seltsist raikala ja saagkala, luukalade seltsist sterlet ja siberi tuur. Samas on skemaatilisel kaardil näidatud veeloomade tähtsamaid püügirajoone NSV Liidu vetes.

Kaladele järgnevad kahepaiksed ja roomajad. Viimastest on tähelepanuväärsemad Lõuna-Ameerikas elunev iguaan, Vahemeremaade huvitav puuelanik kameeleon, troopilise ja subtroopilise vööndi meredes elutsev suuremõõtmeline supikilpkonn ja alligaator.

Kaasaja kõige arvukama selgroogsete klassi — lindude — ekspositsioonis näeme heade ujujate — pingviini ja järvekauri — kõrval kiireimat lendajat piirpääsukest ning väledaimat jooksjat jaanalindu. Siin

tutvume ka bankiva kukega. See linnuliik kodustati üle 4000 aasta tagasi ja on algvormiks meie kanatõugudele. Teiste huvitavate lindude kõrval ei puudu ka maailma väikseim lind koolibri ja uhke sulerüüga paabulind.

Imetajate osas on välja pandud avamaastikul ja puudel elavaid, lendavaid, kaevavaid ning vees elunevaid liike, näiteks — pikkade tagajäsemetega suurhüpik, kaevava eluviisiga pimehiir ja veel ainult loodusmälestusmärkidena säilitatavatest võimsatest sõralistest ameerika ja euroopa piisonid (pead).

Eesti NSV loomastikku tutvustav ekspositsioon algab väljapanekutega liigirikkamast klassist — putukatest. Näidates neid süstemaatilises järjestuses, tutvustatakse ühtlasi ka nende väliskuju ja organite ehituse mitmekesisust, milles avaldub kohanemine väga erinevaile elutingimusile.

Rohkearvuliselt esinevaist liblikaist ja mardikaist on välja pandud paljud põllu-, aia- ja metsakahjurid, nagu külmaliblikas, kapsaliblikas, karusmarjavaksik, kärsaklased ja ürasklased, kelle vastu tuleb pidevalt teostada tõrjet.

Paljude putukate — kiilkärbseliste, ehmestiivaliste ja kahetiivaliste — vastseil on aga tähtis koht kalade toidus. Maketis «Magevee elukooslus» on eksponeeritud üht mageveekogu asustavad taim- ja loomorganismid. Juuresolev skeem «Toiteahelik» näitab, mil määral ühed neist on vajalikuks toiduks teistele.

Kalad on jagatud kolme ökoloogilisse rühma: merekalad, mere- ning mageveekalad ja mageveekalad. Merekaladest on esikohal kõigile tuntud räim, tursk ja kilu; mere- ning mageveekaladest — haug, koha, lõhi ning pikki mereteid rändav angerjas; mageveekaladest — peipsi siig, rääbis ja jõeforell.

Et kalapüügil on Nõukogude Eestis suur majanduslik tähtsus, siis tutvustatakse kalu eespool nimetatud ökoloogilistes rühmades püügiloodangu tähtsuse seisukohalt. Seejuures näidatakse ka kalade rändeteid ja kudemispaiku ning nende püügirajoone. Selgitatakse kalapüügi organiseerimist, kalavarude suurendamist ja veekogude rikastamist uute kalaliikidega. Viimastest näeme amuuri sasaani ja vikerhõrnast.

Haruldusena on välja pandud 1956. aastal Kihnu saare juurest püütud üle 2 meetri pikkune atlandi tuur.

Väikesearvulisest kahepaiksete ja roomajate faunast on peale tavalisemate liikide, nagu tähnikvesilik, rohukonn ja rästik, eksponeeritud ka harvemini esinev kivisisalik ja veekonn.

Linnustikku käsitletakse kolmes suures rühmas: kohalikud pesitsejad, läbirändajad ja talikülalised. Eraldi neist on eksponeeritud eksi-

Biogrupp «Sookure-ema mõnepäevaste poegadega».

R. Marani foto.

Biogrupp «Talvekülaline tundrast — lumekakk — mererannal saaki varitsemas».

R. Marani foto.

külalised. Meie vabariigis pesitsevad linnud on jagatud ökoloogilistesse rühmadesse: vee-, avamaastiku-, puistu- ja õhulinnud.

Lindude ühele või teisele elupaigale kohanemise piltlikuks selgitamiseks on osa ekspositsiooni kujundatud dioraamidena ja biogruppidena, kus näeme linde nende looduslikus ümbruses: läbirändavaid kurvitsalisi Eesti NSV rannikul, kõrvukat rätsu oma pesa juures, gasknääri põõsalinnu pesa rüüstamas, suurepärase kaitsevärvusega õõsorre nende pesapaigal ja palju teisi.

Viimasena antakse ülevaade Eesti NSV metsades, kultuurmaastikel, veekogudes ja nende kallastel elutsevatest imetajatest, kellest suur osa on samuti esitatud dioraamides ja biogruppides. Nii näeme viigerhõlgeid jääaugu äärel, rebasepoegi nende uru ees, hinnalist karusloomna saarmat oma jahisaagiga jõekaldal ja meie fauna rikastamiseks sissetoodud väga sooja karusnahaga kährikkoeri nende pesapaiga juures.

Botaanika osakonna ekspositsioon hõlmab järgmisi teemasid:

I. Eesti NSV maastikutüübid.

1. Meri ja mererand.

2. Siseveekogud.
3. Loopealne.
4. Arumetsad.
5. Soometsad.
6. Sood ja rabad.

II. Maaparandus.
III. Darvinism.
IV. Mitšurini õpetus.

Maastikutüüpe käsitleva ekspositsiooni ülesandeks on tutvustada külastajaile Eesti NSV ala taimkatet seoses pinnase reljeefi, mulla- tüüpide, veerežiimi ja klimaatiliste tingimustega. Taimekoosluse kui terviku piltlikumaks näitamiseks on valdav osa maastikutüüpide eks- positsioonist kujundatud ökoloogiliste profiilidena, kasutades seejuures kuivatatud taimi, milledel on säilinud nende looduslik kuju.

Esimeses vitriinis, milles käsitletakse merd ja mereranda, näeme merepõhja kivisel pinnal kasvavat põisadrut, mudasesse põhja juurdu- vat meriheina ja teisi taimi, ranniku soolalembestest taimedest — okasmaltsa, merihumurit, merisinepit, soolarohtu ja tuderluga.

Siseveekogusid käsitlevas ekspositsioonis tutvustatakse järvede ja jõgede taimestikku. Mudase põhjaga, kalamajanduse seisukohalt täht- sate jõgede ja järvede liigirikkast taimestikust on peale kõigile tut- tava valge vesiroosi ja kollase vesikupu välja pandud mitmeid teisi nende veekogude iseloomulikke taimi, nagu läik-penikeel, jõeputk, vesi- katk ja kaelus-penikeel. Liivase põhjaga taimestikuvaesed järved on aga sobivaks kasvukohaks vesilobeeliale ja lahnarohule.

Põhja-Eesti ja läänesaarte lagedate või kadakatega kaetud loopeal- sete taimestikust on ekspositsioonis humallutsern, harilik nõiahammas, ümaralehine kellukas, nõmme-liivatee, kassisaba, arutimut, kassikäpp, harilik kukehari ja lapinurmikas.

Metsi, mis võtavad enda alla suure pindala vabariigis, käsitletakse väljapanekutes nende tüüpide järgi.

Kuivematel aladel, mineraalsel pinnasel paiknevaist arumetsadest näidatakse Põhja- ja Loode-Eestis ning läänesaartel kasvavaid loo- metsi, kogu vabariigis leiduvaid salumetsi, vabariigi kagu-, põhja- ja loodeosas peen- ning saviliivastel muldadel kasvavaid palumetsi ja Põhja-, Loode- ja Kagu-Eestis, Alutagusel ja Lääne-Eesti ranniku äärseil luiteliivadel esinevaid nõmmemetsi. Puurindes domineerivad kõigis neis metsades kuusk ja mänd. Salu- ja nõmmemetsades kaasu- vad neile ka kask ja haab. Rohurindes on iseloomulikud loometsadele angerpist, verev kurereha ja lubikas. Salumetsade lopsakas rohttaime- mestikus esinevad tähtheinad, lõhnav varjulill, jänesekapsas, sini- lill jt. Puhmasrindena täiendavad selle metsatüübi rikkalikku taime-

likku näsinlin, vaarikas, magesõstar ja kuslapuu. Palumetsade karak- terseist taimestikust näeme mustikat, pohla, metskastikut ja sammal- set palu- ning karusammalt, lainjat kaksikhammast ja laanikut. Männimetsadele tüüpiliste kanarbiku ja põdrasamblike kõrval näeme teist liivasel pinnasel kasvavaid taimi.

Soometsadest on esitatud jõelammidel tugeva üleujutuse piirkon- dades paiknevad luhametsad, reljeefi madalamail aladel toiduainete- rikaste liikuvate põhjavete piirkondades levivad lodumetsad, perioo- diliselt üleujutatavate paikade madal- ja siirdesoometsad ning raba servadel kasvavad rabametsad. Soometsades (peale rabametsade) esi- nevad peamiselt lehtpuud, põõsastest — paakspuu, toomingas, lodja- puu. Rohurindes esineb rohkesti tarnu, soo-osja, sookastikut, lillakat jt. Sammal katab maapinda ühtlase vaibana, milles näeme laanikut, hari- likku kaksikhammast, turbasamblaid, palu- ja karusammalt. Rabamet- sad paiknevad rabade servadel. Puurinne koosneb mändidest, nende all kasvavad iseloomulikud rabataimed: sookail, küüvits, kukemari, tupp-villpea, jõhvikas, murakas ja turbasamblad.

Viimasena selles teemas käsitletakse soid ja rabasid. Nagu selgub ekspositsioonilt kaardilt, hõlmavad sood ja rabad umbes 15% kogu vaba- riigi territooriumist. Samas selgitatakse soode tekkeprotsesse vee- kogude kinnikasvamise ning luha- ja metsamaade soostumise taga- järjel. Meie vabariigis esineb madalsoid, siirde- ehk rabasoid ja raba- sid. Kõigi nende tüüpide karakteerseid taimi näeme ekspositsioonis.

Soode ja soostunud maa-alade kuivendamiseks on vajalikud *maa- parandustööd*, mida tutvustavad järgnevad väljapanekud. Tänapäeva mehhaniseeritud maaparandustööde teostamisel kasutatavaid masi- naid näidatakse makettidena.

Darvinismi käsitleva ekspositsiooni sissejuhatavas osas peatutakse põhjalt selle õpetuse rajaja, 19. sajandi suurima loodusteadlase Ch. Darwini elul ja tegevusel. Samas tutvustatakse ka teisi tuntud loodusteadlasi, kelle uurimistööd aitasid kaasa evolutsiooniteooria loo- misele ja levimisele.

Edasi näidatakse, kuidas kolme põhiteguri — muutlikkuse, päri- likkuse ja valiku toimel areneb elus loodus. Organismide omadus rea- geerida erinevalt väliskeskkonna tingimustele kutsub neis esile muu- tusi värvis, kujus, suuruses jne., mistõttu looduses ei leidu kunagi kahte täielt sarnast samasse liiki kuuluvat taime või looma. Väliskesk- konna tingimustele kohanemist näitavad ilmekalt mitmed eksponaa- did: kuldpõrnikas rööpikuna pinnases ja kahjurina puudel; orav ja piirsuvi- ja talikarvastikus; võilill, kortsleht ja aas-karukell erinevais kasvutingimusis jne.

Paljud muutused on pärilikud. Nende edasikandumine järglastele

põhjustab aja jooksul uute vormide tekkimise. Seda omadust ära kasutades on inimesed kunstliku valiku teel aretanud hulga uusi looma- ja taimeliike. Ekspositsioonis on välja pandud: metsik õun ja pirn kõrvuti neist aretatud suurte ning maitsvate kultuursortidega; lehevaene metsik kapsas selle järglaste roos-, lill-, nui-, pea-, sööda- ja salatikapsaga ning kuulus valge leghorni tõugu kana, kelle aastatoodang on rohkem kui 300 muna, koos oma esivanema bankiva kanaga, kes muneb aastas ainult 8—12 muna.

Looma- ja taimeriigi muutumise protsess toimub ka loodusliku valiku teel, mille põhjuseks Darwini õpetuse järgi on pidev olelusvõitlus. Iga organism on sunnitud võitlema temale ebasoodsate elutingimuste ja vaenlastega. Nõrgemad neist hävivad, tugevamad ja paremini kohastunud aga jäävad ellu ja annavad järglasi. Ekspositsioon näitab looduses esinevaid väga mitmesuguseid kohastumisviise: kaitse- ja hoiatusvärvus, mimikri, loomade kehaehituse ja -kuju muutumine vastavalt elutingimustele ja taimede erinevad tolmlemis- ja toitumisviisid.

Rea põlvkondade jooksul on loodusliku valiku teel välja kujunenud kogu taime- ja loomariik. Elutingimuste ülisuur mitmekesisus on seejuures arendanud kohastumist paljudes erinevates suundades ja kutsunud esile tunnuste lahknemise, mis on aluseks uute liikide tekkimisel. Seda nähtust selgitatakse väljapanekutega tihaste, valgeliblikate, tulikate jt. perekondadest.

Evolutsiooniprotsessi tõenditena on esitatud materjale paleontoloogia, embrüoloogia ja võrdleva anatoomia valdkonnast.

Mitšurini õpetus taimede ümberkujundamisest on aluseks tänapäeval tehtavale aretustööle. Sellest lähtudes tutvustatakse vaatajaile tema õpetuse teoreetilisi põhiseisukohti ja meetodeid.

Tänu tuntud aretajate M. Pilli, J. Aamisepa, J. Raeda, A. Kurvitsa jt. pikaajalisele tööle on saavutatud ka meie vabariigis häid tulemusi nii aia- ja puuviljasortide kui ka hinnatavate koduloomatõugude aretamisel. Selle töö tutvustamisele on pühendatud viimane lõik väljapanekutest.

Muuseumi ekspositsiooni täiendatakse ja muudetakse pidevalt uute aktuaalsete teemade ning huvitavate materjalide lisamise teel.

Peale alalise ekspositsiooni korraldab muuseum ka ajutisi väljapanekuid. Neist võiks mainida näitusi: «Kaitskem kasulikke linde!», «Eesti NSV tähtsamaid ravimtaimi», «Eesti NSV mürgiseid taimi» jt.

Suurt huvi on külastajate seas äratanud sügiseti korraldatavad seentenäitused. Pidevalt vahetatava loodusliku materjali abil on külastajaile tutvustatud võimalikult paljusid meie metsades kasvavaid seeni,

selgitatud nende toiteväärtust ja antud praktilist nõuannet söögiseente eristamiseks mürgistest ja mittesöödavatest seentest.

Ka kevadised metsa- ja niidutaimede näitused, kus samuti on eksponeeritud elavaid taimi, on leidnud külastajate heakskiitu.

Muuseumi juures töötavad noorte geoloogide, zooloogide ja botaanikute ringid, kus õpetatakse noori loodust tundma, armastama ja kaitsma. Huvide süvendamine ja tegevus neis ringides on aidanud iga mõnelgi noorel oma eriala leida ja neist on saanud aktiivsed loodusesõbrad.

Muuseumi töötajate teaduslikest töödest, mis toimuvad koordineeritult Eesti NSV Teaduste Akadeemia vastavate instituutidega, võib esile tõsta järgmisi uurimusi: A. Manki «Tallinna ümbruse ja Vahe-Eesti zoogeograafilise valdkonna linnustikust»; E. Peikeli «Tallinna ümbruse taimkattest»; Õ. Jaagomäe «Alutaguse lõunaosa taimestikust» ja T. Pahkla «Ahvena vanusest ja kasvukiirusest Eesti NSV siseveekogudes».

Märkida tuleb ka A. Manki ja J. Sakkiuse osavõttu lindude rände koordineeritud vaatlusist, mida organiseerib Lindude Rände Uurimise Balti Komisjon.

1955. aastal ilmus Eesti NSV Riikliku Loodusteaduste Muuseumi ekskursioonijuht eesti keeles ja aasta hiljem vene keeles.

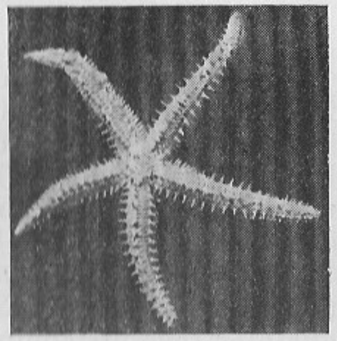

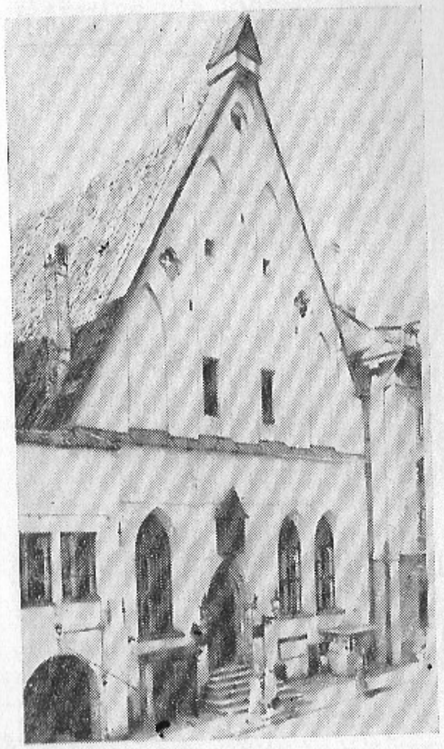

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA AJALOOMUUSEUM

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseum alustas tegevust aastal 1940, mil eesti töörahvas Kommunistliku Partei juhtimisel kukutas kodanluse diktatuuri ja pani kehtima nõukogude võimu. Selle revolutsiooni käigus andis noor nõukogude vabariik 2. oktoobril 1940 välja määruse Ajaloomuuseumi asutamise kohta varem tegutsenud Provintsiaal-, Sõja-, Politsei- jt. muuseumide fondide baasil.

Pärast Suure Isamaasõja lõppemist viidi Ajaloomuuseum Eesti NSV valitsuse määrusega 1. juulist 1946 üle Eesti NSV Teaduste Akadeemia süsteemi. Vabariigi ainsa ajaloo-revolutsioonimuuseumina on Ajaloomuuseum kujunenud tähelepanuväärseks teadusliku uurimistöö ja ideoloogilise kasvatustöö keskuseks.

Teaduslik uurimistöö muuseumis hõlmab järgmisi põhialasid:

1) fondide teaduslik läbitöötamine;
2) Eesti NSV ajalugu käsitleva teaduslikult põhjendatud eksposit sioonide kujundamine ja laiendamine;
3) uute eksponaatide ja materjalide kogumine;
4) ülevaadete ja eriuurimuste ning albumite koostamine.

Ehkki muuseumil on korduvalt tulnud oma asukohta muuta ja väikemasse ruumidesse ümber kolida, on teaduslike töötajate kollektiiv ära teinud märkimisväärse töö.

Vahetult pärast Suurt Isamaasõda tuli muuseumi töötajail esmajoones üles leida ja kokku koguda endised fondid, mida fašistlike rüüsteorganite ootamatu kallaletungi tõttu ei suudetud vabariigist evakueerida. Mida aastaid kestnud pingelise töö tulemusena on muuseumi fondid põhijoontes endises ulatuses taastatud ja uute materjalidega täiendatud. 1960. a. lõpuks sisaldasid muuseumi fondid üle 250 000 eseme ja säilitusühiku. Samaaegselt laialipaisatud fondide kogumisega alustati nende teaduslikku läbitöötamist. Kõik eksponaadid ja dokumentaalsed materjalid, mis ei vastanud muuseumi profiilile, anti üle vastavatele asutustele. (Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskarhiiv näiteks sai Ajaloomuuseumilt 111 524 säilitusüksust.)

Muuseumi kollektsioonid jagunevad alljärgnevateks **fondideks:**

arheoloogiliste esemete fond,
etnograafiliste esemete fond,
numismaatikafond,
ajalooliste relvade fond,
kultuuriloolise esemete fond,
kujutava kunsti fond,
dokumentaalmaterjalide fond,
pitsatite fond,
fotode ja fotonegatiivide fond.

A r h e o l o o g i l i s t e e s e m e t e f o n d koosneb peamiselt vabariigis varasematel aastatel teostatud arheoloogilistel kaevamistel saadud materjalidest ja juhuleidudest, kusjuures vanemad esemed kuuluvad V aastatuhandesse e. m. a. Nendest on eriti väärtuslikud keskmise kiviaja leiud Kunda Lammasmäelt. Viimasel ajal on fond täiepärased neoliitikumist pärinevate kivikirvestega Pärnu-Jaagupi ja Luhala rajoonist ning XIII sajandi leidudega (odaotsad, rinnanõelad, käevõrud jm.). Arheoloogiliste esemete fond võimaldab kohaliku materiaalse kultuuri arenemise jälgimist ürgkogukondlikust korrast alates kuni XIV sajandini.

E t n o g r a a f i l i s t e e s e m e t e f o n d sisaldab XVI—XX sajandi materjale: pronks- ja hõbeehteid, rahvarõivaid, põllu- ja kodukäsitööriistu ning muid talurahva elu iseloomustavaid esemeid.

Muuseumi valduses on vabariigi kõige suurem ja täielikum n u m i s m a a t i k a f o n d 124 000 üksusega. Fond sisaldab münte ja medaleid esimesest sajandist kuni käesoleva ajani. Ulatuslikumalt on

Krõllidest kee kuhiksõlega XVII sajandist.

R. Marani foto.

esindatud Eesti territooriumil käibinud liivi mündid, kuid ka XI—XII sajandist pärinevad bütsantsi, araabia, saksa ja anglo-saksi mündid omavad suurt ajaloolist väärtust. Fondis leiduvad vene münditd kuuluvad XII—XX sajandisse. Viimastel aastatel on numismaatikafond täienenud terve rea huvitavate mündi- ja aardeleidudega. Nende hulgast väärib erilist tähelepanu Kohtla-Käva XI—XII sajandisse kuuluv leid, mis sisaldab 800 saksa ja anglo-saksi hõbemünti ning 7 araabia münti, millest 2 on väga haruldased.

Muuseumi numismaatikafond pakub uurijatele väärtuslikku materjali nende perioodide kohta, kust puuduvad kirjalikud allikad, võimaldades uurida Eesti territooriumil elanud hõimude suhteid naabrite ja teiste rahvastega [1].

Suure väärtusega on ka sama fondi teine kollektsioon, kus leidub mitmesuguste ajaloosündmuste tähistamiseks väljaantud medaleid. Tähtsaks ajalooliseks mälestiseks on medal, mille valmistasid Tallinna töölised 1905. aastal 16. oktoobri veretöö puhul, samuti kodusõjast ja Suurest Isamaasõjast osavõtnute ning sotsialistliku ülesehitustöö eestvedlaste ordenid ja medalid.

Ajalooliste relvade fond sisaldab külm- ja tulirelvi XIII—XX sajandini. Siin on maaleide XIII sajandi relvadest, keskaegsete feodaalsete sõjameeste varustust — turviseid, mõõku, helleharde jne. Tulirelvadest on esindatud peamised laskeriistade tüübid. Eriti väärtuslikud on Tallinna relvameistrite valmistatud püssid, samuti Tula, Iževski, Zlatousti ja Sestroretski relvatehaste toodangu näidised.

Memoriaalrelvadest on väärtuslikumateks mõõgad, mis valmistati Tallinna «Dvigateli» tööliste poolt 1905.—1907. aasta revolutsioonilise võitluse perioodil, samuti 1924. aasta 1. detsembri ülestõusust osavõtnute, Nõukogude armee, Eesti Laskurkorpuse võitlejate ja Eesti territooriumil fašistide tagalas tegutsenud partisanide relvad.

Kultuuriliooliste esemete fondi kuuluvad eksponaadid kajastavad põhiliselt Eesti linnade materiaalset kultuuri XV—XX sajandini tsunftide, manufaktuuride ja tööstusettevõtete tööriistade ja toodangu kaudu. Siia kuuluvad kohalike seppade tööd (lukkude ja võtmete kollektsioon), linnaelanike tarbeesemed, tinanõud, puunikerdused (Noarootsi kiriku epitaaf XVII saj.), kiviraidurite tööd jne.

Omapärase kogu moodustavad Tallinnas XIX sajandi algul tuntud kollektsionääri, apteeker J. Burcharti eramuuseumist saadud esemed, samuti Eestist pärinevate väljapaistvate maadeuurijate-meresõitjate A. Krusensterni, O. Kotzebue ja F. Wrangeli kollektsioonid.

---

[1] 1961. aastal anti 1710. aastast varasemad mündid Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi otsusel ENSV TA Ajaloo Instituudile.

Eriti suure väärtusega selles fondis on eesti rahva revolutsioonilise võitlusega seotud mälestusesemed: töölisorganisatsioonide lipud, transparendid, loosungid, Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaaluste trükikodade ja konspiratiivkorterite sisustused kodanluse diktatuuri perioodist ning väljapaistvamatele revolutsionääridele kuulunud isiklikud esemed.

Kujutava kunsti fond koosneb maalidest ja graafika- ning skulptuuriteostest. Kogus on esindatud varasemate kohalike balti ja vene kunstnike C. Ungern-Sternbergi, C. Buddeuse, E. Hau, W. Timmi ja A. Bogoljubovi, vähemal hulgal eesti kunstnike J. Köleri, A. Laikmaa, K. Raua, A. Weizenbergi ja A. Adamsoni loomingut. Suurima osa fondist moodustavad graafikateosed, milledel on kujutatud rida Eesti linnu ja asulaid, eriti XIX sajandist. Fondis säilitatakse mitmete väljapaistvate eesti ühiskonnategelaste portreesid: J. Köleri maali Fr. R. Kreutzwaldist, A. Laikmaa pastelljooniseid L. Koidulast, C. R. Jakobsonist ja J. Hurdast jt. Esiletõstmist väärib ka J. Pugatšovi üks väheseid portreid.

Eri osa fondis moodustab arvukas kogu Nõukogude Eesti kunstnike E. Okase, A. Hoidre, E. Einmanni, V. Loigu, K. Burmani jt. Suure Isamaasõja aegseid rindejooniseid. Viimastel aastatel on fond täienenud jooniste ja maalidega töölisklassi ja talurahva revolutsioonilise võitluse tähtsamatest sündmustest.

Dokumentaalmaterjalide fond hõlmab ajajärku XIII—XX sajandini. Fondis on allikmaterjale poliitika, kultuuri ja rahvamajanduse ajaloo alalt, samuti ühiskonna- ja loodusteaduste valdkonnast. Need dokumendid on uurimismaterjaliks teaduslikele töötajatele ja näitlikeks vahenditeks mõningate teemade kujundamisel niihästi Ajaloomuuseumi kui ka vabariigi koduloomuuseumide ekspositsioonis.

Fondis leidub genealoogilisi materjale paljude Balti aadliperekondade kohta, kellest mitmed, nagu Grünewaldt, Igelström, Fersen jt. olid väljapaistvatel kohtadel tsaari-Venemaa valitsusasutustes ja sõjaväes. Need materjalid valgustavad Balti aadlike omandiõiguslikke vahekordi ning majanduslikku ja ühiskondlik-poliitilist tegevust. Rohkesti on dokumente, mis iseloomustavad pärisorjusliku majandussüsteemi arenemist ja selle kriisi, talurahva võitlust saksa parunite vastu.

Personaalkollektsioonides on väärtuslikke käsikirju ja üksikdokumente akadeemikute K. E. Baeri ja F. Wiedemanni, õigusteadlase F. Bunge, maadeuurijate F. Wrangeli ja A. Krusensterni, literaatide ning ajaloolaste K. Russwurmi, K. Pabsti, E. Nottbecki jt. kohta.

Omaette rühma moodustavad autograafide kogu (1632—1908) ja pärgamentürikute kollektsioon (1247—1847). Viimases leidub aukirju,

diplomeid, ostu-müügilepinguid, patente, tsunftimeistrite ametitunnistusi jne.

Paljud dokumentaalmaterjalid ja trükised iseloomustavad kapitalismi arenemist eesti tööstuses ja põllumajanduses XIX—XX sajandil, töötava rahva revolutsioonilist liikumist, Suurt Isamaasõda ja sotsialistliku ülesehitustööd. Nende hulgas on dokumente ja kirju väljapaistvatelt revolutsionääridelt V. Kingissepalt, H. Pöögelmannilt, H. Heidemannilt ja J. Lauristinilt. Trükiste seas on lendlehti, ajalehti, ilukirjandust jne.

Ajaloolise pitsatite fondis on üle 5000 pitsati ja pitseri, mis pärinevad XIV—XX sajandist. Vanemate keskaegsete näidiste hulgas on kohalike valitsejate, linnade, gildide, käsitööametite ja vadlike pitsateid ja pitsereid. XVIII—XIX sajandist lisanduvad neile kubermanguvalitsuste, talurahva kogukondlike omavalitsuste, teaduslike seltside ja asutuste pitsatid. Fondis leidub ka esimeste nõukogude asutuste pitsateid aastaist 1917—1918 ja töölisorganisatsioonide pitsateid kodanliku diktatuuri perioodist.

Fotode ja fotonegatiivide fond, mis sisaldab üle 30 000 üksuse, on üheks suurima praktilise väärtusega ja enamkasutatavaks kogudes muuseumis. Fondis on rikkalikke materjale Eesti linnade arenguloo, eriti aga revolutsioonilise liikumise, Suure Isamaasõja ja sotsialistliku ülesehitustöö kohta.

Muuseumi teaduslike töötajate kollektiiv on põhilise osa nimetatud fondidest (välja arvatud numismaatikafond, kus töö alles jätkub) läbi töötanud ja vajaliku teaduslik-teatmelise aparaadiga varustanud.

Muuseum peab sidet paljude teaduslike asutustega. Mitmesuguseid materjale fotode, fotokoopiate või mikrofilmide näol on saadetud NSV Liidu Teaduste Akadeemia Materiaalse Kultuuri Ajaloo Instituudile, NSV Liidu Arhitektuuri Akadeemiale, Riiklikule Ajaloomuuseumile jt., samuti teaduslikele asutustele ning uurijatele Rootsis, Inglismaal, Ameerika Ühendriikides ja Saksa Demokraatlikus Vabariigis.

Muuseumi fondide tutvustamiseks laiematele hulkadele kasutatakse süstemaatiliselt eriteemalisi televisioonisaateid, üksikjuhtumeil ka dokumentaalfilme ja kinokroonikaid. Sel teel on näiteks populariseeritud materjale Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni sündmustest Eestis ja talurahvarahutustest XIX sajandil, mitmesuguseid etnograafilisi ehteid ning maadeuurijate A. Krusensterni ja F. Wrangeli kogutud esemeid.

Fondides talletatud materjalide põhjal on muuseumi teaduslikud töötajad koostanud fotoalbumi «Tallinn» ja fotomapi «Materjale Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni kohta Eestis» ning avaldanud dokumentaalmaterjalide fondist kuulsa Vene väejuhi A. Suvorovi kirjad.

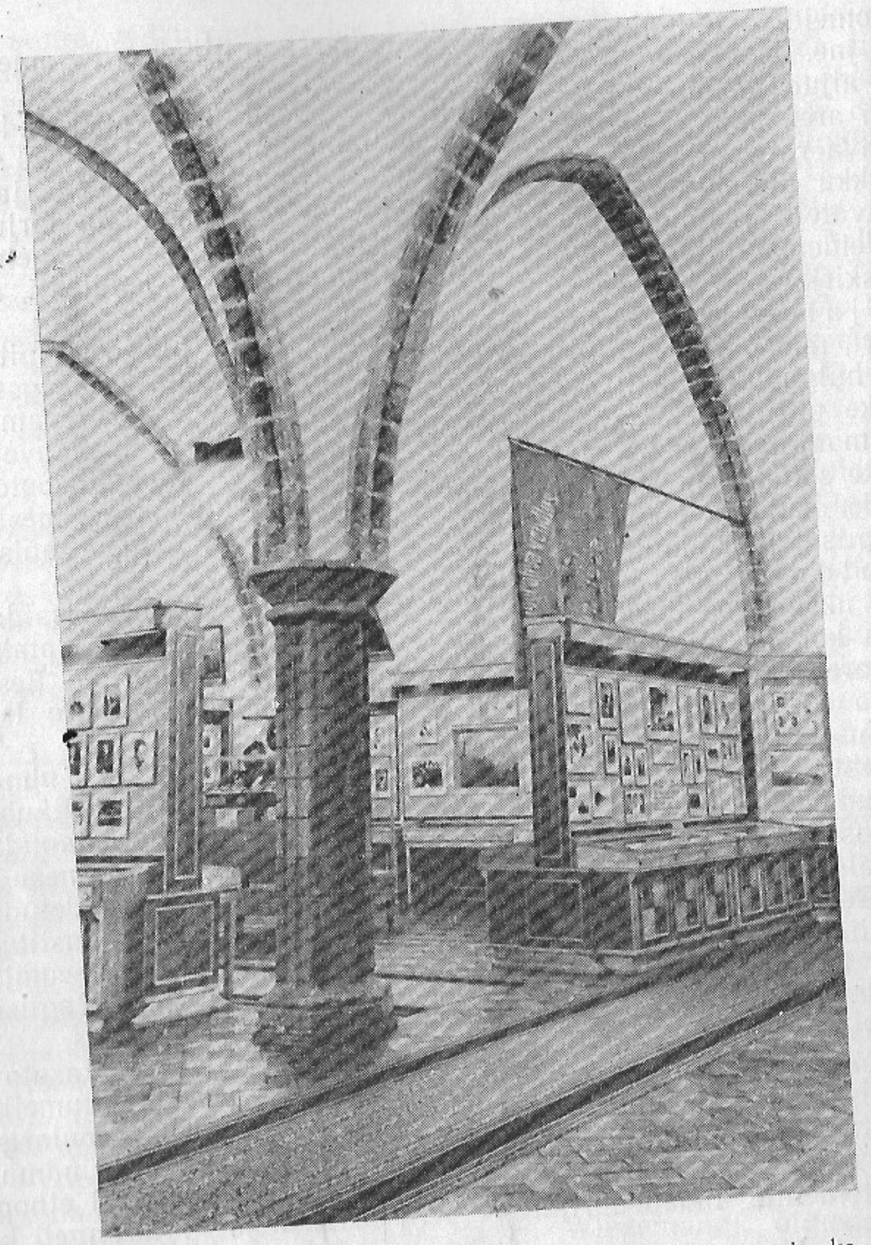

Vaade Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi ekspositsioonisaali. *R. Marani foto.*

Muuseumi teadusliku uurimistöö tähtsaks lõiguks on muuseumi fondidel baseeruva teaduslikult põhjendatud ekspositsiooni kujundamine eesti rahva ajaloost.

Muuseumi praegune **ekspositsioon** hõlmab eesti rahva ajalugu ürgkogukondlikust korrast kuni tänapäevani. Ekspositsiooni kujundamisel on muuseumi töötajate kollektiiv lähtunud marksistlik-leninlikust teooriast ja ajalooteaduse uusimatest andmetest ning püüdnud võimalikult paljude originaalesemete ja dokumentide abil valgustada ajaloosündmuste objektiivseid seaduspärasusi, töötavate hulkade otsustavat osa ajaloos ja Kommunistliku Partei juhtivat osa töölisklassi ning töötava talurahva revolutsioonilises võitluses oma täieliku vabanemise eest ekspluataatorite ikkest.

Eesti rahva ajalugu käsitlev ekspositsioon on avatud muuseumi peahoones, endises Suurgildi majas, mis on ehitatud gooti stiilis 1410. aastal ja suurepärase keskaegse arhitektuurimälestisena võetud riikliku muinsuskaitse alla.

Muuseumi kahes esimeses saalis eksponeeritud materjalid valgustavad eesti rahva ajalugu ürgkogukondlikust korrast kuni XIX sajandini. Väljapanekute põhilise osa moodustavad meie vabariigi territooriumil teostatud arheoloogiliste kaevamiste materjalid, mis annavad ülevaate siinsete asukate elutingimustest ja tegevusest alates V aastatuhandest e. m. a. Luust ja kivist tööriistad, savinõude killud, koduloomade luud, kalmeleiud, esimesed metallesemed ja rauast tööriistad, mitmesugused ehted jne. jutustavad meie kaugete esivanemate materiaalse kultuuri järkjärgulisest arenemisest ning tootlike jõudude püsivast kasvust, mis põhjustasid eraomanduse ja klassiühiskonna tekkimise I aastatuhande lõpul m. a. j. Esitatud on materjale eestlaste kangelaslikust võitlusest saksa ja skandinaavia feodaalsete rööstvallutajate vastu XIII sajandi algul. See võitlus lõppes siinsete alade orjastamisega ja eestlaste orjastamisega võõrrahvusest vallutajate poolt.

Teises saalis eksponeeritud relvad ja gravüürid jutustavad Liivi sõjast ning annavad kokkuvõtliku ülevaate Põhjasõja sündmustest, mille tulemusena Eesti ala ühendati XVIII sajandi algul Venemaaga ja kindlustati eesti rahvale kahe sajandi jooksul rahulik arenemine.

Kolmanda, kõige suurema saali ekspositsioon annab ülevaate eesti rahva ajaloost XIX—XX sajandini. Siin on eksponeeritud juba suhteliselt rohkem kultuuriloolisi ja dokumentaalmaterjale. Saali paremasse külje võtab enda alla ajajärk XIX sajandist kuni XX sajandi alguseni. Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni ja kodusõda käsitlevad materjalid on eksponeeritud otsaseintel. Oktoobrijärgsetele materjalidele kuulub saali vasakpoolne osa.

Rohke etnograafiline ja dokumentaalmaterjal saali esiosas valgustab talurahva rasket olukorda pärisorjusliku rõhumise tingimustes, feodalismi kriisi ja kapitalistlike suhete tekkimist ning talurahva võitlust mõisnike omavoli vastu XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandil. Mitu stendi on pühendatud talurahva materiaalse kultuuri tutvustamisele, samuti haridus- ja kultuurielule XIX sajandil. Küllaltki õnnestunud ettekujutuse talurahva elamistingimustest annab rehetoa rekonstruktsioon.

Ekspositsioon jätkub materjalidega, mis kajastavad kapitalismi arenemist Eestis. Vabrikute pildid, toodangunäidised, tööpink Lutheri vabrikust ja mitmesugused dokumendid kõnelevad ilmekalt kapitalistliku tööstuse arenemisest ning sellega kaasnenud uue ühiskondliku klassi — proletariaadi — tekkimisest, esimestest suurtest väljaastumistest kapitalistliku rõhumise vastu kuulsais Kreenholmi streikides, proletaarse töölispartei rajamisest V. I. Lenini võitluskaaslaste poolt Eestis, töölisklassi ja talurahva üha laienevast võitlusest tsarismi vastu 1905.—1907. a. revolutsioonis Kommunistliku Partei juhtimisel.

Saali lõppossa paigutatud materjalid annavad ülevaate sotsialist-

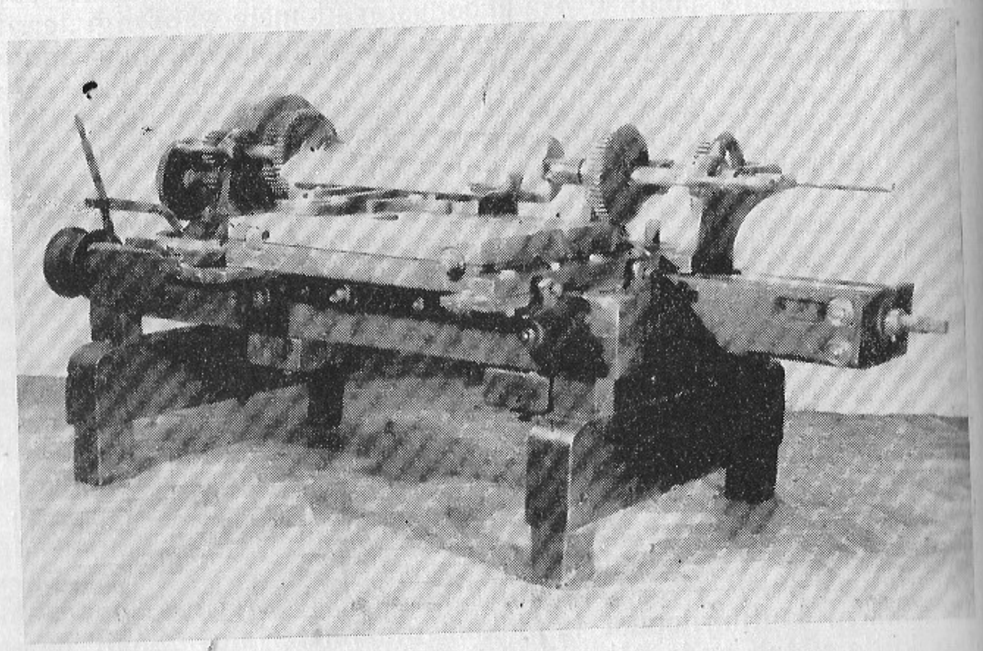

Esimene vineerivalmistamise pink A. M. Lutheri vineerivabrikust. Pingi tegi kohalik lukksepp H. Habermann 1880-ndatel aastatel.

R. Ringo foto.

jikust revolutsioonist Eestis. Ekspositsioonis on välja pandud Tallinna töölisorganisatsioonide lipud 1917. aasta revolutsiooni perioodist, Eesti rahvas Kommuuni lipp, partei- ja ametiühingupiletid, lendlehed, üleskutsed, dokumendid ja fotod silmapaistvatest Kommunistliku Partei juhtidest, maakondade ja valdade täitevkomiteede tegelastest, töörahva demonstratsioonidest ja väljaastumistest kodanliku Ajutise Valitsuse vastu. Kõik need materjalid kõnelevad rahvahulkade aktiivsest võitlusest Kommunistliku Partei juhtimisel Oktoobrirevolutsiooni

Fr. Krulli vabriku tööliste võitluslipp 1917. a.

R. Ringo foto.

päevil ja proletariaadi diktatuuri kehtestamisest Eestis 1917. aastal. Nõukogude võimu dekreedid ja kohalike nõukogude määrused annavad pildi nõukogude võimu tegevusest tema esimestel päevadel.

Ekspositsiooni järgnevad lõigud jutustavad eesti rahva ajaloost kodanliku võimu, 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni ja Suure Isamaasõja perioodil, samuti sõjajärgsest rahvamajanduse taastamise ajajärgust. Ekspositsioon lõpeb materjalidega, mis kajastavad vabariigi tööstuses ja põllumajanduses toimunud põhjalikku murrangut, mille tulemusena Eesti NSV muutus eesrindliku tööstusega ja sotsialistliku suurpõllumajandusega maaks. Eksponaadid kõnelevad ühtlasi eesti rahva aisult sotsialistliku ja vormilt rahvusliku kultuuri tormilisest arenemisest ning rahva heaolu pidevast kasvust.

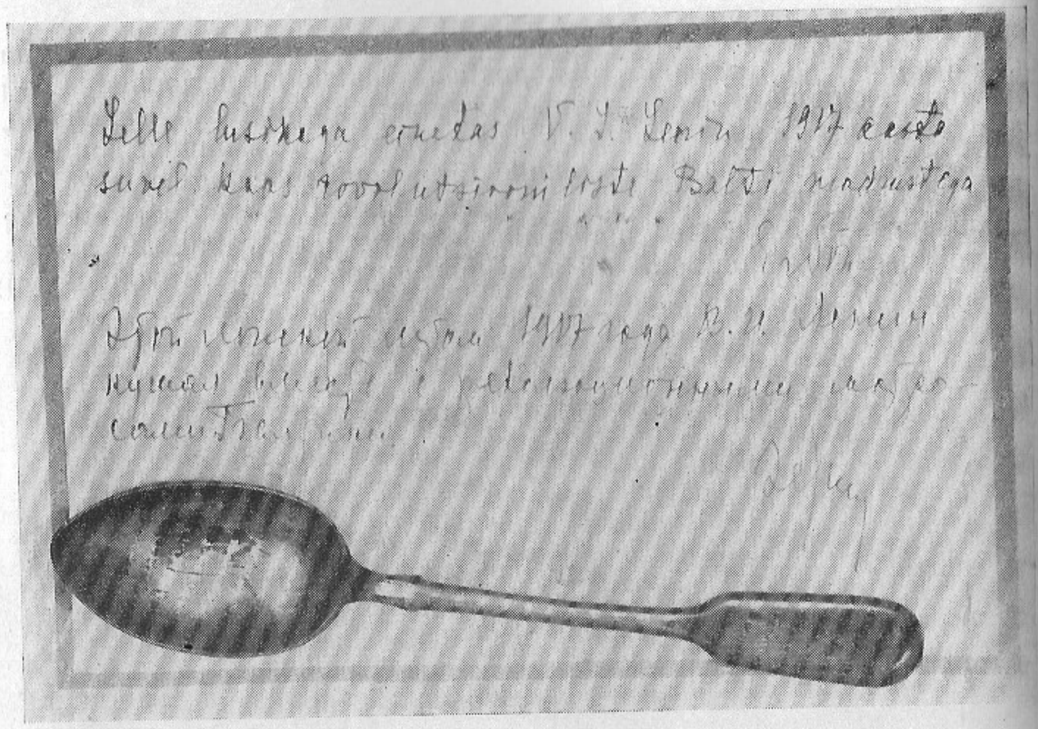

Lusikas, millega V. I. Lenin 1917. aasta suvel revolutsiooniliste Balti madruste poolt pakutud lõunat maitses.

R. Ringo foto.

Ajaloomuuseumil on olemas ka filiaal, nn. «T ö ö l i s t e K e l d e r». Filiaal avati Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 40. aastapäevaks endise «Tööliste Keldri» ruumides Estonia puiestee 8. Nendesse kitsastesse keldriruumidesse oli kodanluse vägivallapoliitika tagajärjel surutud enamik töölisklassi ühiskondlike organisatsioonide keskusi. «Tööliste Keldris» eksponeeritud materjalid annavad üksikasjalise ülevaate eesti töölisklassi revolutsioonilisest liikumisest aastail 1920—1924. Dokumendid, plakatid, transparendid, lipud ja mitmesugused esemed jutustavad töölisklassi raskest majanduslikust ja poliitilisest olukorrast kodanliku võimu perioodil, Kommunistliku Partei, ametiühingute, kommunistlike noorte ja ka mitmete legaalsete organisatsioonide tegevusest neil aastail, töölisklassi revolutsioonilisest võitlusest ja 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõusust. Dokumentide ja esemeliste materjalide kõrval on välja pandud kaks rekonstruktsiooni: Kommunistliku Partei põrandaalune trükikoda Uku talus ja üks neist

jõuliskorteritest, mida kasutati Kommunistliku Partei konspiratiivkorterina. «Tööliste Keldri» materjalid annavad külastajatele selge ettekujutuse, millistes rasketes tingimustes tuli töötaval rahval võidelda oma õiguste ja vabaduse eest.

Paralleelselt ekspositsiooni kujundamisega organiseerib muuseum elanikkonna paremaks teenindamiseks ja ajalooliste materjalide rahvale tähendamiseks väljaspool muuseumi temaatilisi rändnäitusi, millega on seni tutvunud ligikaudu 400 000 inimest.

Ei muuseum võiks areneda ja kasvada, laiendada ja süvendada teaduslikku uurimistööd, selleks tuleb tõsist tähelepanu pöörata fondide täiendamisele. Seetõttu ongi muuseumi fondide korrastamise ja ekspositsiooni kujundamise kõrval kolmandaks tähtsaks töölõiguks

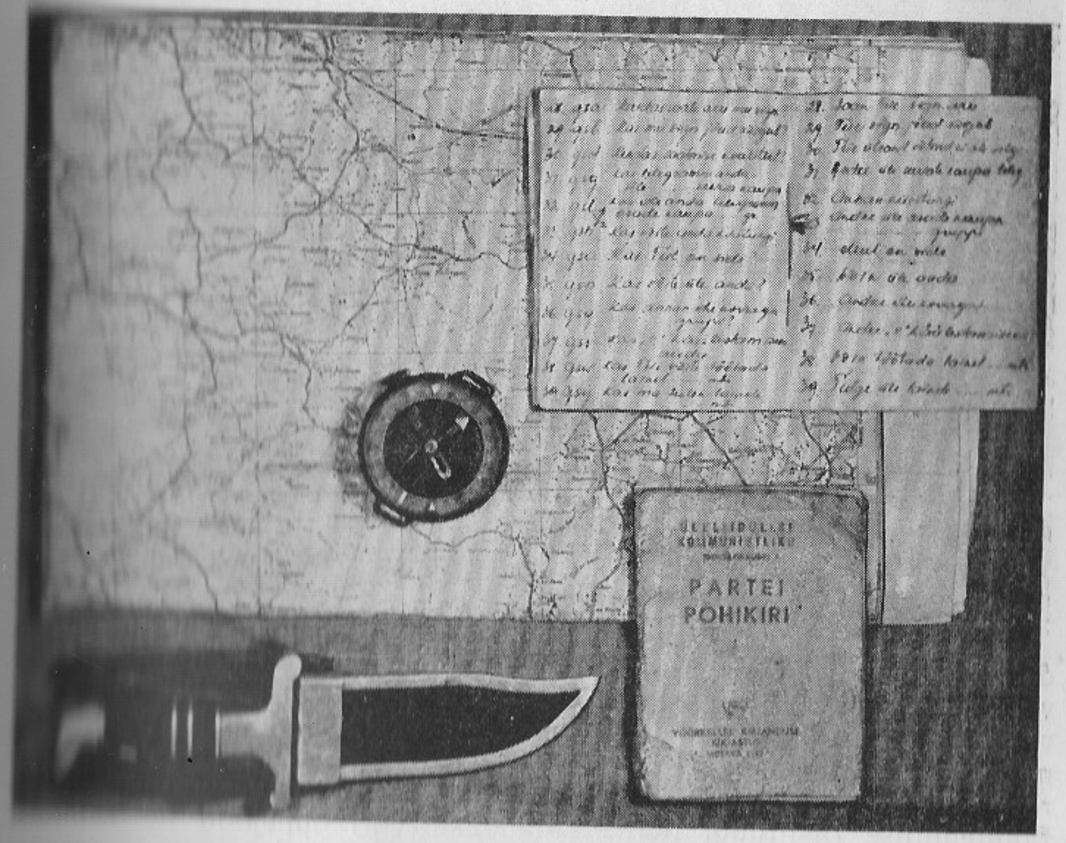

Partisan Eduard Schmidti kompass, kaart, puss ja teised esemed.

R. Ringo foto.

uute esemeliste ja dokumentaalmaterjalide väljaselgitamine ja kogumine. Organiseeritud kogumistöö tulemusena on muuseumi fondid, eriti viimaste aastate jooksul, tunduvalt kasvanud. Osa uusi materjale on saadud annetuste ja kingitustena, teine osa ostude teel, enamik aga muuseumi töötajate kogumistöö tulemusena.

Klooga surmalaagri materjale.

R. Marani foto

Annetustena saadud eksponaatide seas on palju suure väärtusega dokumente, fotosid ja esemeid, nagu näiteks Tallinna sadama töölis- vanemate pitsat 1917. aastast, lendlehed ja Oktoobrirevolutsiooni päe- vil väljaantud ajalehtede üksiknumbrid, revolutsionääride H. Pöögel- manni, H. Heidemanni jt. kirjad. Suure Isamaasõja aegseid trofee- relvi, fotosid ja rea isiklikke esemeid annetasid muuseumile Tallinna Polütehnilise Instituudi NLKP ajaloo kateedri õppejõud E. Schmidt, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi vanem teaduslik töötaja Ü. Taigro, Kunstitoodete Kombinaadi direktor T. Sumera ja teised. Fašistliku koonduslaagri vangirõivad ja rea esemeid andis

muuseumile endine Bisingeni koonduslaagri poliitvang E. Kallas. Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja G. Nellis annetas muuseumile mõned esemed, mis ta sai kingituseks ülemaailmsel rahupooldajate kongressil Varssavis 1950. aastal. Viljandi II Kütipolgu endine komandör K. Kanger kinkis muuseumile Eesti Töörahva Kommuuni 40. aastapäevaks kella, millega teda kui väärikat proletaarse revolutsiooni kaitsjat autasustati Nõukogude armee 10. aastapäeval. Muuseumile on annetanud esemeid ka rida asutusi ja organisatsioone, nagu Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ja Tallinna Linnakomitee, Partei Ajaloo Instituut, ELKNÜ Keskkomitee jt.

Suurima osa uutest materjalidest moodustavad aga muuseumi teaduslike töötajate poolt kogutud esemed. Materjalide kogumiseks on muuseum korraldanud väljasõite vabariigi rajoonidesse, kus vanasti paiknesid tööstusettevõted või käsitööstuslikud keskused, samuti tähtsamate ajaloosündmustega seotud paikadesse.

Nõukogude Eesti 20. aastapäevaks kujundati muuseumis uus ekspositsioon. Seoses ühe saali täiendava kasutuselevõtmisega avanes võimalus üsna ulatuslikult laiendada mõningaid ekspositsiooni osasid ning panna alus muuseumi püsiva ekspositsiooni väljaarendamisele.

Aastal 1960 möödus ühtlasi 250 aastat Eesti ala ühendamisest Venemaaga, mille puhul muuseumi töötajad koostasid vastavasisulise albumi, kus antakse ülevaade Põhjasõja sündmustest Eestis.

Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXI kongressi ajaloolistest otsustest juhindudes püüab muuseumi kollektiiv anda omapoolse panuse nõukogude rahvaste ees seisvate hiiglaülesannete täitmisel, intensiivistada teaduslikku uurimistööd nii eesti rahva minevikku kui ka tänapäeva käsitlevate probleemide alal, rakendada kõiki muuseumitöö vorme töötajaskonna ideoloogiliseks kasvatamiseks marksismi-leninismi vaimus ja valgustada igakülgselt ning teaduslikult õigesti nõukogude inimeste jõupingutusi ja edusamme kommunistliku ühiskonna ülesehitamisel.

EESTI RIIKLIK VABAÕHUMUUSEUM

XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul tundis rida etnograafe ja arhitekte Skandinaavia ja Balti riikides rahva olustiku tundmaõppimise vajadusega seoses suurt huvi ka külaarhitektuuri uurimise vastu. Selle tulemusena loodi reas riikides vabaõhumuuseumid: 1891. aastal Rootsis, 1909. aastal Soomes, 1932. aastal Lätis ja veel mitmel teisel maal.

Eestis tekkis vabaõhumuuseumi loomise idee esmakordselt umbes 50 aastat tagasi õpetlastel ja töötajatel, kes tegelesid sel perioodil Eesti Rahva Muuseumi loomisega. Kuid ajal, mil avalikkuse kogu tähelepanu oli pööratud Eesti Rahva Muuseumi loomisele, osutus samaaegne vabaõhumuuseumi loomine üle jõu käivaks ettevõtteks. Seetõttu jäi ka vabaõhumuuseumi loomise probleem mõneks ajaks tagaplaanile.

Kümmekond aastat hiljem, kui Eesti Rahva Muuseumi alused olid juba rajatud, muutus vabaõhumuuseumi küsimus uuesti aktuaalseks. Nii kirjutas ajaleht «Kaja» 27. aprillil 1923 artiklis «Vabaõhumuuseumi küsimus» järgmist:

«Eesti Rahva Muuseumil on muuseas tuleviku tähtsamaks küsimuseks vabaõhumuuseumi asutamine Raadi lossi ümbruskonda, mis selle jaoks eriti soodne... Kavatsetud muuseumi asutamise mõte on muuseumi tegelaste seas ammugi liikvel, kuid kitsaste olude tõttu ei ole võidud sellel alal tegelikult midagi ära teha.»

Kodanliku riigikorra tingimustes, mil valitsevad ringkonnad skeptiliselt ja põlastusega rahva kultuuri ning selle säilitamisse suhtusid, oli muuseumi rajamiseks hädavajalike materiaalsete vahendite ja territooriumi saamine kodanlikult valitsuselt täiesti võimatu. On loomulik, et sellises olukorras jäi vabaõhumuuseumi rajamine Raadi mõisa ümbrusse ainult ettepanekuks.

Nendele raskustele vaatamata võitis muuseumi organiseerimise idee üha suuremat populaarsust mitte ainult Eesti Rahva Muuseumi töötajate ja aktivistide, vaid ka elanikkonna laiades hulkades.

Aastal 1926 loodi Eesti Vabaõhumuuseumi Ühing, mille ülesandeks oli vabaõhumuuseumi organiseerimiseks vajalike tööde teostamine. Vabaõhumuuseum kavatseti rajada Tallinna lähedale Lasnamäele tuletorni, Hundikuristiku ja Kadrioru ringtee vahelisele maa-alale.

Ühingu tööst võtsid aktiivselt osa kunstnik A. Pulst, arhitekt E. Ederberg, kultuuritegelane T. Olbrei ja mitmed teised. Eesti Vabaõhumuuseumi Ühingu tööl oli sel perioodil kaks peasuunda — muuseumi rajamiseks hädavajalike summade hankimine ja külaarhitektuuri teaduslik uurimine.

Külaarhitektuuri teaduslikku uurimist alustati juba 1923. aastal peamiselt Eesti Rahva Muuseumi stipendiaatide poolt 13 kihelkonnas: Saaremaal — Jaani, Mustjala, Kärla ja Anseküla kihelkonnas; Muhumaal — Muhu kihelkonnas; mandril — Risti, Märjamaa, Mihkli, Saarde, Ambla, Simuna, Jõhvi ja Torma kihelkonnas. Eesti Rahva Muuseumi direktor I. Manninen käis aastail 1923 ja 1924 uurimas setude ehitusi, 1926. ja 1927. aastal võtsid uurimistöödest osa Tallinna Tehnikumi arhitektuuriosakonna üliõpilased, kes käisid läbi 15 kihelkonda: Kullamaa, Rapla, Jüri, Harju-Jaani, Jõelähtme, Halliste, Kuusalu, Karksi, Helme, Karula, Urvaste, Kanepi, Põlva ja Räpina. Arhitekt E. Ederberg käis 1925. aastal Hiiumaal ja Saaremaal Pöide kihelkonnas ning 1926. aastal Vastseliina, Rõuge ja osaliselt Hargla kihelkonnas uurimisretkedel. Seega uuriti selleks ajaks peale Setumaa läbi 18 kihelkonda, mis moodustas umbes ühe kolmandiku Eesti kihelkondade arvust. Seega oli juba 1926. aastaks kogutud küllaldaselt materjali, mille hulgast oleks võinud välja valida esimesed eksponaadid Vabaõhumuuseumi jaoks.

Rahaliste ressurssidega oli aga lugu tunduvalt halvem. Väike algkapital Eesti Vabaõhumuuseumi Ühingu eksisteerimiseks oli kogutud

tänu annetustele, liikmemaksudele ja sissetulekutele pidudest, mida ühing korraldas Tallinnas, Rakveres, Pärnus ja teistes linnades.

Kuid kogutud summad olid tähtsusetud ning raha jätkus hädavaevalt jooksvateks kulutusteks. Seda tõendab ilmekalt Eesti Vabaõhumuuseumi Ühingu 1926. aasta tegevuse lühike aruanne, mis avaldati ajalehes «Päevaleht» 1. detsembril 1926. Aruandes märgitakse, et «Ühingu kassa näitab 19 000 marka puudujääki».

Kui vabaõhumuuseumi jaoks valitud maa-ala Raadi mõisa ümbruses võis lugeda enam-vähem soodsaks, siis ei saa seda öelda Lasnamäe kohta, kus muuseumi territoorium oleks olnud surutud kõrge paekalda ja Lasnamäe maantee vahele. Teiseks on nimetatud territoorium väga ühekülgne maapinnavormide poolest. Samuti pole läheduses ühtegi veekogu, mistõttu kalurite ja saarlaste elu näitamine seoses ümbritseva loodusega oleks osutunud täiesti võimatuks.

Edaspidi loobus Eesti Vabaõhumuuseumi Ühing kavatsusest rajada muuseum Lasnamäele ning hakkas taotlema maa-ala eraldamist Pirita-Kloostrimetsa rajoonis. Üheaegselt tehti Pakri saare rootsi rahvusest elanike initsiatiivil ettevalmistustöid väikese muuseumi rajamiseks Pakri saarele, mis avatigi 1935. aastal ning koosnes ühest talutarest. Muuseumi rajamist Pakri saarele tuleb pidada teatud edusammuks teel vabaõhumuuseumi loomisele. Kuid edasi asi ei nihkunud. Kõik katsed saada territooriumi vabaõhumuuseumi rajamiseks Piritale jäid kodanliku korra ajal viljatuiks.

Reaalne võimalus vabaõhumuuseumi loomiseks avanes alles pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis. Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu võttis 1940. aastal vastu otsuse rajada Pirita metsamassiivi territooriumile Etnograafiline Park-muuseum. Territooriumi konkreetseks väljavalimiseks ning muuseumi ehitusprogrammi koostamiseks määras Hariduse Rahvakomissariaat vastava komisjoni. Komisjon valis välja 25 ha suuruse maatüki muuseumi esimese järgu rajamiseks ning koostas eksponaatide nimekirja. Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määruse järgi 7. jaanuarist 1941 pidi muuseum oma tööd alustama juba 1. juulil 1941. Esimese sammuna sel teel toodi Pakri saare muuseumi eksponaadid mandrile. Kuid edaspidise töö muuseumi rajamisel katkestas fašistliku Saksamaa reeturlik kallaletung Nõukogude Liidule.

Kohe pärast fašistlike anastajate väljakihutamist Eesti NSV territooriumilt võeti vabaõhumuuseumi organiseerimise küsimus päevakorda ning selle tulemusena lülitas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu rajatava vabaõhumuuseumi vabariiklike muuseumide võrku, kusjuures muuseumi organiseerimiseks moodustati seitsmeliikmeline

komisjon. Nagu 1941. aastal, nii otsustati ka nüüd muuseum rajada Pirita jõe kaldale.

Muuseumi projekti koostamine tehti ülesandeks arhitekt A. Soansile. Tema poolt valmistatud projekt nägi ette muuseumi rajamise Pirita jõe kaldale umbes 102 ha suurusele maa-alale, kusjuures muuseum pidi koosnema kolmest põhiosast:

1. A j a l o o - j a e t n o g r a a f i a o s a k o n d, kuhu kavatseti paigutada rahvaarhitektuuri mälestusmärgid 10 taluõue ja üksikobjektide näol. Osakonna territooriumi üldine suurus oli 25 ha.

2. S p o r d i - j a l õ b u s t u s t e o s a k o n d. Siia planeeriti korvpalli-, võrkpalli- ja tenniseväljakud, atraktsioonikohad, vaatetorn, mängupaviljon, puhvetid, kioskid jm. Peale selle kavatseti siia ehitada lastelinnake lasteraudteega. Osakonna territooriumiks oli ette nähtud 57 ha.

3. B o t a a n i k a - j a l o o m a a e d. Esimene neist pidi demonstreerima kõiki Eesti NSV territooriumil kasvavaid kasulikke taimi, teine aga andma ülevaate loomariigist.

Pirita park-muuseumi projektil oli suur positiivne tähtsus muuseumi rajamisele. Kuid projektil oli ka rida põhilisi puudusi. Kõigepealt ei õnnestunud lahendada eespool nimetatud kolme osakonna liitmist üheks tervikuks nii piiratud territooriumil, mis ei võimaldanud luua ajaloolist ja geograafilist keskkonda, milles elas ja töötas eesti talupoeg XVIII—XIX sajandil. Peale selle oli ajaloo- ja etnograafiaosakonnale eraldatud 25 ha liiga väike normaalse ekspositsiooni rajamiseks. Kui aga siia juurde arvata veel teed, siis oleks tulnud eksponaadid üksteise lähedale kuhjata ning maha raiuda suurem osa metsamassiivist sellel territooriumil. Teiseks oli projektis terve rida liialdusi, mis muutis selle elluviimise ebareaalseks. Peale selle ei olnud projektis arvestatud mootorispordivõistluste ringrada. Eespool nimetatud puudused ning terve rida teisi põhjusi nõudsid projekti veelkordset läbivaatamist, mistõttu projekteerimistööd jäid seisma kuni 1957. aastani.

1957. aastal alustati vabaõhumuuseumi organiseerimist nagu varemgi aastatel sobiva koha valikust. Selleks moodustati vastav komisjon Eesti NSV Ministrite Nõukogu, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Eesti NSV Kultuuriministeeriumi ja Tallinna Polütehnilise Instituudi esindajatest. Eesti NSV Ministrite Nõukogu tegi komisjonile ülesandeks leida Tallinna ümbruses 70 ha suurune maa-ala, mis oma mitmekesise reljeefi ja looduslike tingimuste poolest oleks kõigiti sobiv muuseumi ekspositsiooni paigutamiseks. Ühtlasi tuli silmas pidada, et maa-ala asetseks mõne veekogu läheduses, mis võimaldaks eksponeerida endisaegseid kalurite võrgumaju koos vabede, lautrite ja paatidega.

Rea ettepanekute hulgast langes valik Tallinnale küllalt lähedal (5—6 kilomeetrit) Kopli lahe läänerannikul Rocca al Mares asetsevale maa-alale. See 64 ha suurune territoorium kinnistati 1957. aasta juulis Eesti NSV Ministrite Nõukogu määruse alusel muuseumile.

Peale selle kinnitati muuseumi töötajateks 11 inimest ning loodi nendele abiks muuseumi Teaduslik Nõukogu, mille koosseisu kuuluvad Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi teaduslikud töötajad A. Viires ja A. Moora, Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku Ehituse ja Arhitektuuri Komitee esimees H. Arman, Tallinna Polütehnilise Instituudi õppejõud arhitekt K. Tihase, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseumi teaduslik sekretär J. Linnus, projekteerimisinstituudi «Põllumajandusprojekt» planeerimistöökoja juhataja A. Käsper, Eesti Riikliku Vabaõhumuuseumi teaduslik töötaja G. Troska, Kultuurhariduslike Asutuste Valitsuse muuseumide inspektor J. Rosenberg jt. — kokku 13 inimest.

Muuseumi ülesandeks on välja selgitada, koguda, teaduslikult uurida, säilitada ja ulatuslikult eksponeerida eesti rahva arhitektuurimälestisi, tootmisvahendeid, tarbeesemeid, vanade elamute sisustust, mööblit ning teisi eksponaate, kajastada ümbruskonda ja olustikku, milles eesti talupoeg elas sajandeid kestnud orjuses. Selle kõrval kogutakse mitmesuguseid materjale fotode, jooniste ja käsikirjade näol, mis iseloomustavad eesti rahva arhitektuuri, majandust ning eesti talurahva mitmesuguste kihtide elu-olu, vastuolusid ja klassivõitlust. Peamist tähelepanu pööratakse XVIII ja XIX sajandile.

Rocca al Mare territoorium oli juba ammust ajast üheks kaunimaks suvituskohaks Eestis. Möödunud sajandi üheksakümnendatel aastatel hakati siia ehitama suvilaid, millede ümbrusse rajati aja jooksul ilus park rohkearvuliste skulptuuride ja tiikidega.

Nimetus Rocca al Mare (tõlkes itaalia keelest 'kalju mere ääres') anti kalju auks, mis asetseb meres järsu maalilise kalda läheduses.

XX sajandi algusest peale jäi park hooletusse. Eriti sai ta aga kannatada Esimese ja Teise maailmasõja ajal. Kuid sellest hoolimata pakub sealne väga mitmekesine loodus oma erineva pinnase, vahelduva reljeefi ja kõrge lookleva merekaldaga ning suurte rändrahnudega rikkalikke võimalusi muuseumi rajamiseks.

Vabaõhumuuseumi poolt väljatöötatud programmi kohaselt koostas Riikliku Projekteerimise Instituudi «Eesti Põllumajandusprojekt» arhitekt H. Heinsaar muuseumi maa-ala planeerimise projekti.

Projekti kohaselt jaguneb muuseumi territoorium neljaks etnograafiliseks tsooniks: Põhja-Eesti, Lõuna-Eesti, Lääne-Eesti ja saared. Tsoonide paigutamisel on arvesse võetud maakoha looduslikke tingimusi — reljeefi ja taimkatet. Peale nimetatud nelja tsooni on muuseumi külastajaile ette nähtud puhkerajoon koos kohvik-sööklaga. Tsoonide veel paremaks iseloomustamiseks kujundatakse muuseumi territoorium osaliselt ümber.

Igasse etnograafilisse tsooni paigutatakse tüüpilised ehitus- ja arhitektuurimälestised, mis võimalikult täielikumalt kajastaksid eesti rahva ehituskunsti. Nii näiteks eksponeeritakse L ä ä n e - E e s t i tsoonis kolm taluõue koos hoonete, tarade, haljastuse ja aiamaaga. Taluõued on grupeeritud vastavalt Lääne-Eesti küla omapärale.

P õ h j a - E e s t i tsoonis näidatakse keskmiku, kehviku ja kaluri talu, kalastusalaseid ehitusi ja rida teisi objekte. See tsoon on planeeritud mere äärde kõrgele kaldale, mis on iseloomulik Põhja-Eestile.

E t saarte tsooni paigutatakse peale nelja taluõue ka kalurite elamuid ja kalastusalaseid ehitusi, kavatsetakse see rajada kohale, kus mere kallas on tasane ja võrdlemisi madal, võimaldades hästi saatide randumispaiga, vabeaia ja võrgumajade eksponeerimist. Taluõued paigutatakse nii, et nad moodustaksid väikese sumbküla. Küla keskele rajatakse kaev. Tänavad ja õued piiratakse saartele iseloomulike kivi- ja puittaradega, küla servale paigutatakse kolm pukkbunkrit.

L õ u n a - E e s t i tsoonis eksponeeritakse kulaku taluõu koos aidastemaja, rehe, aitade, lautade, küünide, kaevu ning õuna- ja juurviljaaiaga, taluõu Tartumaalt XIX sajandi keskelt ja setu taluõu. Peale selle eksponeeritakse terve rida üksikobjekte, nagu kõrts, hobupostijaam, hollandi tüüpi tuulik, sepikoda, mõisamoonakate maja jne. Hooned on siin võrdlemisi hõredalt asetatud, nagu see on iseloomulik antud tsooni hajaküladele. Et planeeritud koha reljeef ei sarnane Lõuna-Eesti maastikuga, kujundatakse siin loodus vastavalt ümber, kusjuures okaspuud asendatakse lehtpuudega.

Igas tsoonis asetatakse eksponaadid nii, et taluõued kõigi hoonete ja aedadega, kuhu oli koondatud talupere peamine elu ja tegevus, oleksid esikohal. Peale selle paigutatakse muuseumi rida üksikobjekte, nagu kõrts, kirik, kool, jaanituleplats kiigega, vesiveski jne. Rahvaarhitektuuri mälestiste kõrval kavatseb muuseum koguda ja ulatuslikult eksponeerida eesti rahva tööriistu ja tarbeesemeid, mitmesuguseid põlluharimis- ja kalastusvahendeid, vanade elamute sisustust, mööblit ja teisi eksponaate.

Et välja selgitada ja uurida sobivaid eksponaate, organiseeriti 1957., 1958. ja 1959. aasta suvekuudel teaduslikud ekspeditsioonid Saaremaale, Hiiumaale, Kihnu ja Vormsi saarele ning Haapsalu, Läänemaa, Märjamaa, Pärnu, Rapla, Keila, Viljandi, Tartu, Vastseliina, Rakvere, Tapa ja Harju rajooni. Ekspeditsioonidest võtsid osa peale

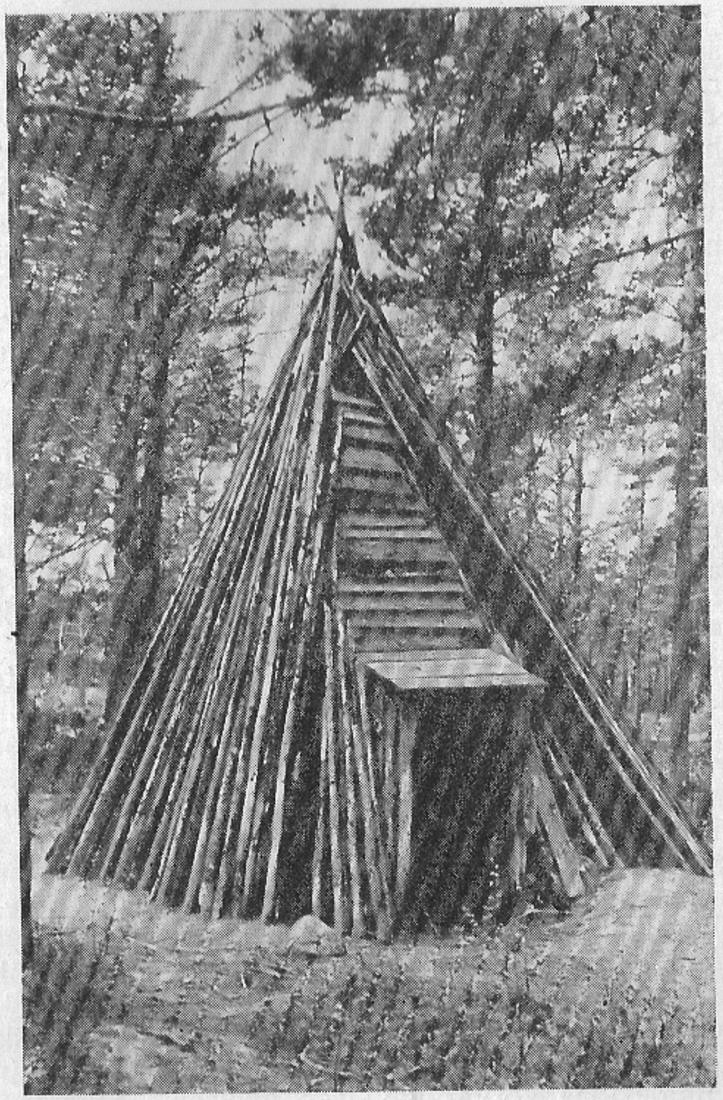

Kõrvetaguse talu püstkoda.

R. Marani foto.

vabaõhumuuseumi esindajate ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseumi töötaja, Tallinna Polütehnilise Instituudi ja «Eesti Põllumajandusprojekti» arhitektid ning Tallinna Kunstiinstituudi üliõpilased. Ekspeditsioone juhatas arhitekt Karl Tihase. Kokku uuriti kolme suve jooksul läbi ligi 320 mitmesugust külaarhitektuuri mälestusmärki, tehti üle 1500 foto ning 480 joonise ja skitsi. Peale selle koguti üle 700 mitmesuguse väikeeksponaadi (tööriistad, tarbeesemed, mööbel jne.).

Pärast kogutud materjalide läbitöötamist valiti välja rida objekte, mis oleksid sobivad vabaõhumuuseumis eksponeerimiseks. Kaks objekti, nimelt püstkoda Keila rajoonist Kõrvetaguse talust ja pukktuulik Haapsalu rajoonist Sutlepa külast, paigutati muuseumi territooriumile juba 1958. a. sügisel.

Kõrvetaguse talu püstkoda on üks vanemaid (70—80 aastat) säilinud püstkodasid. Püstkoja kere on üles laotud okaspuulattidest, mis toetuvad koonusetaoliselt kokkuseotud kandelattidele (hirred). Selline konstruktsioon soodustab suitsu väljalaskmist. Täitelattide ladumisel on püstkoja ühte serva kahe lati vahele jäetud ava, kuhu on paigutatud koos piitadega lauduks. Ukse kohal asetsev ava on kaetud põigitiste lauatükkidega, millede vahelt paistab püstkotta valgus. Püstkoja kõrgus on 4,65 meetrit ja põhja läbimõõt 4,0 meetrit. Tulekolle asetseb püstkoja tagaseinas otse ukse vastas. Tuleohu vältimiseks on ehitatud kolde ümber 1,35 meetri kõrgune ja 0,75—1,0 meetri paksune raudkividest hobuserauakujuline müür. Koldemüüri peale toetub kandepuu (õrs). Püstkoda kasutati kevadel ja suvel toiduvalmistamiseks, pesupesemiseks jne. Taolised püstkojad olid möödunud sajandeil väga levinud, kuid praegu võib neid väga harva leida.

Pukktuulik Haapsalu rajoonist Sutlepa külast on olemasolevate andmete kohaselt ehitatud Vormsi saarel ning kannab aastaarvu 1748. Väga huvitavad on pukktuuliku siseseinale tehtud nikerdused vanaaegsetest purjelaevadest.

1959. aastal toodi muuseumi Sassi-Jaani elurehi ja ait Märjamaa rajoonist, Köstriaseme talu suitsurehi ja Kalamatsu talu ait Keila rajoonist ning Vanasauna pukktuulik Lihula rajoonist.

Köstriaseme suitsurehi on ehitatud XIX sajandi lõpul ja koosneb põhiliselt neljast osast: rehetoast, rehealusest, kambritest ja aganikust. Erilist huvi pakub rehetuba (suitsutuba), kus on hästi säilinud tahtise kerisega ahi. Rehetoa põrand on tehtud suurtest paekiviplaatidest, seinad ja lagi kaetud nõega.

Köstriaseme talu suitsurehe kõrval on huvitavaks eksponaadiks Sassi-Jaani talu elurehi, mis on ehitatud umbes 188 aastat tagasi väga jämedatest ümmargustest palkidest läbimõõduga kuni 60 sentimeetrit.

Pukktuulik.

R. Marani foto.

Kogu sein koosneb ainult kuuest palgireast. Kaks aluspalki on esi- seina paigutatud koos jämedate juurtega, mis moodustavad rehealuse värava piidad. Palkide otsad toetuvad suurtele raudkividele. Ühele neist on veel otsa tõstetud veskikivi. Nende kahe aluspalgi ja veski- kivi kohta jutustab kohalik rahvas tänapäeval huvitavaid pärimusi.

Kui Sassi-Jaani peremees Jüri maja ehitamist alustanud, valinud

Sassi-Jaani elurehi.

R. Marani foto.

ta maja aluspalkideks kaks kõige suuremat kuuske. Kuused olnud nii suured, et paistnud üle terve metsa. Kuid parun ei olevat tahtnud talle neid anda. Jüri oodanud kuni jõuluõhtuni, mil parun kiriku sõitnud, rakendanud siis härjad ree ette ja toonud need kuused koos juurtega enesel koju. Järgmise päeva hommikul märganud parun, et puud on metsast kadunud. Ta saanud aru, et Jüri need ära on viinud, ning rat- sutanud Jüri õue, kus Jüri parajasti palki koorinud. Parun küsinud, kas tema viis metsast kuused ära. Jüri vastanud selle peale jaatavalt ning lisänud juurde, et parunihärra ei peaks tema peale pahane olema, kuna ta teinud seda jõuluöösel, mil kõik patud andeks antakse. Selle peale hakanud parun naerma ja sõitnud minema.

Veskikivi kohta räägitakse, et Jüri sõitnud viie kilomeetri kaugusel asuvasse tuuleveskisse jahu jahvatama. Seal näinud ta maas vana veskikivi ja palunud selle endale. Mölder küsinud, mis ta sellega teeb. Jüri vastanud, et ehitab maja ja see oleks paras piida alla panna. Samuti oleks hea hobust jootes selle peale pange asetada. Mölder lubanud, kuid käskinud kivi seljas ära viia. Jüri tänanud möldrit, läinud lähemale heinamaale, murdnud maha sobiva kase, tõstnud veskikivi selle abil endale selga ja viinud läbi metsa oma õue.

Kirjeldatud elurehi on 28 meetrit pikk, 10,30 meetrit lai ning koosneb põhiliselt neljast osast: rehetoast, kambritest, rehealusest ja aganikust. Elurehe külgseinad on rehealuse väravate kohal sissepoole kaarjad. Selle kohta jutustab kohalik rahvas järgmist. Kui Jüri elurehe valmis ehitanud, tulnud seda vaatama mõisahärra, kes pärast vaatamist öelnud, et maja esikülg oleks pidanud rohkem vastu päikest olema. Jüri rakendanud neli härga elurehe otsa külge ja hakanud maja teistpidi pöörama. Maja ots kuni rehealuse väravani nihkunud veidi paigast, kuid Jüri hakanud kartma, et maja võib laguneda, ja nii ta siis jäänudki looka kuni tänapäevani.

Jämedad palgid, omapärased konstruktsioonid, paksu nõekorraga kaetud suitsutare, selle ehitamisega seotud huvitavad lood — kõik see räägib maja suurest vanusest.

Ülalkirjeldatud objektide kõrval on üheks huvitavamaks eksponaadiks rehi Saaremaalt Leedri külast, mis kavatsetakse tuua vabaõhumuuseumi 1962. aastal. Nimetatud rehi ehitati umbes XVIII sajandi keskpaiku. Seinad on laotud jämedatest puutüvedest, aknad ilma klaasideta ja üsna tillukesed, uksed väikesed ning kõrgete lävedega. Põrand on kaetud paekividega, nurgas asetseb kiviahi (samuti paekivist), seinad ja lagi on paksult nõgised; suur kelpkatus on kaetud õlgedega. Samast külast pärineb ka ait, mis koosneb kolmest ruumist ning on dateeritud aastaarvuga 1768, ja terve rida teisi objekte.

Eksponaatide uurimise ja muuseumisse ületoomise kõrval alustati 1958. aastal vabaõhumuuseumi territooriumi heakorrastamist ning teedevõrgu rajamist. Need tööd jätkuvad käesoleval ajal.

Muuseumi avamise ajaks 1965. aastal kavatsetakse välja ehitada Lääne-Eesti, Põhja-Eesti ja saarte tsoon ning puhkerajoon. Nii kujuneb Eesti Riiklik Vabaõhumuuseum lähemate aastate jooksul eesti rahva materiaalse kultuuri ja kunsti säilitamise ning populariseerimise üheks suuremaks keskuseks.

TALLINNA RIIKLIK KUNSTIMUUSEUM

Tallinna Riiklik Kunstimuuseum asub kaunis ja ajalooliselt tähelepanuväärses hoones — Kadrioru lossis. Lossi hakati rajama XVIII sajandi algul, nagu näitab lossi vestibüüli seina müüritud kivitahvlisse raiutud ladinakeelne tekst, mis tõlgituna kõlab järgmiselt: «Peeter I, jumala armust Venemaa imperaator, käskis endale ehitada maja sellele kohale Revalis (Tallinnas) 1718. a. juulis. Vh. N. M. M. Z.» Lossi ehitamist alustati õuearhitekt N. Michetti plaanide järgi; 1720. aastast peale juhatas ehitustöid arhitekt M. Zemtsov.

Kadrioru loss valmis põhiliselt aastal 1723 ja on oma stiilipuhtuse ning meisterliku teostuse poolest barokkarhitektuuri parimaid näidiseid Eestis. Väliselt on loss lihtne ja maitsekas, tagasihoidlik on ka lossi vestibüül, mille lagi toetub neljale sambale. Seda rikkalikumalt on aga kaunistatud lossi keskne ruum, kaht majakorrust läbiv pidulik saal, mis paistab silma toretsevate barokkmotiivide — meisterlike stukk-

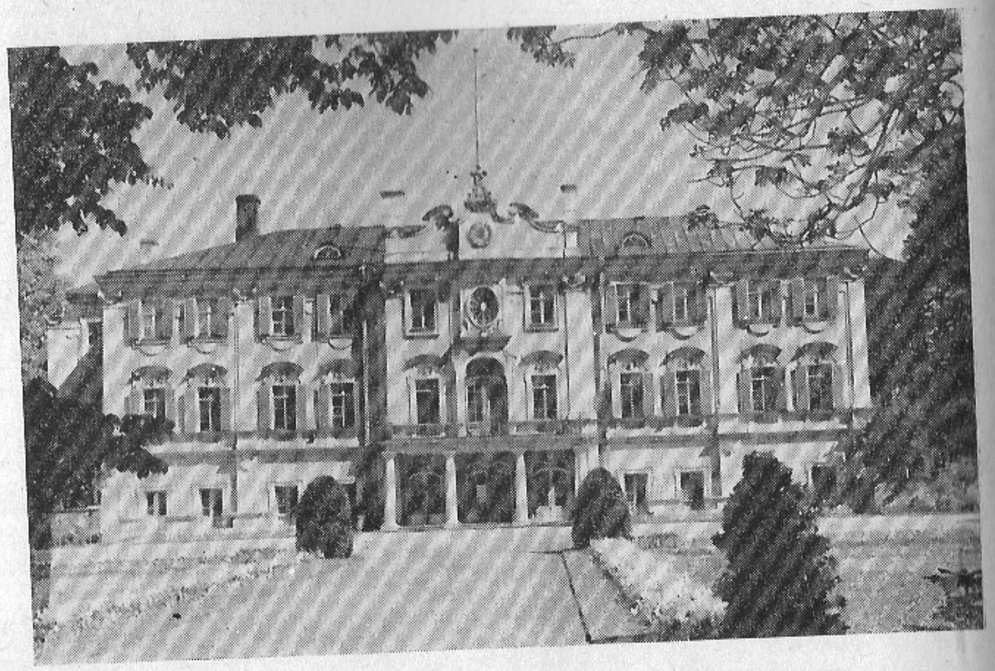

Muuseumi hoone — Kadrioru loss.

J. Valveti foto.

ilustiste poolest. Lossiga liitub kaks kõrvalhoonet — vahtkonnamajakest.

Samaaegselt lossi ehitamisega toimus ka pargi rajamine ja Kadriorg kujunes üheks esimeseks ning suuremaks lossi- ja pargiansamblike Eestis. Pargi lossieelne osa kujundati prantsuse sümmeetrilises aiastiilis ning kaunistati fontäänide, kaskaadide ja skulptuuridega. Viimased viidi aga juba XVIII sajandil Peterhofi. Linnapoolses osas piiras parki kanal, kuhu juhiti vesi Ülemiste järvest.

Kunstimuuseumi asutamise mõte kerkis päevakorrale käesoleva sajandi alguses tolleaegsete eesrindlike kunstnike hulgas eesotsas Ants Laikmaa ja Kristjan Rauaga. Kuid mitmesugustel põhjustel omandas see mõte reaalsema kuju alles 1918. aasta mais, kui Tallinnas avati Eesti Rahva Muuseumi osakond. Tallinna Eesti Muuseumi Ühingu eestvõttel kasvas sellest 1919. aastal välja iseseisev muuseum — Eesti Muuseum, mis 1921. aastal «Estonia» teatrimaja katuse kambrist Kadrioru lossi üle kolis.

Oma tegevuse algusaastail kogus Eesti Muuseum peamiselt etnograafilist materjali, kuid alates 1925. aastast hakkas muuseumist vä

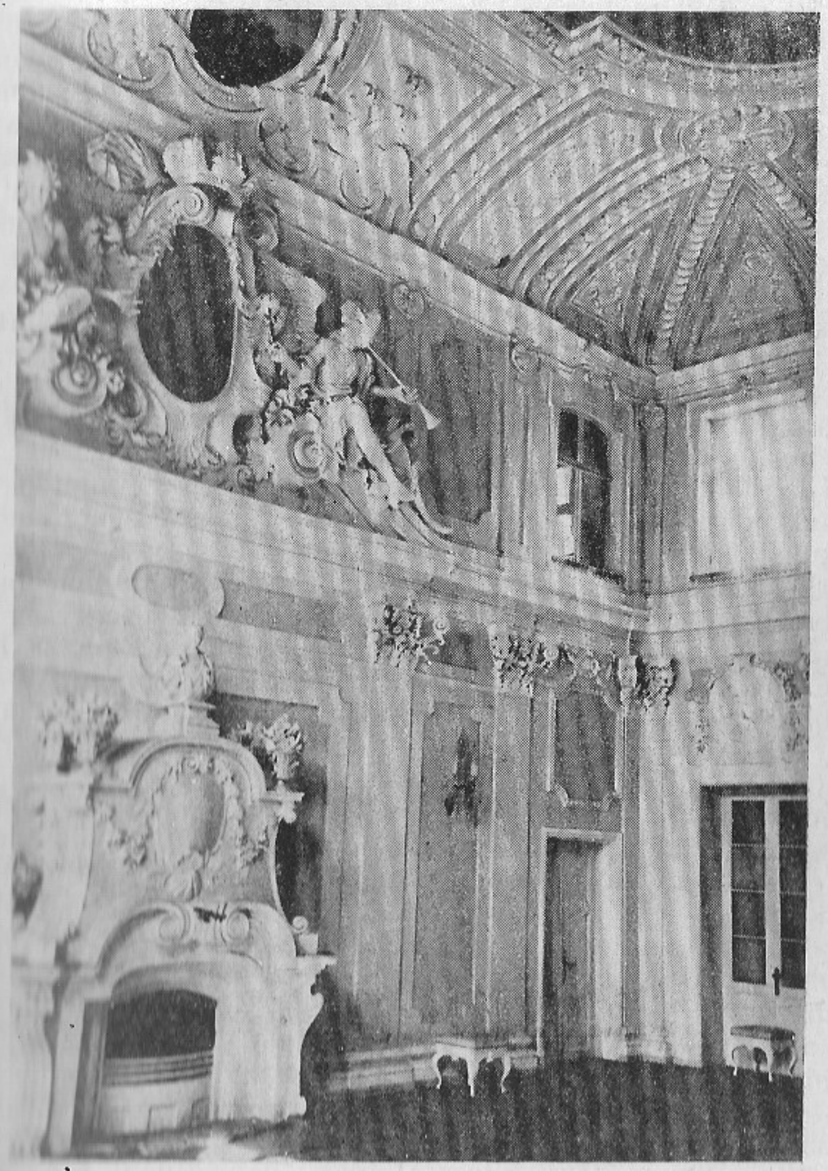

Kadrioru lossi baroksete kaunistustega kuppelsaal.

P. Horma foto.

tavate otsuste alusel välja kujunema kunstimuuseum. 1928. aastal nimetatigi muuseum ümber Eesti Kunstimuuseumiks. Muuseumi kujutava kunsti kogu, millele pani aastal 1919 aluse A. Laikmaa oma teoste kinkimisega, täienes kiiresti. Kuid esialgu ei peegeldanud kunstikogu eesti kunsti arengu üldpilti. Mitmete nimekate kunstnike loomingust olid muuseumis ainult ebaolulised teosed või nad polnud üldse esindatud. Kunstiteosed olid saalidesse paigutatud juhuslikult, kronoloogiliselt järjestamata, ja ka külastajate arv oli väike, tõustes isegi rekordaastal (1928/1929. tegevusaastal) ainult 14 061 inimeseni.

Kadrioru lossi jäi muuseum 1929. aastani. Siis aga vajati lossi kodanliku riigi esindusresidentsiks ja muuseum oli sunnitud mahutama oma kogud endise restorani «Linden» ruumidesse Narva maantee nr. 4.

Murranguliseks perioodiks muuseumi ajaloos kujunes 1940. aasta. Pärast nõukogude võimu taaskehtestamist muuseumid riigistati ja määrati kindlaks nende profiilid. Tallinna Kunstimuuseumi ülesandeks jäi koguda kunstiteoseid kõigist ajastutest, Tartusse asutati aga kaasaegse kunsti muuseum.

Pärast Suure Isamaasõja lõppemist lülitus muuseum hoogsasse ülesehitustöösse. Eesti NSV Ministrite Nõukogu otsusega 27. aprillist 1946 määrati Tallinna Riikliku Kunstimuuseumi asukohaks Kadrioru loss. Selles hoones on muuseum süstemaatiliselt töötanud nõukogude muuseumide põhimõttel, teostades kunstivarade säilitamise ja teadusliku uurimise kõrval laiaulatuslikku kasvatustööd rahva hulgas.

Tallinna Riiklikku Kunstimuuseumi on koondatud Nõukogude Eesti põhilised kunstivarad. Siin on ligi 17 000 eksponaati eesti mineviku- ja kaasaegsest kunstist, vene ja nõukogude ning lääne-euroopa kunstist. Olemasolevad kunstivarad on jaotatud nelja **fondi:** maali-, graafika-, skulptuuri- ja tarbekunstifond. Selline jaotus võimaldab eksponaate paremini säilitada ja teaduslikult läbi töötada. Pidevalt täienevad muuseumi kogud eesti kunstnike loomingu paremikuga, millele lisandub näiteid ka vene, nõukogude ja lääne-euroopa kunstist.

M a a l i f o n d sisaldab ligi 3400 maali ja on oma koostiselt väga mitmekesine. Muuseumis on juba aastaid hoiul varem Tallinna Niguliste kirikus asunud maal «Surmatants». Kaua aega arvati, et see on Lüübekis asuva originaalmaali koopia. Uurijad on aga kindlaks teinud, et Tallinnas asuv «Surmatants» on originaal ning maalitud XV sajandi kuulsaima Lüübeki kunstniku B. Notke poolt.

Maalifondis on eriti rikkalikult vanemat eesti kunstipärandit. Terviklikku ülevaate saame eesti rahvusliku realistliku maalikunsti rajaja J. Köleri loomingust. Fondis on tema maalid «Herakles toob Kerberose manalast», mis tal valmis Peterburi Kunstide Akadeemia lõputööna, «Autoportree», «Itaalia tütarlaps» jt. Siin on ka tema isa ja ema

portree, mis on esimesed tõelised kujutused eesti talupojast, maalitud suure soojuse ja kaasaelamisega.

Tähtsamate, kunstiküpsemate töödega on muuseumi maalifondis esindatud P. Raud. Elulähedaselt on maalitud «Muhu rauk», sisemist suursugusust ja väärikust õhkub suure tundesoojusega maalitud «Ema portreest», mis on ühtlasi XIX sajandi teise poole talunaise tüüpportreeks. Sügava psühholoogilise iseloomustuse poolest paistab silma «Autoportree paletiga». K. Raua vähestest maaliteostest on muuseumil mõned temperamaalid, neist eriti huvipakkuv suureformaadiline «Kalev laulab».

Juhtivaks kujuks eesti progressiivses kunstis käesoleva sajandi algul on A. Laikmaa — omapärane kunstnik, andekas pedagoog ja väsimatu eesti kunstielu organiseerija. Tema rikkalikust loomingust on maalifondis 84 teost. A. Laikmaa portreemaalidest, mida iseloomustab kujutatava põhiolemuse väljatoomine ja välise sarnasuse tabav esitus, tuleb esmajärjekorras nimetada selliseid šedöövreid, nagu «Lääne neiu», «Salme», «Autoportree» (1921), ning suurepäraseid rahvatüüpe Itaaliast ja Põhja-Aafrikast. Ka A. Laikmaa maastikumaalid on mitmekesised. Nende hulgas on nii kodumaa-ainelisi kui ka arvukatel reisidel loodud maastikke («Vallinkoski», «Talvemaastik», Tunise vaated jt.).

Teiseks suurkujuks eesti kunstis XX sajandi esimestel aastakümnetel on N. Triik. Suure populaarsuse on võitnud tema portreemaalid (B. Linde, J. Menning jt.), eriti aga «A. Laikmaa portree». Nii teose kompositsioon kui ka koloriit on rakendatud kujutatava karakteri, energilise ning teotahtelise isiksuse sügavamaks avamiseks. Mõjuküllased on ka tema maastikumaalid, eriti talvise Tartu vaated.

Maalifondi rikastavad ja mitmekesistavad erksa värvitajuga kunstniku K. Mäe maastikud («Merikapsad», «Valgjärve maastik», Veneetsia ja Capri vaated), R. Nymani dekoratiivne «Toledo õu» ja hilisemal loominguperioodil maalitud eesti maastikud («Taluaidad»), samuti A. Jansteni värviroomsad maastikud («Peetri majake Kadriorus», eesti talumotiivid) ja portreed («Autoportree», «M. Seppoisi portree»). Arvukate maastike ja natüürmortidega ning jõuliselt teostatud lillemaalidega on esindatud P. Burman. Väga erinevas teostuslaadis maastikumaale on V. Ormissonilt. Suure loomingulise pingega on maalitud E. Haameri «Angerjapüüdjad», «Põud» jt.

Käesoleva sajandi 30-ndatel aastatel tegutsenud kunstnikest tuleb esile tõsta A. Johanit, K. Liimandit ja N. Kummitsat. Nende loomingus mängivad žanrimaal suure osatähtsuse. Silmapaistvamate töödena võiks mainida A. Johani «Isa portreed» ja «Rannal», K. Liimandi «Poissi punase baretiga» ja N. Kummitsa «Lambivalgel».

N. Triigi «A. Laikmaa portree». Õli. 1913.
R. Talvre foto.

Uute, teemalt ja žanrilt mitmekesiste teostega täieneb pidevalt nõukogude eesti maalikunsti osakond, kus on esindatud kõik meie tähtsamad selle ala kunstnikud.

Sisutihedamateks temaatilisteks kompositsioonideks maalifondis on E. Okase «Eesti kunstnikud Jaroslavlis» ja «Mahtra sõda», O. Raunami «Eesti punakaartlased Rakvere lähistel 1918. a.», I. Kimmi «Viktor Kingissepp», V. Karruse ja R. Treumani ühistööna valminud «Traktoristide üleskutse sotsialistlikuks võitluseks», A. Viidalepa «Vähil», V. Loigu «Hommik sadamas», E. Allsalu «Teomehe pere lõunalauas» jt.

Tugevad traditsioonid eesti kunstis on portreemaalil, mida arendab edasi terve rida kunstnikke. Lihtsaid rahvatüüpe on portreteerinud

V. Väli («Talutaat Läänemaalt»), huvitavaid karaktereid aga jäädvustanud L. Kokamägi («Abikaasa portree»). Mitmekülgne ja peene värvitajuga kunstnik on E. Kits, kes peale portreemaali («Noor viiuldaja») on tegelnud tulemusrikkalt ka teiste žanritega («Kemi kärestik», «Lilled aknal» jt.). Žanrilt mitmekesised on samuti J. Võerahansu maalid «Lambapesijad», «Tartu vaade», «Valged pojengid» jt.

Paljud meie kunstnikud on maalinud maastikke ja natüürmorte. Siin ei saa mööda minna L. Mikkost («Lõuna-Eesti maastik», «Natüürmort»), R. Sagritsast («Tärkav oras») ja R. Uutmaast («Puise neemel», «Õine meri»), kelle loomingust on muuseumi maalifondis arvukas kogu teoseid.

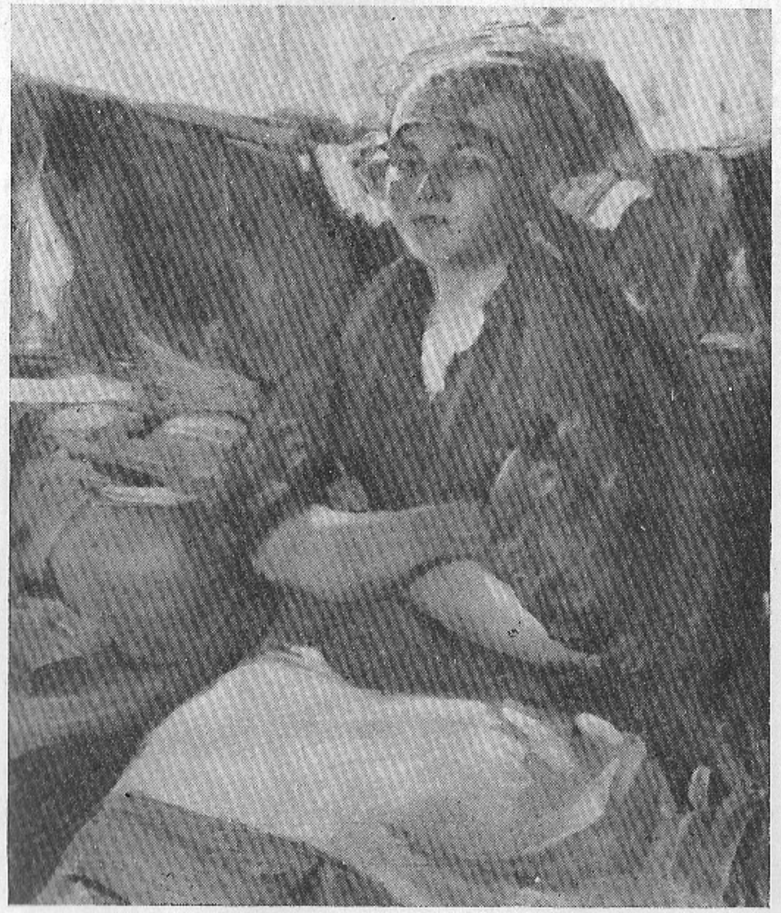

A. Arhipovi «Tütarlaps punases». Õli. 1916.
R. Talvre foto.

Väärtuslikuks täienduseks maalifondile on vene XVIII sajandi tunnustatud kunstnike D. Levitski ja V. Borovikovski portreemaalid, XIX sajandi suurmeistri I. Repini maal «Tagasipöördumine sõjast», A. Arhipovi «Tütarlaps punases», N. Kassatkini «Võre taga», I. Šiškini maastikumaalid ja veel rida teisi meisterlikke teoseid.

Vanimaks teoseks maalifondis on tahvel kuulsast altarist, mille autorit nimetatakse Lichtensteini lossi meistriks. Altar koosnes paljudest osadest, mis aegade jooksul on laiali kantud väga erinevaisse kohtadesse. Viis altaritahvlit asub Viini Kunstiajaloo Muuseumis ja kaks Moskvas A. S. Puškini nimelises Riiklikus Kujutava Kunsti Muuseumis. Tallinna Riiklikule Kunstimuuseumile kuuluv altaritahvel, mis kujutab «Kristuse viimist templisse», on haruldaselt hästi säilinud.

Madalmaade kunsti näidetest tuleb esile tõsta kaht XVI sajandi silmapaistvaima kunstniku P. Bruegeli (senior) koolkonda kuuluvat teost — «Mõrsja saatmine» ja «Talupoja pulmad».

Õitsengule puhkeb maalikunst XVII sajandil Hollandis. Loobu-

P. Bruegeli (sen.) koolkond «Mõrsja saatmine». Õli. XVI saj.
R. Talvre foto.

takse traditsioonilistest mütoloogilistest ja usulistest teemadest ning kujutatakse ümbritsevat elu kogu selle mitmekesisuses. Maalifondis on G. Terborchi koolkonna maal «Kiri magavale sõdurile», kaks J. Cuypi portreemaali, R. Savery «Noa laevaminek», G. Braekeleeri «Lõbus seltskond» jt. Üksikuid silmapaistvaid töid on ka prantsuse, flandria ja teistelt lääne-euroopa kunstnikelt, näiteks flaami kunstniku F. Pourbusi ilmekas «Naise portree».

Graafikafondi kuulub ligi 7600 üksusest koosnev joonistuste, akvarellide ja estampide kogu. Valdava osa sellest moodustavad eesti kunstnike teosed. Suure populaarsuse rahva hulgas on võitnud J. Köleri akvarellid «Ketraja», «Kunstniku sünnipaik» ja «Hiiu naised kaevul». Meie tuntud ja hinnatud vanameistrilt K. Raualt, kes muuseumi tegevuse algusaastail võttis osa muuseumi töö juhtimisest (ta kuulus mitu aastat järjest Tallinna Eesti Muuseumi Ühingu juhatusse), on muuseumi omanduses osa tema parematest söejoonistustest, näiteks «Muinasväravad», «Kartulivõtjad», «Küünlavalgel» jt. Jõuline ja ekspressiivne vormikäsitlus iseloomustab K. Raua töid «Kalevipoja» temaatikal. Rahvusvaheliselt tunnustatud kunstniku E. Viiraldi ligi 150—160 graafilise lehe hulgas on «Põrgu», «Berberi tüdruk kaameliga», «Viljandi maastik» ja rida teisi esmajärgulisi teoseid. Andeka ja tõsise joonistajana näitab end N. Triik sügavalt psühholoogilises J. Liivi portrees, samuti A. Põllusaare ja A. Pehapi portrees. Huvitavaid graafilisi lehti on S. Treilt. Mitmete töödega on esindatud eesti progressiivsed kunstnikud A. Johani («Kingsepad»), H. Mugasto ja A. Laigo. Nõukogude Eesti väljapaistvamate graafikute hulka kuuluv A. Bach, kes on loonud rea meeleolukaid graafilisi lehti («Klaveri ees», «Magav laps»), esines juba kodanlikul perioodil kunstiküpsete teostega, millest annavad tunnistust akvatintatehnikas valminud tööd («Ema ja laps», «Poiss aknal») ning mustlasmuinasjuttude illustratsioonid.

Nõukogude Eesti graafikute pere on muuseumis esindatud paljude töödega. Vanameistrilt G. Reindorffilt näeme siin meisterlikke joonistusi «Rannamännid», «Kadakad-hiiglased Saaremaalt» ja «Õhtu Vormsi saarel» (metsotinto). M. Laarmannilt on fondis mitmeid meeleolukaid puulõikeid («Lilled») ja illustratsioonid F. Tuglase «Kogutud teostele», O. Kangilaskilt kuivnõelatehnikas lehed «Kääpa jõgi» ja «Assamalla lahinguväli». Produktiivse kunstniku E. Okase viimaste aastate loomingust on märkimisväärseks saavutuseks erinevais tehnikais teostatud «Brüsseli seeria». Sellest on mitu lehte ka muuseumis. Jõuliselt mõjuvad R. Kaljo graafilised lehed «Sõjapõgenikud», «Poliitvangide vabastamine», «Kartulivõtjad». E. Einman tegeleb peamiselt portretistina. Ta on arvukalt jäädvustanud mitmesuguste tööalade esinda-

Püha Kanut. Puu. XVI saj.
J. Valveti foto.

jaid. Tugeva joonistajana näitab ta end ka teostes «Abikaasa portree» ja «Saaremaa neiu». Paljude töödega on meie graafikat rikastanud nooremasse põlvkonda kuuluvad kunstnikud O. Soans (seeria «Narva hüdroelektrijaama ehitamine»), A. Kütt (seeria «Peipsi kalurid»), L. Ennosaar (Tallinna vaated puulõikes ja akvatintas), I. Linnat (vabagraafika ja raamatuillustratsioonid), A. Keerend («Pajude all»), V. Tolli («Muhu motiiv») jt.

Muuseumis on raamatuillustratsioone vene ja nõukogude kunstnikelt. J. Kibriki illustratsioonid Gogoli teosele «Tarass Bulba» on tähelepandavad kujude eepilise jõu ja sisemise väljendusrikkuse poolest.

I. Šiškin, XIX sajandi teise poole silmapaistvamaid maastikumaalijaid, on üheks vene pärimaks ofortistiks. Tema oforte, mida on muuseumis ligi 60, iseloomustab joone maalilisus, peen ning nüansirikas õhu- ja valgusekäsitlus.

Arvukalt esindatud lääne-euroopa graafikateoste hulgas väärivad eriti märkimist XVII sajandi hollandi maalija ning graafiku Du Jardini ofortide seeria loomadest ja XVIII sajandi itaalia tunnustatud graafiku ning arhitekti G. Piranesi lehed antiikse Rooma vaatega, samuti mitmete inglise ja prantsuse kunstnike värvilised puugravüürid.

Skulptuurifond sisaldab ligi 800 üksust väga erinevast materjalist skulptuure. Need on pärit mitmesugustest maadest ja eri ajastutest. Esindatud on rida haruldasi keskaegseid sakraalseid puuskulptuure, peamiselt XV sajandi teisest poolest ja XVI sajandi algusest. Meisterlikud on kolm ilmekat figuuri — Maarja lapsega, Johannes ja Püha Nikolai. Need on Lääne-Nigula kiriku endise altari osad ja valmistatud XVI sajandi alguses kuulsa Lüübeki meistri Henning von der Heide poolt. Erilist tähelepanu väärib ka väike, 0,5 m kõrgune puufiguur, mis kujutab Kanuti gildi patrooni Püha Kanutit. See on varasemaid säilinud renessansiaegseid vabafiguure Eestis (pärit XVI sajandi esimesest poolest). Kuju väärtust tõstavad hästi säilinud värvid.

Eesti rahvusliku skulptuuri ühe alusepanija A. Weizenbergi looming on muuseumis esindatud peaaegu täielikult. Juba 1913. aastal omandas Tallinna Linnavalitsus A. Weizenbergilt hulgaliselt töid, millele lisandus kodanliku diktatuuri algusaastail veel arvukalt teoseid. Kõik need skulptuurid koondati Kadrioru lossi ja olid kunstniku enda hoole all, kes elas lossi juurde kuuluvas merepoolses endises vahtkonnamajakeses. Kui A. Weizenberg 22. novembril 1921 suri, jäid tema teosed muuseumile.

Paljude töödega on esindatud ka meie teine rahvusliku realistliku

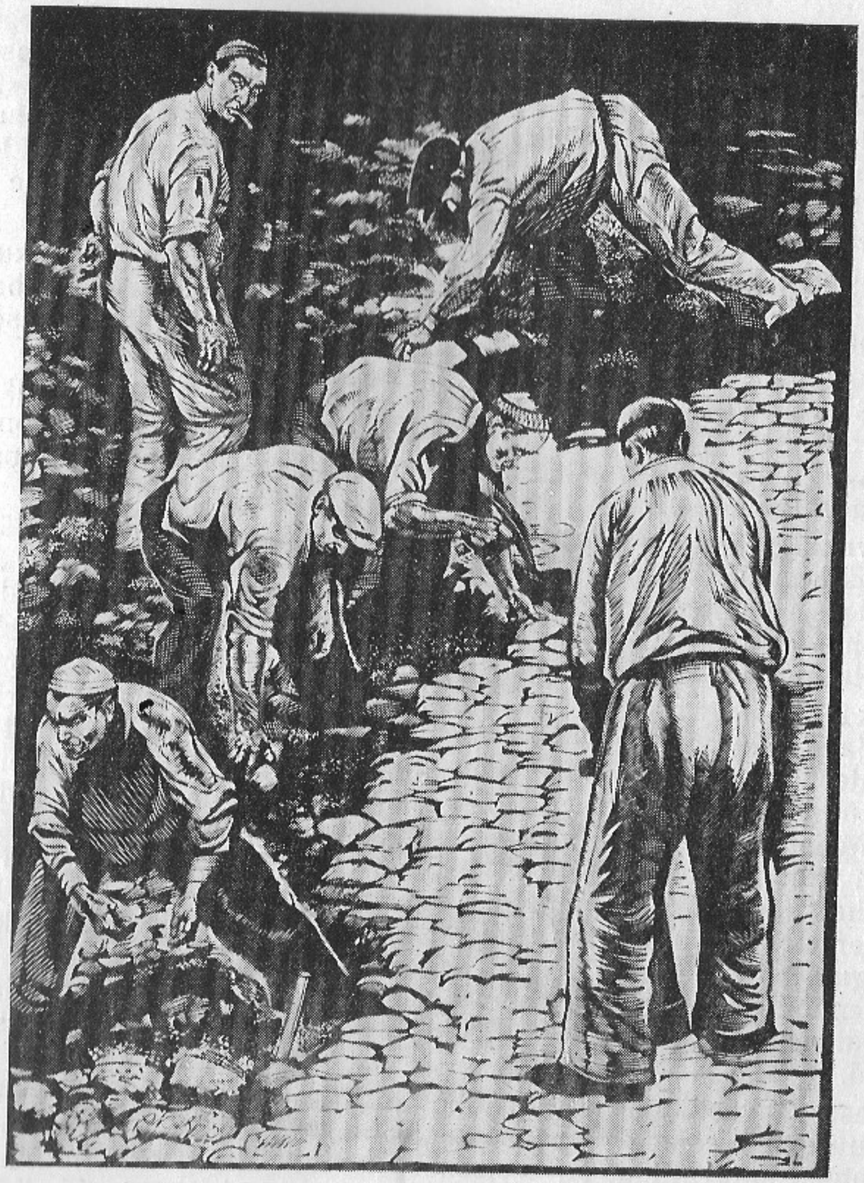

R. Kaljo «Teesillutajad». Linoollõige. 1958.
R. Talvre foto.

skulptuuri suurmeister A. Adamson. Tema virtuooslik puunikerdus «Noorus kaob» kingiti muuseumile juba aastal 1923.

Eri peatüki eesti kujutavas kunstis moodustab kodanliku perioodi kõige silmapaistvama skulptori J. Koordi sügavalt rahvapärane looming. Muuseumis asuvatest J. Koordi teostest tuleks esmajärjekorras nimetada «Abikaasa portreed», «Eesti taati», «A. Kitzbergi portreed», «Põlvitavat naist» ja «Hirve pead».

Muuseumi skulptuurifondi kuuluvad ka V. Melliku väljendusrikkad, kauni siluetiga naisfiguurid («Puhkav naine», «Ekstaas», «Ärkamine») ja J. Raudsepa jõuline «N. Merjanski pea». Siin on ka arvukalt teoseid F. Sannamehe portreeloomingust, näiteks meisterlik «A. Tassa portree», «Poisi pea» jt.

Nõukogude Eesti kunstnike skulptuurteostest, mida iseloomustavad uued sisulised ja vormilised otsingud, on muuseumis kõige rohkem portreesid. Esmajoones tuleb nimetada J. Hirve skulptuure «V. I. Lenini portree» ja «Tütarlapse pea», milledes kunstnik on suutnud ühendada tagasihoidlikkuse ja lihtsuse suure sisemise väljendusjõuga. Tähelepanu äratavad ka R. Timotheuse «Kirjanik O. Lutsu portree», H. Halliste «Tütre portree», E. Kirsi «Kirjanik A. Hindi portree», G. Pommeri «J. Kreuksi portree», M. Saksa «Helilooja H. Elleri portree» ja rida teisi teoseid.

Figuraalkompositsioone ajaloolistel ja olustikulistel teemadel on loonud nii meie vanema põlvkonna kujurid kui ka nooremad meistrid. Muuseumis asuvatest skulptuurteostest on laialt tuntud A. Kaasiku «Rahvatasuja» ja «Vihusiduja», E. Roosi «Eesti partisanid», A. Möldri «Vormija», S. Möldri «Vasikajootja», L. Tolli «Kalur», A. Eskeli «Noor jalgpallur» ja paljud teised. A. Starkopfi dekoratiivne figuur «Kivilill» on elamust pakkuv kauni silueti ja skulpturaalse vormikäsitluse poolest.

Vene nõukogude skulptuurist on fondis üksikuid näiteid N. Andrejevilt, S. Konenkovilt, V. Muhhinalt ja teistelt, esmajoones portreebüstide näol.

Lääne-Euroopa skulptuuri osakonnas langeb pearõhk kuulsatest skulptuurteostest valmistatud koopiatele. Nendest on märkimisväärsemad Leohharese «Belvedere Apollon», Lüsippose «Apoksüomenos», Falconet' «Supleja» ja lossi vestibüülis asuv Milo Venuse kuju.

Tarbekunstifond sisaldab ligi 2000 näidist mitmesugustest portselan-, keraamika-, metall-, nahk-, tekstiil- ja mööbliesemetest. Selle fondi kõige väärtuslikumaks osaks on eesti tarbekunst, mille läbitöötamisele ja pidevale täiendamisele osutatakse väga suurt tähelepanu. Kodanliku perioodi tarbekunsti näidistest on eriti silmapaistvad eesti

keraamika rajaja J. Koordi vaasid, kausikesed ja keraamilised loomafiguurid. Tõhusaks saavutuseks on E. Taska iluköited.

Eriti rikkalikult on fondis esindatud Nõukogude Eesti tarbekunst. Meie kaasaja tarbekunstnike tulemusrikas, kogu Nõukogude Liidus tunnustust leidnud looming tagab fondi pideva kasvu. Kõige arvukamalt on esindatud keraamika, nahkehistöö ja tekstiil.

Keraamikutelt on huvitavaid töid pisiplastika valdkonnast. Ilmekad on A. Alamaa lastefiguurid sarjadest «Kolhoosi abistamine» ja «Väikesed isetegevuslased». Arvukalt on muuseumis teoseid E. Piipuult, kelle looming on saavutanud suure populaarsuse (hindulannade kujud, «Tüdruk hanega»). Teemalt aktuaalne on I. Ploompuu viit maailmajagu sümboliseerivaist naisfiguuridest koosnev sari «Kogu maailma naised võitluses rahu eest». Omapärased nii ornamendilt kui ka koloriidilt on M. Räägu nõud ja vaasid. Palju on kaasa aidanud Nõukogude Eesti tarbekunsti arengule V. Eller, kes on fondis esindatud mitmekülgselt (kannud, vaasid, kalad, seinakaev). Isikupärase käekirjaga on ka A. Tippe likööri- ja kohviserviis, L. Jõõtsi, E. Ole ja I. Nõgese nõud.

Klaasehistöödest paistavad silma kunstnik M. Roosma meisterlikult graveeritud kausikesed ja dekoratiivsed taldrikud.

Nahkehistöö alal töötavate tunnustatud kunstnike A. Reindorffi, Adamson-Ericu, E. Reemetsa, V. Jõeste ja M. Patuse loomingust on tarbekunstifondis peamiselt auaadressid, külalisraamatud ja raamatuköited. Kaunite külalisraamatutega on rikastanud fondi ka E. Külv, A. Lehis ja veel mitmed teised kunstnikud.

Muuseumis säilitatavatest vaipadest ja dekoratiivkangastest tuleb esmajoones mainida M. Adamsoni piltvaipa «Tallinn», L. Ermi vaipa «Muhulased», E. Hanseni rahvuslikel ainetel «Nukkudega vaipa» ning Adamson-Ericu poolgobelääni «Laulupidu». Käsitsi maalitud dekoratiivseid rätikuid on muuseumis E. Leškinalt («ÜLKNÜ ordenid»), silmkoeesemeid H. Kulleselt, S. Loigult ja L. Valterilt ning lasterõivaid H. Kruusilt.

Metallehistöödest on esikohal ehted. Mitmekesiseid ja uudseid käevõrusid, sõrmuseid, rinnanõelu on loonud H. Pihelga, E. Kurrel, S. Raunam jt. Peale ehete võib veel mainida seinataldrikuid, likööriserviise ja ehisnõusid.

Tarbekunstifondi on koondatud ka maailmakuulsate Sevres'i ja Meisseni portselanivabrikute teoseid ja huvitavaid näiteid vene portselanist, peamiselt XVIII ja XIX sajandist. Mõnevõrra on esindatud isegi Idamaade — hiina ja jaapani portselan.

Hinnaline on endistele gildidele kuulunud hõbeasjade kogu, mis koosneb peamiselt mitmesugustest rippsiltidest, karikatest ja peekritest.

Suurem osa neist kuulub XVII ja XVIII sajandisse ning on valmistatud Tallinna, Narva, Hamburgi, Augsburgi ja teiste linnade meistrite poolt. Nende esemete hulgas on vanimaks XVI sajandist pärinev hõbedast papagoi kuju.

Fondides leiduvate kunstiteoste kohta võib saada täpsustavat materjali muuseumi ligi 8000-köitelisest raamatukogust ning vabariigi ühest suuremast erialaste fotode, negatiivide ja reproduktsioonide kogust.

Muuseumi üheks peamiseks ülesandeks on fondide-alane töö. Fondide pidevale hooldamisele, süstemaatilisele täiendamisele ja teaduslikule läbitöötamisele pööratakse suurt tähelepanu. Olemasolevaid kunstiteoseid aitab säilitada asjatundlik restaureerimine. Nii näiteks on sõja ajal kildudeks purunenud skulptuuridest muudetud uuesti vaatajale elamust pakkuvateks kunstiteosteks A. Weizenbergi «Ema» ja V. Melliku «Õhtu». 1958. aastal restaureeriti XV sajandi lõpust pärinev «Mustpeade altar» — keskaegse maalikunsti üks meistriteoseid.

Tallinna Riikliku Kunstimuuseumi tegevuses on väga vastutusrikkaks töölõiguks kunstipropaganda, mis on suunatud rahva ideelis-poliitilisele ning esteetilisele kasvatamisele. Kunstipropaganda peamiseks vahendiks on kunstinäitused, mida võib jaotada nelja rühma, olenevalt nende ilmest ja laadist: a) eesti kunsti alaline ekspositsioon, b) originaalteoste näitused muuseumis, c) originaalteoste näitused väljaspool muuseumi, d) reproduktsioonide ja fotode näitused väljaspool muuseumi.

Muuseumi alaline ekspositsioon «Eesti kujutav kunst» annab ülevaate eesti kunsti parimatest saavutustest alates XIX sajandi algusest kuni tänapäevani. Ekspositsioon on koostatud põhiliselt muuseumi fondide rikkaliku materjali põhjal, kuid üksikuid lünki on täiendatud erakogudest saadud töödega, et anda õiget ja võimalikult igakülgset pilti eesti kunsti arenemise kohta. Ekspositsioon on avatud peamiselt suvekuudel ja võtab enda alla kõik 14 näituseruumi. Seetõttu ei ole võimalik välja panna alalist ekspositsiooni vene ja nõukogude ning lääne-euroopa kunstiteostest.

Originaalteoste näitustest muuseumis on suure tähtsusega personaalnäitused, mis võimaldavad kunstnikust tervikliku ülevaate saamist ja tema loomingulise tee näitamist. Tallinna Riiklik Kunstimuuseum on ajavahemikul 1946—1960 organiseerinud personaalnäitusi K. Raua, J. Köleri, R. Nymani, A. Laikmaa, E. Dückeri, O. Hoffmanni, G. Reindorffi, A. Adamsoni, P. Burmani, V. Melliku, E. Viiraldi, N. Triigi, K. Mäe, E. Kollomi, H. Halliste ja P. Raua loomingu tutvustamiseks.

Muuseumis korraldatakse ka originaalteoste näitusi, mis on saa-

detud teistest vennasvabariikidest, rahvademokraatiamaadest ja välismaalt. Niisugustest näitustest võiks mainida vene kunsti näitust Nõukogude Liidu keskmuuseumide kogudest, üleliidulist nõukogude kunsti näitust, ukraina kunsti näitust, gruusia kunsti näitust, V. Svarogi, I. Bilibini ja A. Žmuidžinavičiuse personaalnäitust. Rahvademokraatiamaade kunsti on tutvustanud ungari ja tšehhoslovakkia kujutava kunsti näitused ning ungari tunnustatud skulptori Z. Kisfaludi-Stróbli teoste näitus. Kõige esimeseks välismaalt saabunud näituseks oli India laste joonistuste näitus, millele on järgnenud mehhiko ja brasiilia progressiivse graafika näitus ning india ja jaapani tänapäeva tarbekunsti näitus. Niisugused külalisnäitused aitavad süvendada sõprust rahvaste vahel ning õpetavad meid hindama maailma rahvaste kunstiloomingut.

Originaalteoste näitused väljaspool muuseumi toimuvad Tallinnas peamiselt Kunstihoones ja Tallinna Laevastiku Ohvitseride Majas. Muuseum on arendanud eriti laialdast šeflustööd sõjaväeosades. Peale sõjaväeklubide on originaalteoste näitusi ja kunstnikega kohtumisi organiseeritud isegi sadamas viibivatel laevadel.

Väljaspool Tallinna korraldati varem originaalteoste näitusi ainult rajoonidevahelistes koduloomuuseumides, peamiselt Paides, Viljandis ja Rakveres, aga ka Võrus, Pärnus ja Haapsalus. Täiesti uudseks ürituseks oli originaalteoste eksponeerimine 1958. aastal maaelanikkonnale Saare- ja Muhumaa koolides, rahvamajades ja kolhoosiklubides. Ürituse vastu tunti elavat huvi ja muuseum otsustas alustatud tööd süstemaatiliselt jätkata. Selleks loodi 1958. aastal rändnäituste fond, millesse koondatud originaalteoseid on juba tutvustatud arvukate näituste kaudu Hiiumaal ja Kohtla-Järve rajoonis.

Põhiline kunstipropaganda väljaspool muuseumi, eriti maarajoonides, toimus enne rändfondi loomist reproduktsioonidest ja fotodest koostatud näituste abil. Taolisi näitusi on korraldatud eesti, vene ja nõukogude ning lääne-euroopa kunstist, kokku 11 teemal.

Tallinna Riiklik Kunstimuuseum on tutvustanud eesti kunsti ka väljaspool vabariigi piire. Nii organiseeriti 1956. aastal Moskvas toimunud Eesti NSV kunsti ja kirjanduse dekaadi raames eesti kujutava ja tarbekunsti näitused, mis pälvisid külastajate kõrge tunnustuse. Aastal 1959 korraldati Leningradis E. Viiraldi teoste valiknäitus. 1960. aasta aprillis tutvustati E. Viiraldi loomingut Vilniuse elanikele. Meie naabervabariigi Läti pealinnas Riias on korraldatud J. Köleri (1953. a.), E. Dückeri ja O. Hoffmanni (1956. a.) ning K. ja P. Burmani (1958. a.) maaliteoste näitused.

Viimastel aastatel on eesti nõukogude kunsti järjest ulatuslikumalt

tutvustatud välismaal. Tšehhoslovakkias organiseeritud nõukogude kunsti näitusel (1957. a.) oli välja pandud ka Nõukogude Eesti kunstnike töid, millest mitmed kuuluvad Tallinna Riikliku Kunstimuuseumi fondidesse. Muuseumis asuvaid A. Bachi, E. Einmani ja G. Reindorffi graafilisi lehti on eksponeeritud Londonis, R. Sagritsa maali «Rahu kaitsel» Berliinis ja L. Kokamäe maali «Abikaasa portree» Brüsselis. Terve rea meie kunstnike (A. Bachi, E. Okase, A. Viidalepa, A. Väli, E. Kitse, R. Treumani, V. Karruse jt.) töid saadeti Hiinas aastal 1958 korraldatud nõukogude kunsti näitusele, samasugusel näitusel Islandil olid eesti kunstist esindatud A. Küti, A. Mildebergi jt. tööd.

Tallinna Riiklik Kunstimuuseum annab pidevalt välja ekspositsiooni ja näitustega kaasnevaid katalooge. Nii on ilmunud kataloog-teatmik «Realistlik kunst Eestis» (eesti keeles 1955. aasta lõpul, vene keeles 1956. aasta algul), ülevaatekataloog «Lääne-Euroopa realistlik kunst», kaks dekaadinäituste kataloogi jne. Põhiosa trükistest moodustavad personaalnäituste kataloogid, mis koosnevad vastava kunstniku elu ja loomingut valgustavast eessõnast ja tema teoste nimestikust, milles on toodud täpsed andmed vastavate tööde kohta. Selliseid katalooge hakkas muuseum välja andma alles nõukogude perioodil ja neid on seni ilmunud 24. Lisaks kataloogidele annab muuseum järjekindlalt välja eesti kunstnikke tutvustavaid autorilehti, millel on trükitud lühike ülevaade kunstniku elust ja loomingust ning kümmekond reproduktsiooni tema teostest. Peale selle võtavad muuseumi töötajad osa vabariigis ilmuvate mitmesuguste kunstialaste väljaannete koostamisest ja teevad kaastööd ajakirjale «Kunst».

Kunsti laialdaseks propageerimiseks organiseerib muuseum süstemaatiliselt loenguid. Loenguid peetakse koolides, kultuurimajades, klubides ja punanurkades. Loenguid seostatakse rändnäitustega ja illustreeritakse valguspiltidega. Muuseum korraldab loenguid ka tsüklite kaupa: eesti kunstist, vene kunstist ja lääne-euroopa kunstist. Pidevalt esinevad muuseumi töötajad raadios ja televisioonis ning lühikeste vestlustega tehastes.

Alates 1955. aasta sügisest töötavad Tallinna Riikliku Kunstimuuseumi juures õpilasringid, mille eesmärgiks on äratada noortes armastust kunsti vastu ja õpetada neid kunstiteoseid mõistma ning analüüsima. Ringist osavõtjaile antakse juhendeid kunstiteoste õigeks vaatlemiseks ning tutvustatakse kunsti liike ja žanre. Õpitakse tundma muuseumi fondides leiduvaid kunstiteoseid, külastatakse kunstnikkude ateljeesid ja eksperimentaaltöökodasid. Lisaks sellele tegeldakse praktilise kunstiloominguga kunstniku juhendamisel.

Muuseumi töö üheks iseloomustajaks on külastatavuse järjekindel

kasv. Kui 1948. aastal külastas muuseumi näitusi 64 568 inimest, siis kümme aastat hiljem, 1958. aastal, suurenes see arv juba 260 000-ni. 1960. aastal oli külastajaid 370 771. Muuseumis on käinud hulgaliselt ekskursioone niihästi meie vabariigist kui ka mujalt Nõukogude Liidust, samuti rahvademokraatiamaadest ja välismaalt. 1948. aastal külastas muuseumi 203 ekskursiooni, 1960. aastal registreeriti aga 745 ekskursiooni.

Muuseumi side laiade rahvahulkadega on iga aastaga üha tugevnenud. See võimaldab muuseumil täita suure ühiskondliku tähtsusega ülesannet — rahva ideoloogilist ja esteetilist kasvatamist kunsti abil.

EESTI NSV TEATRI- JA MUUSIKAMUUSEUM

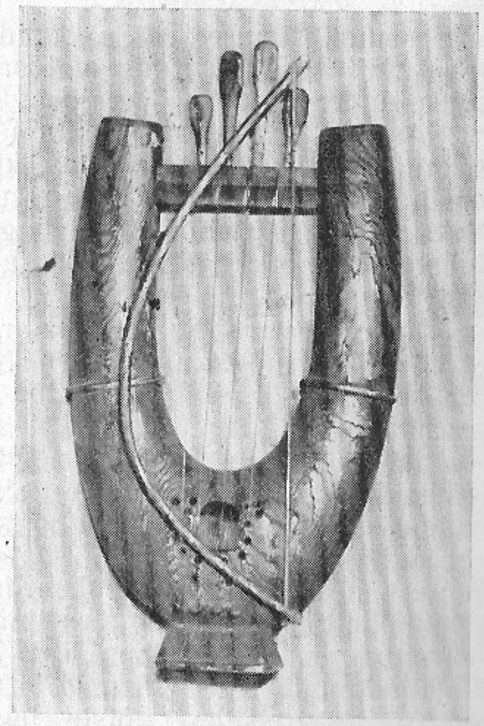

3. augustil 1924 suri Tallinnas helilooja Peeter Süda. Kasinatele ainelistele sissetulekutele vaatamata oli ta aastate jooksul soetanud väärtusliku muusika-alase raamatukogu, mida täiendas ulatuslik orelinootide kollektsioon. Samuti oli Peeter Süda energiliselt kogunud ning üles kirjutanud eesti rahvaviise ja pillilugusid. Et seda pärandit hoida ning tulevastele põlvedele säilitada, moodustasid varalahkunud helilooja sõbrad Mart Saar, Cyrillus Kreek, August Pulst ja teised tema mälestuse jäädvustamise ühingu. Materjalide alalhoidmiseks ja P. Südale kuulunud isiklike esemete eksponeerimiseks kasutati algul üht tuba Tallinna Eesti Muuseumis, mis sellal asus Kadrioru lossis. Aastal 1928, kui lossis asutati kunstimuuseum, kerkis päevakorrale koos P. Süda pärandi edasise saatuse küsimusega ka spetsiaalse muusikamuuseumi loomise vajadus. Neil asjaoludel otsustas ühing 1930. aastast alates oma profiili laiendada ja võtta endale ülesandeks kõikide eesti helikunstnike mälestuse jäädvustamise. Järgmise aasta algul asuti muusikamuuseumi ühingu põhikirja koostamisele. Tulevase

muuseumi esimesed eksponaadid — P. Süda orel ja teised materjalid — paigutati Tallinna Konservatooriumi hoonesse oreliklassi, kus P. Süda oli olnud esimeseks õpetajaks.

Aastal 1932 leidis ühingu peakoosolek, et oleks vaja soetada vanade muusikariistade kogu, korraldada väljapanek ning avada muuseumi uksed külastajaile. Konservatooriumil polnud aga võimalik selleks vajalikke ruume anda ning seepärast koondati esialgu peatähelepanu eesti helikunstnike elu ja tegevust valgustavate arhiivimaterjalide kogumisele.

Esimestest ostetud muusikariistadest on muuseumi arveraamatusse märgitud torupill ja lutusarv. Neile lisandusid peatselt muuseumi ühe asutaja Joh. Helila annetatud torupill, parmupill, sikusarv ja jahipasun.

Isemajandava asutusena tuli muuseumil mõelda oma ressursside täiendamisele ja rahaliste sissetulekute hankimisele. Laekumised ühingu liikmemaksudest ning asutuste ja eraisikute toetussummadest ei suutnud katta muuseumi tarvidusi. August Pulsti eestvõttel hakkas muuseum korraldama tasulisi rändetendusi, mille kavad koosnesid eesti rahvalauludest, pillilugudest, nääri-, jõulu- ja pulmakommete teatraliseeritud demonstratsioonidest. Niisuguste etendustega külastati koole ja rahvamaju üle kogu maa ja need leidsid kõikjal vaimustatud vastuvõttu. Ringreisidest võtsid teiste hulgas osa tuntud rahvalaulikud, tollal juba 82-aastane Mari Kilu, setu laulik Anne Vabarna oma leelutajatega, kandlemängija Joosep Kotkas, torupillimees Peeter Piilpärk ja teised.

Hinnates muuseumi kui äärmiselt vajalikku ning tõhusat õppebaasi, leidis Tallinna Konservatoorium lõpuks sellele ka vajalikud ruumid. Muuseumi kasutusse anti konservatooriumi hoonega külgneva vana Assauve-nimelise kindlusetorni üks tuba, milles varem paiknes prof. Artur Kapi klass. Seetõttu oli nüüd võimalik pöörata rohkem tähelepanu eesti muusika ajaloo esemeliste mälestiste kogumisele ja 1. märtsil 1934 avati muuseumi väike ekspositsioon külastajaile. Aasta-aastalt kasvas sissekannete arv muuseumi inventariraamatutes, kollektsioonides aga hakkas kujunema pilt eesti muusika arenguloost.

Eesti isetegevuslike muusikakollektiivide ja professionaalse muusika eluiga on suhteliselt lühike. Veel möödunud sajandi keskpaiku tundis eesti talupoeg põhiliselt ainult omaloodud rahvalaule ja pillilugusid. Külavainul tantsis ta omatehtud kandle, torupilli või viiuli saatel ning pikkadel talveõhtutel lõbustas ennast ja peret parmupilli või ühekeelelise mollpilli abitute helidega, kasutades viimast ka kodustel palvustel koraalide saatmiseks. Muuseumis moodustavad rahvapillid muusikariistade rohkem kui 300 üksusega fondist arvuliselt

kõige suurema rühma, hõlmates sellest ühe kolmandiku. Vanima eksponaadina kuulub rahvapillide rühma Viimsi valla «Pilli Antoni» (Ants Piilberg) valmistatud kannel, mille eluiga on jõudnud poolteise sajandi piirile.

Rahvapillide kogu täiendab fonoteek, kuhu kuulub kullafondina aastal 1938 heliplaadistatud rohkem kui 900 rahvalaulu ning pillilugu ja rida helilinte, mis on kaasa toodud rahvaluule kogumise ekspeditsioonidelt viimastel aastatel. Helilindilt võib näiteks kuulata populaarset «Näärisokku» niihästi vana rahvalauliku ettekandes kui ka Riikliku Akadeemilise Meeskoori esituses (Gustav Ernesaksa seades).

Esimesed kindlailmelised muusikakollektiivid tekkisid eesti talurahva hulgas alles XIX sajandi algul laulukooride näol. Mõni aastakümme hiljem loodi puhkpilliorkestrid Väägveres (1839) ja Tormas (1848). Torma orkestri asutajaks oli eesti rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna juhi C. R. Jakobsoni isa Adam Jakobson. Uhkusega säilitab muuseum oma fondides nendele orkestritele kuulunud vanu puhkpille. Kahjuks on andmed Väägvere orkestri algusaastate kohta üsna kesised. Muuseumis leiduvad pillid muretseti orkestrile aastal 1861 korjanduse abil. Märksa rohkem on teateid Torma orkestrist, mille sünniloole aitavad valgust heita harjutuste ning kooskäimiste kohta peetud protokolliraamat ja Adam Jakobsoni raamatuke «Talurahva südamerõõmust». Viimases jutustab autor orkestri asutamise mõtte tärkamisest: «Aastal 1848 oli ühes kohas palju sõpru koos, ja nende hulgas väga mõistlikud mehed. Nende keskel tõusis jutt mõnedest teistest maadest, nende rahvast ja eluviisidest... Viimati räägiti ka Böömi, Tirooli ja Šveitsi rahva eluviisidest, kus ka mängimine kui peaasi ette tuli. Seesugune kõne äratas noort rahvast ja kõiki, kes seal olid, nõnda üles, et see küsimine ilmsiks sai: «Kas siis meie rahva keskel ei peaks võima mängusid ette võtta?».» Järgnes korjandus Torma ümbruses, kuni viimaks Tartust ja Peterburist jõuti osta mõned pruugitud mänguriistad. Mängimine nendel aga, nagu jutustab Adam Jakobson, «oli üsna tühi töö ja vaimu närimine. Üks mänguriist oli pisut madalam kui teine, ühel oli siin, teisel sääl ja üks viga küljes».

Aastal 1855 võeti ette resoluutne samm. Protokolliraamatu vahel on koltunud leping, mille sõlmis Adam Jakobson mölder Jüri Pohlaksiga, kes laenas orkestrile 200 hõberubla uute pillide muretsemiseks. Nii sündis Torma «mängukoor», kes koos Väägvere ja teiste puhkpilliorkestritega tutvustas esimesena meie rahvale Mozarti, Verdi, Mendelssohni ja teiste maailmakuulsate helimeistrite loomingut.

Samal ajal kui Torma ja Väägvere mehed nägid orkestripillide muretsemisel suurt vaeva, lõbustasid saksa mõisapreilid oma austa-

jaid ja külalisi klaverimänguga. Kloostri mõisast Harjumaalt on pärit muuseumi vanim klaver. See on valmistatud Londonis aastal 1775 ja saadetud Eestisse preili Rammile vürst Trubetskoi kosjakingina. Kosimisest ei saanud küll asja, kuid klaver säilis Rammidele kuulunud Kloostri perekonnamõisas, kuni see anti üle muuseumile. Üheks huvitavamaks instrumendiks muusikariistade selles rühmas on püstklaver «Giraffe», mis kuulus Kiltsi mõisa omanikule von Knorringile. Klaver on valmistatud Saksamaal aastal 1800. Selle mehhanism on paigutatud püstasendisse ja instrument meenutab oma väliskujult jugendstiili puhvetkappi. Pedaalide abil sai mängitavale palale juurde lisada kas kellukeste helinat või trummipõrinat.

Vanimaks eksponaadiks muusikariistade fondis on vasest jahisarv. Arvatavasti pärineb see Põhjasõja ajast, sest selle annetaja üks esivanemaid olevat olnud tol ajal Kaarel XII soldatite värbaja.

XIX sajandi keskel sai eestlane ka esimest emakeelset teoreetilist muusikaõpetust. Muuseumi rikkalikus käsiraamatukogus, mis sisaldab 15 000 köidet nooditrükiseid, näidendeid ning mitmesugust muud teatri- ja muusika-alast kirjandust eesti keeles ja võõrkeeltes, on Oleviste kiriku köstri J. A. Hageni sulest aastal 1841 ilmunud esimene eestikeelne muusikaõpik: «Õpetus, kuidas laulumehed, ja kes muud tahavad, jõuavad nootidest lauluviisid üles võtta, lauluorelite peal mängides ja nende järel lauldes, niihästi nemad ise kui ka nende õpetuslapsed». «Lauluorelite» all mõtles Hagen neid väikesi harmooniume, mida kodusel teel valmistasid külapillimeistrid. Eriti osava «orelisepana» on autor oma raamatu lõpus soovitanud Nissi kihelkonnas Nurme mõisa all Saita karjamõisas elanud K. A. Tantonit..

Hageni poolt «lauluoreliteks» nimetatud harmooniume on muusikariistade fondis õige mitu. Vanim neist on vaevalt meetrikõrgune väike mänguriist. Selle ühel küljelaual on saksakeelne tekst, mis tõlgituna kõlab järgmiselt: «Selle posituuri ehitas Johann Karl Thal, kes oli köstriks Antslas (Liivimaal) aastal 1795, mil seal pastoriks sai minu isa, kes selle temalt ostis. Tema surma järel sai see tema poja Wilhelm Juliuse omanduseks ja siis minu omaks 1886. a. Mina lasksin selle Tartus oreliehitaja J. P. Müllverstadti poolt renoveerida märtsis 1887. a. Arnold Moritz.» Harmoonium töötab puuviledega, mis ruumi võitmiseks on paigutatud risti-rästi.

Selliseks väikeseks «lauluoreliks» on ka muuseumi esimene eksponaat — helilooja Peeter Süda harmoonium, mille on valmistanud tundmatu meister Saaremaalt aastal 1874. Peeter Süda kodukoha elanikud mäletavad, et tulevane helilooja mänginud sellel juba kuueaastaselt, ja kui sõrmedest enam ei piisanud, võtnud ta appi ka küünarnukid ja lõua.

Kui Hagen oma õpikus räägib orelimängust ja laulust esmajoones «Jummala tenistussele abbiks», siis Helme kooliõpetaja A. Erlemanni 1864. aastal ilmunud «Muusikaõpetus» on määratud «iseäranis koolmeistritele ja kõigile laulu- ja mängusõpradele». Erlemanni sundis sulge haarama mure selle pärast, et muusikaõpetus koolides tema sõnade järgi veel poolik on ja et «ei õpetata muud kui laulmist üksnes». Lünka kooliõpetajate muusika-alastes teadmistes püüdis Erlemann täita algteadmistega muusikariistadest, noodiõpetusest, muusikalistest žanridest ja vormidest.

Puhkpillimuusika kõrval levis Eestis möödunud sajandil ka koorilaul. Kõige kujukama ja vahetu pildi selle arengust annab kahtlemata muusikaosakonna fotokogu. Koorikollektiivide osas on siin vanimaks eksponaadiks aastast 1865 pärinev ülesvõte Tõstamaa laulukoorist. Tõsist teotahet ja energiat võib märgata Kanepi laulumeeste nägudel aastast 1882 pärineval fotol. Edasi näeme juba lahkunud muusikaveterane heliloojaid Miina Härmat, Mihkel Lüdigut ja Juhan Simmi laulupidudel dirigendipuldis, Gustav Ernesaksa esimesi samme koorijuhina ning Riiklikku Akadeemilist Meeskoori, Eesti Raadio segakoori ja arvu-

Tarvastu kihelkonna laulukoori lipp.

H. Saarne foto.

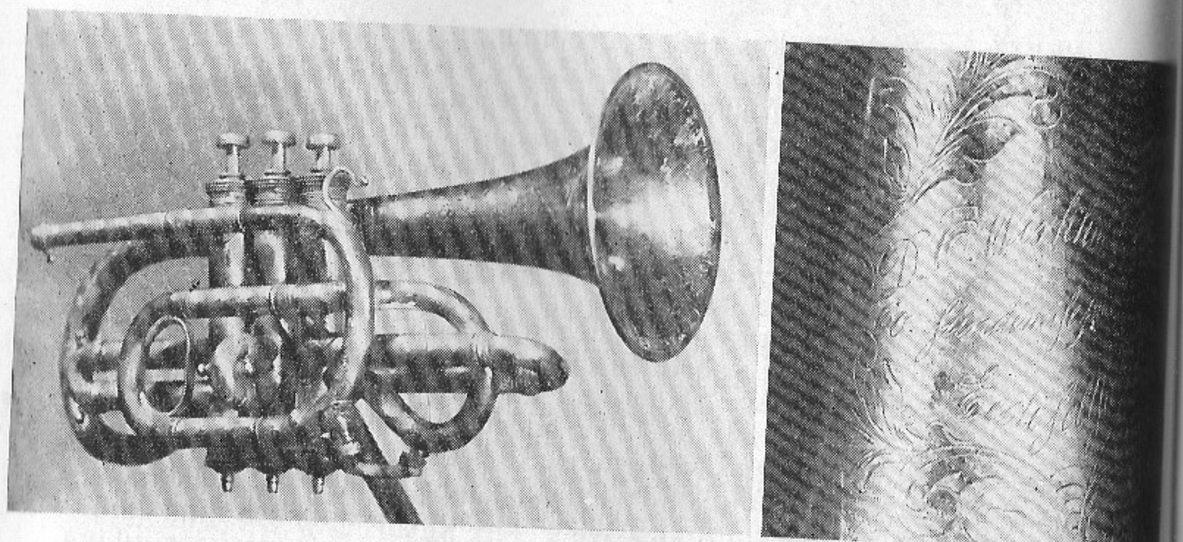

D. O. Wirkhausi kornet graveeritud tekstiga.

H. Saarne foto.

kaid isetegevuslikke koore esinemas «Estonïa» kontserdisaali laval, kunstilise isetegevuse ülevaatustel, šefluskontsertidel vabrikutes ja tehastes.

Arvukate koorikollektiivide olemasolu võimaldas 1869. aastal korraldada esimese üldlaulupeo. Muuseumis on talletatud Kursi kihelkonna koorile hea laulu eest annetatud diplom ja Tartu vappi kandev lüürakujuline märk. Laulupeo rongkäigus lehvisid lippude fondi vanimad esindajad — Kursi, Laiuse ja Rõngu lauluseltside lipud. Tarvastu meestel oli kaasas hele siidlipp, sellel loorberilehtedest pärg, mis ümbritseb teksti: «Tarvastu kihelkonna Laulu-koor».

Teine üldlaulupidu aastal 1879 seisab muuseumikülastajate pilkude ees juba hoopis konkreetsemal kujul. R. Sachkeri foto järgi valmistatud kivitrükis pilt kujutab vaadet peoplatsile. Suure rahvahulga keskel on näha kõrget poodiumi, millel mängivad ühendatud puhkpilliorkestrid D. O. Wirkhausi juhatusel.

Teisel üldlaulupeol saavutas võistulaulmisel esikoha Kanapää (Kanepi) meeskoor. Selles kooris laulis kaasa kooliõpetaja Hans Kann, kel oli haruldaselt selgekõlaline tenorihääl. Hans Kanni kui laulja kuulsus levis üle kogu maa seoses 1875. aastal Hugo Treffneri õhutusel loodud «Kalevala» meeskvartetiga, milles Hans Kann laulis esimest tenorit. Kvartett andis rohkesti kontserte Eestis ning käis esinemas ka

Peterburis, Soomes ja Rootsis. Hans Kanni tütar, lauluõpetaja Salme Kann, on kirjutanud muuseumile mälestusi oma isast. Muuhulgas mainib ta, et keegi muusikatundja võrrelnud Hans Kanni tolleaegsete maailmakuulsate itaalia tenorilauljatega ja kahetsenud, et Hans Kannile ei ole võimalust antud oma imeilusa tenoriga tervet maailma vallutada. Koos kirjalike mälestustega isast andis Salme Kann muuseumile üle tema esinemisülikonna, mis oli valmistatud kuulsa kvarteti esimeseks kontserdiks. See kujutab endast pikka musta talupojakuube, mis pidi sümboliseerima eestlaste sajandeid kestnud rasket orjaaega. Kuue roheline krae väljendas lootust, krae punane vooder, punased laiad mansetid ja rinnaesise siilud aga rahva südames leegitsenud vabadusiha. Kuue rinda ehivad kõikide laulupidude märgid, millest Hans Kann osa võttis, alates esimese ja lõpetades üheksanda üldlaulupeo märgiga 1928. aastast.

Muuseum on kogunud oma fondidesse mitmesuguseid materjale ka teiste üldlaulupidude kohta. Trükistena võib käsiraamatukogust leida peaaegu kogu nende repertuaari. Vana lauluveteran Peeter Rekkaro koostas ja kinkis muuseumile albumi, kuhu paigutas ajalehtedest tehtud väljalõiked ning fotod aastal 1910 Tallinnas toimunud seitsmenda üldlaulupeo kohta. Nendele on ta lisanud oma mälestusi ja ajaleheartikleid kolmanda ja kuuenda üldlaulupeo päevilt.

Hilisemaid laulupidusid tutvustavad fotod, ajaleheartiklid ja dokumendid on paigutatud vastavatesse toimikutesse. Üldlaulupidude kirjeldamise kõrval valgustavad nimetatud materjalid ulatuslikult laulupidude ettevalmistuste käiku üle kogu Eesti ning haaravad ka kohalikke laulupäevi kuni tänapäevani.

Eesti muusikale esimese professionaalse kaadri kasvatamise eest võlgneme tänu Peterburi Konservatooriumile. Seda uue perioodi algust eesti muusikas aitavad ulatuslikult valgustada Mihkel Lüdigu käsikirjalised mälestused. Neis on palju huvitavat materjali kokkupuudetest Peterburi Konservatooriumi õppejõudude — kuulsate vene heliloojate ja interpreetidega. Haaravalt kirjeldab M. Lüdig 1905. aasta revolutsiooniliste sündmuste kajastusi üliõpilaste hulgas, kes protestisid Rimski-Korsakovi kui vabameelsete vaadetega professori vallandamise vastu õppejõu kohalt. Lüdigu mälestused hõlmavad mitte üksnes elu konservatooriumis, vaid võimaldavad ka pilku heita käesoleva sajandi algul Peterburis energiliselt tegutsenud eesti seltside töösse. Siin kohtas Lüdig teiste hulgas eesti kunstnikke Johann Kölerit ja August Weizenbergi, kellega tal sigines südamlik sõprus. Weizenberg tegeles muuseas ka komponeerimisega ning osa tema arvukast laululoomingust on säilinud muuseumi fondides.

Teiste eestlaste hulgas õppis Peterburis 1905.—1907. aasta revo-

lutsiooni päevil Julius Eduard Sõrmus, kes hiljem viiulikunstnikuna võttis osa revolutsioonilisest tegevusest Venemaal ja Euroopas. Aastal 1958 külastas Eestit tema abikaasa Virginia Sõrmus, kes elab Inglismaal, ja andis muuseumile üle kunstnikule kuulunud viiuli, mille on valmistanud XVII sajandi esimese poole kuulus itaalia meister Maggini.

Muusikaosakonna üheks suuremaks ja põhilisemaks fondiks on rikkalik helitööde käsikirjade kogu. Koosnedes ligi 3000 üksusest, annab see päris põhjaliku ülevaate eesti heliloomingu arengust alates selle esimestest esindajatest — Peterburi Konservatooriumi kasvandikest — kuni tänapäevani. Siin on vanameister Artur Kapi toimikus tema konservatooriumi lõputöö — avamängu «Don Carlos» kõrval kantaat «Päikesele», mis on loodud «Estonia» hoone avamise puhuks aastal 1913, ning tema elu lõpupäevilt pärinev komsomolile pühendatud «Noortesümfoonia», mille eest talle määrati Stalini preemia. Edasi leiame Rudolf Tobiase sümfoonilist loomingut, Miina Härma, Mihkel Lüdigu ja Mart Saare populaarseid koorilaule, nende järglaste Eugen Kapi ja Gustav Ernesaksa oopereid ning Eino Tambergi, Valter Ojakääru, Anatoli Garšneki, Harri Otsa ja teiste alles hiljuti Tallinna Riikliku Konservatooriumi lõpetanud noorte heliloojate kõiki muusikalisi žanre esindavat loomingut.

Palju raskem kui heliloojatega, kelle töö säilib käsikirjade ja trükiste lehekülgedel must-valgel, on lugu interpreetide loomingu säilitamisega eriti sellest ajast, mil heliplaat oli haruldus ja muuseumi töötajaid ei abistanud magnetofonilint. Nende loomingulisse laboratooriumi avavad ukse kontserfide arvustused, kavalehed, fotod.

Avame kapi, kus seisavad interpreetide materjalid, ning loeme toimikute kaantelt nimesid nagu Julius Eduard Sõrmus, Raimund Kull, Bruno Lukk jne. Raimund Kulli materjalide hulgas on «elavaks eksponaadiks» heliplaat, millelt võib kuulata teda ennast jutustamas oma elulugu. Üheks ulatuslikumaks vanema põlve interpreetide osas on aga Aino Tamme isiklik kogu, milles sisalduva kirjavahetuse sisu väljub kaugele lauljatari isiku piiridest ja aitab avardada pilku kogu meie kunstielule käesoleva sajandi algul. Muu hulgas leiame Aino Tamme toimikust maailmakuulsa vene bassilaulja Fjodor Šaljapini portree, millel on tema isiklik pühendus ja aastaarv 1911.

Iseseisvale teatriosakonnale pandi muuseumis alus 1943. aastal, mil siia deponeeriti «Vanemuise» endise näitleja Heino Vaksi teatriajalooliste materjalide kogu.

Vaksi kogu tekkimise kohta teatakse jutustada järgmist. Aastakümneid tagasi tulnud ühel õhtul Heino Vaksi külastama «Estonia»

teatri direktor, kadunud Karl Jungholz. Ta kandnud kaenlas mingit eset, mis oli mähitud «Nora» etenduse müürilehte. Sattunud vestlusse, viidanud Jungholz nagu muuseas lauale lebama jäänud müürilehele ja märkinud, et oleks viimane aeg hakata koguma taolisi materjale eesti teatri ajaloo kohta. Vaks haaras sellest mõttest kinni, silus ja parandas kokkukägardatud müürilehe ning sellest sai tema kogu esimene eksponaat. Praegu annab tema kogutud materjal muuseumi fondides fotode, arvustuste, müüri- ja kavalehtede näol ulatusliku ülevaate eesti teatri arengu varasemast perioodist.

Tänu Heino Vaksile on meie ajani säilinud eesti teatriajaloo vanim pilt-dokument. See on väikeseformaadiline akvarell, mis kujutab kaht talupojavammuses meest omavahel vestlemas. Tekst pildi all selgitab, et tegemist on stseeniga esimesest näidendist «Vanemuise» laval aastal 1868. Näidendi pealkirjaks on «Teomees ja karjapoiss». Tegelikult polnud see muidugi näidend selle sõna otseses mõttes. On nimelt teada, et enne Koidula poolt aastail 1870—1871 korraldatud etendusi kanti «Vanemuises» mõnikord piduõhtutel ette õpetliku sisuga stseene ja dialooge, milles näitlejad esinesid kostüümides vastavate dekoratsioonide taustal. «Teomees ja karjapoiss» oli esimeseks taoliseks etenduseks. Nimetatud akvarelli valmistas Tartu esimese eestlasest fotograafi R. Sachkeri ülesvõtte järgi tema poeg Artur Sachker. Foto enda saatus on kahjuks teadmata. Ühe osalisena selles stseenis esines ka R. Sachker ise, kes oli innukas näitemänguharrastaja ja «Vanemuise» seltsi tegelane. Stseeni sünniloost ja ettevalmistustest selle lavaletoomiseks jutustavad Sachkeri mälestused, mis on üles märgitud tema poja poolt.

Haruldasi materjale pakub H. Vaksi kogus mapp «Vanemuise» näitlejate fotodega perioodist, mil seal tegutses eesti esimene palgaline teatridirektor August Wiera. Wiera teatri näitetrupp koosnes aga asjaarmastajatest. Üks vanemaid fotosid sellest mapist pärineb 1888. aastast ning kujutab Jessica osatäitjat W. Shakespeare'i esimesena Eestis lavastatud näidendist «Veneetsia kaupmees». Foto tagaküljel on märgitud näitleja nimena neiu Teks. Foto kujutab Jessicat nähtavasti põgenemas isakodust, silmis ärevus ja hirm tagaajajate ees. Kostüüm, mida kannab Jessica, pärineb ilmselt tolleaegsest kodusest garderoobist. Vaevalt küll võime sellise patustamise eest kunstinõuete ja ajaloolise tõe vastu süüdistada «Vanemuise» näiteseltskonda, sest kust oleksid nad Tartust tollal leidnud kunstniku, kes oleks näitlejaid võinud konsulteerida ajaloolise kostüümi alal? Kunstniku-konsultandi kohalekutsumiseks väljastpoolt polnud rahalisi võimalusi. Sellest siis tuli, et näiteks C. M. Weberi ooperi «Preciosa» etendusel kandnud näitlejad läbisegi saksa rüütlite, hispaanlaste ja mustlaste riietust. See, et need laenati kelleltki proua Liebischilt 10 rubla eest õhtu pealt,

Kahekõne «Teomees ja karjapoiss» ettekanne «Vanemuises» 1868. aastal.

H. Saarne foto.

oli näiteseltskonna piiratud ainelisi ressursse arvestades küllaltki suur luksus. Kriitika hinnangu järgi olnud aga riided alati täiesti kohased. Ainult kord, kui kantud ette stseene, või nagu neid tollal nimetati, «elavaid pilte» «Kalevipojast», olnud arvustajal kostüümide suhtes pretensioone. Kalevipojal olnud seljas lühike rohelisest riidest kuub. Kriitik pahandanud, et «Kalevi pojal olnud sitsist ürp seljas, mis mitte kohane polevat olnud».

Andmed «Preciosa» ja «Kalevipoja» kostüümide kohta on pärit Wiera kaasaegse Hugo Techneri mälestuste lehekülgedelt. Techner astus «Vanemuisesse» paar aastat enne seda, kui A. Wiera sinna näitejuhiks tuli. See oli aeg, mil «näitelava sisseseadmisest» kellelgi aimu polnud. Puhvetist toodud laud, mis seisnud alati keset näitelava. Nii talutoas kui ka rüütlisaalis olnud alati viini toolid. Laud olnud kaetud valge linaga. Saali dekoreerimiseks lasknud Ado Grenzstein üles seada kaks purskkaevu, milledest sadanud orkestrantidele kaela päris tõelist vihma.

Wiera-aegsed etendused esitasid dekoraatorile õige suuri nõudeid. Olid ju sellal repertuaaris säärased ulatuslikud bengaali tuledega ja lauludega «ilunäitlused», nagu «Kapten Granti lapsed», «Keisri käskjalg», «Reis ümber maailma 80 päevaga», mille ülesandeks oli rabada tolleaegset teatrikülastajat säravate tulede, välise uudsuse ja kirevate lavaliste efektidega. Näidendi «Reis ümber maailma» jaoks maalinud maalermeister Rosenberg laeva, palmi ja raudteerongi, mis «nööri pääl üle näitelava seisma jäi». Elevanti teinud kaks meest, kellele aetud

Jules Verne'i «iluvaatemängu» «Keisri käskjalg» tegelaskond (14. sept. 1898).

H. Saarne foto.

kott «elevandi ülikonnaga» üle pea. Minkimiseks kasutatud kartulijahu, tellisepulbrit ja ahjust võetud nõge. Nõuete kasvades need vahendid muidugi enam ei rahuldanud ja 1898. aastast pärineb H. Techneri poolt tõlgitud päris põhjalik grimeerimise õpetus. Selles antakse juhatusi, kuidas minkida vanu, keskealisi ja noori inimesi, kleepida habemeid ja teha «kentsakaid nägusid». Ülespidi ninaotsi, «kronksninasid» ja teisi ninasid soovitatakse teha kas Leichneri vabriku ninakitist või lihtsalt aknakitist.

H. Vaksi poolt kogutud teatriajalooliste materjalide hulgas on oluline koht ligi tuhandeköitelisel raamatukogul, mis sisaldab suure osa eesti algupäraste draamateoste esi- ja kordustrükkidest ning eesti keelde tõlgitud näidenditest. Esimese eesti näidendi — Koidula «Saaremaa onupoja» esitrüki kõrval aastast 1871 on siin Kreutzwaldi tõlgitud näidendite «Tuletorn» ja «Vanne ja õnnistus» väljaanded, Kunderi, Kitzbergi ja Vilde näidendid ning kogu varasem eestikeelne kasin teatriteoreetiline kirjandus. Viimases rubriigis köidab erilist tähelepanu A. Rühka «Lühike näitemängu õpetus», mis ilmus Valgas aastal 1904. Teatavasti leidsid Koidula poolt «Vanemuises» aastail 1870—1871 korraldatud teatrietendused elavat vastukaja kõikjal üle Eesti. Nagu omal ajal hoogsalt loodi laulukoore ja puhkpilliorkestreid, nii hakati nüüd kõikjal näitemänguga tegelema. «Lühikese näitemängu õpetuse» autor seadis endale ülesandeks oma raamatukese abil kaasa aidata näitlemise taseme tõstmisele. Kuna Rühka praktikast teab, et asjaarmastajad näitlejad polnud just alati virgad osa pähe õppima, kuulutab ta pikemalt arutlemata lavakunsti olulisemaks komponendiks etteütlemise. Seepärast ta hoiatab, et etteütleja peab iga vaatuse algul kindlasti enne eesriide ülestõstmist kohal olema, kuna muidu võivat juhtuda, et tuleb eesriie uuesti alla lasta ja etteütlejat oodata. Etteütleja kohta öeldakse veel, et ta «ei tohi iialgi suu ammuli vahtima jääda, mis näitelaval sünnib», sest nii jääb mäng tema taha kinni.

Loomulikult ei vajanud kaugeltki kõik näiteringid «Lühikese näitemängu õpetuse» algelisi näpunäiteid. H. Vaksi kogus leidub teiste hulgas foto, mis kujutab näitekirjanik Chr. Rutoff-Rajasaaret tema poolt organiseeritud ja juhitud Vaivara näiteringi keskel. Eduard Türk kirjutab oma memuaarides, et see näitering oma ettekandega rabanud isegi kutselise «Vanemuise» peret. Hiljem selgus, et mängitud tükk olnud Rutoffi enese poolt kirjutatud kohalikest oludest ja selles mänginud kaasa kujutatud sündmuste otsesed tegelased ise. Vaivara näiteringi korduv tunnustamine tolleaegse ajakirjanduse veergudel laseb oletada selle asjaarmastajate trupi professionaalsele lähedast taset.

H. Vaksi kogu kõrval on teatriosakonna üheks põhiliseks ning oma mahult ja sisult kõige laiahaardelisemaks fondiks «Estonia» teatri

endise arhiivmuuseumi materjalid. Selle üheks terviklikuks osaks on tuhandeköiteline raamatukogu, mis sisaldab kuni «Estonia» draamatrupi ühendamiseni Tallinna Riikliku Draamateatriga aastal 1949 «Estonia» repertuaaris olnud näidendite paremiku. Üksikud eksemplarid selles kogus pärinevad veel ajast, mil «Estonias» mängisid asjaarmastajad. Nii leiame siit laulumängu «Ilumäe piimatüdruk», milles aastal 1898 debüteeris Betty Kuuskemaa, ja šapirograafil paljundatud esimese eestikeelse tõlke Gorki näidendist «Põhjas». Tõlge valmis aastal 1903 ja selle autor V. Lidich oli Pärnu revolutsioonilise põrandaaluse marksistliku ringi aktiivne liige, kes võttis agaralt osa «Valguse» seltsi näiteringi tööst. Peale nimetatute on siin veel mitu huvitavat originaali — A. Tšehhovi näidendi «Onu Vanja» tõlge «Estonia» näitlejalt Aug. Kuuskmannilt, F. Schilleri «Mary Stuarti» tõlge M. Underilt ja A. H. Tammsaare käsikiri L. Tolstoi näidendi «Hariduse vili» tõlkega.

«Estonia» teatri raamatukogu sisaldab sada režiiraamatut. Nende hulgas on endise Draamastuudio teatrikooli asutaja, lavastaja Paul Sepa täpsed, kogu etenduse käiku fikseerivad režiid F. Schilleri kurbmängule «Fiesco», E. Rostand'i heroilisele komöödiale «Cyrano de Bergerac» ja Jerome K. Jerome'i lustmängule «Fanny ja tema teenijad». W. Shakespeare'i tragöödia «Hamlet» lehekülgedele on kandnud oma lavastusplaani K. Jungholz. See oli etendus, millega 1913. aastal avati «Estonia» uus teatrimaja. E. Vilde «Tabamata ime» esitrükki on teinud oma režiimärkmeid teose esilavastuseks Theodor Altermann. Väriseva, juba surmaeelsest nõrkusest haaratud käega, mis enam hästi pliiatsit ei suutnud hoida, on see varalahkunud «Estonia» kutselise teatri näitejuht teinud oma elu viimastel päevadel režiimärkmeid Max Halbe näidendile «Noorus». Tema tööd on samas raamatus jätkanud Aleksander Trilljärv, kes viis lavastuse lõpule. Näidend esietendus nädal pärast Altermanni surma 1915. aasta kevadel.

Lavastusi valgustavate materjalide osas on «Estonia» fond kuni 1917. aastani kahjuks üsna lünklik. Ajalooliselt väärtuslikumad seda perioodi käsitlevatest materjalidest on kahtlemata «Estonia» seltsi protokolliraamatud möödunud sajandist. Alates 1917. aastast kuni 1940. aastani võib «Estonia» etendustest saada päris põhjaliku ülevaate fotode, kavalehtede ja arvustuste näol, millele lisandub suur hulk kostüümi- ja dekoratsioonikavandeid Aleksander Tuurandilt, Roman Nymanilt ning ühelt meie esimeselt kostümeerijalt Olga Oboljaninova-Krümmerilt, kes töötas «Estonia» teatris 1920-ndatel aastatel.

Kolmanda suure fondi teatriosakonnas moodustavad endise Draamastuudio, praeguse V. Kingissepa nimelise Tallinna Riikliku Akadeemilise Draamateatri materjalid. Kuna see teater paikneb endise Saksa

Linnateatri hoones, on nimetatud fondis säilinud ka hulk linnateatri afišše XIX sajandist.

Tõhusat lisamaterjali ülalnimetatud fondidele pakuvad näitlejate ja teatritegelaste isiklikud kogud. Siin on toimikuid meie teatri vanameistrite Leopold Hanseni, Amalie Konsa, Liina Reimani ja teiste mälestuste, kirjade ja isiklike esemetega. Ülatuslikumaks nendest on Paul Pinna kogu, mis koosneb 33 mahukast toimikust ja võimaldab jälgida meie suurnäitleja elu ja loomingut n.-ö. hällist hauani. Esimene toimik käsitleb tema lapsepõlve, kasvuaastaid ja lõpeb Pinna esimese säilinud «lavafotoga». Nooruke asjaarmastaja on sellel kujutatud Hans Hartwigi osas M. Halbe näidendis «Noorus». Foto pärineb möödunud sajandi lõpust. Teise toimiku esilehel on foto, mis kujutab M. Gorki «Põhjas» etenduse tegelaskonda dekoratsioonide taustal. Foto on tehtud aastal 1905, pärast seda kui etendus tolle aja kohta erakordse menuga oli püsinud «Estonia» repertuaaris juba kaks aastat.

Edasi näeme Paul Pinnat juba kutselise «Estonia» laval — tema esimest töölepingut, mille ta sõlmis teatriga seoses asumisega selle näitejuhi kohale aastal 1906, nimiosas H. Ibseni näidendis «John Gabriel Borkmann», Akimina L. Tolstoi draamas «Pimeduse võim», oma hiilgerollis - talupojana L. Falli operetis «Lõbus talupoeg» ja Toniona R. Leoncavallo ooperis «Pajatsid» teatrihooajal 1911/12. «Estonia» tolleaegsetes oludes tuli lauljatel kaasa teha sõnalavastustes, draamanäitlejatel operettides. Hakkaja Pinna aga jõudis isegi ooperisse. Ent see katsetus sai ka tema kui laulja «luigelauluks». Komistuskiviks kujunes «Pajatsite» kuulus proloog. Selle kohta jutustab Pinna ise oma mälestustes järgmist: «Et olin juba varem esinenud ooperites, nagu «Alessandro Stradellas» röövlit mängides ja lauldes, siis ei leidnud algul midagi erilist oma Tonio osas «Pajatsites» ... Kõigepealt avab Tonio ooperi kuulsa proloogiga eesriide ees. Ja selles proloogis tuli mulle järsku «rambipalavik», mida ma varem kunagi polnud tundnud. See «palavik» pani mu viimasegi hääleraasukese kurku kinni, ja proloogi — oh, seda proloogi ei unusta ma vist surmatunnini! Mida võisin ma oma kaitseks või vabanduseks ette tuua? Kui hästi ma oma osa ka mänguliselt läbi ei viinud — proloog oli õudne! Väinö Sola ja Benno Hansen said igatahes naerda nagu ei kunagi oma elus.»

Fotomaterjaliga aitab Paul Pinna kogu tunduvalt täita «Estonia» fondis olevat lünka kutselise teatri esimesi tööaastaid käsitleva materjali osas. Siin on ülesvõtteid lavastustest, üksiknäitlejaist, esimene foto «Estonia» kutselisest näiteseltskonnast ning materjale esimese Eesti opereti — 1911. aastal lavastatud «Jaaniöö» kohta, mille autoriteks olid «Estonia» muusikajuht A. Wirkhaus ja P. Pinna. Ühendavaks

lüliks kogu materjalile on aga P. Pinna mälestuste kolme osa käsikirjad. Nendest esimene on juba aastate eest pääsenud teatrisõprade lugemislauale. Viimane osa on kirjutatud Nõukogude tagalas Suure Isamaasõja päevil ja käsitleb Pinna tegevust Eesti Riiklike Kunstiansamblite juures Jaroslavlis. Jälgi selle tegevuse kohta leidub ka nimetatud ansamblite arhiivis, mis samuti on leidnud endale asukoha Teatri- ja Muusikamuuseumi fondides. Siin on ansamblite draamarühma juhi Ants Lauteri ettepanek, Paul Pinna esiletõstmiseks eeskujuliku töö eest ning aruanne Pinna õppereisist Moskva teatritesse, milles ta muu hulgas, muretsedes eesti teatri tuleviku eest, kirjutab: «... tutvumisreis Moskva teatritesse osutus väga kasulikuks ja seda tuleks jätkata edaspidigi, sest kogemused näitasid, et säärane töö on põhjapanev eesti teatrite edaspidise arengu huvides. Samuti tuleb juba varakult mõtelda eesti teatrite repertuaari koostamisele, et vältida edaspidi ebameeldivaid üllatusi, kuna lavastusmaterjalide hankimine ei ole mõne päeva töö».

Ansamblite arhiiv tervikuna annab ülevaate kogu eesti nõukogude kunstielust Nõukogude tagalas Suure Isamaasõja päevil. Nende ansamblite ümber, nagu teada, olid koondunud Eestist evakueerunud teatri- ja muusikategelased, kirjanikud ja kujutavad kunstnikud. Arhiiv sisaldab dokumente ansamblite organiseerimise kohta, andmeid nende esinemiste kohta rindel ja tagalas, aruandeid kõikide kollektiivide tööst, repertuaariplaane, materjale ansamblite seinalehest, rindemeeste tänukirju kunstilise külakosti eest.

Fondid, mis kajastavad eesti teatri- ja muusikaelu tänapäeval, koosnevad praegu peamiselt arhiivimaterjalidest. Muuseumile laekuvad regulaarselt teatri- ja muusika-alased trükised — raamatud, noodid, müüri- ja kavalehed. Muuseumi töötajad koguvad pidevalt ajakirjanduses ilmuvaid teatri- ja muusikaarvustusi ning -artikleid, mis süstematiseeritakse ja vastavalt teemale toimikutesse paigutatakse. Huvitavaid materjale — fotosid, kava- ja müürilehti — on fondi laekunud eesti näidendite, ooperite, operettide, ballettide ja helitööde ettekannete kohta vennasvabariikides ja välismaal (O. Lutsu «Kevade» Soomes, E. Vilde komöödia «Pisuhänd» Poolas, E. Kapi ooper «Tasuleegid» Riias, L. Austeri ballett «Tiina» Leedus). Rida toimikuid valgustavad A. Jakobsoni ja E. Ranneti näidendite lavastamist paljudes Nõukogude Liidu teatrites. Moskva näitlejad, kes E. Ranneti «Kadunud poega» ette kandsid, kinkisid autorile etenduse müürilehe oma allkirjadega; mitmelt režissöörilt on huvitavaid kirju tööst näidendiga ja publiku reageerimisest lavastusele.

Jätkata Teatri- ja Muusikamuuseumi fondide kirjeldamist tähendab

A. Lauter kõnelemas Eesti Riiklike Kunstiansamblite avaaktusel. (Enn Lehise šarž ansamblite seinalehest.)

H. Saarne foto.

jälgida eesti kunsti kahe ulatusliku ala arenemist nende esimestest avaldustest alates kuni kaasajani. Lõpliku ja täpse ülevaate andmine muuseumi ligikaudu 70 000 eksponaadist pole praegu võimalik, sest seni valitsenud suure ruumikitsikuse tõttu asub osa fondidest veel pakkides hoidlate riiulitel. Võib siiski öelda, et teatriosakond, mis lülitus muuseumi hiljem, ületab eksponaatide hulgalt muusikaosakonna, haarates endale nende koguarvust umbes kaks kolmandikku. Samal ajal tuleb aga märkida, et muusika-alane kogu kujutab endast järjekindlat ajaloolist tervikut. Kui teatrifondides on lünki, mis haaravad isegi terveid eesti teatriajaloo etappe, nagu näiteks Koidula poolt organiseeritud teatrietendused ja Karl Menningu tegevus «Vanemuises» aastail 1906—1914, on eesti muusika arengu kajastumine materjalides ühtlane ja pidev. Helitööde trükised ja käsikirjade kogu moodustavad lahutamatu terviku ning on suurepäraseks uurimismaterjaliks teadus-

likele töötajaile, eesti muusikaajaloo uurijaile ja Tallinna Riikliku Konservatooriumi üliõpilastele. Viimastele on Teatri- ja Muusikamuuseum kujunenud asendamatuks õppebaasiks. Selle materjalide alusel on oma diplomitööd kirjutanud kõik viimastel aastatel konservatooriumi lõpetanud muusikateadlased.

Peale muusikateadlaste, heliloojate ja üliõpilaste külastab muuseumi teatrikriitikuid, näitlejaid ning arvukalt isetegevuslasi, kes käivad siin otsimas materjali uue lavastuse või osakujunduse jaoks või hankimas repertuaari oma kollektiividele — kirjutamas ümber näidendeid, laule ja muusikapalu.

Muuseumi töötajate põhiülesandeks on praegu fondide korrastamine, et teha need kättesaadavaks eksponaatide näol ning kasutamiskõlblikuks uurimismaterjalina. Viimasel ajal on selles osas saavutatud tõhusaid tulemusi, mis andis võimaluse avada 16. juulil 1960 muuseumi uues, äsjavalminud ekspositsioonisaalis näitused «20 aastat eesti nõukogude teatrit» ja «Laulupidude ajalugu». Näituste külastajaile meenutatakse meie teatri saavutusi möödunud kahekümne aasta jooksul, tehakse kokkuvõtteid eesti nõukogude dramaturgiast, ooperi-, balleti-

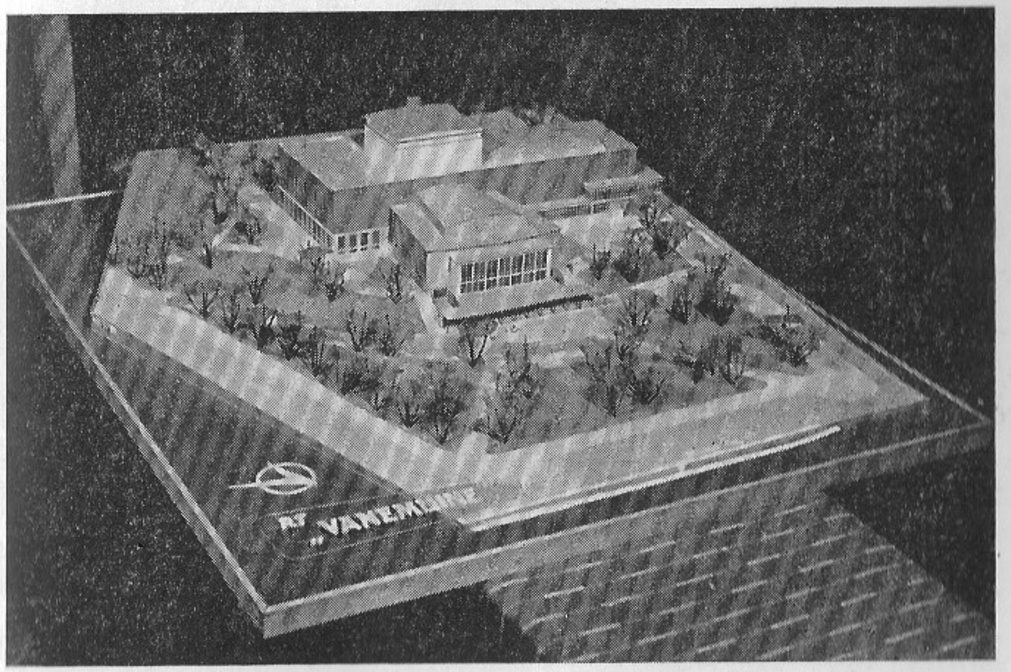

«Vanemuise» uue teatrihoone makett.

K. Orase foto.

ja operetiloomingust ning antakse ulatuslik ülevaade selle levikust vennasvabariikides ja välismaal. Laulupidude ajaloo käsitlemisel tutvustatakse esimesi koorikollektiive, «Vanemuise seltsi» asutamist, laulupidude mõtte tekkimist ning laulupidude kujunemist suurteks traditsioonilisteks üldrahvalikeks pidustusteks.

Publiku teenindamiseks väljaspool muuseumi korraldatakse näitusi väiksemate teemade ulatuses (peamiselt juubelitähtpäevade puhul) ja kasutatakse nende eksponeerimiseks «Estonia» teatri ja Riikliku Filharmoonia ruume. Näitustega, mis käsitlesid Aleksander Läte, Eduard Vilde ja Gustav Ernesaksa elu ja loomingut, külastas muuseum perifeeriateatreid ning paljusid kultuuri- ja rahvamaju vabariigi rajoonides. Väike alatine väljapanek on muuseumi poolt organiseeritud Rõngus — talus, kus veetis oma viimased eluaastad helilooja A. Läte.

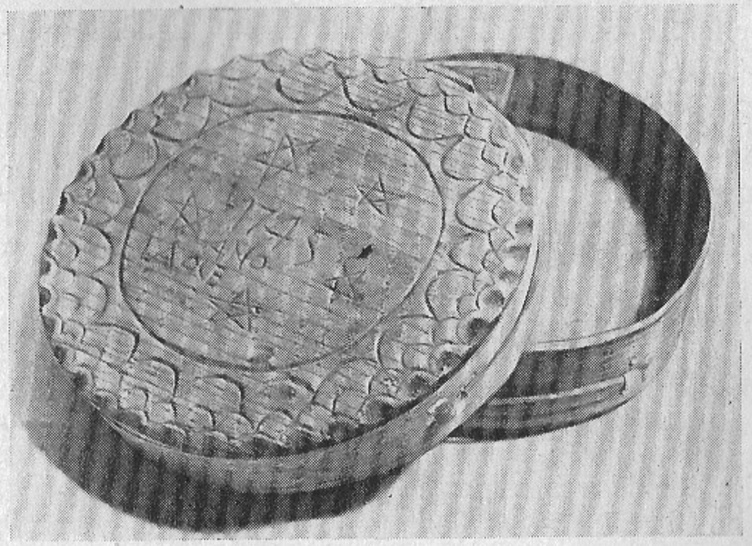

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA ETNOGRAAFIA MUUSEUM

Meie vabariigi üheks vanemaks kultuuriasutuseks on Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseum (endine Eesti Rahva Muuseum), kes on teinud hinnatava töö eesti rahva elu-olu ja kultuuri kajastavate materjalide kogumisel, säilitamisel ning uurimisel. Muuseumi rikkalikud kogud on ammendamatuks varaaidaks teaduslikele töötajatele, tarbekunstnikele ja kõigile teistele, kes uurivad meie esivanemate poolt loodud kultuuriväärtusi ja rakendavad neid loovalt kaasaegse — sisult sotsialistliku, vormilt rahvusliku kultuuri edasiarendamiseks.

Muuseumi asutamise mõte sai alguse XIX sajandi teisel poolel ning on seotud meie progressiivsete kultuuritegelaste J. Adamsoni, C. R. Jakobsoni ja J. Köleri nimega. Tollal hakkasid tarvituselt kaduma kodus valmistatud tarbeesemed ja tööriistad, mistõttu tekkis vajadus neid koguda ja säilitada. Esialgu tegelesid vanavara kogumisega üksikud asjaarmastajad ja seltsid (Õpetatud Eesti Selts, Eesti Üliõpilaste

Selts, Tartu Eesti Põllumeeste Selts), kelle kogud panidki aluse Eesti Rahva Muuseumile.

Muuseumi asutamise ajendiks oli rahvaluule suurkoguja Jakob Hurda surm aastal 1907. J. Hurda kogude säilitamiseks otsustati asutada muuseum, mille ülesandeks oli «eesti rahvateaduse igakülgne edendamine», s. o. rahvaluule ja vanavara kogumine. Selle kõrval asuti ka rahvusraamatukogu komplekteerimisele ja eesti kunstikogude soetamisele. Muuseumiühingu esimene ametlik koosolek toimus 14. aprillil 1909, mida loetaksegi muuseumi asutamise päevaks. Tänu tolleaegsete muuseumi juhtide ja kunstnik Kr. Raua aktiivsusele ning eesti progressiivsete kultuuritegelaste (A. Laikmaa, A. Kitzbergi, K. E. Söödi, M. Härma jt.) kaasalöömisele muutus Eesti Rahva Muuseum üheks populaarsemaks kultuuriasutuseks. Vaatamata nappidele ainelistele ressurssidele suudeti muuseumi kogude komplekteerimiseks ühiskondliku töö korras väga palju ära teha. Nimelt käis suviti rohkesti õpilasi, kunstnikke ja kooliõpetajaid muuseumi ülesandel vanavara kogumas, mille tulemusena esimese aastakümne jooksul laekus ligi 20 000 eset. Alustatud tööd aga halvas tunduvalt Esimene maailmasõda ja sellele järgnenud Saksa okupatsioon. Aastal 1922 sai muuseum endale asukohaks Raadi mõisa lossi. Muuseumi direktoriks valiti soome etnograaf dr. I. Manninen. Viimane pani aluse eesti etnograafiateadusele. Tema sulest ilmus rida väärtuslikke uurimusi — «Eesti rahvariiete ajalugu» (1927), «Die Sachkultur Estlands» I—II (1931—1933) jt. I. Manninen õpetas välja ka eesti kodanliku etnograafide kaadri, kes tegeles esmajoones materiaalse kultuuri küsimuste uurimisega. Selle töö tulemused avaldati Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatutes ja Õpetatud Eesti Seltsi väljaannetes.

Kodanliku diktatuuri perioodil jäi muuseum endiselt eraasutuseks, kelle tegevust piirasid tugevasti rahanappus ja koosseisu vähesus. Seoses sellega, et muuseumi asus asjaarmastajate asemel juhtima vastava ettevalmistuse saanud kutseline kaader, hakkas ta üha enam teadusliku asutuse ilmet omandama. Pandi alus ka otstarbekale kogude arvelevõtmise, kataloogimise, abikartoteekide ja magasineerimise põhimõtetele, mis on kehtivad tänapäevani.

Nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis tõi murrangu ka muuseumi ellu. Eesti Rahva Muuseum riigistati ja tema etnograafiliste kogude baasil organiseeriti Riiklik Etnograafiline Muuseum. Teiste eraldatud osakondade (Arhiivraamatukogu, Eesti Rahvaluule Arhiiv jne.) kogude alusel loodi Riiklik Kirjandusmuuseum — praegune Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Ühtlasi eraldati muuseumi kogudest rida kunstiteoseid vastasutatud Tartu Riiklikule Kunstimuuseumile. Nõukogude võim

osutas muuseumide tööle suurt tähelepanu. Plaanipärase teadusliku uurimise ning kultuuri- ja haridustöö jaoks anti muuseumide käsutusse vajalikud materiaalsed vahendid. Kõik see kajastus ka Riikliku Etnograafilise Muuseumi töös. Kasvas ka muuseumi töötajate arv. Enne riigistamist oli muuseumis 13 töötajat, 1941. aasta keskpaiku aga oli koosseisulisi töötajaid juba 30. Eesti Rahva Muuseumile 1939/40. aastal antud rahalise toetusega võrreldes suurenes eelarve ligi kuuekordseks.

Hoogsa reorganiseerimistöö katkestas saksa fašistide reeturlik kallaletung Nõukogude Liidule ja Eesti NSV ajutine okupeerimine. Okupatsiooniaastail tuli muuseumi kollektiivil hoolitseda varade kaitsmise eest. Et muuseumi hoonesse paigutati saksa sõdurid, siis muutus see sõjaliseks objektiks. Kõik see nõudis kogude kiiret evakueerimist, mida töötajad ka suurte raskustega võideldes tegid. Tartust taganedes tulistasid okupandid muuseumi hoone põlema. Koos hoonega hävis ka osa esemeid. Pärast Tartu vabastamist leiti väga raskesti kannatada saanud linnas siiski muuseumi jaoks üsna sobiv hoone N. Burdenko tänavas (endine kohtuhoone). See võimaldas kogude reevakueerimist ja järkjärgulist korrastamist. Rajati hoidlaid, magasineeriti esemeid ja fotosid, kirjutati kartoteegikaarte, kataloogiti esemeid. 1945. aasta lõpul avati juba esimene ajutine ekspositsioon. 1946. aastal lülitati muuseum äsja rajatud Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutuste süsteemi, millega tagati võimalused teadusliku töö igakülgseks arendamiseks. Tööd kogude korrastamise alal jätkuvad ka praegu.

Üheks peamiseks ülesandeks kogude korrastamise kõrval on olnud kogude täiendamine uute etnograafiliste esemetega. Selle töö puhul tuleb lähtuda nõukogude etnograafia põhiprintsiipidest ja ülesannetest.

Sõjajärgsel perioodil on muuseumi **fondidesse** laekunud ainuüksi kinkidena 8595 eset. Kui analüüsida kogude kasvutempot, siis näeme siin tõusu- ja mõõnaperioode sõltuvalt ühe või teise töölõigu forsseerimisest. Aastail 1945—1950 oli etnograafilise materjali kogumine võrdlemisi hoogne. Muuseum hankis mitmed seni puuduvad esemeliigid (Peipsi venelaste rahvarõivad, puutööriistad, puuvanker jne.). Aastail 1951—1956 toimus kogude täiendamine ja nende läbitöötamine.

1957. aasta lõpul arutas Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidium etnograafilise materjali kogumise olukorda vabariigis. Vastuvõetud otsuses rõhutati kogumistöö intensiivistamise vajalikkust. Etnograafia Muuseum alustaski juba 1958. aastal ulatuslikumalt kogumistööd. Saadud kogemuste alusel koostati konkreetne seitsme aasta plaan aastaiks 1959—1965. Nimetatud perioodil kogutakse täiendavalt nii esemeid kui ka teatmematerjali aladelt, kust seni on ainest kõige lünklikumalt.

Rukkirabamine.

K. Orase foto.

Muuseumi töötajate välitööde aega pikendati 2½ kuuni. Ühe kuu jooksul lähtutakse kogumisel fondides olevate lünkade likvideerimise vajadusest. Sel ajal suunatakse muuseumi töötajad rühmadena (5—6 inimest rühmas) suhteliselt kitsale alale, mis talu-talult «läbi kammitakse». Kogumistöö lõpetamisel transporditakse saadud esemed muuseumi. Teisel kuul kogub teaduslik töötaja materjali oma kitsama uurimisteema piirides, kaks nädalat aga on ette nähtud joonistajate juhendamiseks seoses taluehituste uurimisega. Kogumistööle tõmmatakse pidevalt kaasa üliõpilasi, kunstnikke jt. Näiteks 1959. aastal võttis välitöödest peale 18 muuseumitöötaja osa veel 32 üliõpilast ja kunstnikku. Tänu töö säärasele organiseerimisele on materjali kogu-

mine olnud edukas. Eriti suur oli esemete kasv 1958. aastal (2301 eset) ja 1959. aastal (2195 eset). 31. detsembril 1960 oli muuseumi kogudes 62 830 eset, nendest 59 099 eesti, 2193 teiste NSV Liidu rahvaste ja 1538 nn. välisrahvaste eset. Topograafiline arhiiv on nõukogude perioodil kasvanud välitööde päevikute, kohalikest arhiividest tehtud väljakirjutuste ja kodu-uurijate materjalide arvel 9971 leheküle võrra

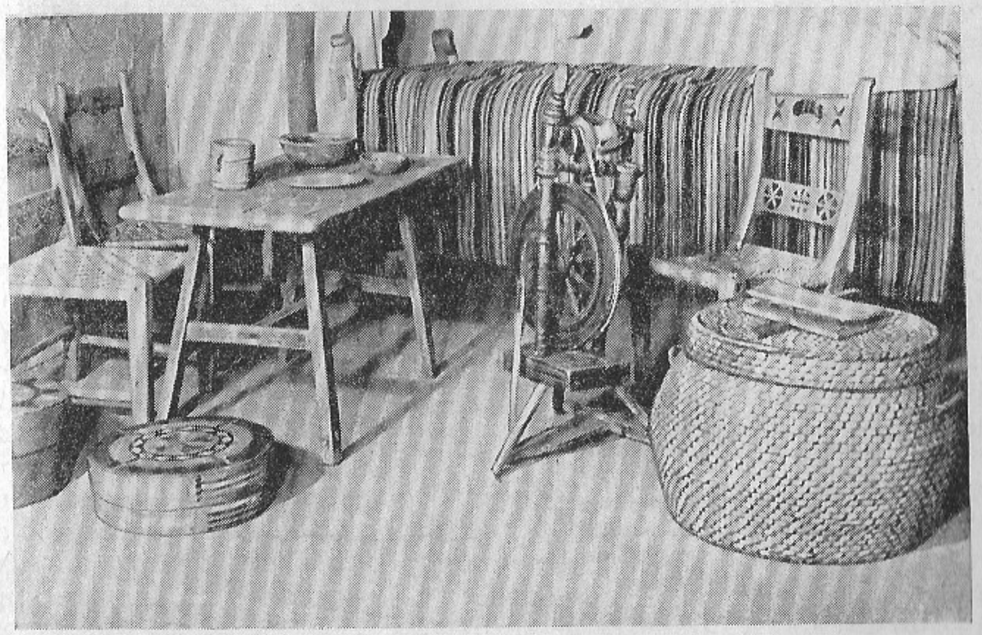

Muhu tuba.

K. Orase foto.

(1960. aastal 4017 lehekülge). Välitöödel kogutud teatmematerjali arvel on suurenenud etnograafiline arhiiv nõukogude perioodil 16 816 lehekülje võrra (1960. aastal 2817 lehekülge).

Teatmematerjali kogumisel kasutatakse endiselt kodukoha uurimise entusiaste — muuseumi korrespondente. Korrespondentidele saadetud küsimuskavade temaatika on olnud väga mitmepalgeline; teemad on välja kasvanud teadusliku uurimistöö konkreetsetest vajadustest. Aastas trükitakse tavaliselt 3—5 küsimuskava. Nii on viimastel aastatel küsimuskavasid välja antud maaharimisriistade, rändkalapüügi, ühiskarjanduse, rahvariiete jm. kohta. Nõukogude võimu aastail on korrespondentide kaudu laekunud 28 560 lehekülge teatmematerjali (näit. 1958. aastal laekus 3062, 1959. aastal 6085 lehekülge). Kogumistöö

hoogustamiseks ja uute korrespondentide leidmiseks korraldatakse 1959. aastast alates igal aastal etnograafiliste kirjelduste võistlused, kus parimad kirjeldused saavad rahalisi auhindu. Väga oluliseks töölõiguks on ka taluehituste kohta käivate materjalide kogumine. Etnograafia Muuseum alustas 1959. aastal süstemaatilist rahvapäraste ehituste plaanistamist. Muuseumi etnograafiliste jooniste kogusse on selle töö tulemusena laekunud 1102 lehte 1701 üksikjoonisega. Järgnevatel aastatel on kavas seda tööd jätkata, et 4—5 aasta jooksul plaanistada tüüpilised taluelamud ja kõrvalhooned kogu vabariigi territooriumil.

Nagu ülaltoodust selgub, rajati sõjajärgsel perioodil etnograafiline kogumistöö nõukogude etnograafias valitsevatele printsiipidele, marksistlik-leninliku metodoloogia alusele. Viimastel aastatel on juba ühteist saavutatud ka kodanliku perioodi ja kaasaja materjali laekumises. On välja töötatud ja koostatakse kaasajateemalisi küsimuskavu, mis saadetakse korrespondentidele ja koolidele.

Muuseumi esemeliste kogude põhituumiku moodustavad tekstiil- (ligi 30 000 numbrit) ja puuesemed (ligi 20 000 numbrit). Vanimad t e k s t i i l e s e m e d on saadud rabast. Nii leiti aastal 1917 Pariselja rabast (Pärnu lähedal) toimses tehnikas kootud villane pruun umbkuub koos samast materjalist sääremähiste ja kõlavööga. Umbkuue kaunistuste — tinailustuste — järgi võib esemeid pidada XIV sajandisse kuuluvaks. Aastal 1936 satuti Rabivere kõrgrabas (Rapla rajoon) turbakraavi kaevamisel laibale, mille rõivastusesemed olid säilinud. Leiukohalt saadud Rootsi vasklooori alusel dateeritakse rõivakomplekt XVII sajandisse. Siit saadi villane seelik, varrukateta kuub, varrukatega pikk-kuub, samuti vanimad meile teada olevad kirjatud silmkoeesemed (ilmselt kindad ja sokid).

Rahva käest kogutud tekstiilesemed on peamiselt rahvarõivakomplekti üksikosad. Kogudes leiduvate rohkete särkide, seelikute, käiste, pikk-kuubede, kasukate, põllede, naiste ja meeste peakatete jne. alusel saame moodustada kuni 150 rahvarõivakomplekti, milles ilmneb nii paikkondlik omapära kui ka ajalised erinevused. Eriti rohkesti on vöösid (umbes 5000), naiste peakatteid (üle 4000) ja kindaid (umbes 3000). Rikkalikult on ka vaipu, mis pärinevad peamiselt XIX sajandi teisest poolest ja XX sajandi algusest. Eriti kaunid on Põhja-Eesti põim- ja naastkirjadega sõiduvaibad.

P u u e s e m e t e s t on kõige arvukamalt õllekanne — umbes 3000. Kõige varasemat aastaarvu (1811) kannab Põltsamaalt pärinev kann. Kannude vaheldusrikkais pinnakaunistustes esineb üle 500 üksikmotiivi. Vakkasid on muuseumis üle 300 ja mitmed neist pärit XVIII sajandist. Vanemad vakad on kaunistatud lõikekirjaga. Kogudes leidub ka rohkesti kirste (vanim aastast 1721), sadulaid, rangipuid,

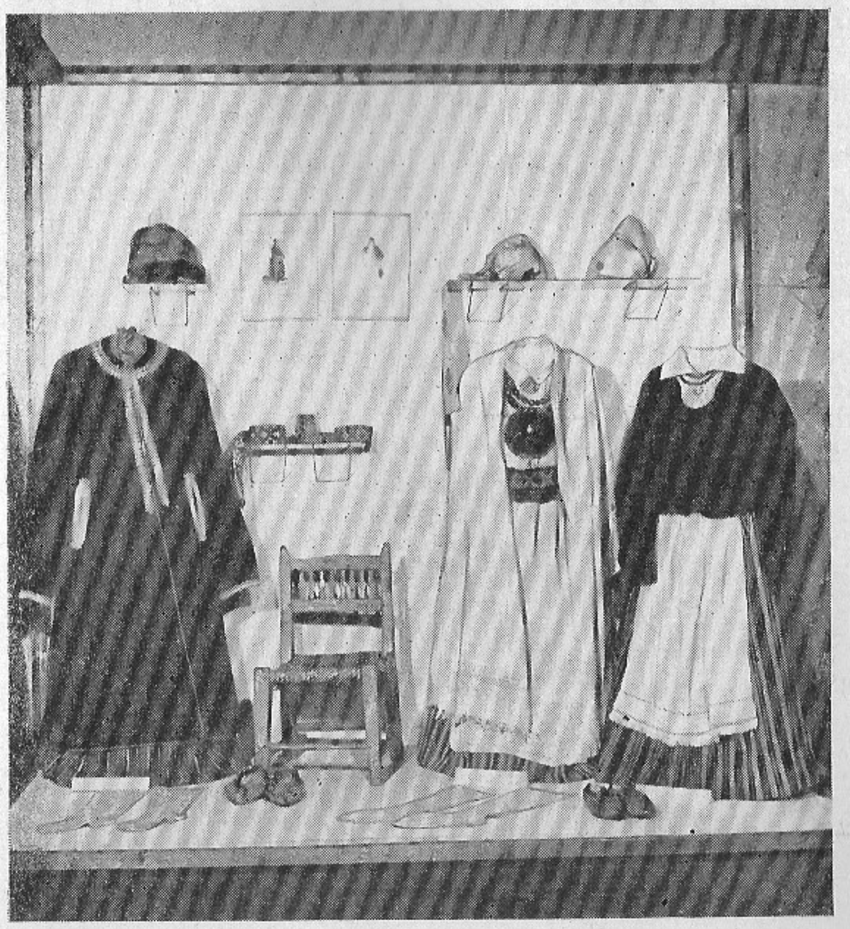

Lõuna-Eesti rahvarõivaid.

K. Orase foto.

põllutööriistu, liiklemisvahendeid, kalapüügiriistu, toole, küünlajalgu, rahvapille jne.

Rikkalik h õ b e d a k o g u sisaldab peamiselt ehteid (sõled, preesid, kaelakeed, rinnarahad, sõrmused jt.) ja Tartu gildide ning tsunftide hõbeinventari — kokku üle 4400 eseme.

Peale eesti etnograafiliste kogude leidub muuseumis kõige arvukamalt esemeid teistelt soome-ugri keeli rääkivatelt rahvastelt (maridelt, mordvalastelt, liivlastelt, isuritelt, vadjalastelt). Rohkesti on vene ja tšuvaši rahvapäraseid tarbeesemeid. Muuseum on mitmekesistanud oma fonde ka vahetuse teel. Nii on saadud soomlaste ja laplaste ese-

meid Helsingi ja Stokholmi muuseumidelt, Okeaania rahvaste esemeid Berliini Etnograafia Muuseumilt. Huvitav on tuntud vene maadeuurija A. Middendorfi kollektsioon (197 eset) Siberi ja Loode-Ameerika aladelt.

Peale esemete on muuseumil ka teisi väärtuslikke ainekogusid, mis on esmajärgulise tähtsusega nii teaduslikus kui ka ekspositsioonilises töös. Aastal 1910 rajatud fotokogus on üle 50 000 foto. Siin on rikkalikult fotosid mitte ainult rahvapärastest ehitustest, rahvarõivastest, elatusaladest jms., vaid ka arhitektuurimälestistest, kultuuritegelastest, ajaloolistest paikadest, vaateid linnadest ja asulatest jne. Fotokogu täieneb peamiselt suvistel välitöödel tehtud ülesvõtete arvel. Viimastel aastatel on rohkesti ülesvõtteid tehtud just tänapäeva kolhoosiküla elust-olust.

Muuseumi teatmematerjalikogus säilitatakse suure väärtusega kirjalikke ülestähendusi rahva elu-olu kohta. Vanavara korjajate

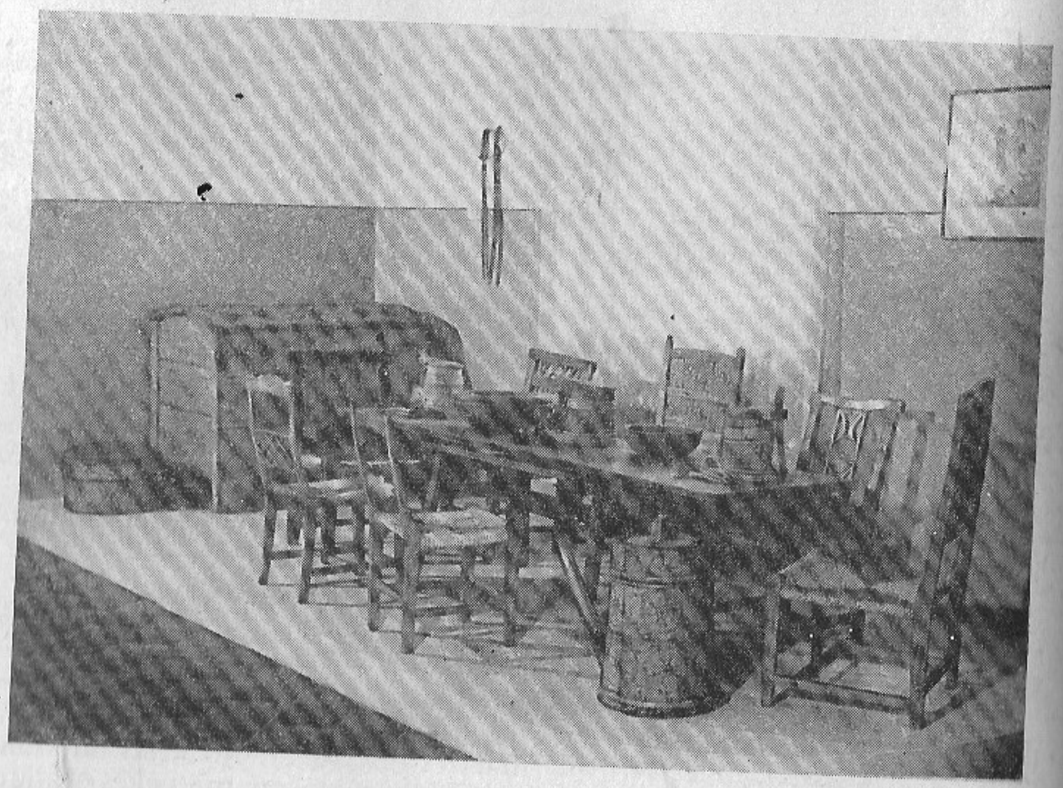

Toidunõusid ja elamusisustust.

K. Orase foto.

reisipäevikutest ja aruannetest koosneb topograafiline arhiiv, kus on muide paljude eesti kultuuritegelaste aruanded nende noorusaastail tehtud matkadest vanavara kogumisel. Siit leiame muuseumientusiastide G. Matto, A. Pulsti ja G. Vilbaste, kunstnike N. Triigi, K. Tedre, A. Uuritsa, J. Vahtra ja V. Haasi, kirjanike J. Kärneri ja A. Sanga ning paljude teiste huvitavaid tähelepanekuid rahva elust-olust. Viimastel aastatel on rohkesti materjali laekunud just muuseumitöötajate suviste välitööde tööpäevikute ja kohalikest arhiividest või paikkonna kroonikatest tehtud väljakirjutuste arvel. Topograafiline arhiiv sisaldas 1960. aasta lõpul 23 907 lehekülge kihelkonniti süstematiseeritud materjali. Muuseumi töötajate või üliõpilaste poolt koostatud ning kihelkonniti süstematiseeritud kirjeldused teatud elatusaladest, rahvariietest, elamutest, toitudest, rahvapärasest käsitöötehnikast jne. panid aluse muuseumi teatmematerjali kogu kõige väärtuslikumale osale — nn. etnograafilisele arhiivile, mis sisaldas 1960. aasta lõpul 32 398 lehekülge teksti.

Etnograafilise teatmematerjali kogumisele on kaasa tõmmatud ka kohalikke asjahuvilisi, muuseumi korrespondente. Viimaste kaudu laekub igal aastal sadu lehekülgi kaastööd, mis moodustab omaette osa muuseumi teaduslikust arhiivist — korrespondentide vastused. Vastavate küsimuskavade alusel üle maa kogutud materjal on eriti vajalik etnograafiliste nähtuste leviku kindlaksmääramiseks. 1960. aasta lõpuks laekus korrespondentide kaastööd üle 86 000 lehekülje. Korrespondentide kaastöö intensiivistamiseks ja uute kaastööliste leidmiseks korraldatakse igal aastal etnograafilise materjali kogumise võistlus, millest osavõtt on olnud rohke.

Muuseumil on ka rikkalik, ligi 8400 köitega erialane raamatukogu, mis kasvab ostude ja teistelt teaduslikelt asutustelt vahetuse teel saadud kirjanduse arvel.

Etnograafia Muuseumi rikkalikke ja hästi korrastatud kogusid kasutatakse rohkesti. Nende baasil toimub nii muuseumi oma töötajate kui ka väljastpoolt tulnud uurijate teaduslik töö eesti etnograafia alal. Muuseum on õppebaasiks ka meie õppeasutustele. Siin korraldatakse Tartu Riikliku Ülikooli etnograafia- ja museoloogialoenguid ning praktikume, siin teevad esimese põhjalikuma tutvuse eesti rahvakunstiga Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi üliõpilased ja Tartu Kujutava Kunsti Kooli õpilased. Nii meie kui ka vennasvabariikide tarbekunstnikud kasutavad muuseumi fonde selleks, et saada eeskuju kaasaegsete vormilt rahvuslike tarbeesemete kavandite loomiseks. Muuseumi raamatu- ja fotokogu on suureks abiks vabariigi teatritele uute lavastuste kostüümide ja dekoratsioonide kavandamisel.

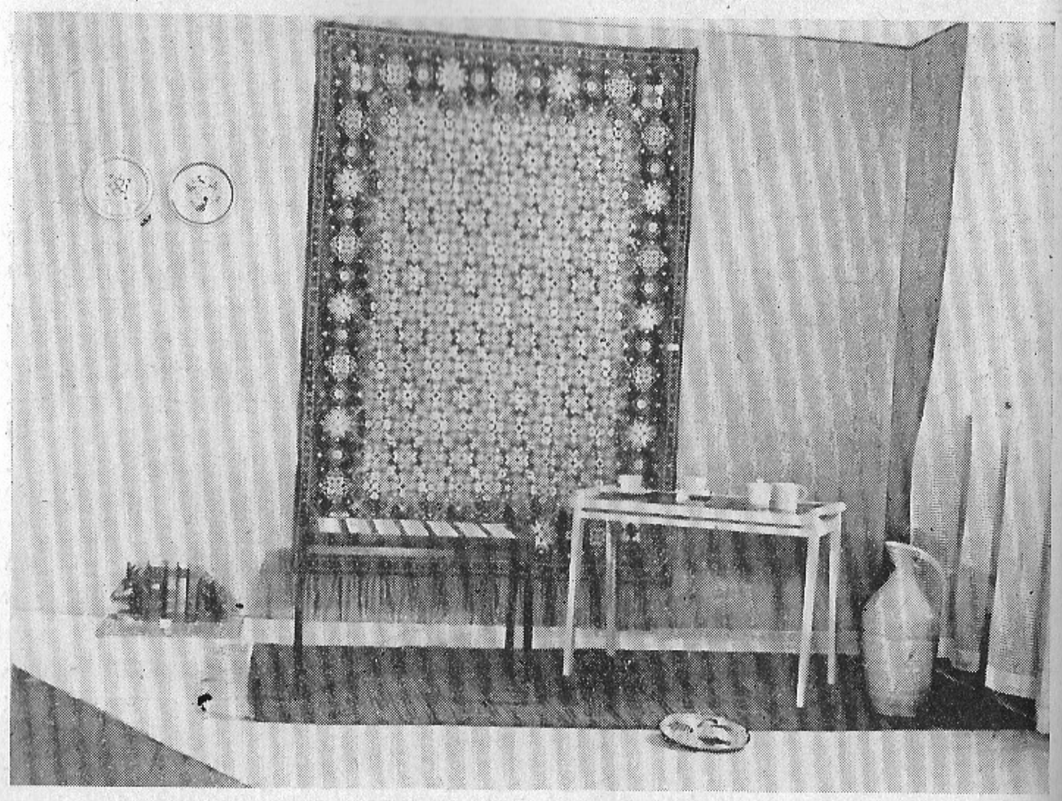

Näiteid rahvakunstipärandi rakendamisest kaasaja tarbekunstis.

K. Orase foto.

Muuseumi kogude tutvustamise kõige tõhusamaks vormiks on näitused. Kahjuks takistab ruumide kitsikus ulatuslikuma ülevaatenäituse korraldamist eesti rahva elu-olu teemal. Selle tõttu ongi piirdutud kitsamateemaliste näitustega peamiselt rahvarõivaste, rahvakunsti ja rahvapärase käsitöötehnika alalt. Väljaspool muuseumi ruume on korraldatud eesti rahvakunsti ajutisi näitusi ka Tallinnas, Leningradis ja Moskvas. Lühemat aega oli muuseumi ruumides eksponeeritud näitus «Näiteid soome-ugri rahvaste rahvakunstist XIX sajandil», kus kasutati rohkesti ka Leningradi muuseumide materjale. Seoses muuseumi 50. aastapäevaga avati aastal 1959 juubelinäitus, mis annab ülevaate muuseumi ajaloost ja kogude kasvust nõukogude perioodil, samuti tutvustab rahvakunsti ja kaasaja tarbekunsti paremikku.

Et teenindada teiste linnade elanikke ja maaelanikkonda, korraldab muuseum rändnäitusi, mis koosnevad peamiselt joonistest ja fotodest

(100—150 numbrit). Seni korraldatud suurematest näitustest võiks mainida: «Eesti ja vene rahva sõprussuhted ajaloolise ja etnograafilise materjali põhjal», «Kagu-Eesti ehitused» ja «50 aastat Etnograafia Muuseumi». Kolhoosides, käitistes, asutustes ja koolides on korraldatud rida kitsamateemalisi fotonäitusi, mis koosnevad 1—2 stendist («Lõuna-Eesti kindad», «Põletuskiri puuesemetel», «Saarte naiste peakatted» jne.).

Et teha muuseumi kogud kättesaadavaks käsitöö- ja joonistamisõpetajatele, käsitööringidele ning teistele asjahuvilistele, korraldatakse aastas 2—4 loomingulise koostöö päeva. Sel puhul peetakse selgitav loeng ja eksponeeritakse ajutiselt muuseumi loengute saalis originaalesemeid, millede rahvapäraseid kirju ja üksikmotiive võib ka kopeerida. Loenguid nii eesti kui ka teiste rahvaste elust-olust ja kultuurist peetakse ka koolides, käitistes ning asutustes.

Muuseumi kollektiiv on hõlmatud ka teaduslikust uurimistööst. Koos Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi etnograafidega uuritakse peamiselt eesti rahva etnogeneesi, samuti eestlaste ja naaberrahvaste vastastikuste kultuurisuhete probleeme. Üksikutest teemadest mainitagu järgmisi: «Kagu-Eesti ehitused» (T. Habicht), «Eestlaste merekalastus» (A. Luts), «Kihnu saare materiaalne kultuur» (V. Kalits), «Lõuna-Eesti rahvarõivad» (L. Saks), «Põhja-Eesti rahvarõivad» (A. Voolmaa), «Sepis eesti külas» (J. Linnus), «Eesti talupoja elamu kapitalismi- ja sotsialismiperioodil» (A. Peterson). Uurimistöö tulemusi on avaldatud reas artiklites NSV Liidu Teaduste Akadeemia ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia väljaannetes. Koostöös Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi etnograafidega ilmus aastal 1958 trükist «Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult», mis sisaldab põhjaliku ülevaate eestlaste rahvarõivaste kujunemisest, valmistamisest, kasutamisest jne. Muuseum annab perioodiliselt välja oma aastaraamatut (aastal 1960 ilmus XVII köide) ja rikkalikke etnograafilisi kogusid tutvustavat illustreeritud albumit «Vanavara salvest» (esimene vihik «Mulgi kirikindad ja -sukad» ilmus aastal 1960). Traditsiooniks on kujunemas muuseumi poolt korraldatud teaduslikud sessioonid, kus peale oma töötajate on esinenud etnograafe ja muuseumitöötajaid Tallinnast, Riiast, Vilniusest, Leningradist ja Moskvast. On esinetud ka mitmete ettekannetega Moskvas, Riias ja Vilniuses korraldatud teaduslikel konverentsidel. Kõige selle tulemusena on muuseumil tihe kontakt naabervabariikide muuseumide ja vastavate instituutidega.

Etnograafia Muuseumist on kujunenud tõeline rahvamuuseum. On ju muuseumi kogud kokku kantud rahva poolt ja need kajastavad

eesti rahva elu-olu. Muuseumi edasise eduka tegevuse aluseks on jätkuv koostöö rahvaga kogude täiendamisel, samuti neis olemasolevate materjalide kättesaadavaks tegemine näituste ning publikatsioonide kaudu, millega aidatakse omalt poolt tõhusalt kaasa meie sotsialistliku kultuuri rahvusliku vormi kujunemisele ja õitsengule.

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA FR. R. KREUTZWALDI NIMELINE KIRJANDUSMUUSEUM

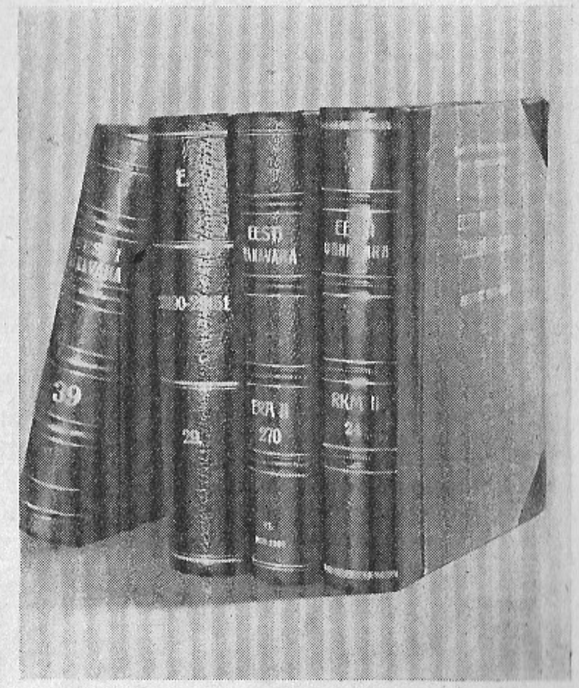

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum Tartus on erilaadne muuseum. Ta on Eesti NSV suuremaid ning rikkalikumaid vaimse kultuuri varasalvi, kuhu on koondatud enam kui saja aasta vältel kogutud eesti kirjanduse ja rahvaluule mälestised, nii trükitud kui ka käsikirjalised, nii fotografeeritud kui ka fonografeeritud materjalid.

Kuuludes Eesti NSV Teaduste Akadeemia süsteemi, on muuseum oma pidevalt täienevate fondidega asendamatuks uurimisbaasiks mitmesugustele teaduslikele ja kultuurihariduslikele asutustele. Ta kogub, korraldab ja säilitab eesti kirjanduse ja rahvaluule alast kultuurivara ning teeb selle rikkused uurijatele kättesaadavaks. Kuid ühtlasi on muuseum oma küllaltki kvalifitseeritud kaadriga ka iseseisev uurimisasutus, kus koostatakse kirjanduse ja rahvaluule allikmaterjalide teaduslikke ja populaarteaduslikke väljaandeid ning trükiste ja nende sisu kohta bibliograafilisi teoseid, uuritakse kirjanduse ja rahvaluule üksikküsimusi ning korraldatakse kirjandusnäitusi.

Eesti kirjanduse mälestiste (raamatute, käsikirjade ja kirjade) kogumist ning rahvaluule kirjapanemist alustati juba möödunud sajandi algul. Kuid see tegevus jäi kauaks ajaks vaid üksikute haritlaste (J. H. Rosenplänteri, J. Hurda, M. J. Eiseni jt.) ning teaduslike ja kultuurhariduslike seltside (Õpetatud Eesti Seltsi, Eesti Üliõpilaste Seltsi, Eesti Kirjameeste Seltsi, Eesti Kirjanduse Seltsi) kõrvalharrastuseks. Huvi suurenemisega rahvusliku kultuuripärandi vastu ning kirjandus- ja rahvaluuleteaduse tunduva edasijõudmisega tekkis eluline vajadus koondada need materjalid vastavatesse kesksetesse kogumis- ja säilitamisasutustesse, et nad kasutajatele paremini kättesaadavad oleksid.

Nii rajatigi aastal 1909 Eesti Rahva Muuseum (ERM) etnograafiliste esemete kogumiseks ja eksponeerimiseks ning selle juurde Arhiiv-raamatukogu eesti ja baltika trükiste kogumiseks ning säilitamiseks. Hiljem loodi muuseumi juurde veel Eesti Bibliograafia Asutus (1921), Eesti Rahvaluule Arhiiv (1927) ja Eesti Kultuurilooline Arhiiv (1929),

Muuseumi hoone Tartus Vanemuise t. 42.

K. Orase foto.

kus hakati tegelema vastavalt eesti ajakirjanduse sisu bibliograafeerimisega ja rahvaluuleliste ning kultuurilooliste materjalide kogumise ja korraldamisega. Need asutused olid oma materjalide poolest üsna lähedalt seotud, paiknesid ühe ning sama katuse all (praeguses Kirjandusmuuseumi majas), arendasid põhjapanevat ning üsna viljakat tegevust, kuid jäid oma töös siiski üksteisest võrdlemisi isoleerituks. Ülatuslikumat kogumis- ja publitseerimistööd takistas suuresti majandusliku baasi ebakindlus ning kvalifitseeritud tööjõu vähesus.

Aastal 1940, kui Eestis taaskehtestati nõukogude võim ning loodi soodsad tingimused rahvusliku kultuuri ja teaduse arendamiseks, kaotati see ametkondlik isoleeritus ning rajati eelnimetatud asutuste baasil uus, iseseisev asutus — Riiklik Kirjandusmuuseum, mille 4 osakonda — arhiivraamatukogu, bibliograafia, rahvaluule ja käsikirjade osakond — kujunesid oma materjalide ja tööülesannete poolest orgaaniliselt seotud tervikuks. Ühtlasi tugevdati muuseumi majanduslikku baasi ning anti juurde uut kvalifitseeritud tööjõudu. Kui aastal 1939 oli ülalmainitud asutuste koosseisus (direktsioon ja kantseleipersonal kaasa arvatud) 25 alalist töötajat, siis aastal 1941 kuulus Riikliku Kirjandusmuuseumi koosseisu juba 40 inimest. Asuti energiliselt trükiste ja käsikirjaliste materjalide kogumisele ning korraldamisele ja publikatsioonide ettevalmistamisele, kuid sõda ja fašistlik okupatsioon katkestasid selle töö. Muuseumi summasid ning koosseise vähendati peaaegu poole võrra ja 1942. aasta sügisel likvideeriti ta kui iseseisev asutus hoopis — liideti Tartu ülikooli raamatukoguga ja osalt filosoofiateaduskonnaga. Aastal 1943 võtsid okupatsioonivõimud muuseumilt ära ka tema senised ruumid. Et kaitsta muuseumi materjale sõjatule ja Saksamaale viimise ohu eest, toimetasid muuseumi töötajad need linnast välja ajutistesse varjupaikadesse. Tänu sellele õnnestus säilitada peaaegu kõik muuseumi varad.

Pärast Tartu vabastamist fašistidest taastati muuseumi õigused ja alustati varade reevakueerimist ning kordaseadmist. Oma otseste ülesannete täitmisele ja normaalsele tööle sai muuseum asuda aastal 1946, mil ta lülitati vastloodud Eesti NSV Teaduste Akadeemia süsteemi. Siitpeale on muuseumi tegevus jõudsalt edenenud nii laiuti kui sügavuti. Aastal 1953, kui tähistati Fr. R. Kreutzwaldi 150. sünniaastapäeva, arvati muuseum väärilisekst kandma eesti rahvusliku kirjanduse rajaja nime.

Kirjandusmuuseumi nurgakiviks on tema arhiivraamatukogu. See on teaduslik raamatukogu, kust laenutatakse teoseid ainult uurimistöö otstarbel kohapeal kasutamiseks. Arhiivraamatukogu on praegu vabariigi kõige täielikum eestikeelsete raamatute hoidla (sisaldab umbes 90% ilmunud nimetustest), milles leidub selliseid

Vanemaid eesti kalendreid arhiivraamatukogus.
K. Orase foto.

haruldasi varasema kirikukirjanduse väljaandeid, nagu H. Stahli eesti- ja saksakeelse tekstiga vaimulik käsiraamat «Hand- und Hauszbuch . . .» («Käsi- ja koduraamat . . .», 1632—1638), «Vastne testament» (1686), eestikeelse piibli esitrükk (1739), esimesed eesti keele grammatikad (H. Stahl, «Anführung zu der Esthnischen Sprache», 1637; J. Gutslaff,

«Observationes grammaticae circa linguam esthonicam», 1648, jt.), mis pakuvad praegu esmajoones keeleajaloolist huvi. Peale nende on siin XVIII sajandi jutukirjanduse tooteid, vanemaid aabitsaid (O. W. Masing, «ABD ehk Lugemisraamat lastele», 1795) ning rikkalik kogu kalendreid 1732. aastast alates. XIX ja XX sajandi kirjandusest on kogus olemas kõik eesti klassika esi- ja kordustrükid. Samuti on siin olemas vene ja väliskirjanduse eestikeelsed tõlked.

Eriti suure väärtusega on uurijatele eestikeelse ajakirjanduse fond, milles leidub enam kui 90% meie ajalehtedest ja ajakirjadest, alates kõige varasematest väljaannetest («Lühike õpetus . . .» 1766, «Maarahva Nädalaleht» 1821—1823, 1825, «Pärnu Postimees», «Sakala» jt.). Küllaltki haruldased nende hulgas on eesti proletaarse ajakirjanduse väljaanded, näiteks «Kiir» (Narvas 1912—1913, Tallinnas 1917), «Tööline» (1917—1918), «Rõhutute Hääl» (1920—1921), samuti aastatel 1920—1937 Leningradis ilmunud eestikeelsed ajalehed ja ajakirjad, mille nii täielikke komplekte pole üheski Eesti NSV raamatukogus.

Väga hinnatud ja rohkesti kasutatav ka teiste liiduvabariikide teadlaste poolt on arhiivraamatukogu baltika fond, kus leidub vanu krooonikaid (B. Russow, «Chronica der Provintz Lyfflandt», 1578; Chr. Kelch, «Liefländische Historia», 1695, jt.) ning rohkesti muid vene- ja võõrkeelseid teaduslikke teoseid ja perioodilisi väljaandeid Baltimaade hilisematest aegadest.

Peale nimetatud suuremate põhifondide on arhiivraamatukogus veel kaartide ja plaanide kogu (peamiselt Eesti ja teiste Baltimaade kaardid, linnade plaanid jne.), rikkalik väiketrükiste fond (lendlehed, üleskutsed, teatrikavad, seltside aruanded jne.) ja üksikute kirjanike ning kultuuritegelaste (M. J. Eiseni, V. Reimani, Fr. Kuhlbarsi, L. Koidula, J. Hurda, J. Roosi jt.) isiklikud kogud. Peale selle on arhiivraamatukogul umbes 14 000 köite suurune reservfond, mille baasil teostatakse vahetust teiste raamatukogudega.

Teejuhatajaiks uurijatele kõigi nende raamaturikkuste juurde on vastavad alfabeetilised ja süstemaatilised kataloogid, abiks uurimistöös aga rikkalik sõnastike, teatmeteoste ja vene- ning võõrkeelse teoreetilise kirjanduse käsikogu, mida täiendatakse vastavalt muuseumi profiilile.

Arhiivraamatukogu fondid kasvavad pidevalt. Lisaks Nõukogude Eestis ilmuvate raamatute, ajalehtede ja ajakirjade sundeksemplaridele hangib muuseum ostu ja vahetuse teel nii asutustelt kui ka eraisikutelt trükiseid, mis raamatukogus puuduvad või on olemas defektsete või ainsate eksemplaridena. Ainuüksi 1959. aastal saadi vanema eesti kirjanduse ja ajakirjanduse fondide täienduseks 871 raamatut

ning 4126 numbrit ajalehti ja ajakirju. 1961. aasta algul sisaldasid arhiivraamatukogu fondid 252 029 üksust.

Palju väärtuslikke raamatuid on arhiivraamatukogule laekunud annetuste näol. Bibliofiililt J. Roosilt on saadud üle 4000 raamatu ja H. Viitolilt tema vanaisa J. Hurda raamatukogu (951 köidet). Haruldasi trükiseid on annetanud akadeemik P. Ariste, professor P. Vihalem, kunstnik M. Pukits, kolhoosnik A. Kuusk, raudteelane J. Vahemets ja mitmed teised raamatusõbrad.

Peamisteks töödeks arhiivraamatukogus on fondide täiendamine (eriti vanema eesti kirjanduse ja ajakirjanduse osas), uurijate teeninidamine, juurdesaadud trükiste läbitöötamine ning kataloogide täiendamine. Selle kõrval tehakse ettevalmistusi mitmeköitelise «Eesti raamatute bibliograafia 1535—1917» koostamiseks, millest esimesed köited («Eesti raamat 1900—1917») valmivad aastail 1962—1963.

Võtmeks arhiivraamatukogu eestikeelse ajakirjanduse sisu rikkuste juurde on b i b l i o g r a a f i a o s a k o n n a kartoteegid: 1) süstemaatiline kartoteek (kuni 1940. aastani ilmunud ajakirjanduse kohta), mis aitab leida materjale teemade järgi; 2) personaalkartoteek, mis juhatab uurijatele kätte, mida üks või teine autor eesti ajakirjanduses on avaldanud või mida tema elu ja loomingu kohta on avaldatud; 3) topograafiline kartoteek, mis juhib majandusalaste, kultuurilooliste ja muude sõnum-materjalide juurde territoriaalse jaotuse (linnade, maakondade, kihelkondade, valdade) järgi. Viimati mainitud kartoteek on heaks teejuhiks arvukale kodu-uurijate perele. Need kartoteegid, mille üldsuurus ulatub umbes 1 miljoni kaardini, on koostatud rahvusvahelise kümnendliigituse süsteemis. Sel teel on bibliografeeritud umbes 70% möödunud sajandi, umbes 60% käesoleva sajandi alguse ja umbes 10% kodanliku perioodi ajakirjandusest. Üsna täielikult on läbi töötatud eestikeelne töölisajakirjandus, mis ilmus Eestis ja Leningradis aastail 1905—1937. Vastav süstemaatiline kartoteek sisaldab kuni 15 000 teatmekaarti, sealhulgas väärtuslikke andmeid eesti töörahva revolutsioonilise võitluse kohta.

Nõukogude võimu ajal ilmunud ajakirjanduse läbitöötamine üldise bibliograafia süsteemis on 1940. aastast peale olnud Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Eesti NSV Riikliku Raamatukogu ülesandeks. Kirjandusmuuseum on piirdunud ainult oma profiilile vastava kirjandus-, rahvaluule- ja keelealase bibliograafia koostamisega, kusjuures materjalid aastaist 1941—1945 ja 1952—1957 on registreeritud kaartidel (umbes 71 000 kaarti), aastail 1946—1951 ilmunud materjalid aga on säilitatud ajalehelõigetena (umbes 57 000 üksust). Aastal 1957 loobus muuseum ka kirjandus-, rahvaluule- ja keelealase bibliograafia koostamisest jooksvalt ilmuva ajakirjanduse kohta, sest seda tööd hakkas tegema Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

Et ajakirjanduse läbitöötamine kümnendliigituse süsteemis on aeganõudev ülesanne, muuseumi bibliograafide kaader aga väike, siis osutus üldise bibliograafia koostamine kuni 1940. aastani ilmunud ajakirjanduse sisu kohta üle jõu käivaks tööks. Selle asemel hakati 1958. aastast peale koostama retrospektiivset (tagasihaaravat) kirjanduse ja rahvaluule ning nendega piirnevate teadusalade (raamatuajalugu, bibliograafia, esteetika, kunst, teater, muusika, keeleteadus, etnograafia, arhiivindus, museoloogia, biograafika, seltside ja koolide ajalugu) bibliograafiat, mis materjalide põhjalikuma valiku tõttu suudab paremini rahuldada nende alade teadlaste vajadusi.

Muuseumi bibliograafide teiseks suuremaks ülesandeks on tähtsamate eesti kirjanike ja kultuuritegelaste põhjalike personaalbibliograafiate koostamine ja trükis avaldamine. Juba lähemail aastail valmivad Fr. R. Kreutzwaldi, L. Koidula, C. R. Jakobsoni ja M. Veske ning seejärel E. Vilde, A. Kitzbergi, A. H. Tammsaare jt. bibliograafiad, mis kergendavad tunduvalt kirjandusteadlaste uurimistööd ning on kasulikud teistelegi kirjandushuvilistele.

Bibliograafia osakonna kolmas töölõik hõlmab pseudonüümide ja anonüümide uurimist, et koostada vastav sõnastik (leksikon). Praegu leidub kartoteegis juba üle 6000 pseudonüümi lahenduse. Ajakirjas «Keel ja Kirjandus» (1959, nr. 2) on avaldatud muuseumi töötaja A. Palmi uurimus «Pseudonüüm meil ja mujal» (ilmunud ka eri brošüürina).

Neljandaks tähtsamaks ülesandeks on Baltikumis sajandite jooksul ilmunud saksa-, vene- ja muukeelse perioodika bibliograafia koostamine meie vabariigi suuremate raamatukogude ning Riia, Leningradi ja Moskva baltika fondide andmeil.

Kõigi nimetatud tööde tulemusena sisaldavad bibliograafia osakonna kartoteegid praegu üle 1 135 000 kaardi ja 100 000 ajalehelõike, mis on ulatuslikuks lähtebaasiks mitmesuguste teaduslike uurimuste jaoks. Trükis on seni avaldatud J. Vares-Barbaruse bibliograafia ja A. S. Puškini eesti keeles ilmunud tööde bibliograafia.

R a h v a l u u l e o s a k o n d on vanim ning suurim rahva suulise loomingu kogumise, säilitamise ja publitseerimise keskus Nõukogude Eestis. Siin leidub rahvaluule-alaseid üleskirjutusi XIX sajandi algusest peale, näiteks A. Fr. J. Knüpfferi rahvalaulukogu, Fr. R. Kreutzwaldi rahvalaulude käsikirjad, Fr. R. Faehlmanni Kalevipoja-muistendid jt. Eesti vanavara kullafondi moodustavad aga J. Hurda, M. J. Eiseni, Eesti Üliõpilaste Seltsi ja Eesti Rahvaluule Arhiivi ulatuslikud kogud, mis on isegi rahvusvaheliselt tuntud. Peale eesti

Jakob Hurda rahvaluulekogu.

K. Orase foto.

rahvaluule leidub osakonna fondides ka vene ning vähemal määral liivi, läti, leedu, saksa, juudi, rootsi, ingeri jt. rahvaste folkloori.

Käesoleval ajal sisaldavad rahvaluule osakonna fondid enam kui 788 000 lehekülge üleskirjutusi, milles on ligikaudu 210 000 rahvalaulu, 150 000 lastelaulu, 95 000 rahvajuttu, 38 000 rahvamängu ja

-tantsu kirjeldust, 20 000 rahvaviisi, 285 000 kirjapanekut rahvauskumustest ja -kommetest, 170 000 vanasõna ja kõnekäändu ning 100 000 mõistatust, peale nende hulgaliselt etnograafilist, kultuuriloolist ja keelelist materjali.

Lisaks käsikirjalistele kogudele on osakonnal rikkalik fonoteek, mis eriti viimasel ajal on süstemaatilise helilindistamise tulemusena jõudsasti täienenud. Praegu on osakonna fonoteeki talletatud vaharullidel, heliplaatidel ja -lintidel üle 5500 rahvalaulu ja -jutu ning pilliloo. Jõudsasti on kasvanud ka fototeek, kuhu on kogutud rohkem kui 4000 fotot ja 3000 negatiivi rahvaluule kogujatest, rahvalaulikutest ja jutustajatest, rahvakommetest ja muistenditega seotud paikadest.

Rahvaluule osakonna esmaseks ülesandeks on rahvaluule ja rahvaluule-alaste materjalide kogumine ning korraldamine. Jätkates Eesti Kirjameeste Seltsi, J. Hurda ja M. J. Eiseni rahvaluulekogumise traditsioone, on osakond loonud üle maa arvuka korrespondentide võrgu (üle 100 aktiivse korrespondendi), kellelt on saadud rohkesti väärtuslikke ülestähendusi. Teenekamaks kogujaks on olnud kolhoosnik Emilie Poom Märjamaa rajoonist, kelle kirjapanekud hõlmavad peaaegu 6000 lehekülge. Temast ei jää palju maha endine kooliõpetaja, nüüdne pensionär Marta Mäesalu Kilingi-Nõmme rajoonist, Rakke õpetaja H. Joonuks ja pensionär A. Martin Jõhvist, kes teevad põhjalikku tööd kohapealse kultuuriloo ja rahvaluule kirjapanemisel. Ka kooliõpilased on oskusliku juhendamise tõttu saavutanud kogumistöös häid tulemusi (eriti Antsla ja Rakke keskkoolis).

Peamisteks rahvaluule kogujateks on aga osakonna töötajad ise. Igal suvel korraldatakse üks suurem ja rida väiksemaid kogumisekspeditsioone. Nii on viimastel aastatel käidud Räpina, Vastseliina, Kallaste, Antsla, Valga, Pärnu, Harju, Orissaare ja Kingissepa rajoonis, kust on kogutud rohkesti vanu rahvalaule ja -jutte, jälgitud laulude esitamise viise ja muid folklooriga seotud nähtusi. Seejuures on materjalide hõlpsamaks ning täpsemaks ülesmärkimiseks kasutatud magnetofoni.

Et rahvaluule osakonda kogutud folklooririkkused oleksid uurijatele hõlpsasti kättesaadavad, on nende kohta koostatud üksikasjalised registrid: üldine sisuregister, topograafiline, korrespondentide ja laulikute-jutustajate register, rahvalaulude, -mängude, -tantsude ja -juttude tüpoloogilised registrid jne. Suurem osa materjalidest on kopeeritud ning sisu järgi kartoteekidesse ja mappidesse paigutatud.

Muuseumi rahvaluulekogude peamisteks kasutajateks on folkloristid ja etnograafid ning nende alade üliõpilased. Aga ka ajaloolased, muusikateadlased, heliloojad, kirjanikud, lavastajad, loodusteadlased

ja spordipedagoogid on siit leidnud väärtuslikku ainet oma teaduslikuks tööks ning loominguks.

Et rahvaluule oma suure teadusliku ja kunstilise väärtuse tõttu pakub huvi nii teadlastele kui ka laiemale üldsusele, siis on osakonna töötajate üheks tähtsamaks ülesandeks kogutud materjalide teaduslik läbitöötamine ja trükki toimetamine. Selle töö tulemusena on viimastel aastatel ilmunud järgmised väljaanded: rahvajuttude, mõistatuste ja vanasõnade valimik «Üle õue õunapuu» (koostajad E. Normann ja S. Lätt), «Valimik eesti vanasõnu» (E. Normann), «Eesti rahvalaule viisidega» I ja III (H. Tampere), «Eesti rahvanaljandid. Mõis ja kirik» (S. Lätt), M. J. Eiseni «Esivanemate varandus» (H. Tampere), setu muinasjuttude valimik «Marjakobar» (E. Normann ja H. Tampere) ning eesti hiiu- ja vägilasmuistendite I köide «Muistendid Kalevipojast» (E. Normann ja Tartu Riikliku Ülikooli dots. E. Laugaste). Praegu tehakse ettevalmistusi muistendite seeria järgnevate köidete (II kd. — «Muistendid Suurest Tõllust», III kd. — «Muistendid Vanapaganast») väljaandmiseks. Koostöös Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi ning Tartu Riikliku Ülikooli folkloristidega jätkatakse ka eesti regivärsiliste rahvalaulude teadusliku väljaande «Vana kannel» koostamist (I köide ilmus 1875, II kd. — 1886, III kd. — 1938, IV kd. — 1941). Praegu on rahvaluule osakonnas läbitöötamisel Saaremaa ja selle ümberkaudsete saarte lauluvara, mis tuleb avaldamisele «Vana kandle» järgmistes köidetes.

Käsikirjade osakond on eesti kirjanike ja kultuuritegelaste kirjavahetuse, käsikirjade, fotode ja muude nende elu ja loominguga seotud materjalide kogumise keskuseks. Siin võib leida selliseid erakordse väärtusega käsikirju, nagu «Kristjan Jaak Petersoni laulud» ja K. J. Petersoni päevaraamat (1818—1819), Fr. R. Faehlmanni «Mein Streit mit Nolcken u. Liphart» («Minu tüli Nolckeni ja Liphartiga», 1842), Fr. R. Kreutzwaldi koostatud «Alg-Kalevipoeg» ning teisi tähtsaid kirjanduslikke dokumente. Asendamatuks allikmaterjaliks rahvusliku liikumise perioodi ühiskondliku võitluse ja kultuurielu nähtuste uurimisel on Fr. R. Kreutzwaldi, L. Koidula, M. Veske, J. Köleri, J. V. Jannseni jt. tolleaegsete kultuuritegelaste kirjad ning käsikirjad. Eriti tähtsad on aga C. R. Jakobsoni Kurgja arhiivi materjalid, mis deponeeriti muuseumi aastal 1957. Samuti on suure teadusliku väärtusega ning rohkesti kasutatavad E. Vilde, A. Kitzbergi, M. Metsanurga, J. Barbaruse ja teiste kirjanike-realistide rikkalikud kirjade ning käsikirjade kogud. Huviäratavad on ka eesti nõukogude kirjanike (A. Jakobsoni, J. Smuuli, D. Vaarandi, P. Rummo, R. Parve jt.) käsikirjad, mis näitavad autorite visa tööd oma kunstimeisterlikkuse tõstmisel.

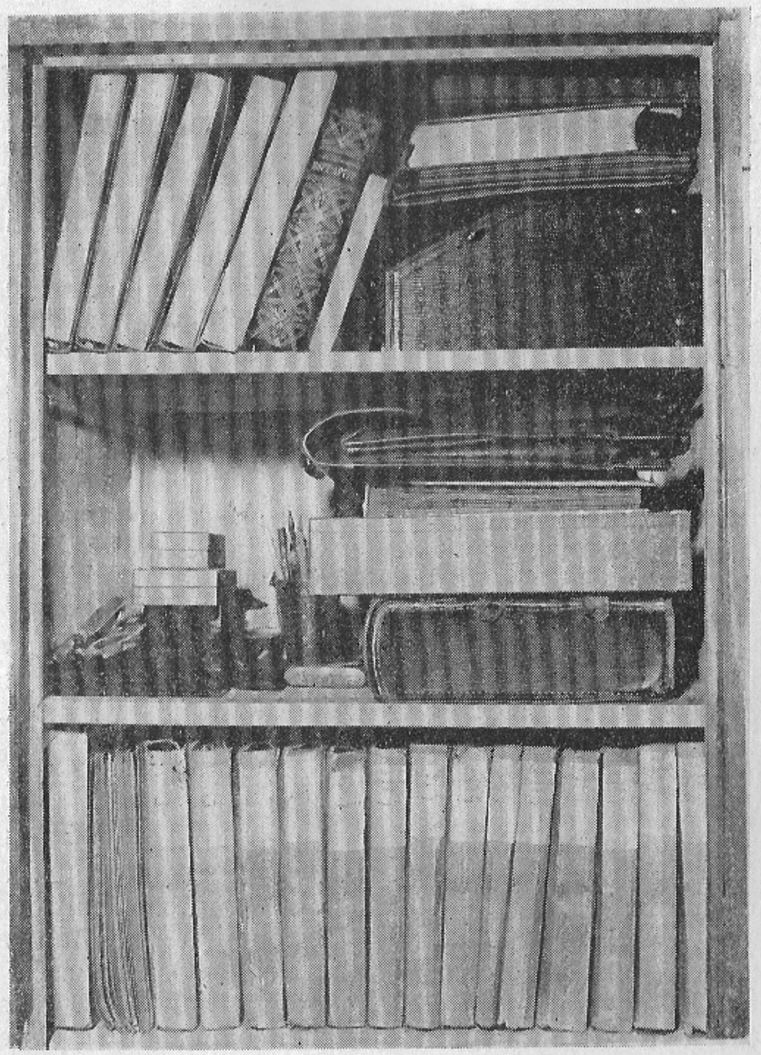

J. Vares-Barbaruse käsikirju ja esemeid.
K. Orase foto.

Praegu leidub muuseumi käsikirjade osakonnas üle 200 fondi, mis sisaldavad ligi 65 000 säilitusüksust (üle 3 miljoni lehe) eesti kirjanike ja kultuuritegelaste kirju ja käsikirju ning enam kui 30 000 kirjanduslikku ja kultuuriloolise tähtsusega fotot. Lisaks sellele on muuseum kogunud kirjanike portreid ja büste ning nende teoste illustratsioone, mida on edukalt kasutatud kirjanduslike ekspositsioonide korraldami-

sel. Ainulaadne on käsikirjade osakonna surimaskide kogu, kus leidu-vad J. Sütiste, A. Alle, O. Lutsu, A. Haava, M. Metsanurga, E. Särgava, J. Kärneri ja P. Vallaku näojäljendid.

Käsikirjade osakonna kogusid täiendatakse pidevalt. Viimastel aastatel intensiivistunud kogumistöö on andnud üle ootuste häid tulemusi. Nii on saadud hinnatavat täiendust J. Hurda käsikirjalistele materjalidele, luuletajate G. Wulff-Oie ja A. Alveri käsikirjaline pärand ning M. Metsanurga käsikirju. A. H. Tammsaare ja E. Särgava personaalnäituse korraldamise käigus hangiti olulist lisa nende võrdlemisi lünklikule kirjade, käsikirjade ja fotode kogule. Eriti väärtuslikud on Lydia Koidula perekonnaarhiivi materjalid — kirjad ja luulekäsikirjad, mis avastati aastal 1958, ning omaaegse kirjastaja J. Leokese käsikirjade ja fotode kogu, mille muuseum omandas aastal 1959.

Viimasel ajal on tunduvalt elavnenud mälestuste kogumine kirjanike ja teiste ühiskonnategelaste kohta. Mitmesuguseid kirjapanekuid on saadud näiteks Ed. Bornhöhe, O. Lutsu, A. H. Tammsaare, E. Särgava, E. Enno, A. Alle, A. Reinvaldi, J. Tamme ja J. Vahtra elu ning loomingu kohta.

Kirjanduslike materjalide kogumise intensiivistamiseks korraldas käsikirjade osakond 1958. aasta suvel ekspeditsiooni Saaremaale. Tulemused olid küllaltki rõõmustavad. Nädalapäevi kestnud ringsõidu jooksul saadi J. Oksa, H. Ranna, K. Kideri, V. Möldri jt. kirju, käsikirju ning fotosid, pildistati Saaremaalt pärinevate kirjanike elu ja loominguga seotud paiku ning koguti mitmesuguseid mälestusteateid.

Käsikirjade osakonnal on tihe kontakt paljude kirjanike, nende omaste, sugulaste ja tuttavatega, kes on andnud muuseumile üle või võimaldanud kopeerida tähtsaid kirjanduslikke materjale. Samuti on toonud muuseumile väärtuslikke käsikirju ja fotosid mitmed kaastöölised, kelledest väärivad esiletõstmist E. Leppik Väike-Maarjas, H. Joonuks Rakkes, A. Martin Jõhvis, K. Naanuri ja O. Niinemäe Viljandis, N. Andresen, H. Treumann ja G. Vilbaste Tallinnas, P. Ariste Tartus.

Et teatav osa kirjanduslikke materjale on hoiul teiste asutuste arhiivides, siis on muuseum oma kogude täiendamiseks lasknud valmistada nendest koopiaid. Mikrofilme on saadud Eesti NSV Riiklikust Ajaloo Keskarhiivist, Riia ja Leningradi arhiividest ning isegi Soomest (eesti kultuuriloos olulist osa etendanud balti saksa kultuuritegelaste Fr. G. Bunge, C. Russwurmi, Ed. Ahrensi ja A. Neusi kirjadest).

Kõik kogutud materjalid töötatakse osakonnas üksikasjaliselt läbi, korraldatakse säilitusüksustesse ja pannakse mappidesse. Selliselt on need asendamatu väärtusega allikmaterjalid kergesti kättesaadavad niihästi kirjandusteadlastele kui ka ajaloolastele ja muuseumi töötajatele ning paljudele teistele, kes tunnevad huvi eesti kultuuriloo vastu.

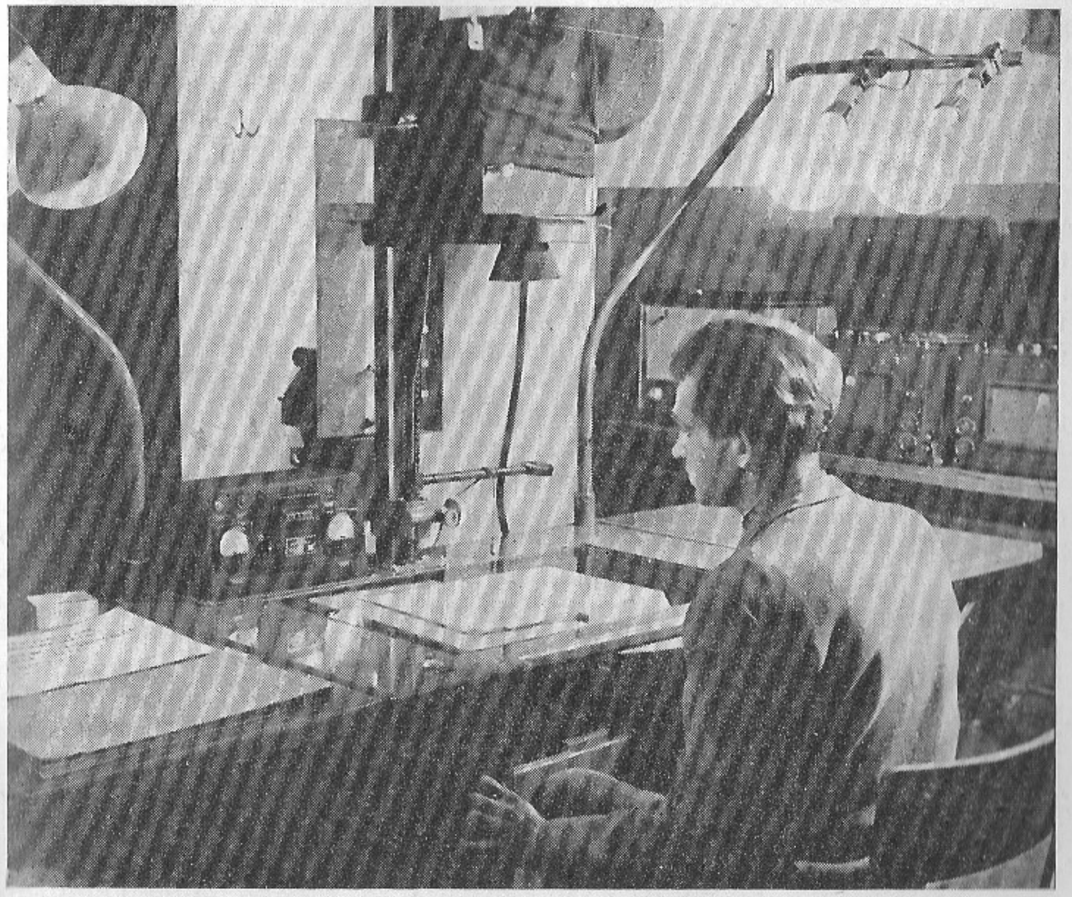

Mikrofilmiaparaat töötamas.

K. Orase foto.

Et mitmed käsikirjade osakonna materjalid pakuvad huvi ka laiemale lugejaskonnale, siis on asutud tähtsamate eesti kirjanike ja kultuuritegelaste kirjavahetuste, käsikirjade ja fotode publitseerimisele. Seni on lugejateni jõudnud M. Lepiku ja L. Raua koostatud album «Fr. R. Kreutzwald 1803—1882. Elu ja tegevus sõnas ja pildis» ning M. Lepiku toimetatud «Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetuse» II, III ja IV köide. Praegu on koostamisel Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetuse ülejäänud köited (I, V ja VI) ning C. R. Jakobsoni «Valitud kirjad» (kahes köites). Edaspidi on plaanis käsikirjaliste materjalide publitseerimist veelgi laiendada.

Kõige nooremaks lüliks muuseumi struktuuris on aastal 1958 raja-

tud filmi- ja helilaboratoorium, mida on püütud varustada võimalikult täieliku ning ajakohase tehnilise sisseseadega (magnetofonid, filmikaamera, mikrofilmimise ja filmide kopeerimise ning ilmutamise aparaadid). Laboratooriumi peamiseks ülesandeks on käsikirjaliste materjalide ja haruldaste trükiste mikrofilmimine ning nendest koopiate valmistamine, sest film- ja fotokoopiate kasutuselevõtmine võimaldab säästa väärtuslikke ning ainulaadseid originaalmaterjale, mis muidu rohke tarvitamise tõttu kipuvad ära kuluma. Samuti võimaldab see muuseumil märksa paremini ja ulatuslikumalt teenindada uurimisasutusi väljaspool Tartut. Laboratooriumi teiseks suuremaks ülesandeks on rahvaluule ja käsikirjade osakonna töötajate teenindamine kogumisekspeditsioonidel rahvalaulude, -juttude, -mängude, -tantsude ja -kommete ning kirjanike vestluste ja kirjanduslike sündmuste jäädvustamisel heli- ning filmilindile. Et kogumisekspeditsioone oleks võimalik läbi viia veelgi tagajärjekamalt (valmistada ka helifilmi) ning operatiivsemalt, muretseti muuseumile spetsiaalne ekspeditsiooniauto.

Suurt hoolt nõuab muuseumi töötajatelt kogutud trükiste ja käsikirjade säilitamine. Originaalkäsikirjad ja trükiste põhieksemplarid on paigutatud kõik tulekindlatesse kelderhoidlatesse, kus peetakse kindlat niiskus- ja soojusrežiimi ning kontrollitakse pidevalt materjalide säilivust. Kui avastatakse bioloogilisi või mehaanilisi kahjustusi (hallitusseened, tindiplekid, rebendid jne.), toimetatakse vastavad materjalid muuseumi köite- ja restaureerimistöökotta korrastamiseks ning bioloogiliste kahjurite hävitamiseks. Et rariteetsete trükiste ja eriti väärtuslike käsikirjade iga võimalikult pikendada, on muuseumil kavatsus muretseda nende «noorendamiseks» spetsiaalne aparaat — laminaator. Selle abil võib tugevdada isegi lagunemiseni habrastunud dokumente (kattes need termoplastilise kilega), ilma et originaalid saaksid seejuures kuidagi rikutud.

Uurimistöö seisukohalt on muuseumi praegune «kombinaatlik» struktuur kõigiti otstarbekas. Igasugused allik- ja abimaterjalid, nii trükitud kui käsikirjalised, on siin kasutajaile kergesti kättesaadavad. Selliste soodsate uurimistingimuste tõttu on muuseumi materjalide kasutajate arv pidevalt kasvanud. Kui näiteks aastal 1947 kasutas muuseumi osakondade fonde ja kartoteeke 744 uurijat 4277 korral ja neile laenutati ligi 50 000 säilitusüksust muuseumi materjale, siis aastal 1959 käis muuseumi osakondades 1284 uurijat 8780 korral ning neile laenutati üle 60 000 säilitusüksuse.

Peamisteks muuseumi materjalide kasutajateks on Eesti NSV Teaduste Akadeemia (Keele ja Kirjanduse Instituudi, Ajaloo Instituudi, Etnograafia Muuseumi jt.) teadlased, Tartu Riikliku Ülikooli õppejõud

ja üliõpilased, muuseumitöötajad, teatri- ja muusikategelased, kirjanikud ja ajakirjanikud, pedagoogid ning paljude teiste elukutsetega inimesed. Mitmetele teaduslikele ja kultuurihariduslikele asutustele on muuseum valmistanud tellimise peale oma materjalidest mikrofilme, masinakirja- ja fotokoopiaid ning deponeerinud reservfondist trükiseid. Sel teel on muuseumil tekkinud üsna tihedad sidemed näiteks Pärnu ja Viljandi Rajoonidevahelise Koduloomuuseumiga ning C. R. Jakobsoni Talumuuseumiga. Viimaselt on saadud väärtuslikke trükiseid ning muid kirjanduslikke materjale muuseumi kogude täienduseks.

Kuid Kirjandusmuuseumi fonde tuntakse kaugemalgi. Nendega on käinud tutvumas nii vennasvabariikide kui ka välismaa (ungari, saksa, soome) teadlased; mitmed asutused on tellinud siit materjale teaduslikuks tööks. Nii on saadetud NSV Liidu Teaduste Akadeemia Vene Kirjanduse Instituudile (Puškini maja) Leningradis mikrofilme vene folkloori kirjapanekutest, M. Saltõkov-Štšedrini nimelisele Riiklikule Avalikule Raamatukogule Leningradis eesti teatmeteoseid jne. Vastu on saadud eesti ajalehtede ja ajakirjade aastakäike («Maleva» 1910, «Koit» 1910, «Näitelava» 1910, «Külaline» 1911, Leningradis ilmunud «Edasi» 1924—1925 jt.) ning üksiknumbreid, mis seni arhiivraamatukogu perioodikafondis puudusid. Mikrofilmide tellimusi on saabunud ka välismaalt: Upsala ülikooli raamatukogult, Soome Kirjanduse Seltsilt jm. Mitmete rahvademokraatiamaade (Ungari, Saksa DV, Rumeenia) ning kapitalistlike maade (Soome, Rootsi, Ameerika Ühendriigid, Kanada) teaduslike asutustega on muuseum pidevalt väljaandeid vahetanud. Ainuüksi möödunud aastal saadi nendelt 224 raamatut ning 9 komplekti ajakirju kirjanduse ja rahvaluule alalt.

Seoses kirjandus- ja rahvaluule-alaste materjalide kogumise, teadusliku läbitöötamise ja publitseerimisega tuleb muuseumi teaduslikel töötajail lahendada pidevalt mitmesuguseid teoreetilisi probleeme ning tuua selgust eesti kirjanduse ja rahvaluule ajaloo läbitöötamata küsimustesse. Nende probleemide arutamiseks korraldatakse muuseumis süstemaatiliselt teoreetilisi seminare (8—10 korda aastas). Suurema teadusliku kaaluga ning laiemat huvi pakkuvad küsimused võetakse aga muuseumi teaduslike konverentside päevakorda. Nii korraldatakse igal aastal lauluisa Fr. R. Kreutzwaldi sünni-aastapäeva tähistamiseks 26. detsembril (nn. «Kreutzwaldi päeval») teaduslik konverents, kus antakse ülevaade aasta jooksul tehtud tööst ning arutatakse kirjandus- ja kultuuriloo-alaseid ettekandeid. Peale selle toimub igal kevadel Kirjandusmuuseumi, Keele ja Kirjanduse Instituudi ning Tartu Riikliku Ülikooli folkloristide ühine rahvaluule-alane konverents.

Muuseumi materjalide põhjal valminud paremad teaduslikud uurimused avaldatakse perioodiliselt (üle aasta) ilmuvas kogumikus «Paar

sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed». Peale selle ilmub muuseumi töötajatelt uurimusi ja kirjutisi ajakirjades. Ainuüksi möödunud aastal avaldati üle 50 artikli ja retsensiooni. Peamisteks uurimisaladeks on rahvusliku liikumise perioodi kirjandus- ja kultuurielu ning klassikute E. Vilde ja A. H. Tammsaare looming. Rahvaluule alal uuritakse praegu peaasjalikult regivärsi muusikaliste stiilide küsimusi, rahvalaulude funktsiooni ja esitamise nähtusi, rahvaluule lühivorme, muistendeid ja rahvakombeid.

Muuseumi töötajad võtavad aktiivselt osa teadusalasest propagandast, populariseerides eesti kirjanduse ja rahvaluule rikkusi ning tutvustades muuseumi tegevust. On esinetud raadios ja televisioonis, kultuurimajades, klubides ja koolides. Elavat huvi on äratanud vestlused ja ettekanded haruldastest käsikirjaleidudest, endisaja tähtpäevadest ja kommetest ning mõisa- ja kirikuvastastest rahvanaljanditest.

Eesti kirjanduse ja rahvaluule väärtuste näitlikuks tutvustamiseks avalikkusele on muuseum korraldanud pidevalt kirjandusnäitusi, kus on eksponeeritud kirjanike teoste esi- ja kordustrükke ning tõlkeid, teoste käsikirju (fotokoopiatena) ja illustratsioone, kirjanike elu ja tegevust kujutavaid fotosid ja kunstiteoseid ning mitmesuguseid teisi kirjandusliku tähtsusega dokumente. Näituseks vajalikud eksponaadid saadakse peaasjalikult muuseumi rikkalikest kogudest. Kõik seni korraldatud näitused on pälvinud vaatajate täit tunnustust. Eriti suure tähelepanu osaliseks on saanud Fr. R. Kreutzwaldi, L. Koidula, C. R. Jakobsoni, A. H. Tammsaare ja E. Särgava elule ning loomingule pühendatud näitused, mida on eksponeeritud ka väljaspool Tartut — Viljandis, Pärnus, Võrus, Kurgjal, Kingissepas ja mujal.

Seni on muuseumi tegevust mitmeti takistanud ruumide vähesus. Kuid juba tuleval aastal valmib ajakohaste tööruumide, hoidlate ja näitusesaalidega juurdeehitus. See annab võimaluse tunduvalt parandada uurijate töötingimusi ning laiendada kirjanduslike allikmaterjalide kogumist, korraldamist ja eksponeerimist, et muuseum võiks veelgi tõhusamalt kaasa aidata meie teaduse ja kultuuri arenemisele.

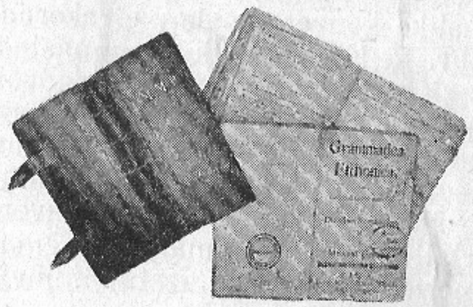

TARTU RIIKLIK KUNSTIMUUSEUM

Tartusse kunstimuuseumi asutamise mõte tekkis kunstiühingu «Pallas» ringkondades 1930-ndate aastate lõpul. Avatava muuseumi ülesandeks pidi kujunema eesti XX sajandi kunsti koondamine ja populariseerimine. Kunstimuuseumi alusvara nurgakiviks sai kunstiühingu «Pallas» 33 teosest koosnev kunstikogu. Üle 50 teose väga väärtuslikku täiendust tõid annetused Tartu ja Tallinna kunstnikelt, kelle poole «Pallas» oli pöördunud vastava üleskutsega. Lisaks saadi töid veel deposiitidena Kujutava Kunsti Sihtkapitali Valitsuselt ja eraisikuilt. Muuseumi organiseerimist juhtis kunstiühingu «Pallas» esimees maalikunstnik J. Püttsep, kuid aktiivselt aitasid kaasa ja annetasid oma töid väga paljud meie silmapaistvad kunstnikud: maalikunstnikud A. Johani, N. Kummits, K. Liimand, L. Mikko, V. Ormisson, G. Raud, J. Võerahansu; graafikud A. Bach, A. Laigo; skulptorid A. Eller, E. Roos, M. Saks, A. Starkopf, R. Timotheus. Kunstimuuseumi asutamise mõttele laialdasema kandepinna võitmiseks korraldati 1940. aasta

kevadel muuseumi alusvaraks kogutud kunstiteoseid tutvustav näitus. Vahetult pärast näitust moodustati muuseumi asutamise toimkond. Tartu Kunstimuuseumi [1] rajamine sai teoks aga alles nõukogude võimu ajal Tartu Linnavalitsuse otsusega 17. novembrist 1940. Muuseumi korraldajaks määrati maalikunstnik A. Miikmaa. Tartu Linna Koolivalitsuse tookordse juhataja H. Johani energilisel kaasabil lahendati esialgselt ruumide küsimus. Suurturg 6 (praegune Nõukogude väljak) asuva maja kahes toas alustas muuseum oma tegevust. Esimese kunstikogu nimestikus oli 121 teost.

Nõukogude võim pühendas suurt tähelepanu muuseumi süstemaatilisele väljaarendamisele. Aastal 1941 viidi muuseum vabariiklikku allu-vusse, töötajate koosseisu suurendati ja muuseumi käsutusse anti uued, avaramad ruumid Suurturg 3. Kiiresti kasvasid ka kunstikogud. Nii andis Riiklik Etnograafiline Muuseum noorele asutusele rohkem kui 200 eesti kunstiteost käesolevast sajandist. 22. juunil 1941 avati uutes ruumides näitus, mis küllaltki ulatuslikult ja mitmekülgselt tutvustas eesti kaasaegset kunsti. Näituse avamise pidulikule meeleolule heitsid aga sünget varju ähvardavad sündmused Nõukogudemaa läänepiiril. Alanud Suure Isamaasõja tõttu suleti näitus kümmekonna päeva pärast.

Saksa okupatsiooni tingimustes oli Tartu Kunstimuuseumi tegevus äärmiselt raskendatud. Suurte pingutustega saavutati formaalne tunnustus. Muuseum viidi tagasi kohalikule eelarvele, töötajate koosseisu kärbiti, ruumid rekvireeriti 1943. aastal Saksa välikomandantuurile. Tuli kolida äärmiselt ebasobivatesse ruumidesse majas Lai tänav 17 (praegu I. Mitšurini t.). Sellegi hädapärase ulualuse muutis sõjategevus varsti rusuhunnikuks. Enamik kunstiteoseid suudeti siiski päästa ja need evakueeriti Järvamaale Väätsa mõisa.

Katkestatud tegevust sai muuseum jätkata hitlerlastest vabastatud Nõukogude Eestis. Uuesti suurenes töötajate arv. Muuseumi profiili laiendamiseks otsustati lisaks eesti kunstiteostele koondada muuseumi kogudesse ka vene, teiste vennasvabariikide ja Lääne-Euroopa kunstiteoseid. Tõsiseid raskusi oli sõjatules kannatada saanud linnas sobivate ruumide leidmisega. Pärast mitmekordset ümberkolimist asus muuseum 1946. aasta algul oma praegustesse ruumidesse Vallikraavi tänav 14. Siin avati mõne kuu pärast näitus «Tartu Kunstimuuseumi kunstikogude kasv nõukogude võimu ajal aastail 1944—1945». Täie intensiivsusega sai muuseum tegevust alustada 1947. aastal pärast kunstikogude reevakueerimise lõpetamist. Sellest ajast alates on Tartu Riikliku Kunstimuuseumi kollektiiv püüdnud muuseumi tegevust nii eks-

[1] 1944. aastast alates Tartu Riiklik Kunstimuuseum.

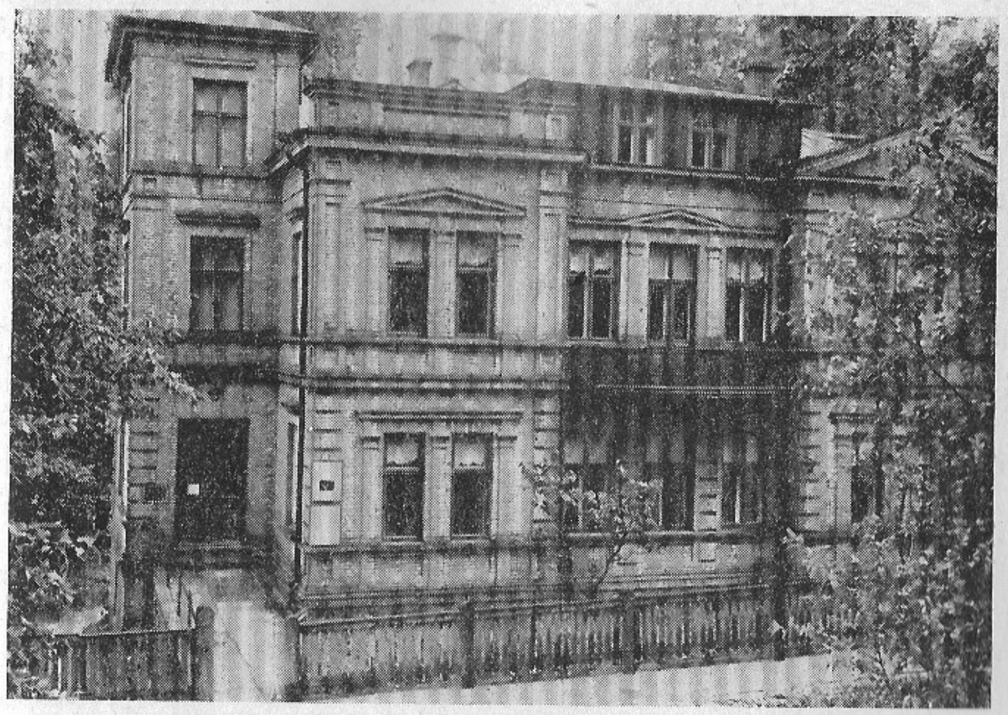

Muuseumi hoone.

U. Ripsi foto.

positsioonilise kui ka massilise kultuuritöö osas järjekindlalt laiendada ja uusi vorme rakendades mitmekesistada. Omapoolse panuse on muuseumi töötajad andnud ka eesti kunstipärandi teaduslikul läbitöötamisel.

Riiklike ostude teel on kiiresti kasvanud muuseumi kunstikogud. Koos deposiitidega on praegu fondides üle 7000 kunstiteose. Oktoobrirevolutsiooni-eelse vene kunsti, samuti vennasvabariikide kunsti osakonnale said nurgakiviks NSV Liidu Kultuuriministeeriumilt muuseumi kogudesse suunatud teosed.

Muuseumi maalifondis on ülevaatlikult esindatud eesti XX sajandi kunstnike looming, eriti aastatest 1910—1940. Seejuures on palju väärtuslikke teoseid vanema põlve väljapaistvatelt kunstnikelt. Nimeka portretisti ja maastikumeistri N. Triigi loomingu paremikust kuuluvad muuseumile «Erna Villmeri portree» (1913), «Talvine Tartu Emajõega» (1935) jt. K. Mägi on esindatud rea temperamentselt maalitud värvikate maastikega, nagu «Veneetsia» (1922) ja «Saadjärve maastik» (1923—1924). V. Ormissoni loomingut tutvus-

tavad hoogsas jõulises pintslikäsitsuses natüürmordid ja meeleolukad maastikumaalid, nagu «Natüürmort» (1926), «Talvine Tartu motiiv» (1929) jt. Arvukalt on esindatud ka eesti demokraatlike kunstnike noorema põlvkonna olustiku-, portree- ja maastikumaalid, näit. A. Johani «Pesutriikijad» (1932), «Tartu maastik» (1937); K. Liimandi «Aino Bachi portree» (1934), «Lõikus» (1937), «Poiss punastes pükstes» (1938); N. Kummitsa «Talutares» (1939), «Kuuvalgel» (1939), J. Võerahansu «Lambad ojal» (1938), «Maastik hanedega» (1938) jt.

Nõukogude Eesti maalikunstnike loomingu osas on kogud täienenud eriti viimastel aastatel selliste silmapaistvate teostega, nagu J. Võerahansu «Saaremaa maastik metshanedega» (1957), L. Mikko «Sajune päev» (1958), E. Allsalu «Neiud ehitusplatsil» (1959), I. Malini «Kolmikportree» (1960) ja J. Uiga «Nüpli maastik õhtul» (1959).

A. Johani «Pesutriikijad». Õli. 1932.
U. Ripsi foto.

J. Võerahansu «Saaremaa maastik metshanedega». Õli. 1957.
Muuseumi fotokogust.

Nõukogude vennasrahvaste maalikunst on esindatud ainult väheste ning juhuslike teostega, peamiselt vene nõukogude kunstnike loomingust.

Eesti XIX sajandi maalikunstist on muuseumil vaid üksikuid näiteid, milledest märkimist väärivad P. Raua etüüdid «Tütarlapse pea» (1895) ja «Talumees Pakrilt» (1896—1899). Eesti rahvusliku maalikunsti rajaja prof. J. Köleri loomingust kuulub muuseumi kogudesse ainult etüüd «Munk» maalile «Lorelei needmine munkade poolt».

Vene XVIII sajandi ja XIX sajandi kunstnike teostest on väärtuslikke portreid D. G. Levitskilt, V. L. Borovikovskilt ja V. A. Tropininilt ning Krimmi rannavaade «Aiju-Dag» I. K. Aivazovskilt.

Rida maaliteoseid on balti saksa XIX sajandi kunstnikelt. Need teosed on muuseumile pärandunud koos Tartu ülikooli juures aastail 1803—1891 tegutsenud joonistuskooli materjalidega. Arvukalt on teoseid joonistuskooli õppejõult maastikumaalijalt A. M. Hagenilt, nagu «Maastik» (1830), «Karksi varemed» (1845) jt. Joonistuskooli järgmise õppejõu W. Fr. Krügeri loomingust on kogus peamiselt maastikke, näit. «Vaade Amalfi grotist» (1846), «Jõgi» (1877). Viljaka portretisti ja

natüürmortide maalija J. Hagen-Schwarzi loomingut tutvustavad «Itaallanna korviga», «Mandoliinimängija» jt. R. zur Mühlen on esindatud maastike ja portreedega, näiteks «Tallinna sadam» (1881), «Tütarlapse pea» (1903).

Lääne-Euroopa maalikunstist on muuseumi kogus ainult üksikuid teoseid. Märkimisväärsemad nendest on XVII sajandi hollandi maalikunstniku G. Dou «Suleteritaja» (1672) ja XVII sajandi flaami maalikunstniku Jan Fyt'i «Natüürmort».

Kõige arvukam muuseumi kunstikogu on joonistuste fond, milles on ligi 1700 teost. Eriti rohkearvuliselt on esindatud K. Raud. Tema realistlike joonistuste kõrval, mis pärinevad XIX sajandist, tuleb eriti esile tõsta rustikaalseid, monumentaalseid illustratsioone eesti rahvuseeposele «Kalevipoeg» ja hilisemaid, Pedaspea-perioodi üksikuid maastikke. N. Triigi loomingust leidub muuseumis tema portreešedöövr

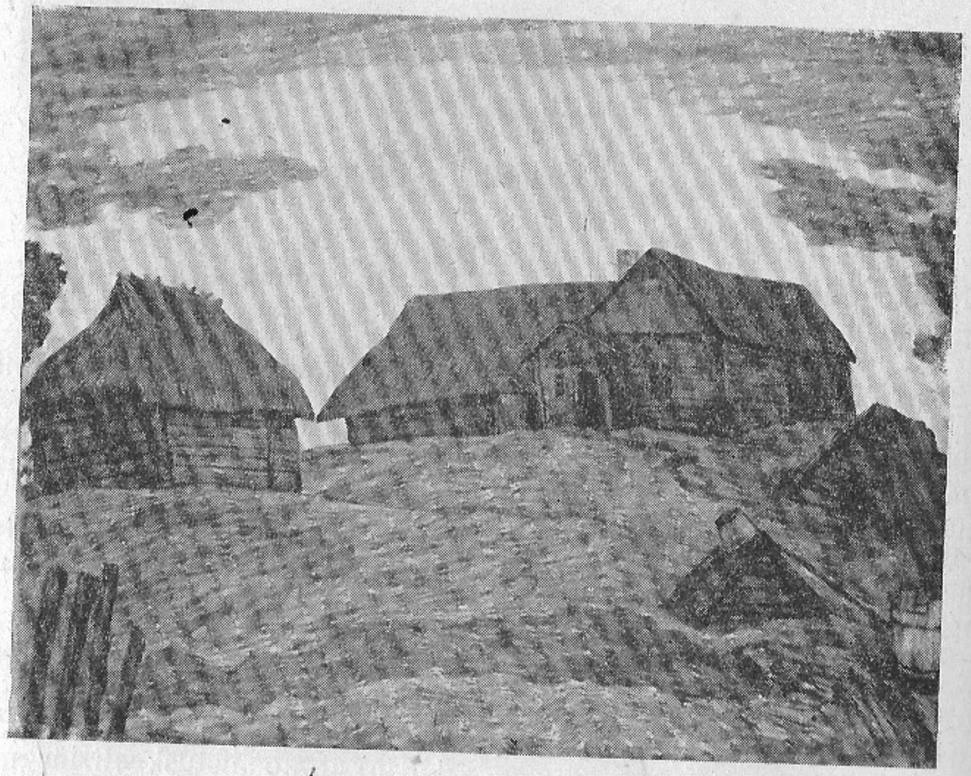

K. Raua «Esko talu õu». Süsi. 1939.

U. Ripsi foto.

«M. Konik haigevoodis» (1929), samuti eesti kirjanike jõulisi portreid, üksikuid maastikke ja üks varasema perioodi silmapaistvaid töid «Ulguv koer» (1921). Tuntud kunstipedagoogi A. Vabbe teoste tutvustamiseks on muuseumis 1920-ndaist aastaist pärinevate illustratsioonide näiteid ja söejoonistusi nõukogude perioodist. E. Viiraldi töödest on põhikogus 12 joonistust — nii varasemaid, kubistlikke («Agul») kui ka hilisemaid, sügavalt realistlikke töid, nende seas meisterlikke lehti Maroko-perioodist («Berberi tüdruk» jt.). P. Burmanilt leidub rida värskeid ning mahlakaid joonistusi kriidi ja värvilise pliiatsiga. Väga väärtuslikuks täienduseks neile on vara surnud lootustandvate kunstnike E. Obermanni, A. Uuritsa ja B. Tomasbergi tööd. E. Obermanni loomingut esindavad huvitavad karikatuurid, nagu «Ameerika hiiglane Vaikses meres» (1908), ja head karakteersed tüübid. A. Uuritsa töödest tuleb eriti esile tõsta lakoonilisi illustratsioone eeposele «Kalevipoeg». B. Tomasbergi loomingut tutvustavad kergelt stiliseerivalt antud maastikud ja linnavaated.

Eesti demokraatliku kunsti noorematelt esindajatelt A. Johanilt ja N. Kummitsalt leidub muuseumis meisterlikke žanrijoonistusi. Esile tuleb tõsta A. Johani tugeva sotsiaalse kõlajõuga joonistust «Pime moosekant» (1931) ja ilmekaid illustratsioone.

Nõukogude eesti kunsti esindavad joonistused mitmetelt silmapaistvatelt meistritelt, nagu G. Reindorff, E. Einmann, E. Kits, J. Jensen, A. Hoidre jt. Eriti kõrgelt hinnatavad on G. Reindorffi peenelt tunnetatud maastikud «Õhtu Harju rannal» (1947) ja «Lõuna-Eesti vaade» (1955), samuti E. Einmanni portreejoonistused «Rahvasaadik kommunistlik noor Virve Kiple» (1948), «Uusna sovhoosi aednik Rohtla» (1954) jt. Eri peatüki, kuigi väikese, moodustavad Suure Isamaasõja aegsed rindejoonistused E. Okaselt, A. Hoidrelt ja R. Sagritsalt ning satiirilised plakatid J. Jensenilt.

Nõukogude vennasvabariikide kunsti esindab kümmekond joonistust, millest märkimisväärsemaid on Kukrõnikside satiirilised lehed «Doni käänakus — fritsu vääratus» (1943) ja «Neutraliteedi tenor» (1943) Suure Isamaasõja perioodilt.

Balti saksa XIX sajandi kunstnikelt on joonistusi väga arvukalt, kuid tööde tase on ebaühtlane. Kõrvuti viimistletud lehtedega kohtame palju õpilaslikke katsetusi ja visandeid tundmatuilt autoreilt. Tartu ülikooli jooñistuskooli kolme õpetaja joonistusi esindavad kogus K. A. Senffi pretsiissed portreed ja linnamotiivid, A. M. Hageni maastikud ja protokollivad Tartu vaated ning W. Fr. Krügeri romantilised maastikud. Mainida tuleb ka Tartu ülikooli peahoone arhitekti J. W. Krause välisreisidel tehtud maastikujoonistusi seepias.

Suurema osa graafikafondist moodustab eesti graafika.

Demokraatlikust kunstipärandist on rikkalikult E. Viiraldi loomingut, millest esile tõstmist väärivad esmajoones monotüüpiad «Kolm pead» (1926), «Rinaldo Rinaldini» (1926), «Ema lapsega» (1931), «Lamav akt» (1933) jt. Muuseumi koondatud graafilised lehed võimaldavad saada küllaltki hea ülevaate E. Viiraldi loomingulistest otsingutest, arengust ja tehnilisest mitmekülgsusest alates 1917. aastast kuni 1943. aastani. Arvukate ilmekate näidistega on esindatud ka A. Laigo, H. Mugasto, P. Liivaku, S. Trei, A. Veeberi jt. looming. Monotüüpiatehnikas on meeleolukaid maastikuvaateid N. Kummitsalt ja J. Grünbergilt. Praegu töötavate kunstnike varasemast loomingust leidub lehti A. Bach-Liimandilt, R. Kaljolt, R. Sagritsalt jt.

Nõukogude eesti graafikast on muuseumi koondatud E. Einmanni, R. Kaljo, A. Hoidre, A. Keerendi, L. Ennosaare jt. tööde paremik.

Nõukogude vennasvabariikide graafikute kartoteegist loeme M. G. Deregusi, J. A. Kibriku, M. V. Motorini, A. F. Pahhomovi, J. N. Pavlovi, J. A. Sokolovi, G. S. Vereiski jt. tuntud nõukogude graafikameistrite nimesid. Nendelt on industriaalvaateid, maastikke ja portreid litograafia-, puulõike- ja ofordtehnikas.

Balti saksa graafikast leidub kogus rohkesti Tartu ülikooli joonistuskooli materjale, sealhulgas ülevaatlikumalt K. A. Senffi, A. M. Hageni ja Fr. Schlateri loomingut — linna- ja maastikuvaateid, muu hulgas ka Tartu vaateid, mitmesugustes graafilistes tehnikates. Huvi pakuvad R. Sterni koloreeritud litograafiad eesti rahvarõivastest ning L. Maydelli vaselõiked eestlaste ja liivlaste võitlusest saksa anastajate vastu XIII sajandi algul.

Võrdlemisi arvukalt sisaldab fond Lääne-Euroopa reprodutseerivat graafikat XVIII ja XIX sajandist.

Muuseumi akvarelli- ja pastellifond on väikesearvuline. Nõukogude-eelne periood on esindatud A. Laikmaa, A. Vabbe, N. Triigi, N. Mei, L. Mei, B. Tomasbergi, E. Timbermanni, vendade Burmanite, A. Johani jt. loominguga. Seejuures moodustavad A. Laikmaa teosed üle viiekümne üksuse sisaldavast pastellikogust rohkem kui poole. Muuseumi kunstikogu uhkuseks on vanameistri poolt käesoleva sajandi esimesel veerandil loodud tööd «Vana Aitsam» (1904), «Itaalia poisike» (1910), «August Kitzbergi portree» (1915), «Maastik männiga» (1924) jt. Kogu paremiku hulka tuleb lugeda samuti N. Triigi maastikke ja portreid, millest üks meisterlikumaid on kunstnikule omase tugeva plastilise joonega «Kunstniku õe Lydia Triigi portree» (1913). Huvitavad on ka A. Johani arvukad pastellis ja akvarellis linnavaated. Tema ilmekas, jõuline pastelletüüd «Lipukandja» maalile «Töörahva ülestõus» (1941) on üks esimesi näiteid eesti nõukogude kunstist. Teistest eesti nõukogude kunstnikest on arvukamalt esindatud

A. Laikmaa «Vana Aitsam». Pastell. 1904.

U. Ripsi foto.

A. Pilar ja I. Linnat. Meeldejäävad on A. Pilari värvirõõmsad «Lilled» (1956) ja meeleolukas «Märg lumesadu» (1958). I. Linnati töödest on kogule hinnatavaks täienduseks kolhoosimaastikud ja illustratsioonid O. Lutsu jutustusele «Soo». Töid on ka K. Burmanilt, E. Lehiselt jt.

Fondi kuuluvast nõukogude vennasvabariikide kunstnike loomingust võiks esile tõsta S. V. Gerassimovi ja A. A. Deineka akvarellis linnavaateid ning J. A. Katzmani akvarelli Suure Isamaasõja ainetel.

Arvukalt on balti saksa kunsti näiteid, kuid need on tasemelt ebaühtlased. Üksikutest headest töödest võiks nimetada M. P. Clodti väikest akvarelli «Naine köögis» (1912), mis on maalitud peene pintsliga pehmes nüansirikkas koloriidis.

Skulptuurifondis on suhteliselt hästi esindatud eesti kõige vanema skulptori A. Weizenbergi looming, sealhulgas kunstniku parim realistlik teos «Ema» (1892) ja peenelt viimistletud «Hamlet». Muuseumi raudvaraks on J. Koordi meisterlikud teosed «Naise pea» (1916), «Vanamehe pea» (1918), «Piibumees» (1920), «Tanuga naine» (1925) ja «Tütarlaps patsidega» (1930). A. Starkopfi töödest sisaldab fond varasemate saledajooneliste dekoratiivfiguuride «Naine kalaga» (1925) ja «Flora» (1926) kõrval üksikuid üldistava vormiga portreid ning nõukogude perioodist kauni silueti mõjule ülesehitatud teoseid «Häbe-

J. Koordi
«Vanamehe pea». Puu. 1918.
U. Ripsi foto.

R. Timotheuse «Ene-Reet».
Puu. 1950.
Muuseumi fotokogust.

neja» (1957), «Uinuv naine» (1958) ja mitmeid teisi, mis annavad küllaltki mitmekesise ülevaate A. Starkopfi kunstnikuteest. V. Melliku, F. Sannamehe, M. Saksa ja E. Roosi loomingust leidub meisterlikke portreid. Haruldasteks teosteks on E. Viiraldi õpilaspõlves loodud kolm portreeskulptuuri.

Vennasvabariikide kunstnike looming on esindatud üksikute töödega. Mainitagu neist N. A. Andrejevi, S. T. Konenkovi, V. I. Muhhina ja S. M. Vilenski portreid.

Tarbekunstifondist moodustab suure osa punasest puust mööbel (rokokoo-, Chippendale'i ja vene ampiirstiilis). Kõige rohkem sisaldab fond eesti nõukogude tarbekunsti ajavahemikust 1952—1956.

Esindatud on kunstiline tekstiil, keraamika, nahk-, metall-, klaas- ja puitehistöö kõigilt eesti väljapaistvamatelt tarbekunstnikelt. Pärast tarbekunstiosakonna loomist Tallinna Riikliku Kunstimuuseumi juurde ei saanud Tartu muuseum mitmel aastal eesti nõukogude tarbekunstnike loomingut. Uut täiendust saadi alles viimastel aastatel. 1940. aasta eelne eesti tarbekunst on esindatud üksikute nädistega keraamika alalt.

Põhikogudele on väärtuslikuks lisaks üle 6000 nimetuse sisaldav fotoarhiiv, mida süstemaatiliselt täiendatakse. Muuseumi raamatukogus on rohkem kui 5000 köidet.

Tartu Riiklikus Kunstimuuseumis ei ole avatud alalist ekspositsiooni. Ruumide kitsikuse tõttu on muuseumi töö ekspositsiooni alal rajatud vahelduvatele näitustele. Aastas korraldatakse kuni kümme näitust. Seejuures on statsionaarsete näituste aastaplaan koostatud võimalikult mitmekülgselt. Nõukogude kunsti paremate saavutuste tutvustamise kui põhieesmärgi kõrval on silmas peetud ka demokraatlikku kunstipärandit ja välismaa eesrindlike kunstnike töötulemuste populariseerimist.

Eesti nõukogude kunsti on tutvustatud vabariiklike näituste korraldamisega kohapeal, samuti näituste organiseerimisega muuseumi põhikogus olevate teoste raames. Populariseeritud on ka Tartu kunstnike loomingut. 1955. aastal taaselustati Tartu kunstinäituse igaaastase korraldamise traditsioon, mis on toonud kohalike kunstnike töösse uut hoogu ja loomingulist pinget. Muuseum korraldab süstemaatiliselt ka personaalnäitusi, mis võimaldavad suurema ülevaatlikkusega jälgida kunstnike loomingu arengut, teha kokkuvõtteid läbikäidud teest ja seada sihte edasiseks. Alates 1956. aastast on muuseum organiseerinud maalikunstnike E. Kitse, J. Võerahansu ja L. Kits-Mäe, graafik E. Tiido ning skulptorite R. Timotheuse ja A. Starkopfi teoste näitused. Külalisnäituste kaudu Tallinnast tutvustati K. Burmani, G. Reindorffi ja K. Süvalo loomingut.

Nõukogude vennasvabariikide kunsti tutvustavatest külalisnäitustest leidsid kunstihuviliste poolt sooja vastuvõttu läti ja leedu kujutava kunsti näitus, läti ja leedu tarbekunsti näitus, Moskva kunstnike graafika näitus, Leningradi kunstnike raamatuillustratsioonide näitus ning V. S. Klimašini ja A. Žmuidzinavičiuse personaalnäitused.

Eesti demokraatliku kunstipärandi osas on peamine rõhk asetatud personaalnäitustele, et sel teel abistada kunstiteadlasi eesti kunsti ajaloo koostamisel. Tõsist huvi äratasid muuseumi korraldatud näitustest J. Koordi, E. Viiraldi, A. Johani, K. Liimandi, P. Liivaku, H. Mugasto, N. Kummitsa, A. Laigo, V. Ormissoni ja E. Mätiku teoste näitused ning külalisnäitustest P. Burmani, A. Janseni ja N. Triigi teoste näitused.

Vene kunstiteoseid on olnud võimalik eksponeerida suhteliselt vähe: mõned külalisnäitused meie maa keskmuuseumidest ning lünklik näitus oma kogudest.

Rahvusvahelistest kunstinäitustest tõid muuseumi väga arvukalt külastajaid india kaasaegse tarbekunsti näitus ja hiina tarbekunsti näitus; suurt huvi äratasid samuti mehhiko ja brasiilia graafika näitused ning ungari ja uus-meremaa kaasaegse kunsti näitused.

1951. aastal saatis kunstimuuseum Tartu käitistesse esimese rändnäituse. 1952. aastast alates on rändnäituste korraldamine Tartu koolides ja käitistes ning Lõuna-Eesti rajoonides kujunenud muuseumi töö oluliseks lõiguks, sest rändnäitused võimaldavad hoida kujutava kunstiga regulaarselt kontaktis ka kaugemate rajoonide töötajaid. Muuseum korraldab rändnäitusi 10 teemal. Enamik neist annab ettekujutuse teatava maa või ajajärgu kunstist («Eesti realistlik maalikunst», «Vene kunst XIX sajandi II poolel», «Lääne-Euroopa kunst NSV Liidu muuseumides», «Hiina Rahvavabariigi kunst» jt.) või teatava teema käsitlusest kunstis («Oktoobrirevolutsiooni sündmused kujutavas kunstis», «Nõukogude noored — kommunismi ehitajad» jt.). Erikoht muuseumi rändnäituste hulgas kuulub pedagoogide soovil koolide teenindamiseks komplekteeritud näitusele «Abiks koolidele», mis klasside kaupa tutvustab õppeprogrammides ettenähtud kunstiteoseid. Enamik muuseumi rändnäitustest on koostatud värvilistest reproduktsioonidest, eesti maalikunsti osas aga fotodest. Eesti nõukogude graafikat tutvustab originaalteostest koostatud rändnäitus. Selle rändnäituse fondi loomine sai võimalikuks tänu sellele, et Eesti NSV Kultuuriministreeriumi poolt suunatakse alates 1958. aastast kunstimuuseumidesse graafikute uudisteostest kaks tõmmist. Originaalteoste rändnäitused on esteetilise kasvatustöö alal suureks sammuks edasi. Et aga maaliteoseid kahjustab transportimine ka kõige parema pakkimise puhul, siis oleks rändnäituste koostamine muuseumi maalifondist kuritegu tulevaste põlvede ees.

Reproduktsioonide rändnäitused ei taotle loomulikult samu eesmärke mis originaalteoste näitused, sest sügava kunstilise elamuse annab ainult meisterlik kunstiteos. Siin on ülesandeks kujutava kunsti vastu huvi äratada, et ei jäetaks kasutamata esimest võimalust näha esitatud teoste originaale muuseumides. Hea reproduktsiooni osatähtsust eesti, vene ja Lääne-Euroopa kunsti klassika, samuti vennasvabariikide ja rahvademokraatiamaade kaasaegse kunsti tutvustamisel rajoonides ei tohi seetõttu alahinnata. «Mona Lisa» kuulsat naeratust tuntakse väheste eranditega ainult kunstiajaloo köidetest. NSV Liidu Kultuuriministeeriumi vahendusel korraldatud rahvusvahelised repro-

duktsioonide rändnäitused, mis tutvustasid jaapani graafikat, Leonardo da Vinci joonistusi ja prantsuse sajandivahetuse maalikunsti, äratasid elavat tähelepanu.

Tartu Riiklik Kunstimuuseum on rändnäitusi korraldanud peaaegu kõigis Lõuna-Eesti rajoonides. Igale rändnäitusele on määratud kindel marsruut. Ühes kohas on näitus avatud umbes kuu aega.

Aastas organiseerib muuseum 45 rändnäitust, neist kümmekond näitust originaalteostest. Kuid paljud rahuldamata avaldused asutustelt ja koolidelt näitavad, et töö selles lõigus vajaks laiendamist.

Et kõikjal on tähelepanu keskpunkti kerkinud esteetiline kasvatus, see esitab kunstiasutustele suuri nõudeid massilise kultuuritöö laiendamise ja mitmekesistamise osas. Kunstimuuseumi tööplaanis ongi massiline kultuuritöö olulisel kohal. Tähtsateks töövormideks sel alal on ekskursioonide juhtimine statsionaarsetel ja rändnäitustel, loengud, kunstiajaloo lektoorium, töö muuseumi kunstiajaloo ringidega, šeflustöö rajooni koolides, muuseumipäevade korraldamine Tartu koolidele, kunstnikega kohtumiste organiseerimine, näituste arutelud, külastajate konverentsid jne. Kogemuste põhjal on töövorme mitmekesistatud; palju kasulikku on õpitud Moskva ja Leningradi muuseumidelt.

Kõige vastutusrikkam ja kõige laiemaid hulki haarav massilise kultuuritöö vorm on ekskursioonide juhtimine muuseumi statsionaaris. Seetõttu on ekskursioonide kõrgetasemeline juhtimine ja vastava metoodilise materjali ettevalmistamine teadusliku kollektiivi üheks tähtsamaks ülesandeks. Igale näitusele on kinnistatud üks teaduslik töötaja peamiseks ekskursioonijuhiks. Ka rändnäitused täidavad palju paremini oma ülesande, kui neid kohapeal tutvustatakse. Tutvustamine toimub vastavalt kooli võimalustele kas joonistamise, ajaloo või klassijuhatajatunnis klasside kaupa. Rahvamajades, kolhoosiklubides, käitistes jm. korraldatakse näitust tutvustav loeng.

Üha laiemalt kasutatakse kunstiloomingu populariseerimisel ja esteetilises kasvatustöös loenguid, mis on illustreeritud diapositiividega. Siin on töö edukuse oluliseks teguriks temaatika mitmekülgsus. See eeldab igal aastal teatud arvu uute loengutekstide koostamist. Üksikloengute kõrval on viimastel aastatel üha rohkem tähelepanu pööratud loengutsüklite organiseerimisele. Nendest mainitagu järgmisi: «Nõukogude Eesti kunst», «Nõukogude maalikunsti meistrid», «Eesti kunsti vanemad meistrid», «Vene kunst XVIII sajandil ja XIX sajandi I poolel», «Vene kunst XIX sajandi II poolel», «Lääne-Euroopa kunsti suurmeistrid», «Sissejuhatus kunstivooludesse», «Kujutava kunsti tehnikad». Loengutsüklitega on esinetud nii Tartu kui ka rajoonikeskuste kultuuriülikoolides ja asutustes, näiteks Võrus, Elvas,

Viljandis, Jõgeval, Mustlas, Kallastes jm. 1960. aastal pidasid muuseumi teaduslikud töötajad 154 loengut.

Erilise populaarsuse on Tartus saavutanud muuseumi lektoorium, mis töötab 1953. aastast alates. Loengud toimuvad kevad- ja sügissemestritel, külalislektorina esineb prof. V. Vaga Tartu Riiklikust Ülikoolist. Kui algul külastas lektooriumi vaid paarkümmend inimest, siis 1959. aasta sügisel ei suutnud muuseumi loenguruum enam kõiki kunstihuvilisi mahutada, mistõttu tuli korraldada kordusloenguid. Lektooriumi kuulajaskonna moodustavad peamiselt Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilased.

Koolinoorte esteetiliseks kasvatamiseks pakuvad häid võimalusi muuseumi kunstiajaloo ringid, mis tegutsevad 1955. aastast alates. Üks neist on ette nähtud nooremale (VI—VIII kl. õpilastele), teine vanemale astmele (IX—XI kl. õpilastele ja üliõpilastele). Nooremate ringis on töö praktilise iseloomuga. Seal koostatakse kunstitehnika näidistest ja reproduktsioonidest albumeid ning kirjeldatakse kunstiteoseid. Töö kestab neli semestrit. Teises ringis toimuvad kuue semestri jooksul peamiselt loengud. Ringides käsitletakse kunstitehnikaid ja kunstiajalugu, organiseeritakse kunstiteoste sünniga tutvumiseks õppematku kunstnike ateljeedesse. Ringide aastase töö tulemuste kokkuvõte tehakse igakevadisel konverentsil, kus ettekannetega esinevad ringi liikmed. 1959. aastal näiteks korraldati ringidele 17 loengseminari, 14 praktilist õppust, 2 õppematka, 4 ekskursiooni ja 1 konverents.

Tõhusaid tulemusi on samuti andnud šeflustöö rajooni koolides (Nõos, Jõgeval, Puhjas, Pukas), mida muuseum alustas 1954. aastal. Šeflustöö oleks üldse koolide teenindamisel kõige tulemusrikkam vorm, sest šeflusalune kool on pidevalt muuseumi tähelepanu orbiidis, kuid see nõuab äärmiselt palju aega. Šeflusaluses koolis eksponeeritakse kõik muuseumi rändnäitused, korraldatakse loengutsükleid, organiseeritakse ekskursioone muuseumi statsionaarsetele näitustele (šeflusalused koolid asuvad rajoonides) ja õppematku kunstnike ateljeedesse, aidatakse kohapeal kunsti- ja ajalooringidel korraldada temaatilisi õhtuid, abistatakse kooli siseruumide kujundamisel jne.

Pedagoogide ettepanekul on muuseum hakanud korraldama nn. muuseumipäevi. Muuseumipäeva raames antakse õpilastele 3—4 tunni jooksul ettekujutus kunstimuuseumist kui kunsti säilitamise ja populariseerimise asutusest.

Kogu muuseumi massilist kultuuritööd kannab ühe põhiteljena eesmärk äratada ja kasvatada sügavat ning laialdast huvi kujutava kunsti vastu, kujundada töötajates vajadus regulaarselt külastada muuseumis korraldatavaid kunstinäitusi, nii nagu ei jäeta külastamata teatrietendusi ja kontserte. Sellele tööle on hinnanguks aasta-aastalt

kasvav statsionaari külastatavus, mis 1950. aastaga võrreldes on kasvanud 6-kordseks ja on viimastel aastatel ületanud 30 000 inimest.

Muuseumi kollektiivi teaduslik uurimistöö on seotud peamiselt personaalnäituste teadusliku läbitöötamisega ja näituste kataloogide koostamisega. Jooksva tööna toimub Eesti NSV Kultuuriministeeriumi poolt kunstikogude täiendamiseks üleantud teoste arvelevõtmine ja teaduslik töötlemine. Monograafilises plaanis on uuritud maalikunstnike J. Köleri, P. Raua ja A. Laikmaa, skulptorite A. Weizenbergi ja A. Adamsoni loomingulist pärandit ning tegevust. Palju uusi väärtuslikke andmeid nende loomingu kohta on saadud Leningradi arhiividest, ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelisest Kirjandusmuuseumist ja Riiklikust Ajaloo Keskarhiivist. Erakogudest on avastatud seni tundmata töid. Muuseumis tehtava teadusliku uurimistöö laialdaseks tutvustamiseks ilmus 1958. aastal kirjastuse «Iskusstvo» väljaandena vanema teadusliku töötaja V. Hinnovi lühimonograafia «Paul Raud» ja kirjastuse «Eesti NSV Kunst» toimetusel 1959. aastal vanema teadusliku töötaja T. Nurga monograafia «Amandus Adamson». Uurimisandmeid A. Weizenbergi ja A. Laikmaa loomingu ning tegevuse kohta on publitseeritud ajakirjanduses. 1960. aasta kevadel avati Taeblas A. Laikmaa Majamuuseumis kunstniku elu ja loomingut tutvustav ekspositsioon. Muuseumi väljaannetena on ilmunud 18 kataloogi ja 20 illustreeritud autorilehte.

Väikesest kunstikogust on Tartu Riiklik Kunstimuuseum nõukogude võimu aastatel kasvanud asutuseks, millel on kindel koht ülikoolilinna kultuurielus.

Tartu Riiklik Kunstimuuseum seab oma edasises töös ülesandeks kõigili sammu pidada seitseaastaku hoogsast rütmist kantud, üha kasvavaid nõudeid esitava tegelikkusega.

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA ZOOLOOGIA JA BOTAANIKA INSTITUUDI ZOOLOOGIAMUUSEUM

Aastal 1822 eraldati Tartu ülikooli looduslookabineti kogudest kõik zooloogilised ja paleontoloogilised esemed. Neist kujundati omaette kogu, mis anti üle samal aastal loodud zooloogiakabinetile. Zooloogiakabinet oli eelkäijaks praegusele Zooloogiamuuseumile ja tema asutamise aastat (1822) loetaksegi muuseumi algusaastaks.

Zooloogiakabineti kogude täiendamisele pööras selle direktor prof. Fr. Eschscholz erilist tähelepanu. Siia talletati enamik nendest zooloogilistest materjalidest, mis Fr. Eschscholz oli kogunud kuulsa vene meresõitja ja teadlase O. E. Kotzebue (1788—1846) kahe ümbermaailmareisi kestel, millest ta aastail 1803—1806 ja 1823—1826 osa võttis. Pärast umbes kümneaastast aktiivset tõusuperioodi toimus zooloogiakabineti tegevuses (materjalide soetamises ja korrastamises) mõningane tagasiminek, mida tingisid 1829. aasta tulekahju ja prof. Fr. Eschscholzi surm aastal 1831.

Erilisi teeneid suhteliselt väikese zooloogiakabineti kujundamisel

zooloogiamuuseumiks on prof. H. Asmussil, kes töötas algul zooloogiakabineti direktori abina, hiljem direktorina (1857—1859). Tema algatusel määrati ja seati täielikult korda kõik olemasolevad kogud ning monteeriti palju uusi eksponaate.

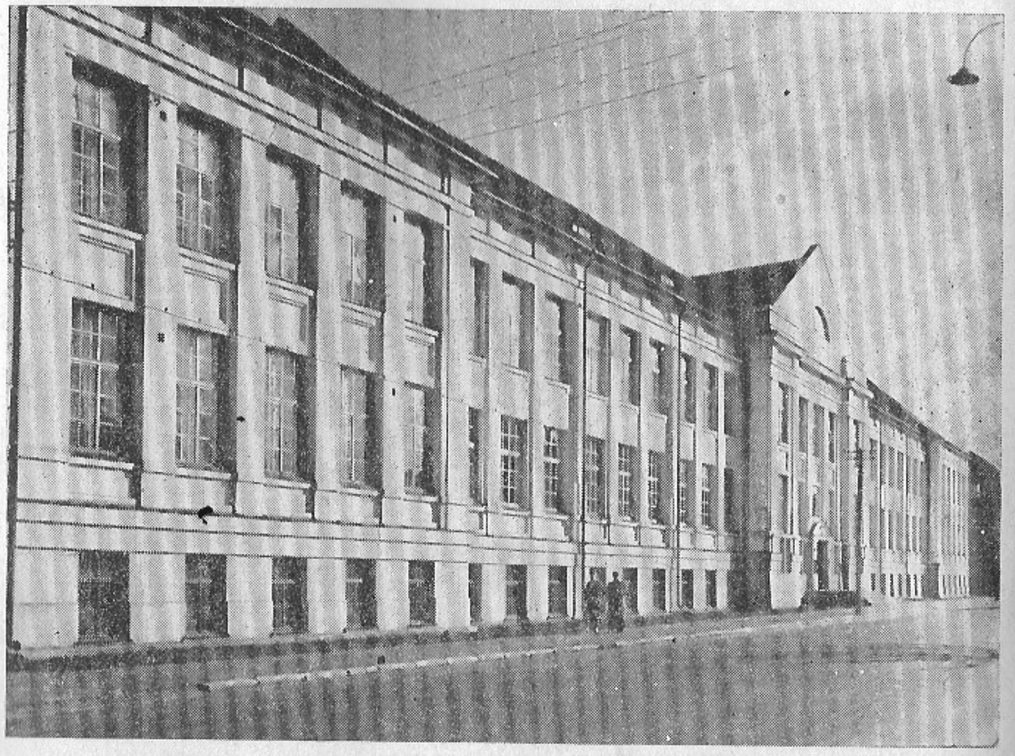

Tartu Riikliku Ülikooli hoone Vanemuise t. 46, kus asub Zooloogiamuuseum.
K. Orase foto.

Kuni Esimese maailmasõjani täiendati pidevalt zooloogiamuuseumi kogusid, mis oma laadilt olid küll peamiselt õppekogud, kuid soodustasid siiski mõnel määral ka teaduslikku tööd ja teaduse populariseerimist.

Aastail 1916—1917 evakueeriti muuseum koos ülikooli teiste asutustega Voroneži.

Praeguse Zooloogiamuuseumi ekspositsioon ja kogud on põhiliselt kujundatud pärast 1920. aastat, sest enne Esimest maailmasõda fondides olnud ligi 18 000 esemest säilis 1920. aastaks ainult umbes 1000 eset. Alates 1920. aastast juhtisid muuseumi tööd Tartu ülikooli

professorid J. Piiper ja H. Riikoja. Koos konservaator M. Härmsi, preparaator M. Leppiku ja rea teiste kaastöötajatega suutsid nad suhteliselt lühikese ajaga taastada ja tunduvalt täiendada Zooloogiamuuseumi ekspositsiooni. Aastal 1941 oli muuseumi kogudes umbes 10 000 eset.

Tunduvat kahju tekitas muuseumile sõjategevus. Põles ära abihoone sinna paigutatud märgpreparaatidega, muuseumi saalis lõhkenud mürsk purustas hulga eksponaate, osa väljapanekuid riknes halbade säilitustingimuste tõttu.

Aastal 1947 anti muuseum Tartu Riikliku Ülikooli alluvusest üle Eesti NSV Teaduste Akadeemia Zooloogia ja Botaanika Instituudi alluvusse.

Sõjajärgsel perioodil pöörati esialgu peamist tähelepanu fondide korrastamisele ja täiendamisele, kuna ekspositsioon jäi peaaegu aastakümneks samasugusesse olukorda nagu enne sõda.

Suuremat tähelepanu hakati ekspositsiooni korrastamisele ja uuendamisele pühendama 1957. aastast alates, kui seoses instituudi kaadri kasvuga sai võimalikuks suunata muuseumi teaduslikke töötajaid ja abitööjõude.

Käesoleval ajal asub muuseum ruumides, kuhu ta kolis juba aastail 1919—1920. Peale kolme valgusküllase ekspositsioonisaali (põrandapinnaga 900 m²) kuulub muuseumile samas hoones veel 60 m² põrandapinnaga fondide ruum ja üks tööruum. Et muuseum on Zoloogia ja Botaanika Instituudi zooloogia sektori koostisosa, kuuluvad siia peale ekspositsioonikogude veel ka teaduslikud fondkogud ning võrduskogud, mis säilitatavate nahkade arvult esimesi paljukordselt ületavad. Nii on väljapanekute hulgas umbes 4100 eksponaati, kogudes aga ligi 50 000 eset.

Ühest küljest on muuseumi põhiülesandeks vastavate uurimistööde käigus kogutud materjalide talletamine, säilitamine, läbitöötamine ning uurijatele kättesaadavaks tegemine; teisest küljest — kaasaja teaduse tasemele vastav loodusteaduslik ja ateistlik propaganda muuseumi kogude baasil. Viimast külge tuleb eriti rõhutada. On ju muuseum kogu vabariigis kahtlemata kõige rikkalikuma faktilise ja näitliku materjaliga asutusi ning omab häid eeldusi materialistlik-ateistliku kasvatustöö edukaks teostamiseks laiades hulkades.

Zooloogiamuuseumis säilitatavad **fondkogud** on väga rikkalikud. Fauna-ajaloolisest seisukohast on neil kogudel erakordne tähtsus: möödunud sajandeil trükis avaldatud faunanimestikel on ainult poolik väärtus, kui pole säilinud tõendusmaterjali, s. t. muuseumi fondkogudesse talletatud nahku.

Selgrootute osakonnas on kahtlemata üheks väärtusli-

kumaks Tallinna omaaegse reaalkooli õpetaja W. Peterseni liblikakogu, mis sisaldab Eesti liblikate kõrval rohkesti liblikaid kogu palearktilisest regioonist ja ka Lõuna-Ameerikast. Alates 1884. aastast kogus W. Petersen ise liblikaid Šveitsist, Alpidest, Uraalidest, Itaaliast, Saksamaalt, Kesk-Aasiast, Kolumbiast ja mujalt. Kogus leiduvad kõigi W. Peterseni poolt kirjeldatud uute liblikaliikide tüüpeksemplarid. Selle kogu alusel on ta ühtlasi kirjutanud oma laialt tuntud kaheköitelise teose «Lepidopteren-Fauna von Estland» («Eesti liblikate fauna»), mis ilmus 1924. a. Kogu sisaldab hulgaliselt ka vahetuse korras saadud liblikaid. Võrdlusmaterjalina on W. Peterseni kogul hindamatu väärtus kõigile Eesti ala liblikatega tegelevatele lepidopteroloogidele.

Selgrootute osakonnas säilitatakse veel asjaarmastaja-entomoloogi F. Hoyningen-Huene ja Kohtla-Järve õlivabriku omaaegse inseneri D. Kuskowi liblikakogusid. Esimene nendest sisaldab rohkesti ka Kesk-Euroopa liblikaid.

Möödunud sajandi keskpaigast pärinev Tartu ülikooli zooloogiakateedri juhataja professor G. Flori nokaliste kogu oli omal ajal ainulaadne regionaalne kogu terves maailmas. Selle kogu alusel on kirjutatud ka G. Flori kaheköiteline monograafia «Die Rhynchoten Livlands» («Liivimaa nokalised»), mis ilmus aastail 1860—1861. Kogus on säilinud enamik G. Flori poolt kirjeldatud uute liikide tüüpeksemplare. Praegu revideeritakse seda kogu tänapäeva süstemaatika seisukohalt.

Muuseumi fondkogudesse on üle antud ka endised Loodusuurijate Seltsi ja Tallinna Provintsiaalmuuseumi zooloogilised kollektsioonid Eesti ala kohta (liblikad, kiletiivalised, kahetiivalised).

Uuematest entomoloogilistest kogudest on ulatuslikum Eesti mardikate kogu, kus on esindatud peaaegu kõik Eesti alal tuntud liigid (umbes 2700 liiki).

Limuste regionaalseist kogudest on väärtuslikum Jõelähtme omaaegse arsti C. Krauspi kollektsioon, millesse kuuluvad esindajad kõigist seni Eestis leitud limuste liikidest (üle 130 liigi). Muuseumis on liigirikas kollektsioon troopilistest limustest, mis on kogutud mitmete isikute poolt. Sellesse kuuluvad ka muuseumi omaaegse konservaatori M. Härmsi poolt Pärsia lahe kallastelt kaasatoodud limused.

Selgroogsete osakonnas väärib esiletõstmist kunagise Tallinna kaupmehe O. Kochi poolt mitmest kollektsioonist moodustatud ooloogiline (linnumunade) kogu, mis sisaldab üle 800 kurna. Selles kogus säilitatakse peale O. Kochi enda kollektsiooni veel möödunud sajandi teisel poolel asjaarmastajate-ooloogide W. Stackelbergi poolt Matsalu lahelt ja J. Gerneti poolt Loode-Eestist kogutud munakurnasid. Lisaks sellele leidub kogus vahetuse teel saadud munakurnasid kogu palearktilisest regioonist (muu seas ka Kreekast, Egiptusest, Bulgaariast jm.).

Muuseumi fondides on säilinud ka osa ühe väljapaistvama vene ornitoloogi S. A. Buturlini linnunahkadekogust (umbes 800 linnunahka).

Aastal 1922 pani konservaator M. Härms aluse pidevalt täiendatavale linnunahkade kogule. Praegu on selles regionaalses kogus umbes 5400 nahka.

Selgroogsete osakonna fondides säilitatakse ka imetajate vana kogu (soetatud enamikus E. Reinwaldti, J. Lepiksaare ja M. Leppiku poolt, umbes 300 nahka) ja imetajate põhikogu, mis rajati aastal 1947. Käesoleval ajal kuulub imetajate põhikogusse üle tuhande naha.

Peale kaasaegse fauna esindajate kuuluvad fondkogudesse veel ka paleozooloogilised ja võrdlevosteoloogilised (luude) kogud, milledes säilitatakse kokku üle 10 000 luu, kolju ja skeletiosa.

Zooloogiamuuseumi **eksositsioon** on esitatud kolmes suures saalis. Esimeses saalis on välja pandud selgrootud, alamad selgroogsed ja üldistavad materjalid teemadena «Võrdlev morfoloogia» ja «Darvinismi küsimusi», teises saalis on eksponeeritud imetajad ja kolmandas linnud.

Esimese saali ekspositsioon algab teemaga «Selgrootute loomade süstemaatiline ülevaade». Välja on pandud selgrootute sugupuud kujutav värviline tabel, millel on skemaatiliselt näidatud suuremate süstemaatiliste üksuste (hõimkondade, klasside) põlvnemine ja omavaheline sugulus.

Ainuraksete ekspositsioonis on rida (kuni 3000-kordse suurendusega) mudeleid ja fotosid imepäraselt sümmeetriliste ning kaunite juurjalgsete kodadest. Joonistel on näidatud malaariaplasmoodiumi arenemist ning malaariasääse ja ohtlikku veistehaigust babesielloosi tekitava ainurakse elutsüklit.

Käsnade hõimkonna esindajaist on ilusaim Filipiinide ümbruse meredes elava kuni 40 sm pikkuse veenuse korvi skelett, mida võib võrrelda väga peene hõbefiligraaniga.

Ainuõõssetest on tuntuimad korallid. Nendest on eksponeeritud peale ehtsate koralliskelettide ka paarkümmend looduslike korallide värvikirevust edasiandvat mudelit.

Usside rühma kuuluvaist selgrootuist on välja pandud rida lamedusse, milledest tuntuimad on paelussid ja imiussid. Viimaste esindaja maksa-kakssuulase arenemistsükkel on kujutatud eri joonisel. Ekspositsioonis on veel ümarussid, kidakärssed ja rõngasussid (kuhu kuuluvad ka vihmaussid ja kaanid).

Eriti rikkalikud on väljapanekud limustest, õigemini — kõhtjalgsete ja karpide kodadest, mis paljudel, eriti troopilistel liikidel, on väga vormirikkad ja värvikirevad. Eraldi stendidel on eksponeeritud Eesti limused; väiksematest esindajatest on valmistatud ka suurendatud fotod. Suur stend pealkirjaga «Limuste kasutamisest ja nende majanduslikust tähtsusest» on varustatud selgitavate tekstide, jooniste ja diagrammidega. Siin on esitatud ka Eesti piirides leiduva ebapärlikarbi koda ja selle limuseliigi poolt toodetud pärlite näidised.

Kõige kõrgemal arenemistasemel selgrootutest on okasnahksed, kelledest on eksponeeritud viieharulise tähe kujulised meritähed, pikkade peente haarmetega madutähed, merepõhja kinnitunult elavad meriliiliad, väga erineva suuruse ning kujuga okastega varustatud kerakujulised merisiilikud ja nõrgalt arenenud skeletiga kotjad meripurad.

Kõige suurem selgrootute hõimkond on lülijalgsed, keda tuntakse üle 800 000 liigi. Muuseumis on välja pandud lülijalgsete kõigi klasside esindajad, kusjuures erilist tähelepanu on pööratud Eesti lülijalgsete fauna tutvustamisele. Eri ekspositsioon on vähkidest. Kõrvuti Eestis leiduvate jõevähkide, villkäpp-krabide, kilbikute ja teiste liikidega on esitatud ka kuni 8 kg raskuseks kasvav langust ja Euroopa merede rannavete vähk homaar.

Ämblikulaadseist pakuvad kõige enam huvi mürgiastlaga varustatud skorpionid, kelledest on eksponeeritud mitukümmend liiki, samuti ämblikud ja lestad. Raske haiguse — entsefaliidi — ülekandjaks loomadelt inimesele on metspuuk, kelle arenemistsüklit selgitab vastav skeem.

Putukate klassi rohkearvulised seltsid on esindatud väga rikkalikult. Eriti väärivad tähelepanu liblikate kollektsioonid, kus on rohkesti ka troopikamaade värvikirevaid ja suuri vorme. Eri stendidele on asetatud Eesti suurliblikad, mis märksa hõlbustab nende tundmaõppimist.

A l a m a t e s t s e l g r o o g s e t e s t on muuseumis eksponeeritud sõõrsuused, kalad, kahepaiksed ja roomajad.

Kalad on eksponeeritud kaavikutena ja märgpreparaatidena. Eesti kaladest on tähelepanuväärsem harva meie vetesse ilmuva ligi 3 meetri pikkuse tuura kaavik.

Et kahepaiksete preparaadid hävisid sõjapäevil, on praegu neist muuseumis ainult vähesed liigid. Rikkalikum on roomajate ehk reptiilide ekspositsioon. Eri kapis on välja pandud kilpkonnalised, alates suurtest troopikavormidest ja lõpetades väikeste stepikilpkonnade ning sookilpkonnadega. Viimaste esindajad on vastavates terraariumides ka elusaina. Sisalikud ja maod on eksponeeritud enamikus märgpreparaatidena, kaavikuid on tehtud ainult Kirgiisia ja Kaspia ekspeditsioonilt 1957. ja 1958. aastal kaasatoodud materjalidest. On esitatud Nõu-

kogude Liidu üks mürgisemaid madusid — gürsa, üle poolteise meetri pikkune kollakõht-nastik jt. Zoogeograafilised kaardid annavad ülevaate roomajate eri seltside levikust.

Esimese saali ülejäänud ekspositsioonid — teemad «Võrdlev morfoloogia» ja «Darvinismi küsimusi» — on üldistavad, kogu süstemaatilist osa kokkuvõtvad ja seetõttu tuleb neid vaadata alles pärast teise ning kolmanda saali külastamist.

Teema «V õ r d l e v m o r f o l o o g i a» hõlmab materjale, mis aitavad mõista loomariigi evolutsiooni (eri loomarühmade elundite ja elundkondade võrdlus, konvergents, adaptatsioonid jne.).

Teema «D a r v i n i s m i k ü s i m u s i» tutvustab kuulsa inglise loodusteadlase Ch. Darwini evolutsiooniõpetuse põhiseisukohti.

Teise saali ekspositsioon hõlmab kaht teemat — «Imetajate süstemaatiline ülevaade» ja «Eesti imetajad».

I m e t a j a t e s ü s t e m a a t i l i n e ü l e v a a d e algab imetajate klassi sugupuuga, mis annab vaatajale ettekujutuse selle klassi evolutsioonist ja eri seltside omavahelisest sugulusest. Peale selle on iga seltsi tutvustavas ekspositsioonis esitatud vastav sugupuu, millel on näha sugukondade omavahelised suhted.

Kõige madalamal arenguastmel olevateks on munejad imetajad, kellede esindajate — nokkloома ja sipelgasiili — kaavikud on eksponeeritud. Kukkurloomalistest on peale laialt tuntud kängurute esindatud veel terve rida vähem tuntud liike, nagu kukkurrott, opossum, kukkurkärp, kukkurmäger, lendkukkurlane jt. Pärisimetajate ekspositsioon algab putuktoidulistega. Kõrvuti Eestis esinevate karihiirte, muti ja siiliga on siin välja pandud ameerika mutt, väärtuslik karusloom piisammutt, stepis laialt levinud kõrvuksiil koos pesakonnaga jt. Käsitiivalistest on eksponeeritud rida troopikaliikide esindajaid — suured lendkoerad ja nahkhiirlased. Näriliste liigirikka seltsi esindajad võtavad enda alla kaks kappi. Siin on väikesel imiteeritud maastikulapil uru juures püsti seisev suslik, stepis elav ümiseja, veekogude paisutajana tuntud kobras, siidja karvastikuga lendorav, tuntud põllukahjur hamster ja paljude väiksemate liikide esindajad — lemmingud, hiired, rotid jt.

Väga omapärasteks vormideks imetajate hulgas on napihambulised ja soomusloomalised. Osal neist kaitseb keha nagu roomajailgi soomusrüü, mille ulatus ja «kude» on eri liikidel erilaadne. Vööloomlastel näiteks asuvad soomuskilbised üksteise kõrvale lükitud soomusvööna, soomusloomalistel aga kuusekäbi soomuste laadselt. Napihambuliste hulka kuuluvaist Lõuna-Ameerikas elavaist laiskloomadest on eksponeeritud kolme liigi esindajad.

Arvukate kiskjate kaavikute hulgas torkab silma suur dioraam

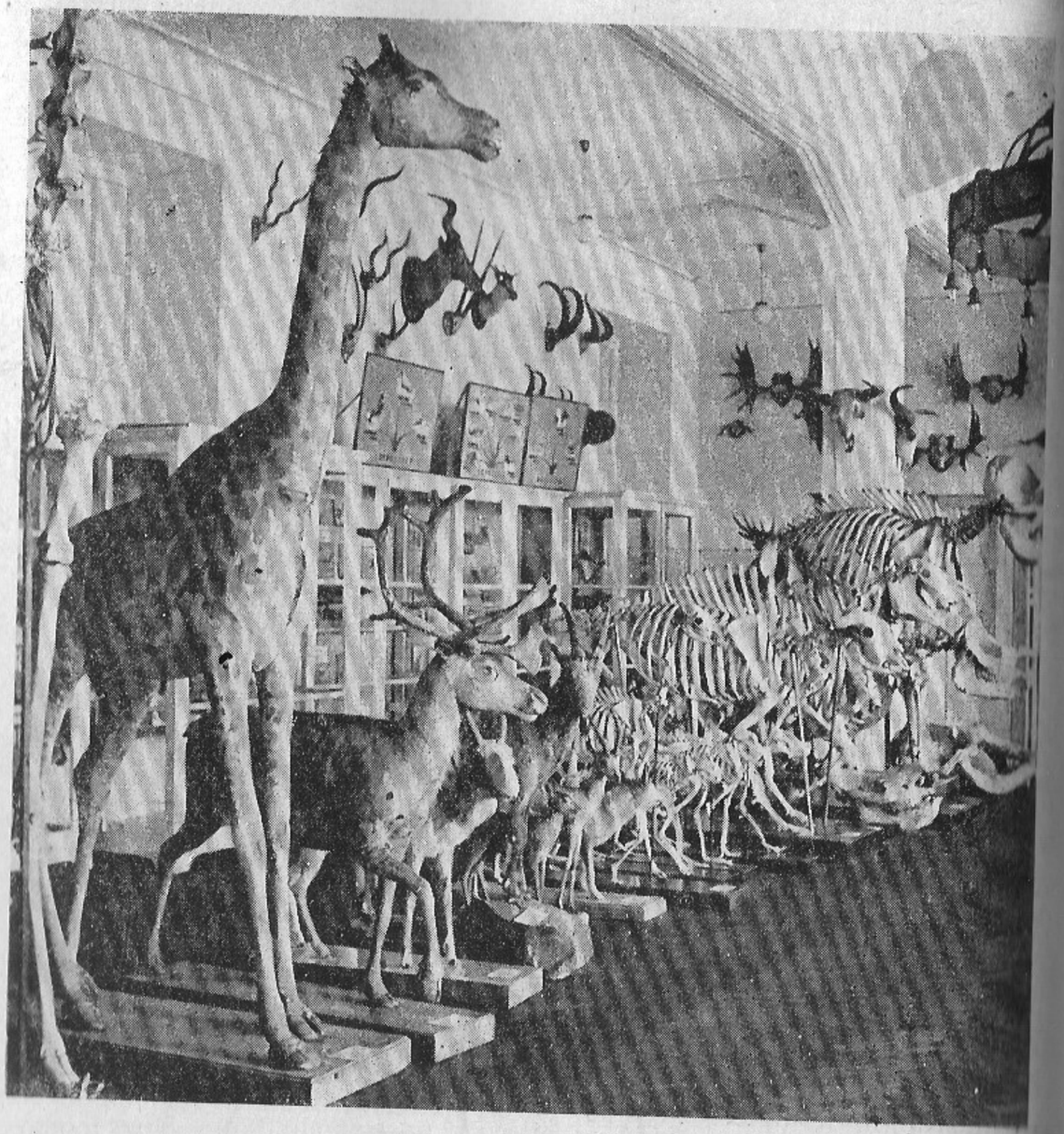

Vaade ekspositsioonile.

K. Orase foto.

«Lumileopard murtud kaljukitsega». Dingo, huulkaru. pesukaru, vinukloom, mungo, manulkassi ja paljude teiste kaavikud annavad ülevaate kiskjaliste seltsi vormirohkusest. Evolutsiooniliselt kiskjalistega väga lähedalt seotud rühma — loivaliste — esindajaist on eksponeeritud atlandi morsk (skelett). Vaalalistest on ainult üksikud eksponaadid — kääbusvaala ja narvali skelett ning ka meie rannavetes esinev pringel.

Imetajate süstemaatilise ülevaate lõpetavad sõraliste ja esikloomaliste eksponaadid. Viimaste hulgas köidab tähelepanu šimpansi väga loomutruu kaavik.

E e s t i i m e t a j a t e ekspositsioonis on välja pandud peaaegu kõigi siinsete imetajate kaavikud. Puuduvad ainult väga haruldased eksikülalised — vaalad — ja üks liik nahkhiiri. Meie pisiimetajaist on nahkhiired ja hiired esindatud eri stendidele monteeritud nahkadena. Suuremaist imetajaist on vastava maastiku taustal eksponeeritud paar Eestisse introdutseeritud kährikkoera, kivil lebav hallhüljes, metssiga ja suure dioraamina «Hundid ründamas põtra». Vanameister M. Leppiku valmistatud kunstipäraste kaavikutena on muuseumis esindatud ka meie metsade «kuningas» karu, nüüd üliharuldaseks jäänud hirv ja teised imetajad. Ekspositsioon lõpeb suure kaardiga, millel on kujutatud tuntumate imetajate levik Nõukogude Eestis.

Kolmas, nn. lindude saal tutvustab nelja teemat: «Eesti linnud», «Lindude ökoloogia», «Lindude geograafiline levik» ja «Lindude süstemaatiline ülevaade». Selles saalis on ligi tuhat eksponaati.

E e s t i l i n d u d e s t on välja pandud peaaegu kõigi liikide esindajad. Siin säilitatakse ka eksikülaliste — raisakotka, suurtrapi, suula jt. unikaalseid topiseid. Erilist huvi pakuvad biogrupid ja dioraamid «Tedremäng», «Raisakotkas», «Haigrud ja hüüp roostikus», «Hahk pesa juures» ja «Kajakad». Sellised ekspositsioonid, kus loomad on esitatud neile iseloomuliku maastiku taustal, neile omase tegevuse juures, võimaldavad näidata loomade seost miljööga, rõhutada nende kohanemist elutingimustega.

L i n d u d e ö k o l o o g i a t tutvustavas ekspositsioonis on esitatud rea linnuliikide pesad, munakurnad ja pesapojad ning teatavaile maastikutüüpidele iseloomulikud linnuliigid. Rühmiti on välja pandud puistu-, avamaastiku- ja veelinnud, poolveelise eluviisiga linnud ja õhulinnud. Selliselt grupeerituna paistab eriti silma lindude kohastumine vastavate elupaikade tingimustega.

Teema «L i n d u d e g e o g r a a f i l i n e l e v i k» annab hea ülevaate põhilistest zoogeograafilistest valdkondadest ja nendele tüüpilistest linnuliikidest. Küllaltki rikkalikult on esindatud Austraalia, Neotroopilise (Lõuna-Ameerika) ja Etioopia (Aafrika) valdkonna linnus-

tik: kõrvuti kääbuslike koolibritega näeme siin aafrika jaanalindu, värvikirevaid papagoisid, austraalia kannelsaba, uus-meremaa lennuvõimetut kiivit ja paljusid teisi linde.

Lindude süstemaatiline ülevaade tutvustab tähtsamate linnuseltside esindajaid. Enamikus on see osakond koostatud Eesti NSV faunale mitteomaseist liikidest.

Kuigi muuseum on oma suuruselt ja kogude rikkuselt Nõukogude Liidu zooloogiamuuseumide hulgas neljandal kohal, on ta ekspositsioonis praegusel kujul veel küllalt lünki. Eriti torkab silma tundra-, taiga-, stepi-, kõrbe- ja mäestikufauna paljude tüüpiliste esindajate puudumine. Viimastel aastatel on asutud selle lünga plaanipärasele täitmisele.

Et saada kaavikute valmistamiseks vajalikke kvaliteetseid nahku, korraldab muuseum ekspeditsioone NSV Liidu mitmesugustesse maastikuvööndites.

Esimene ekspeditsioon tehti 1957. aasta aprillis-mais Nõukogude Kirgiisiasse. Kirgiisi NSV Teaduste Akadeemia Zooloogia ja Parasitoloogia Instituudi kaasabil ekskureeriti ning koguti imetajaid ja linde selle vabariigi mitmetes osades: Kasahhi NSV piiriäärsetes steppides, Frunze linna lähedases mäestikus, Issõk-Kuli järve piirkonnas, kivikõrbes ja Terskei-Alatau ning Kungei-Alatau mäeahelikes. Mitmeid materjale hangiti ka Frunze zoobaasi kaudu. Kokku saadi ekspeditsiooniit ligi 150 eksemplari kahepaikseid, roomajaid, linde ja imetajaid. Elusekspонaatidena toodi kaasa madusisalikke ja stepikilpkonni.

Aastal 1958 korraldati ekspeditsioon Volga- ja Kaspia-äärsetesse steppidesse ning Volga delta äärealale. Samadel eesmärkidel korraldati 1959. aastal ekspeditsioon Altaisse, Teletski järve piirkonda. 1960. aastal võeti osa Eesti NSV noorte teadlaste kompleksekspeditsioonist Kamtšatkale. Koguti kahepaikseid, roomajaid, linde ja imetajaid (osalt elusana) kokku üle 300 isendi ning suurel hulgal entomoloogilist materjali.

Peale ekspositsiooni ja kogude täiendamise vennasvabariikidest hangitud materjalidega on jätkatud ka Eesti fauna ekspositsiooni täiendamist ja ümberkujundamist. Suurematest viimasel ajal valminud dioraamidest võib mainida järgmisi: «Tedremäng», «Raisakotkas», «Hõbekajakad rabal», «Kährikkoerad», «Metssiga», «Hundid ründamas põtra», «Hallhüljes», «Rebase pesakond» ja «Eesti limused».

Muuseumi külastajate arv on järjekindlalt suurenenud, ulatudes viimasel ajal üle 18 000 aastas. Eriti rohkesti külastavad muuseumi mitmesugused ekskursioonid meie vabariigist ja vennasvabariikidest: aastal 1959 registreeriti 453 ekskursiooni umbes 7000 osavõtjaga.

Muuseum on õppebaasiks Eesti Põllumajanduse Akadeemia Metsandusteaduskonna ja Tartu Riikliku Ülikooli Matemaatika-Loodusteaduskonna üliõpilastele, samuti paljudele Tartu ja selle ümbruse keskkoolidele.

Alates 1956. aastast on Zooloogiamuuseumis ja selle baasil organiseeritud rida loenguid ning loengute seeriaid ateistlikel, populaarteaduslikel ja jahinduslikel teemadel.

Käesoleval ajal on muuseumi perspektiivid märksa avardunud. Kvalifitseeritud tehnilise tööjõu (preparaatori ja kunstniku) olemasolu, uue materjali pidev laekumine, järjest tihenev side meie vabariigi loodusesõpradega ja vennasvabariikide vastavate asutustega teeb võimalikuks muuseumi kogude pideva täiendamise, olemasolevate lünkade kiire kaotamise ja ekspositsiooni ümberkorraldamise vastavalt kaasaja nõuetele.

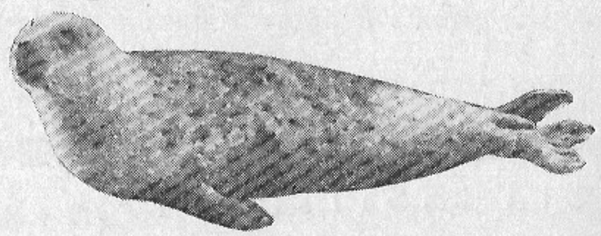

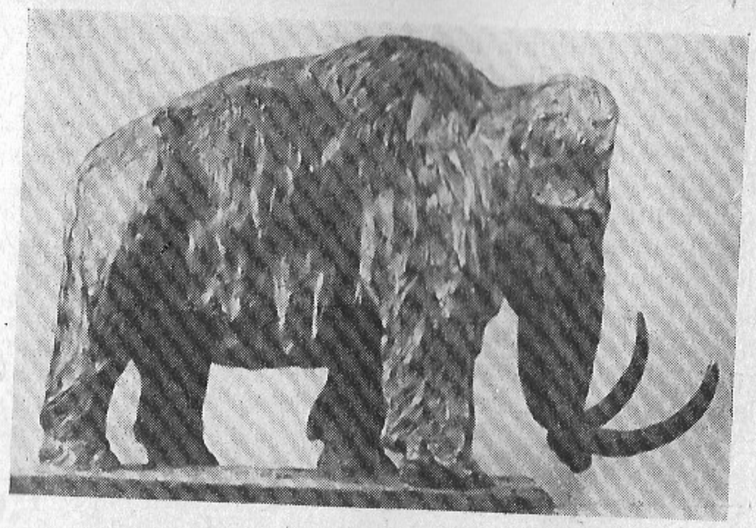

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA GEOLOOGIA INSTITUUDI GEOLOOGIAMUUSEUM

Tartus asuv Eesti NSV Teaduste Akadeemia Geoloogia Instituudi Geoloogiamuuseum oma ulatusliku ekspositsiooni ja fondidega on meie vabariigis tehtava geoloogilise ja paleontoloogilise uurimistöö baasiks. Muuseumi fondid on vajalikuks uurimismaterjaliks niihästi meie vabariigi geoloogidele kui ka paljudele teistele teadlastele kogu Nõukogude Liidus. Ekspositsiooni kaudu aga tutvustatakse muuseumi külastajaid maakoore ehituse, koostise ja arenemislooga. Muuseumi ekspositsiooni kasutab ka Tartu Riiklik Ülikool peamiselt just erialase kaadri — geoloogide — väljaõpetamisel.

Geoloogiamuuseumi kujunemine on vahetult seotud Tartu ülikooliga. Esimesed mineraalid ja kivistised muretseti ülikoolile aastal 1802 asutatud looduslookabineti poolt õppeotstarbeks. Aastail 1804—1813 korraldas ning täiendas neid kogusid E. Ulprecht, kes looduslookabineti inspektorina tundis erilist huvi geoloogia vastu.

Iseseisev mineraloogiakabinet, kuhu koondati mineraloogilised ja

osalt ka paleontoloogilised esemed (kivistised), moodustati ülikoolis aastal 1820. Seda aastat tuleks lugeda ka geoloogimuuseumi asutamise aastaks. Sellest ajast alates hakati Tartu ülikoolis ette valmistama geolooge, suurenes geoloogilise uurimistöö maht ning täienesid pidevalt mitmesugused geoloogilised kogud. Mineraloogiakabineti esimeseks direktoriks oli prof. M. Engelhardt, kes seadis sisse selle kabineti ühes ruumis (ülikooli peahoones) õppeotstarbelise eksositsiooni.

Möödunud sajandi keskel töötasid Tartu ülikoolis lühemat aega mitmed kuulsad vene geoloogid, nagu prof. O. Abich, prof. G. Helmersen, akadeemik Fr. Schmidt jt., kes Venemaa kaugemate piirkondade geoloogia kõrval uurisid ka Baltimaade geoloogiat. Need teadlased aitasid kaasa muuseumi kogude täiendamisele.

Mineraloogiakabineti geoloogilised kogud suurenesid tunduvalt aastail 1854—1887, mil kabineti direktoriks oli prof. C. Grewingk. Viimase teeneks on ka Geoloogiamuuseumi meteoriitide kogu rajamine. Kui aastal 1854 olid muuseumis ainult üksikud meteoriidid, siis aastal 1882 ulatus nende arv juba 140-ni.

Meteoriitide, samuti mineraalide ja kivimite kogu täienes tunduvalt aastail 1892—1902, mil mineraloogiakabineti direktoriks oli väljapaistev vene teadlane akadeemik F. Loewinson-Lessing.

Aastal 1896 avati Tartu ülikoolis mineraloogiakabineti kõrval veel geoloogiakabinet, kuhu anti üle paleontoloogilised ja stratigraafilised kogud. Siia koonduski nüüd paleontoloogiline ja stratigraafiline uurimistöö, mille esimeseks viljelejaks oli prof. N. I. Andrussov. Viimane oli aastail 1896—1904 geoloogiakabineti direktoriks. Nii prof. N. I. Andrussov kui ka tema järeltulija G. M. Mihhailovski (geoloogiakabineti direktor aastail 1905—1912) uuris Venemaa Euroopa-osa lõunapiirkondade uusaegkonna setete paleontoloogiat ja stratigraafiat. Nende kogutud materjalid täiendasid muuseumi kogusid omapäraste kivististe ja kivimiproovidega.

Aastal 1919 kolisid mineraloogia- ja geoloogiakabinet uutesse ruumidesse Aia (praegu Vanemuise) tänavas. Siin oli muuseumi jaoks ette nähtud neli valgusküllast ruumi, mis võimaldasid ulatuslikult eksponeerida mitmesuguseid kogusid ning tutvustada neid ka elanikkonna laiematele hulkadele. Suuri teeneid muuseumi ümberkorraldamisel on esimesel eestlasest geoloogiaprofessoril H. Bekkeril, kes kujundas väljapanekud ka Eesti geoloogia kohta. Prof. H. Bekker alustas Eesti maa-ala süstemaatilist geoloogilist uurimist, mida pärast tema varajast surma (aastal 1925) jätkasid professorid A. Luha, A. Öpik ja K. Orviku. Aastail 1930—1944 oli geoloogiakabineti ja muuseumi direktoriks A. Öpik, kes eriti laialdaselt uuris Eesti kambriumi ja ordoviitsiumi setete loomastikku ning stratigraafiat. Nende

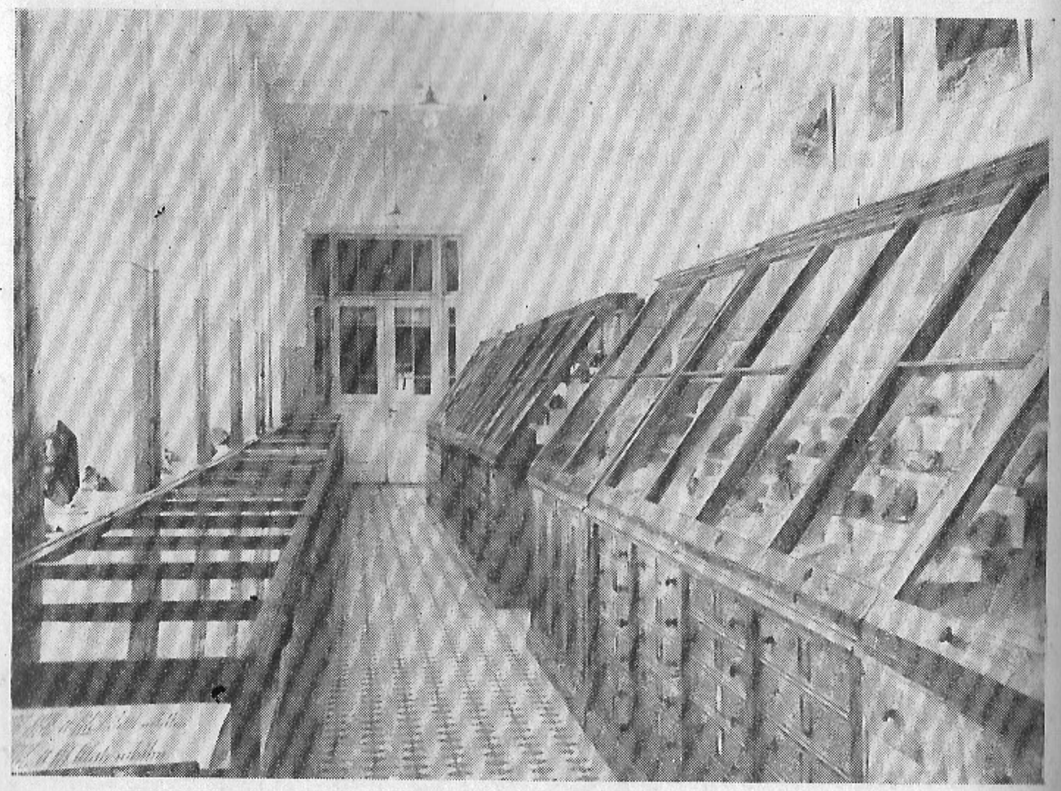

Vaade muuseumi esimesele saalile.

E. Rähni foto.

uurimistööde tõttu täienesid muuseumi kogud uute paleontoloogiliste materjalidega, kusjuures loodi ka ulatuslik kivististe originaalide kogu.

Seoses Eesti NSV Teaduste Akadeemia loomisega viidi muuseum 1946. aastal Tartu Riikliku Ülikooli alluvusest Teaduste Akadeemia Geoloogia Instituudi alluvusse. Sellest ajast alates on muuseumi kogude korrastamisest ja täiendamisest osa võtnud Geoloogia Instituudi geoloogiasektori töötajad eesotsas instituudi direktori akadeemik K. Orvikuga, samuti Tartu Riikliku Ülikooli Matemaatika-Loodusteaduskonna geoloogiaosakonna õppejõud.

Praegu on muuseumi **fondides** umbes 300 000 mitmesugust geoloogilist ja paleontoloogilist eset. Nendest umbes poole moodustavad Eesti ala kohta käivad materjalid. Viimastest suurem osa asub praegu Tallinnas Teaduste Akadeemia Geoloogia Instituudis, olles siin instituudi teaduslikele töötajaile otseseks uurimisobjektiks. Muuseumi fon-

dide põhjal teevad teaduslikku uurimistööd ka mitmed Tartu Riikliku Ülikooli õppejõud. Üha enam kasutavad muuseumi kogusid ka Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Geoloogia ja Maapõuevarade Kaitse Valitsuse töötajad.

Muuseumi **ekspositsioon,** mis on välja pandud neljas saalis, sisaldab ligikaudu 7500 mitmesugust eset. Ekspositsioon jaguneb üldkogudeks ja Eesti geoloogia kogudeks.

Üldkogude kaudu püütakse tutvustada maakoore koostist, ehitust ja arenemislugu, samuti elu arenemist maakeral. Üldkogude hulka kuuluvad mineraalide, kivimite, dünaamilise ehk füüsikalise geoloogia, ajaloolise geoloogia ja meteoriitide kogu.

Muuseumi mineraalide kogus on välja pandud üle tuhande eksponaadi umbes kolmesajast olulisemast mineraalist, millede kaudu saab ettekujutuse mineraalide mitmekesisusest ja rikkusest. See kollektsioon on antud kindlas süstemaatilises järjestuses, alates elementidena esinevatest mineraalidest ja lõpetades koostise poolest keeruka silikaatide rühmaga. Iga mineraali puhul on ära toodud ka selle koostis kas keemilise või struktuurivalemi kujul.

Elementidena esinevatest mineraalidest on eksponeeritud kuld, hõbe, plaatina, vask, väävel, grafiit jt. Sulfiide ehk väävliühendeid esindavate mineraalide rühmast on olulisemad galeniit (seatinaläik), sfaleriit (tsinkläik), kinaver (elavhõbedamaak), kuubiliste kristallidega püriit ja paljud teised. Haloidühenditest on tuntud mitmevärviliste kristallidega fluoriit ehk sulapagu ja mitmesugused soolad, nagu haliit (kivisool), kiseriit (mõrusool), sülviin jt.

Oksüüdide rühmast on eksponeeritud mitmed maakmineraalid, nagu kupriit (vasemaak), hematiit ja magnetiit kui olulisemad rauamaagid, rutiil (titaanimaak), kassiteriit (inglistinamaak) jt. Nendele lisanduvad suure kõvaduse ja ilusa värvi poolest tuntud alumiiniumiühendid korund, safiir ja rubiin. Hapnikuühendite hulka kuuluvad ka kvartsi rühma mineraalid, milledest muuseumis on häid väljapanekuid mäekristalli ja suitskvartsi kristallide ning kristallpesade, kaunivärvilise ametüsti ning värvirikaste, omapärase ehitusega jaspiste, opaalide ja ahhaatide näol.

Karbonaatide rühma väljapanekutest moodustavad valdava osa kaltsiit, tserussiit, kaunivärvilised marmorid, kuid ei puudu ka dolomiit, sideriit ehk rauapagu, sametroheline malahhiit ja teised mineraalid. Sulfaatide rühmas on olulisemad anhüdriit, kips, omapärase ehitusega värvirikas alabaster ja suhteliselt suure erikaaluga barüüt. Fosforiühenditest on arvukamalt eksponaate apatiitidest.

Suur arv keeruka ehituse ja keemilise koostisega mineraale kuulub silikaatide rühma. Paljud nendest, nagu pürokseenid, amfiboolid, vil-

gud ja päevakivid, on olulisemateks koostisosadeks maakoort moodustavates kivimites, kuid enamikul nendest, näiteks vilkudel, granaatidel, asbestil ja lasuriidil, on ka suur tööstuslik tähtsus.

Muuseumis on eksponeeritud veel väärismineraalide, radioaktiivsete mineraalide ja orgaaniliste ühendite kogu.

K i v i m i t e k o g u püüab anda ülevaadet maakoort moodustavatest kivimitüüpidest. Viimased jaotatakse kolme suurde rühma: magmalised ehk tardkivimid, settekivimid ja metamorfsed ehk moondekivimid. Kõige levinumad maakoores on tardkivimid, mis enamasti otseselt maapinnal ei avane, vaid on kaetud settekivimitega.

Tardkivimid jaotatakse rühmadesse mineraalse koostise ja struktuuri järgi. Seda jaotust on silmas peetud ka muuseumi väljapanekute juures. Kõigepealt on esitatud happelised kivimid mitmesuguste graniitide, rabakivide, pegmatiitide, kvartsporfüüride, lipariitide jt. näol. Keskmiste kivimite hulgas kohtame dioriite, porfüriite ja andesiite, aluseliste kivimite hulgas aga gabrosid ja diabaase. Nende kivimitüüpide kõrval on väljapanekuid ka harvemini esinevatest ultra-aluselistest (pürokseniit, duniit, pikriit) ning leeliselistest (nefeliinsüeniit, fonoliit) kivimitest.

Settekivimid on esindatud nii purdkivimitega (kruusad, liivad, liivakivid, savid, merglid) kui ka keemiliste ja organogeensete kivimitega (lubjakivid, dolomiidid, põlevkivi, turvas ja kivisüsi).

Moondekivimite väljapanekute hulgas on gneisid, kvartsiidid, konglomeraadid, mitmesugused kiltkivid, metamorfsed lubjakivid ja marmorid ning teised kivimid.

D ü n a a m i l i s e e h k f ü ü s i k a l i s e g e o l o o g i a k o g u tutvustab mitmesuguste kivimite, jooniste, fotode ja selgitavate tekstide abil neid jõude ja tegureid, mis kujundavad ning muudavad maakoore ilmet. Siin antakse ülevaade Maa siseehitusest ja tema sisejõudude poolt põhjustatud nähtustest (vulkaaniline tegevus ja maavärinad). Vulkaanilist tegevust iseloomustavad tardunud laava, vulkaaniliste pommide, basaltide, pimsskivide, obsidiaani ja teiste kivimite näidised. Eksponaadid tutvustavad ka Maa välisjõudude mõju, mis avaldub kivimite porsumises ning rabenemises ilmastikutingimuste ja vee toimel, samuti vooluvete, seisvate veekogude, põhjavete, jää ja tuule kulutavas ning kuhjavas tegevuses. Väljapanekute hulgas on mitmesuguseid murenenud, porsunud ja vee poolt lahustatud pindadega kivimeid, samuti põhjavetest settinud nõrg- ehk allikalupja. Huvitava kuju ja pealispinnaga on tuule poolt kulutatud kivimid. Mitmesuguste liivade, kruusade, savide, kiltade, lubjakivide jt. kivimite näol on esindatud vooluvees ja seisvates veekogudes settinud kivimid. Viimaste

kõrval ei puudu ka organismide poolt moodustatud turvas, kivisüsi ja rifflubjakivid.

A j a l o o l i s e g e o l o o g i a k o g u annab ülevaate Maa geoloogilisest minevikust ja elu arenemisest. Maakera geoloogiline arenemisjärk, mille kestus on ligikaudu 2100 miljonit aastat, jaotatakse viieks aegkonnaks: ürg- ehk arhailiseks, agu- ehk proterosoiliseks, vana- ehk paleosoiliseks, kesk- ehk mesosoiliseks ja uus- ehk kainosoiliseks aegkonnaks. Juba aguaegkonnas esines meredes arvukalt organisme vetikate, ainuraksete, usside ja teiste loomade näol, kuid kivististe leiud selle aegkonna setetest on haruldased, sest tugevate lubi- või ränikodadega loomad puudusid siis peaaegu täiesti. Muuseumi ajaloolise geoloogia kogus esindab aguaegkonda üksnes tõenäoliselt vetikate hulka kuuluva *Cryptozoon grabani* kivistis, mis on pärit Hiinast.

Väga rikkalikult leidub nii loomade kui ka taimede kivistunud jäänuseid vana-, kesk- ja uusaegkonna setetes. Vanaaegkonna kambriumiajastust pärinevad pimedad trilobiidid, mille jäljendeid võib leida tumepruunil või mustal kiltkivil. Ordoviitsiumi- ja siluriajastut tutvustavates väljapanekutes on trilobiitide kõrval arvukalt ka käsijalgsete, meriliiliate, korallide, sammalloomade, peajalgsete jt. loomarühmade kivistisi. Viimaseid kohtame ka vanaaegkonna noorematest ajastutest — devonist, karbonist ja permist pärinevate väljapanekute hulgas, kus nendele lisanduvad veel rüükalade, luukalade ja taimede kivistunud jäänused. Huvitavaid eksponaate on devoniajastu üksikkoralli *Calceola sandalina* kivistised. Viimane võis oma karika katta kaanega ning kaitsta sel teel pehmeid kehaosi. Karboniajastust pärinevate väljapanekute hulgas äratavad tähelepanu arvukate taimede (*Pecopteris, Sigillaria, Lepidodendron*) kivistunud lehed ja tüveosad. Selle ajastu meredes kasvasid väga suureks mõningate käsijalgsete (näiteks *Productus giganteus*) esindajad. Vanaaegkonna mere- ja maismaaloomadest ning taimestikust annavad ettekujutuse värvilised pildid, mis on paigutatud vastavaid ajastuid tutvustavate väljapanekute juurde.

Keskaegkonna triiase-, juura- ja kriidiajastu ekspositsioonis paistavad teiste kivististe kõrval silma suurte peajalgsete — ammoniitide — kivistised. Piltide abil saab ettekujutuse selles aegkonnas elanud hiiglasuurtest kahepaiksetest ja roomajatest, nagu *Mastodonsaurus, Brachiosaurus, Tylosaurus, Trachodon* ja *Tyrannosaurus*. Juuraajastul elanud ürglinnu *Archaeopteryx* pilt tutvustab vanimat teada olevat lindu, kes elas umbes 160 miljonit aastat tagasi. *Archaeopteryx* oli veel võrdlemisi vähe sarnane tänapäeva lindudega: ta esijäsemed (tiivad) olid varustatud küünistega ja lõualuud hammastega ning tal oli kahekümnest lülist koosneva skeletiga saba. Mõningatest keskaegkonna

roomajatest võib ettekujutuse saada nende luustike koopiate järgi, mis on paigutatud ekspositsioonisaali seintele.

Uusaegkonda käsitlevatest väljapanekutest kuulub valdav osa tertsiaariajastust pärinevate karpide ja tigude kivististele, millele lisanduvad vähilaadsete, kalade jt. loomade kivistised. Kvaternaari- ehk antropogeeniajastut iseloomustavates kogudes näeme ürginimese kivist tööriistu ja söestunud toidujäätmeid. Sellel ajastul elanud, kuid tänapäeval väljasurnud suurimetajatest (mammut, karvane ninasarvik, koopakaru ja hiiglahirv) on eksponeeritud rikkalik luude kollektsioon saali tagaosas asuvates kappides. Siin näeme ka nende loomade kaasaegsete — ürginimeste poolt koopa seintele tehtud jooniste koopiaid.

Geoloogiamuuseumi meteoriitide kogu on üks rikkalikumaid ja väärtuslikumaid Nõukogude Liidus. Siin on esindatud kõik meteoriitide tüübid enam kui 180 näidisega. Muuseumis on sellest kogust eksponeeritud 96 meteoriiti, nendest 33 raud-, 12 sega- ja 52 kivimeteoriiti. Eksponeeritud meteoriitide hulgas on tükike 1920. aastal Edela-Aafrikasse langenud Hoba meteoriidist, mis oma 60-tonnise kaaluga on suurim seni leitud meteoriit. Poleeritud pindade tõttu köidavad tähelepanu Carltoni, Brenhami, Mincy ja Henbury meteoriidid. Väljapanekute hulgas ei puudu ka killuke 1492. aastal Prantsusmaale langenud Ensisheimi meteoriidist, mis aheldati esialgu kiriku seina külge, et taevasse tagasi ei saaks pöörduda. On eksponeeritud ka mõned eksemplarid aastal 1868 langenud Pultuski meteoriitide saju meteoriitidest.

Omaette kollektsioonina on eksponeeritud möödunud sajandi teisel poolel Eestisse langenud Pilistvere, Tännasilma ja Kaande meteoriidid ning Saaremaalt ühest Kaali kuivjärvest (väiksemast meteoriidikraatrist) väljakaevamistel leitud meteoriidikillud, purustatud kivimid ja viimastesse sattunud maismaatigude kojad.

Eesti geoloogia kollektsioonid annavad ülevaate meie ala aluspõhja ja pinnakatte ehitusest ning liigestusest, samuti meil esinevatest kivististest, kivimitest, mineraalidest ja maavaradest. Näidised moodustavad stratigraafilise, kivististe, kivimite, rändkivide, mineraalide ja maavarade kogu.

Eesti NSV territooriumil katavad ürg- ja aguaegkonna magmalisi ja metamorfseid kivimeid 100—600 m paksuses vanaaegkonna kambriumi-, ordoviitsiumi-, siluri- ja devoniajastu settekivimid ehk aluspõhja kivimid. Viimaseid katavad omakorda suuremas või väiksemas paksuses peaaegu kõikjal uusaegkonna antropogeeniajastu setted ehk pinnakate. Nii vanaaegkonna settekivimite kui ka uusaegkonna setete iseloomust ja liigestusest ning nendes esinevatest loomade ja taimede kivististest annab ülevaate stratigraafiline kogu. Kivimid

ja kivistised on selles kogus rühmitatud kihistute või lademete kaupa, kusjuures iga stratigraafilise üksuse kohta on antud lühikesed seletused ja avamusala skeemid, samuti iseloomulike paljandite või pinnavormide fotod. Antropogeeniajastu setete iseloomust saab ettekujutuse arvukate kelmemonoliitide abil.

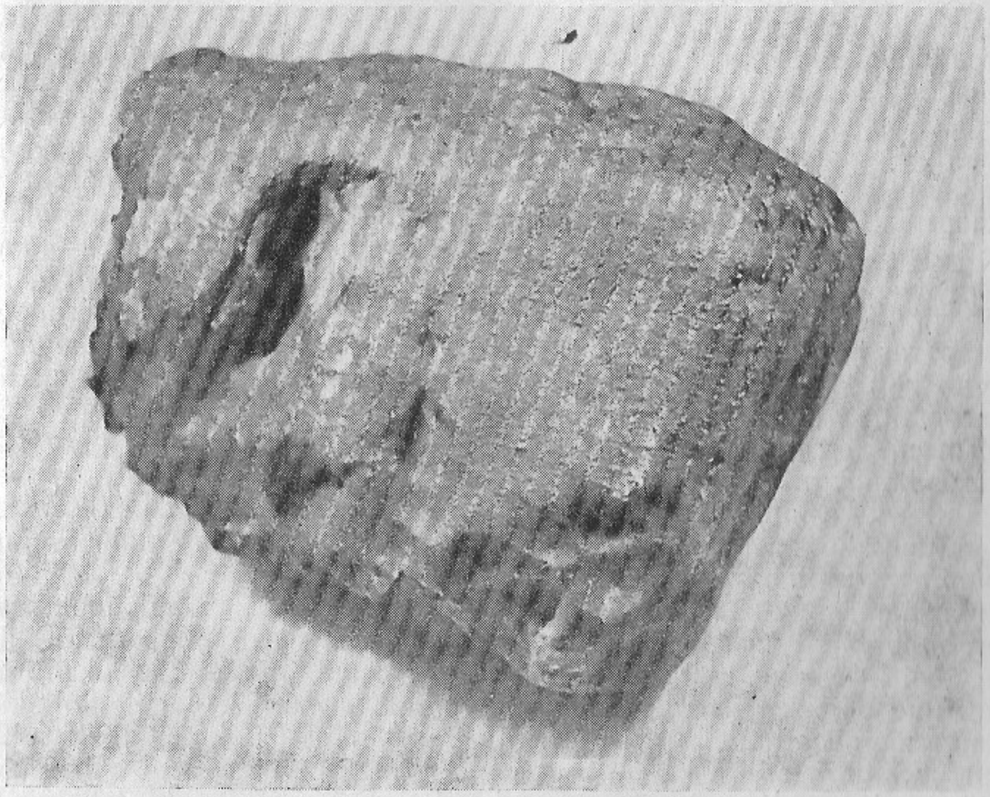

Tännasilma kivimeteoriit.

A. Aaloe foto.

Meie ala vanimad settekivimid pärinevad kambriumiajastust ja esinevad 100—250 meetri paksuselt. Nad jaotatakse gdovi, kotlini, lomonossovi, lontova, pirita ja tiskre kihistuks. Väljapanekute hulgas näeme gdovi kihistu hallivärvilisi konglomeraate ja liivakive (saadud Aiamaa puuraugust), lontova kihistu kirjuvärvilist «sinisavi» (saadud Kundast), pirita kihistu valkjashalle ja tiskre kihistu kollakashalle või punakaspruune liivakive. Kivistisi leiame nendest kihistutest võrdlemisi harva. Üheks huvitavamaks kivistiseks on lontova ja pirita kihistus

esinev väike peajalgne *Volborthella tenuis*, keda peetakse selle loomarühma vanimaks esindajaks. Mõnevõrra rikkalikumalt leidub kivistisi pirita kihistus. Väljapanekute hulgas näeme neist primitiivsete käsijalgsete *Mickwitzia monilifera* ja *Scenella discinoides*, samuti trilobiidi *Holmia mikwitzi*, usside jt. loomade jäänuseid.

Eesti NSV alal esinevad ordoviitsiumiajastu settekivimid jaotatakse pakerordi, leetse, volhovi, kunda, aseri, lasnamäe, uhaku, kukruse, idavere, jõhvi, keila, vasalemma, rakvere, saunja, vormsi ja pirgu lademeks. Nii kivimite kui ka kivististe huvitavaid näidiseid kohtame pakerordi, leetse, volhovi, kunda ja aseri ladet tutvustavates vitriinides. Pakerordi lademest pärinevad halli- ja pruunivärvilised liivakivid, brahhiopoodide ehk käsijalgsete kodadest koosnev konglomeraat ja tumepruun savikilt püriidikristallidega. Kivististe hulgas näeme lukuta käsijalgsete (*Obolus*, *Schmidtites*) kodasid ning graptoliite perekonnast *Dictyonema*. Leetse lademest on pärit tumeroheline glaukoniitliivakivi, volhovi lademest aga kirjud ja hallid lubjakivid glaukoniiditeradega. Omapäraseid lubjakive tumepruunide täpikestega — rauaooididega — näeme kunda ja aseri ladet tutvustavates vitriinides. Kivististest on siin huvitavamad suurte trilobiitide *Megistaspis* pea- ja sabakilbid volhovi lademest, kerratõmbunud *Pliomera fischeri* kunda lademest ning kõrgete silmadega *Asaphus cornutus* aseri lademest. Arvukalt on veel käsijalgsete esindajaid, kuid ei puudu ka teod ja peajalgsed. Viimastest on näiteks kunda lademe väljapanekute hulgas suure spiraalse kojaga *Estonioceras ariense* ja pika kojaga *Endoceras duplex*.

Lasnamäe, uhaku, kukruse, idavere, jõhvi, keila, vasalemma, rakvere, nabala, vormsi ja pirgu lademe kivimitest on eksponeeritud halli-värvilisi lubjakive, merglisi lubjakive ja mergleid. Ei puudu ka pruunivärviline põlevkivi ja bituminoosne lubjakivi kukruse ladet, kollakaspruun metabentoniit jõhvi ja keila ladet ning valkjashall karpliku murruga lubjakivi rakvere ja nabala ladet tutvustavates vitriinides. Rikkalikult on eksponeeritud nendes lademetes leiduvate trilobiitide, käsijalgsete, sammalloomade, okasnahksete, tigude, peajalgsete ja teiste loomarühmade kivistisi. Nendest on huvitavamad omapärase kujuga trilobiidid *Nieszkowskia ahti*, *Paraceraurus aculeatus* ja *Hoplolichas conicotuberculatus* kukruse lademest, käsijalgsed *Kiaeromena estonensis* kukruse ning *Platystrophia crassoplicata* keila lademest ja mitmed sammalloomad: oksakujuline *Pseudohornera bifida* ja võrgukujuline õrn *Phylloporina furcata* kukruse lademest ning suur *Diplotrypa petropolitana* keila lademest. Nimetamata ei saa jätta ka meie vanimat üksikkoralli *Primitophyllum primum* jõhvi lademest ning vanimaid koloniaalseid koralle *Eofletscheria orvikui*, *Liopora tulaensis* ja *Liopora grandis* vasalemma lademest. Vormsi ja pirgu lademes lei-

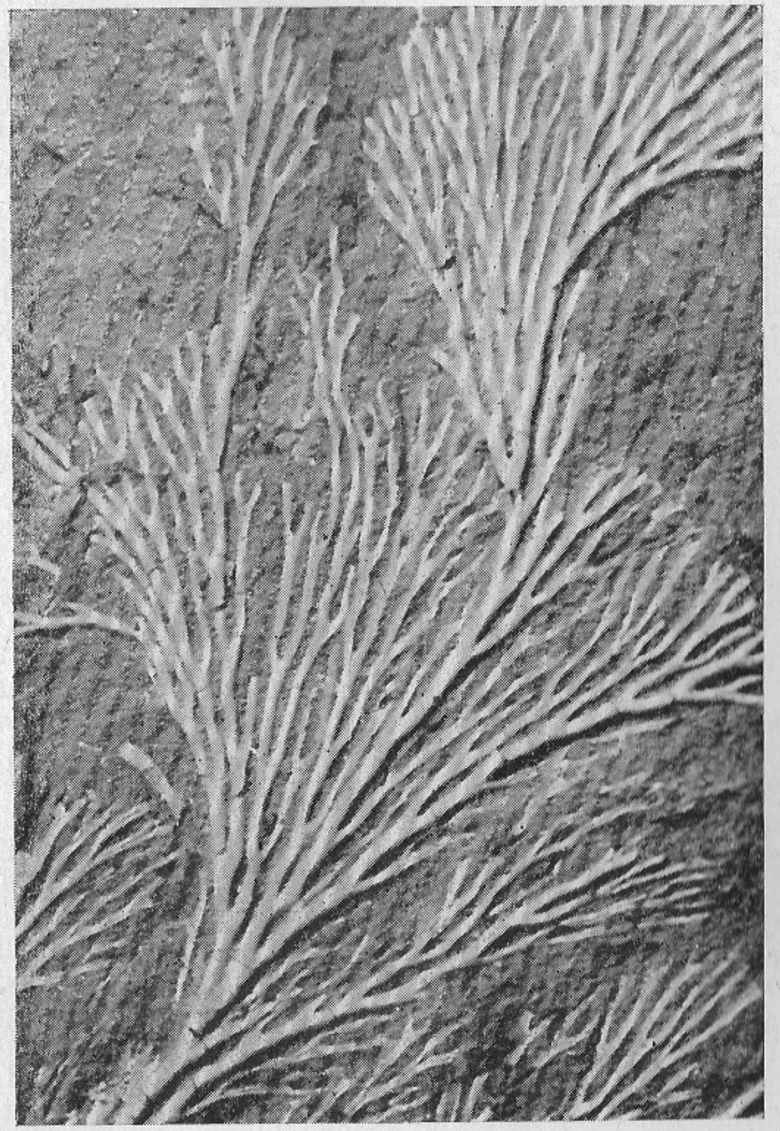

Sammallooma *Pseudohornera bifida* kivistis kukruse lademe ekspositsioonis.

A. Aaloe foto.

dub sageli väga suuri kivistisi, nagu käsijalgne *Porambonites gigas*, tigu *Subulites gigas* ning üksikkorall *Streptelasma subcylindricum*.

Eesti aluspõhja siluriajastu settekivimid jaotatakse porkuni, juuru, tamsalu, raikküla, adavere, jaani, jaagarahu, kaarma, paadla, kaugatoma ja ohesaare lademeks, mis kokku moodustavad umbes 200 m paksuse kihtide kompleksi. Nagu ordoviitsiumiajastul, nii on ka siluriajastule iseloomulikumad kivimitüübid ja kivistised eksponeeritud lademete kaupa.

Kiviineksponaadid esindavad peamiselt valkjas- või kollakashalle kõvu lubjakive ja dolomiite, millest need lademed enamikus koosnevad. Merglisi lubjakive ja mergleid leiame juuru, jaani ja ohesaare ladet tutvustavates väljapanekutes. Omapärased on tamsalu lademe biohermsed ehk rifflubjakivid rohkete koloniaalsete korallide ja stromatopooridega, adavere lademe galeniiti sisaldav purddolomiit Navesti jõelt, jaagarahu lademe kollakad, peamiselt vetikatest koosnevad riffdolomiidid ning kaugatoma lademe jämedateralised krinoidlubjakivid meriliilia *Crotalocrinus* varrelülidega.

Kivististest on neis lademetes valitseval kohal korallid ja stromatopoorid, kuid leidub ka käsijalgseid, trilobiite ning teiste loomarühmade esindajaid. Huvitavamad nende seas on juuru lademes massiliselt esinevad väikesed üksikkorallid *Densiphyllum thomsoni* ja *Streptelasma whittardi* ning väga omapärane laia alusega *Schlotheimophyllum patellatum* jaani lademest. Käsijalgsetest on iseloomulikum *Pentamerus borealis* tamsalu lademest, kus selle loomaliigi kodade hulgalise kuhjumise tagajärjel on moodustunud omapärane nn. «rõngaspaas». Jaani, paadla ja kaugatoma ladet tutvustavate väljapanekute seas on mitmete käsijalgsete, trilobiitide ja usside liigid esindatud paljude eksemplaridega, mis on reastatud kasvu järgi väiksemast suuremani. Nimetada tuleks ka omapäraseid lülijalgseid (merostomaate), nagu *Eurypterus fischeri* ja *Pterygotus osiliensis* kaarma lademest.

Lõuna-Eestis paljanduvad devoni settekivimid koosnevad enamasti põimkihilistest kirjutest liivakividest, mis on kujunenud rannaäärsetes laguunides, jõetasandike ja deltade piirkonnas. Need kivimid moodustavad pärnu, naroova, aruküla, burtnieki, gauja ja amata lademe. Pärnu lademest on pärit hallid liivakivid devoniajastul esinenud maismaataimede — psilofüütide — jäänustega, naroova lademest aga mitmevärvilised liivakivid ja merglid rüükalade (*Byssacanthus dilatatus* jt.) kivististega. Teisi nimetatud lademeid tutvustavad mitmete rüükalade (*Tartuosteus giganteus* aruküla lademes, *Holonema härmae* burtnieki lademes, *Asterolepis ornata* ja *Asterolepis radiata* gauja ning amata lademes) omapärase kuju ja skulptuuriga plaadid.

Noorimad devoni settekivimid, mis kuuluvad snetogori ja pihkva

lademesse, on esindatud peamiselt hallivärviliste dolomiitide ja lubjakivide näol.

Antropogeeni- ehk kvaternaariajastul oli Eesti territoorium korduvalt kaetud mandrijääga. Seetõttu on kvaternaariajastust pärit peamiselt ülempleistotseeni ja holotseeni setted, kuna alam- ja enamasti ka keskpleistotseeni setted hävitas viimane mandrijää. Ainult Lõuna-Eestist Rõngust ja Karukülast on leitud eelviimase jäävaheaja, s. o. muraavinoajajärgu soo- ja järvesetteid, mis esinevad kahe põhimoreenikihi vahel. Rõngust ja Karukülast näeme turvast, järvemuda, taimede jäänuseid ja kalasoomuseid, samuti alumist ja ülemist põhimoreeni.

Neemeni ladejärgu setetest on välja pandud jää poolt purustatud munakad, mitmesugused põhimoreenid, viirsavid, kruusad ja liivad.

Jääajajärgsest (holotseeni-) ajastust on muuseumis eksponeeritud soo- ja järvesetted turba, järvemuda ning järvelubja näol. Viimastest pärinevad ka arvukad mageveetigude ja -karpide kojad. Eriti ulatuslikult on näidiseid Läänemere rannikul antsülus- ja litoriinastaadiumil ning tänapäeval kujunenud setetest kruusade ja liivade ning nendest leitud karpide ja tigude kodade näol. Samas on eksponeeritud ka umbes 7000 aastat tagasi elanud põdra luid, mis leiti Võhma rabast kolme meetri paksuse turbakihi alt.

Eesti kivististe kogusse on koondatud kõikide meie kodumaa aluspõhjast leitud loomaliikide esindajad. Suurem osa sellest kogust esindab selgrootuid loomi, mis on eksponeeritud süstemaatiliste üksuste kaupa. Olulisemad on korallid ja stromatopoorid, okasnahksed, sammalloomad, käsijalgsed, teod, peajalgsed ja trilobiidid, kuna käsnad, ussid, karbid, merostomaadid ja ostrakoodid on esindatud ainult väheste liikidega. Saali keskel asuvates vitriinides on eksponeeritud Eesti alalt leitud vanimate selgrooliste loomade kivistised. Nende hulgas on niihästi agnaatide ehk lõuatute (*Trematapis*, *Oeselaspis*, *Cephalaspis*, *Phlebolepis*) esindajad Saaremaalt kaarma lademest kui ka devoni suurte rüükalade (*Heterostius*, *Homostius*) luud, mis on välja kaevatud Tartu lähedalt Aruküla koobastest.

Eesti kivimite kogu annab ülevaate meie aluspõhja moodustavate settekivimite tüüpidest. Vanimatest, kambriumi kivimitest on muuseumis väljapanekuid liivakivide ja «sinisavi» näol. Ordoviitsiumi kivimitest leiame siin nii alamordoviitsiumi liivakive ja glaukoniiditerade ning rauaooididega lubjakive kui ka kesk- ja ülemordoviitsiumi lubjakive, merglisi lubjakive ja dolomiite. Siluri kivimitest on esikohal dolomitiseerunud ja kõvad lubjakivid, kuid ei puudu ka merglisemad kivimid. Devoni kivimitest on eksponeeritud kirjuvärvilisi liivakive, savisid ja omapäraseid urbseid ussikäikudega dolomiite.

Merostomaadi *Eurypterus* kivistis kaarma lademest.

A. Aaloe foto.

Rändkivide kogu annab ülevaate viimase mandrijää poolt Eesti alale kantud magmalistest ja metamorfsetest kivimitest. Enamikus pärinevad need kivimid Soomes paljanduvast kristalsest aluskorrast (Viiburi rabakivid, Edela-Soome rabakivid, Ahvenamaa ja Suursaari kivimid). Omapärased on Läänemere pruun ja punane kvartsporfüür ning Botnia kvartsporfüür, mille lähtealaks on praeguse Läänemere põhi. Rootsi kivimeid leidub Eesti alal ainult Saaremaa läänеosas, kuid palju sagedasemad on nad Läti ja Leedu territooriumil, kust pärinevad ka mõned eksponaadid.

Eesti mineraalide kogusse on koondatud meie aluspõhjast ja pinnakattest leitud keemiliselt puhtaid ning hästi väljakujunenud kristallidega mineraale. Sagedasem nendest on kaltsiit, mille kristallid täidavad tihti lõhesid ja tühemeid aluspõhja lubjakivides. Parimaks kaltsiidikristallide leiukohaks on Jaagarahu paemurd Loode-Saaremaal, kust pärineb ka enamik väljapanekuid. Sageli võib kohata püriiti, mis koos kaltsiidiga täidab lõhesid lubjakivides ja dolomiitides, kuid esineb ka pesadena ja konkretsioonidena. Galeniiti on leitud peamiselt adavere lademe purddolomiitidest Navestilt. Harvemini esinevad dolomiidi kristallipesad, kvarts, kaltsedon, fosforiit ja antrakoniit. Huvitavad on asfaltiidi leiud põlevkivist ja lubjakividest. Harva esinevatest mineraalidest võiks nimetada kipsi, barüüti ja fluoriiti.

Limoniit, sooraud ja vivianiit pärinevad antropogeeniajastu soo- ja järvesetetest.

Eesti maavarade kogusse on koondatud mõningad olulisemad tööstusliku toorainena ja ehitusmaterjalina kasutatavad kivimid. Kõige väärtuslikum nendest on kahtlemata põlevkivi, mida tarvitatakse niihästi kütusena kui ka gaasi- ja keemiatööstuse toorainena. Tulevikus võib oluliseks keemiatööstuse tooraineks kujuneda ka diktüonеema-kiltkivi, mis sisaldab umbes 20% orgaanilisi ühendeid. Hea küttematerjalina kasutatakse laialdaselt levinud turvast. Suure rahvamajandusliku tähtsusega on oobolusfosforiit, millest toodetakse mineraalväetisi — superfosfaati ja fosforiidijahu.

Väga rikkalikult esineb Eesti alal mitmesuguseid lubjakive, dolomiite, savisid, liivasid ja kruusasid, mida kasutatakse kas otseselt ehitusmaterjalidena või mõningate ehitusmaterjalide tootmiseks. Väljapanekute hulgas on tuntuimad vasalemma tsüstiid-lubjakivi ja kaarma dolomiit kui dekoratiiv- ja ehituskivid, samuti lasnamäe, jõhvi, tamsalu ja raikküla lademe lubjakivid ja dolomiidid.

Kambriumi sinisavi, devoni savid ja kvaternaarsed viirsavid on tooraineks telliste, osalt ka tsemendi tootmisel. Keskdevoni gauja lademe valge liivakivi Piusa jõe ääres on hinnatud tooraine klaasitööstuses. Mitmeid settekivimeid, nagu glaukoniit-liivakivi ja rauaookreid,

kasutatakse värvainete valmistamisel. Kvaternaariajastu kruusad ja liivad on aga olulised ehitus- ja teesillutusmaterjalid.

Peale eespool käsitletud kogude on muuseumis eksponeeritud veel suuri kivistisi ja kivimeid Eesti aluspõhjast, kivististe säilimisvorme ja kukruse lademe läbilõige puursüdamiku näol. Tutvustatud on ka kelmemonoliidi valmistamist. Muuseumi seintel näeme väljapaistvate vene geoloogide N. I. Andrussovi, F. N. Tšernõševi, A. A. Borisjaki, A. P. Pavlovi, A. N. Karpinski ja teiste, samuti tuntuimate Eesti geoloogia uurijate akadeemik Fr. Schmidti, prof. H. Bekkeri ja akadeemik A. Luha portreid. Välja on pandud ka prof. C. Grewingki valge marmorbüst ja Moskva Riiklikult Ülikoolilt saadud Fr. Schmidti büst.

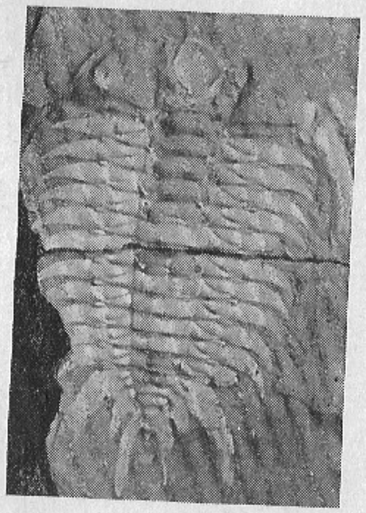

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI KLASSIKALISE MUINASTEADUSE MUUSEUM

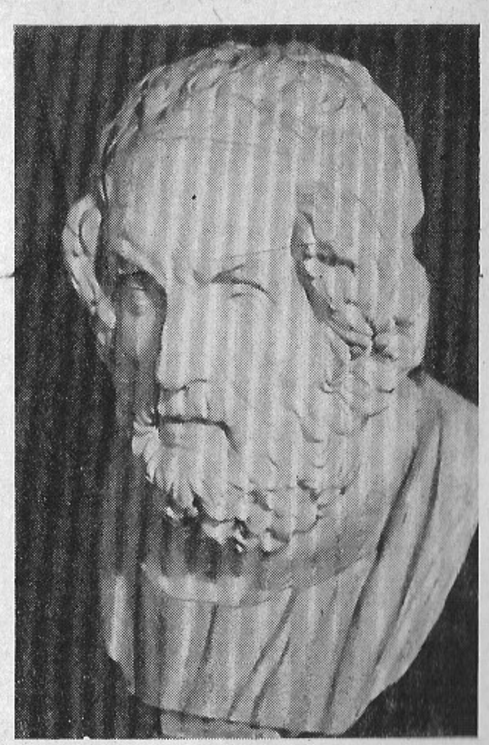

Tartu ülikooli juures asub Eesti NSV vanim muuseum — Klassikalise Muinasteaduse Muuseum, mis sisaldab antiikkunsti koopiate suurima kogu Baltimaades ja on oma eksponaatide arvult NSV Liidu selletaoliste muuseumide hulgas kolmandal kohal. Muuseum asub ülikooli peahoone vasaku tiiva alakorruse kuues ruumis, mille kogupindala on 265 m².

Klassikalise Muinasteaduse Muuseumi kujunemine on lahutamatult seotud ülikooliga, mille juurde aastal 1803 moodustati õppeotstarbelise koguna kunstimuuseum. Selle asutajaks ning esimeseks kauaaegseks direktoriks oli klassikalise filoloogia, kirjandus- ja kunstiajaloo professor K. Morgenstern (1770—1852). Ülikooli tiibhoonesse kolis muuseum 1868. aasta suvel. Muuseumi tolleaegne direktor prof. L. Schwabe laskis ruumide seinad kaunistada rooma (pompeii) seinamaalide stiilis. Igas saalis on kasutatud erinevat põhivärvi ja isesugust ornamentikat. Need maalingud on tänapäevani hästi säilinud ja moodustavad omapärase tausta antiikskulptuuri koopiatele.

Muuseumi põhilisteks eksponaatideks on loomulikus suuruses kipsvalandid antiikskulptuuridest, -reljeefidest ja -portreedest. Esimesed neist osteti juba 1804. aasta lõpul prof. K. Morgensterni poolt, kes pidas neid vajalikuks eriti arheoloogia õpetamisel. Hiljem soovitas ta valandeid tellida Peterburi Kunstide Akadeemia antiikskulptuuride kogust. Koopiate tellimine ülikooli muuseumile sai aga teoks alles poolesaja aasta pärast, mil osteti ligi 80 eset. Skulptuuride valikul lähtuti põhimõttest luua võimalikult ülevaatlik ja kunstiteaduse nõuetele vastav kollektsioon. Sel ajal ostetud valandid moodustavad ka praegu muuseumi kipskujude põhivara, mille hulgas on näiteks suur Laokooni grupp, Sileen Dionysosega, Pinnutõmbaja, Milo Venus, Sõdur Aigiina templi viilult, Parthenoni friisi plaadid ja teised silmapaistvad kreeka kunstitööd. Nende paigutamine muuseumi toimus ülikooli arhitekti K. Rathhausi kaasabil ja sellega jõuti lõpule alles aastal 1863. Ülikooli direktsiooni otsusega avati samal aastal muuseum ka «mitteakadeemilisele publikule».

Järgmised kunstimuuseumi direktorid pöörasid samuti suurt tähelepanu valandite hankimisele, nii et käesoleva sajandi alguseks oli muuseum komplekteeritud umbes 300 esemega.

Käesoleval ajal on muuseumis peaaegu 400 kipsvalandit ja ülikooli tiibhoone on juba ammu nende paigutamiseks kitsaks jäänud. Kuid sellest hoolimata annab muuseum küllaltki ulatusliku ning ammendava ülevaate kreeka antiikse skulptuuri arengust selle tähtsamate teoste kaudu.

Ülikooli koridorist muuseumi sisenedes avaneb külastajale rida valgusküllaseid heledate skulptuuridega täidetud ruume. Vaikus ja erilaadne ümbrus loovad sobiva meeleolu kauge mineviku kuulsasse kunstipärandisse süvenemiseks.

Muuseumi ekspositsioon kujundati juba läinud sajandil ja selles on püütud silmas pidada kunstiteoste kronoloogilist järjestust.

Muuseumi esimeses ruumis on esindatud kreeka kunsti vanim periood, nn. arhailine ajastu. Sellesse kuuluvad kunstimälestised alates teisest aastatuhandest kuni VI sajandini e. m. a. Võrdluseks Vana-Idamaade kunstiga on siia asetatud ka Egiptuse vaarao büst ning Babüloonia-Assüüria suur bareljeef. Neid kreeka kunstiga kõrvutades selgub, et viimane eraldus juba varakult võõrastest eeskujudest ning püüdis sammuda oma, realismile suunduvat rada.

Tohutu reljeef lõvidega muistse Mükeene linnavärava kohalt pärineb egeuse kultuurist. Loomakujude asetuses reljeefil on jäljendatud idamaade pitsatitele omast kujundust (teineteise vastu asetatud loomakujud). See on muuseumi vanim eksponaat kreeka kunstist ning kuu-

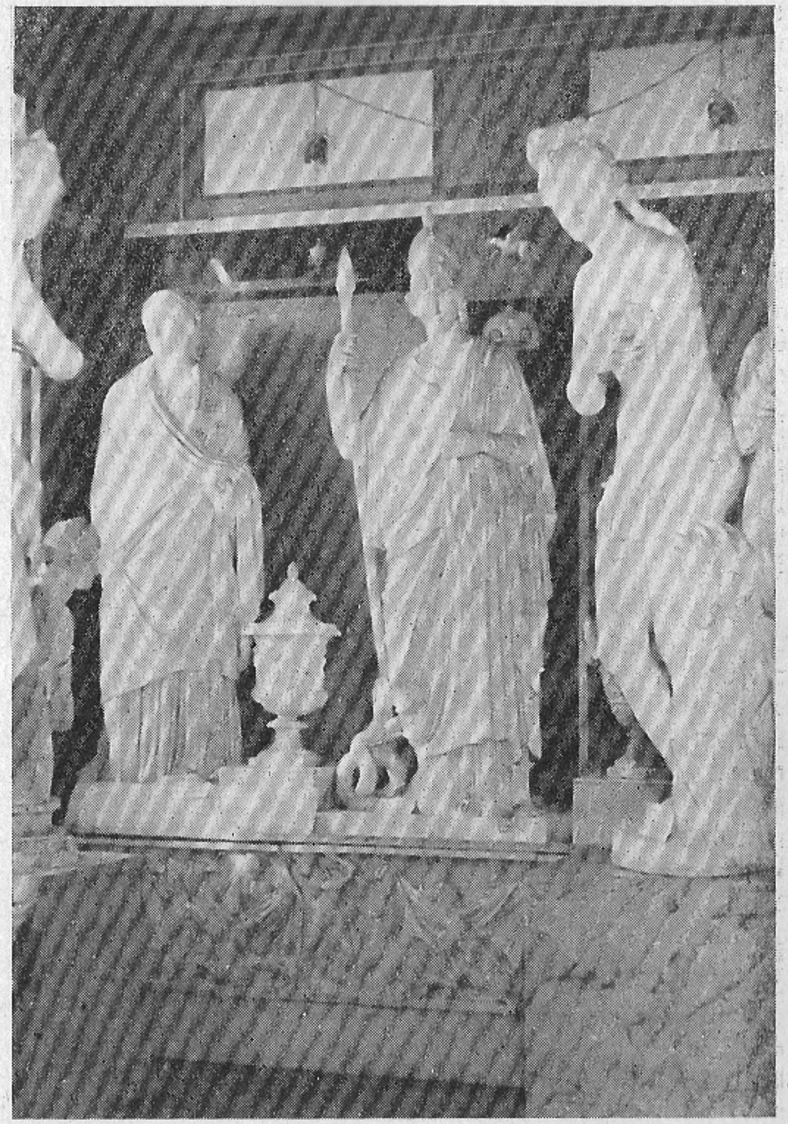

Praxitelese koolkond. Athena (keskel) ja Kapitooliumi Aphrodite (paremal). IV saj. e. m. a.

Ed. Saki foto.

lub XIV sajandisse e. m. a. Valandi transportimisel Tartusse sai see laevaõnnetuse tõttu Peipsi järve vees kannatada.

Kreeka reljeefikujunduse pidevat arenemist saame jälgida alates VII sajandist e. m. a. Esimeseks näiteks sellest ajast on Assose templi talastiku liivakivist reljeef, millel kujutatakse nelja pidulaua ääres lamavat meest ja poisikest-veinivalajat. Reljeefil on huvitav jälgida erivormilisi hoiu-, valamis- ja jooginõusid. Sitsiiliasse väljarännanud kreeklaste poolt ehitatud Selinuse templi metoobid (templi talastiku katteplaadid) pärinevad VI sajandist e. m. a. Selle ranges dooria stiilis ehituse talastiku katteplaadid kujutavad kreeka kangelaste vägitegusid. Ühel neist tapab Perseus Meduusi jumalanna Athena kaitse all ja paremal kannab Herakles mäevaime, kes on seotud, pead alaspidi, põikpuu külge. Figuurid on veel saamatud, proportsioonid ebaõiged, näod robustsed ja ilmetud. Nende poosis on märgata egiptuse kunsti mõju: jalad on külg-, keha otsevaates. Sellest mõjust vabanemist osutab aga näo kujutamine otsevaates.

Atika vabaskulptuuri iseloomustab nn. Tenea Apollon — hauakuju Tenea surnuaialt VI sajandist e. m. a. Tardunud poos, kangelt keha ligi hoiduvad käed ja eriti maskilaadne naeratus on üldiselt omased arhailise ajastu vabaskulptuurile. Mitmed hauaplaadid tõendavad kreeka kunsti järkjärgulist arenemist vabama ja loomulikuma kujutusviisi poole. Sparta hauakivi istuvatel figuuridel on ainult nägu ja käsivars loomuliku ümarusega, kuna keha eendub tagapõhjalt lamedana. Hauatahvel Orchomenosest (kujur Alxenori töö) annab meeldivalt edasi pehmetesse voltidesse langevat rõivast; sõjamees Aristioni steelil (kujur Aristoklese töö V sajandist e. m. a:) on figuurilt proportsioonikas ja õige. Kummaski reljeefis on arhailise ajastu mõju märgata ainult veel üksikasjades: profiilis näo puhul on silm otsevaates ja juuksed on karvhaaval välja töötatud.

Teise saali koondatud skulptuurid kuuluvad V sajandisse e. m. a. See oli k r e e k a k u n s t i e s i m e n e õ i t s e a e g. Koos IV sajandiga e. m. a. moodustab ta kreeka kunsti kõrgperioodi.

Kreeka linnriikide õitseng oli aluseks demokraatlike jõudude kiirele kasvule ja viis lihtrahva võitlusele aristokraatliku ülemkihi vastu. Eriti tuleb see ilmsiks Ateena linnriigis. Seal püstitati V sajandi (e. m. a.) kuulsamad ehitused. Tempel kujunes linna ühiskondlikuks peaehituseks, rahvalike pidustuste keskuseks, riigivarade hoidlaks ja kunstiteoste varakambriks. Varasemate templite viilukujudest on kunstiliselt tähtsamad Aigiina saare Aphaia templi figuurid. Muuseumis on sõdurikuju idaviilult, kes hoiab paremas käes oda, vasakus kilpi. Keha muskulatuur on õigesti edasi antud, kuid näos on veel märgata arhailise ajastu kunstiteostele omast tardumust. Elulise tõepärasuse suurendamiseks oli kuju maalitud eredate värvidega.

V sajandi monumentaalse skulptuuri teoste loomisel kerkivad skulptorite ette uued ülesanded. Heroilist teemat kehastab julgelt türannitapjate grupp (umbes 477 e. m. a.), mille on loonud skulptorid Kritias ja Nesiotes. Grupp on säilinud rooma-aegse koopiana. Harmodios (paremal) tungib ettetõstetud mõõgaga türanni venna[1] kallale. Hermodiose sõber Aristogeiton astub ta kõrval, et vajaduse korral oma kaaslast kaitsta. Elava ja uue sisu edasiandmist takistab selles skulptuuris veel osaliselt arhailine konventsionaalsus.

V sajandi keskel e. m. a. moodustab atika kunsti keskse teema linnriigi kodaniku, vapra sõjamehe ja atleedi kujutamine. Muuseumis näeme Myroni «Kettaheitjat» — kauni noormehe sügavalt realistlikku ning tüüpiliselt üldistatud kuju. Kiire liigutuse tabamine on Myronil õnnestunud võimalikult selges, terviklikus ja esteetilises vormis.

Oskuslikult on kujur Paionios lahendanud lendava võidujumalanna Nike julge liikumise motiivi. Tuulest keha ligi surutud rõivad ja rahutult lehviv voldistik on eriti iseloomustavad joonia (s. o. Kreeka saarte) kunstile.

Üldkreekaliku dooria templitüübi arenemise kõrgtippu tähistab Ateena linna Akropolisel (linnamäel) asunud Parthenoni tempel. See orjandusliku demokraatia võitu ja üldhellenliku ühtsuse ideed väljendav ehitus püstitati riigijuht Periklese ajal, mil Ateena linnriik kujunes Kreeka tähtsaimaks kunstikeskuseks. Muuseumis näeme Akropolise mudelit Parthenoni, Propüleede, Erechteioni ja Nike templi varemetega. (Mudel on valmistatud aastal 1867.)

Parthenon — linna kaitsejumalannale Athena Parthenosele (neitsi Athenale) pühendatud tempel — projekteeriti arhitektide Iktinose ja Kallikratese poolt ning valmis arvatavasti aastal 438 e. m. a. Templiehituse ainulaadne rütmiline selgus ja proportsioonide harmoonia on jäänud ületamatuks ka antiikajal. Erilise kunstilise mõju andsid Akropolise ansamblile selle skulptuurid. Ateena riigi jõudu ja vägevust kehastas ning ülistas jumalanna Athena kuju (skulptor Pheidias) Parthenonis. Kuju oli 12 m kõrge, krüselefantiinitehnikas (elevandiluust ja kullast). Väiksema säilinud koopia valand on tuntud Athena Lenormant'i nime all. Valand annab üldjoontes edasi skulptuuri ülesehituse, kuid on jäänud lõpetamata. Kunstiliselt kõrgel tasemel on teostatud Parthenoni siseseinte ülafriis (160 m pikk, 1 m lai). Muuseumis on sellest friisist neliteist plaati. Nendel näeme Ateena kodanikke

[1] Harmodios ja Aristogeiton tapsid 514. a. e. m. a. Ateena türanni Hippiase venna Hipparchose.

pidulikus rongkäigus ja istuvaid jumalaid, kes võtavad vastu rahva auavaldusi. Neis reljeefides kajastub suurepäraselt rahva realistlik ilu. Iseloomulik on suur motiivide rikkus, mitmekesisus, värskus ja elulisus. Eriti tähelepanuväärne on figuuride ja kogu friisi ülesehituse suursugune lihtsus, tasakaal ja harmoonia.

Parthenoni templi väliskülge kaunistavad skulptuurid kujutasid võitlust väenlastega ja kreeklaste võitu nende üle. Muuseumis eksponeeritud kahel metoobil kujutavad reljeefid võitlust kentauridega. Idaviilu figuure on muuseumis neli. Parthenoni keskne viilugrupp Zeusi ja Athenaga on hävinud, säilinud on kõrvalkujud (nn. saatusejumalannad), kellest kauneimad on istuvad jumalannad Dione ja Aphrodite. Nende rõivastus oma katvate, kuid ühtlasi keha aimata laskvate rohkete ning loomulike voltidega on viiluskulptuure loonud kunstnike meisterlikkuse tippsaavutuseks. Tähelepanuväärsed on ka viilu vasakul poolel paiknenud Theseuse ja hoogsalt tõttava jumalate käskjala Irise figuur.

Erechteioni templi väikese lõunapoolse koja katust kannavad tavaliste sammaste asemel 6 naisekuju — karüatiidi. Muuseumis oleva koopia originaal asub Londonis.

Kreeka kunsti kõrgperioodi skulptoreist on Pheidiase ja Myroni kõrval silmapaistvaim Polykleitos, kelle loomingust on muuseumis «Odakandja» ja «Haavatud amatsooni» koopia. «Odakandja» («Dorüfoori») pronksoriginaalis on kunstnik nõja- ja jõudejala motiivile leidnud klassikaliselt täiusliku lahenduse. Polykleitos ühendas klassikalise skulptuuri varasema etapi saavutused ja andis selle realistlikele põhimõtetele normi iseloomu. Oma atleedikujude loomisel võttis ta aluseks inimkeha ehituse püsivad ja muutumatud, matemaatiliselt põhjendatud reeglid. «Dorüfoor» on reaalse inimese tüüpiliselt üldistatud kuju. Polykleitose «Haavatud amatsooni» tõsteti antiikajal teiste meistrite amatsoonikujude hulgast esile selle formaalse ilu tõttu. Kuju on mehine proportsioonis ja modelleeringus; paatost ja tunnet selles skulptuuris ei ole. Hilisemas loomingus hülgas Polykleitos oma kaanoni range normatiivsuse ja pöördus elulisemale ning siiramale kujutuslaadile.

Käsitletava ajajärgu rikkaliku ning mitmekesise kunstielu üheks avalduseks on Nike templi friis ja balustraad, millest ilusaim säilinud fragment kujutab Niket sandaali sidumas. Jumalanna keerukas voldistikus langev rõivas laseb selgesti aimata seda kandvat kaunist keha.

Pheidiase teoste pitserit kannab suursuguselt lihtne reljeef Proxenose tütre Hegeso haual. Istuv Hegeso valib orjatari ulatatud karbikesest endale ehet.

Kreeka kunsti kõrgperioodil loodud hauakividest on muuseumis veel

mitmeid näidiseid, kuid ükski neist ei küüni eelnimetatud reljeefi tasemeni.

Muuseumi kolmandasse saali paigutatud skulptuurid kuuluvad põhiliselt IV sajandisse e. m. a. Sel ajajärgul muutub kreeka «kõrge» kunst «kauniks» kunstiks. Üleminekuaja meistriks on Kephisodotos, kelle kuulsaim töö kehastab esmakordselt antiikset rahuideed: Eirene (Rahu) hoiab väikest rikkusejumalat Plutost käsivarrel. Uudne on hingeelu avaldumine näos: rahujumalanna vaatleb õrnalt ja südamlikult Plutos-last.

Vaadeldava sajandi kunsti iseloomustab rida tähtsaid iseärasusi. Klassisõja teravnemine, polise algav lagunemine, Ateena demokraatia lüüasaamine Sparta aristokraatia poolt — kõik see peegeldus kunstiloomingus. Eelistatakse edasi anda isiklike tunnete dramaatilisust. Kunstnikud hakkavad üha rohkem tuginema üksikinimese tegelikule uurimisele, rõhutama ilu ja mõjukust ning lahendama psühholoogilist laadi ülesandeid.

IV sajandi kuulsaim skulptor on Praxiteles. Hermes noore Dionysosega käsivarrel on Praxitelese ainus säilinud originaalteos ja kuulub tema loomingu kõrgperioodi. Originaal leiti aastal 1877 Olümpiast. Hermese keha on kujundatud täiuslikult ilusana. Vaatajat köidab peen valguse- ja varjumäng, äärmiselt delikaatne modelleering, suur nüansirikkus detailide viimistluses. Raskest riidest mantel langeb kõrvalolevalt puutüvelt alla suurepärastes voltides ja selle käsitluses on tunda pealispinna erinevat faktuuri. Eriti meisterlikult on teostatud Hermese pea: kerged ning visandlikud juuksed moodustavad kontrasti viimistletud ja poleeritud nahapinnale. Ülistades noorte kehade ilu, muudab Praxiteles jumalate kujud lõplikult žanrilisteks, millest annab näiteks tunnistust jahijumalanna, nn. Gabii Artemise figuur.

Vastandina Praxitelesele on kujur Skopas teerajajaks uuele, dünaamilisele stiilile, mis kujutab kehalisi ja vaimseid kirgi. Tema loodud noormehepead Tegea põlenud templi viilult väljendavad oma ilmes hoogsust, liikumist ja pateetilist kirglikkust.

Juba antiikajal ei teatud Niobe grupi kohta, kas selle loojaks on Praxiteles või Skopas. See koosnes tervest reast figuuridest, millest enamik on säilinud rooma-aegsetes keskpärastes koopiates. Muuseumile kuuluvas grupis püüab kuninganna Niobe asjatult kaitsta oma noorimat tütart jumalate kättemaksu eest. Teose sügav pateetilisus ja kompositsiooni suurejoonelisus viitavad Skopase kunstile.

Knidose Demeter, mille originaal on Briti Muuseumi olulisemaid aardeid, kujutab istuvat põllunduse ja maaviljakuse jumalannat. Teda katab voldirohke rüü ning ta leinab taga oma röövitud tütart. Näo

Leocharese Artemis ja Lysippose Eros ammuga. IV saj. e. m. a.

Ed. Saki foto.

modelleering on pehme ja rafineeritud, silmad imetlusväärselt ilmestatud.

Kujur Leochares — Aleksander Suure õuekunstnik — oskas julgelt kujutada liikumismotiive: Belvedere Apollon ja Versailles' Artemis on noored veetlevad jumalad, kes kõnnivad kergel sammul. Leochares võttis koos Skopasega osa ka Mausoleumi kaunistamisest Halikarnassoses.

Üleminekut neljandast kolmandasse sajandisse e. m. a. tähistab suurmeister Lysippose looming. See äärmiselt produktiivne kunstnik (ligikaudu 1500 skulptuuri looja) kasutas ainult pronksitehnikat. Koopiana on tuntud tema kuulus «Kaapija» («Apoxyomenos»). Selles kujus on oskuslikult kehastatud pärast võistlust ennast kaaprauaga puhastava atleedi liikuvat ja elavat figuuri. Lysippose skulptuurides on tunda nagu mingit elastset liikumist, samuti on need loodud igast küljest vaatlemiseks. Lysippos otsis kunstis uusi aluseid, mis vastaksid tolle epohhi demokraatia kriisile ja poliseid asendanud uutele ühiskondlik-poliitilistele vormidele. Avardades klassikalise kunsti raame, oli Lysippos ühtlasi selle viimane suurim meister.

Lysippose portreede mõjutusel loodi mitmeid õpetlasi ja luuletajaid kujutavaid figuure, nagu kõnemees Aishinese sügavalt hingestatud väikuju (originaal asub Napolis) ja Euripidese julgelt karakteriseeritud portreebüst.

Hellenistlikul ajastul (III—I sajand e. m. a.) kaotas Kreeka emamaa oma juhtiva tähtsuse kunsti alal. Kunstielu raskuspunkt kandus itta. Aleksandria, Rhodos, Pergamon, Antiookia ja teised suurlinnad said määravateks kunstikeskusteks. Kunsti laad muutus, alludes paratamatult kohalikele mõjudele ja üksikutele valitsejatele. Pealiskaudsus, välise mõju taotlemine, tühine virtuooslikkus ja suurepärane tehnika iseloomustavad tolle ajastu loomingut. Ühtlasi tugevneb realistlik-naturalistlik käsitluslaad, teatraalne paatos ja püüd ilmekusele.

Jumalaid, eriti Aphroditet ja Dionysost, ei kujutata enam pidulikus ning rahulikus laadis, vaid inimeste taoliselt. Parimad näited on Medici Aphrodite III sajandist e. m. a. ja kujur Doidalsase kükitav Aphrodite. Hellenistliku aja populaarseima ning kauneima armastusejumalanna skulptuur — Milo Venus — ehib originaalina Louvre'i muuseumi Pariisis. See skulptuur leiti aastal 1820 Milo (Meelose) saarelt ja kuulub Rhodose koolkonna kunstiteoste hulka. Ta on säilinud võrdlemisi hästi, ainult käed on purunenud. Kuju koosneb mitmest marmorblokist, tagakülg on halvemini töödeldud kui esikülg. Need asjaolud lubavad skulptuuri dateerida kas II või I sajandisse e. m. a.

Ehkki Milo Venus kuulub kreeka kunsti languse ajastusse, on see omeli kreeka rahva kunstigeeniuse üllamaid saavutusi.

Rhodose koolkonda kuulub ka Laokooni grupp (I saj. e. m. a.) — kujurite Hagesandrose, Polydorose ja Athanodorose ühistöö. See kujutab Trooja preestrit Laokooni koos oma kahe pojaga madude haardes. Tehnilisest küljest, kompositsioonilt ja töötluselt on grupp täiuslik ja seda on kuni XIX saj. uusleidudeni peetud antiikkunsti tippsaavutuseks.

Pergamoni linnas asus kuulus Zeusi altar. Muuseumis on gigandi kuju selle altari suurelt friisilt. See on raiutud kõrgreljeefis ja annab kujutluse friisi äärmiselt dünaamilisest ning jõulisest teostusest, rahutusest ja dramaatilisusest.

Huvitava osa muuseumi väljapanekutest moodustavad mitmesugused antiikportreed. Kreeka kunsti varasemal perioodil on need sageli idealiseeritud, nagu Periklese büst, Sophoklese kuju või ka hellenistlikku aega kuuluv Homerose ideaalbüst. Alles Rooma kunstnikud hakkasid looma tunduvalt erinevaid portreid. Rooma plastika on omas tähenduselt õieti viimane periood hellenistliku plastika arengus. Enamik selleaegseid töid pärineb kreeka meistritelt, sest samal ajal kui Rooma riik alistas Kreeka poliitiliselt (II sajand e. m. a.), vallutas kreeka kunst Rooma. Valmistati tohutul hulgal koopiaid kreeka kunsti kõrgperioodil loodud skulptuuride järgi. Näitena võib siin mainida Pasitelese koolkonna tundmatu kujuri nn. Ildefonso gruppi I sajandist e. m. a., Cleomenese «Germanicust» ja teisi töid muuseumi neljanda saali skulptuuride hulgast. Rooma kunstnikud on omapärased kahel alal — ajaloo sündmusi kujutavas reljeefis ja portreeplastikas. Viimase arenemist soodustas eriti esivanemate kujude rahvuslik kultus. Roomlaste pilk harjus nägema ja käsi edasi andma inimese individuaalseid jooni. I sajandist e. m. a. pärinevad Cicero ja Caesari sügavalt realistlikud portreebüstid. Keisririigi lõppjärgu loomingu hulka kuulub sünge Caracalla büst, mille maaliline juustekäsitlus on iseloomustav selle ajastu portreedele.

Peale kipsvalandite säilitatakse muuseumis lõikekujudega kaunistatud vääriskivide — gemmide — koopiaid. Need moodustavad suure fondi (üle 16 000 üksuse) ja pakuvad antiikse miniatuurse graveerimise kunsti meistriteostena sügavat kunstielamust. Julgetes poosides figurid, jumalad, kangelased, atleedid, ilusad naised, mitmesugused loomad jne. moodustavad nende pitsatkivide ainestiku, kusjuures loodusest kujutamine on veenev ja värske. Gemmikoopiate varal (I toa vitriinis) saame kujutluse antiikkunsti selle haru tohutust mitmekesisusest, kasutatud ainevaldade laiahaardelisusest ning ülipeenest ja imetlust äratavast täpsest kivilõiketehnikast.

Rooma keisri Caracalla rinnakuju. III saj. e. m. a.
Ed. Saki foto.

Muuseumis on vähesel arvul ka originaalesemeid. Väikeste, kuid sageli vormitäiuslike keraamiliste nõude, savilampide ja klaasesemete kaudu õpime hindama rahva seast võrsunud meistrite ilumeelt ja osavat kätt. Suurim nendest esemetest on keraamiline savinõu — inimfiguuride ja taimornamendiga kaunistatud pelike. See on

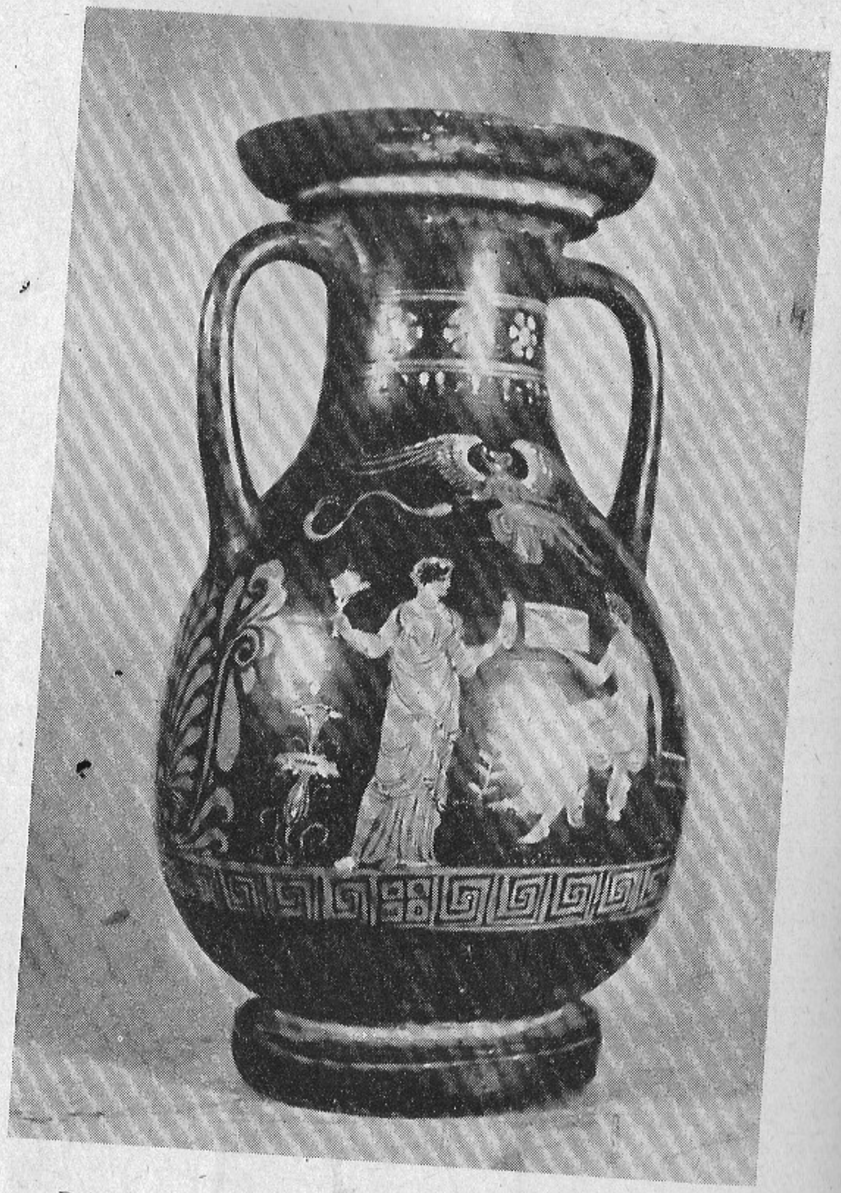

Pelike — punasefiguuriline hoiunõu. IV saj. e. m. a.
Ed. Saki foto.

ligi 40 sm kõrgune kahe sangaga, alt laienev hoiunõu, mida kasutati õli ja veini talletamiseks. Veetleva vormiga on kaks kreeka jooginõu IV sajandist e. m. a. — kreeka keraamika õitseajast.

Kreeka ja rooma marmorskulptuurist annavad kujutluse ilus väike kreeka naisepeake hellenistlikust perioodist ja Rooma keisrinna Faustina antiikbüsti elusuurune koopia, mille oma Roomas viibimise ajal valmistas arvatavasti August Weizenberg. Ilus draperii tõstab esile Faustina kaela nõtkuse ja tema pead kroonib tolle aja moe kohane äärmiselt keerukas soeng.

Püsiva ekspositsiooni täiendamiseks korraldati muuseumis 1957. aasta juunist kuni 1958. aasta septembrini Leningradi Ermitaažist laenatud antiikkeraamika (VI—I saj. e. m. a.) näitus. 63 erivormilist nõu andsid huvitava ülevaate kreeka-rooma antiikkeraamika vormide vaheldusrikkusest, omapärasest musta- või punasefiguurilisest maalingust ja tehnilisest teostusest. Seoses selle näitusega korraldati muuseumis loenguid antiikkeraamikast.

Muuseumi külastatavus on pärast sõda suuresti kasvanud. Kui kodanlikul perioodil kõikus külastajate arv aastas keskmiselt 600 ringis, siis nõukogude ajal on see pidevalt tõusnud ja viimastel aastatel püsinud 5000 piirides. Juhitavaid ekskursioone on aastas olnud keskmiselt 150, kusjuures ekskursioonide juhtimine toimub teaduslikult ettevalmistatud teksti põhjal. Muuseumi tutvustav pildileht ilmus aastal 1957.

Memoriaal-muuseumid

PEETER I MAJAMUUSEUM

Kadrioru lossist lõuna pool, otse Lasnamäe paekalda ääres, seisab põliste pargipuude vahel väike lihtne majake, kus ligi 250 aastat tagasi elas suur Vene tsaar Peeter I. Nüüd on selles majas Peeter I memoriaalmuuseum.

Pärast Rootsi garnisoni, Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonna kapituleerumist 29. septembril 1710, millega lõppes Eesti ala ühendamine Vene impeeriumiga, valis Peeter I oma laevastiku baasiks ja sõjasadama asukohaks Tallinna. 13. detsembril 1711 saabus Peeter I esmakordselt Tallinna ja tutvus siinsete kindlustustega ning sadama ümberehitamise võimalustega. Varsti pärast seda alustati sõjasadama ehitustöid.

Peeter I viibis sageli Tallinnas küll seoses sadama ehitustöödega, küll koos laevastikuga. Seepärast vajas ta Tallinnas püsivat eluaset. 1714. aasta suvel ostis ta Tallinna kodanikult Drentelnilt linnalähedase mõisakese, mis asus Lasnamäe nõlvakul, väikeste puudesaludega

kaetud tasasel alal, kus praegu laiub Kadrioru park. Ühes salus asusid ka mõned hooned. Ülalt Lasnamäelt avanes suurepärane vaade linnale, sadamale ja merele. Sellisena oli ta sobivaks elukohaks Peeter I-le.

Peetri maja on osalt kahekorruseline, nii seest- kui väljastpoolt krohvitud paekiviseintega ja kivikatusega ehitus. Rohked suured peaaegu ruudukujulised aknad muudavad ruumid hästi valgusküllasteks.

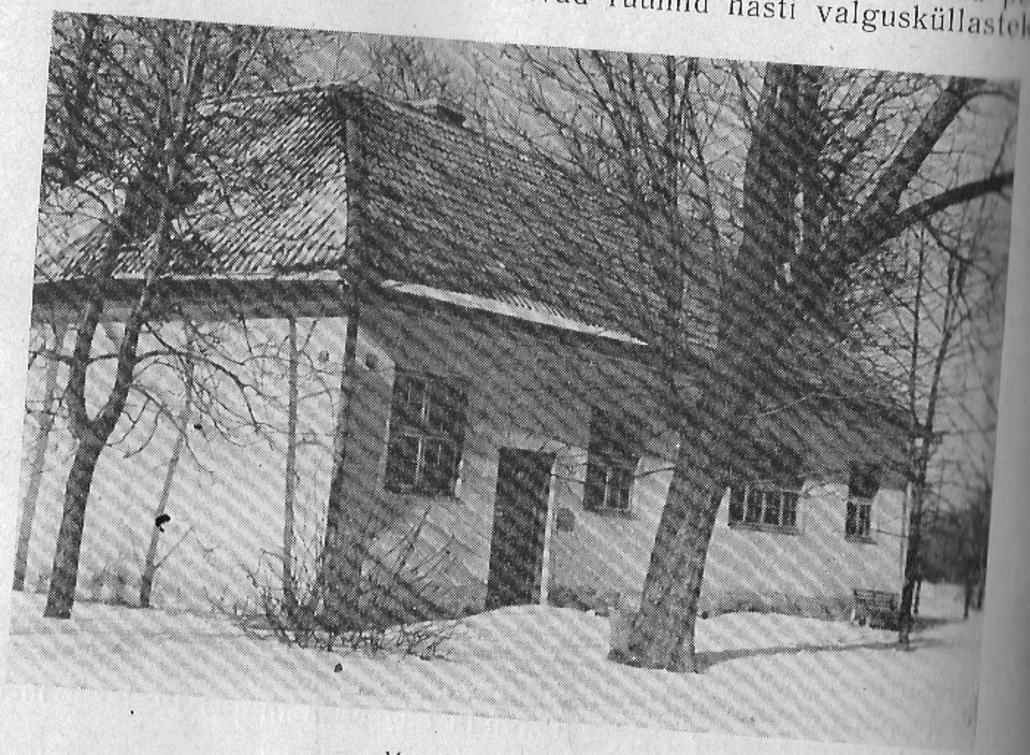

Muuseumi hoone.

R. Marani foto.

Sissekäike on majal kaks, üks fassaadil ja teine köögipoolses osas. Arvatakse, et Peetri ajal oli peauks köögi kõrval, kuna praegune peasissekäik oli tagaukseks.

Mõlemad uksed viivad avarasse esikusse, kust pääseb kööki ja elutuppa ning treppi mööda teisel korrusel asuvasse söögituppa.

E s i k u s s e on koondatud eksponaate, mis on seotud Peeter I isikuga ja tema ajastuga. Seintel näeme Peeter I portreesid, maalitud tundmatute kunstnike poolt. Üks neist on elusuurune paraadportree täisfiguuris. Siin näeme ka Peetri abikaasa Katariina I portreed. Samas kõrval on XIX sajandi kunstnike pilte Kadrioru lossist ja pargist.

Huvitav eksponaat on Peeter I sauna makett. Peetri maja lähedal pargis oli omal ajal pikk ühekorruseline puuhoone, milles asus saun. Aastal 1939 hoone lammutati ja püstitati tublisti ümberehitatuna Tallinna Loomaaia maa-alale. Enne lammutamist teostatud täpsete mõõtmiste alusel valmis kunstnik L. Rosa tööna sauna makett, milles iga pisimgi detail vastab täpselt originaalile.

Vitriinis on eksponeeritud valge sulega ehitud kolmnurkne kübar, mis olevat kuulunud Peetrile, ja saabas, mille Peeter I ise olevat valmistanud. Samas kõrval on ka Peeter I käejäljend (koopia), mille ta vajutas liivasse aastal 1707 tema poolt asutatud Lipetski malmivalulehases. See on suure, tugeva töömehekäe jäljend.

Esikus on eksponeeritud ka rida Narvas asunud endisest Peetri majast pärinevaid esemeid. Majast, mis hävis Suure Isamaasõja ajal, annab ettekujutuse kunstnik A. Möldroo maal vestibüüli seinal. Esemete hulgas on mitmed Peeter I sõjalise tegevusega seotud eksponaadid. Nii on välja pandud korveti «Schlüsselburg» mudel. Selle 18 suurtükiga laeva mudeli olevat valmistanud Peeter I ise. Korveti mudeli kõrval on Peeter I poolt asutatud Preobraženski polgu pasunapuhuja mundrikuub ja sama polgu bombardiiri peakate. Kaheksakandilise laua pealisplaadil on kujutatud Läänemeri koos ümbritsevate maadega. Seda lauda kasutas Peeter I töötamiseks. Huvitavaks eksponaadiks on peenes siidkoetehnikas pilt, mis kujutab Peeter I Saardami laevatehases lihttöölisena.

Astume paariastmelist treppi mööda e l u t u p p a. Nurgas seisab suur mustjaspruun valgete ääreilustustega kahhelahi, mida köetakse köögist. Elutoas, samuti nagu teisteski tubades, on säilinud Peetrisegune lihtne barokkmööbel. Seinte ääres seisavad kaks peeglitega sekretärkappi, üht neist kasutati pärimuse kohaselt arstimite, teist kirjutusvahendite hoidmiseks. Toa keskel on suur ovaalne laud, 10 tooli ja 3 tugitooli. Mööbel on valmistatud tammest ja kaukaasia pähklist, toolid kaetud peene rohelise villase riidega. Üks tugitool on teistest suurem ning kõrgem ja kaetud punase riidega. See tool olevat olnud Peetri jaoks. Nurgas ripub Lääne-Euroopa tundmatu meistri poolt puule maalitud ristilöödu kuju, valmistatud XVII sajandil. Seinal asetsev uhkes kullatud barokkraamis peegel (samasugune peegel on ka veel magamistoas) ei kuulu Peetri maja esialgse sisustuse hulka. Mõlemad peeglid on pärit Narva endisest Peetri majast. Elutoas on eksponeeritud ka Peeter I valgest marmorist büst, mille on valmistanud skulptor A. Weizenberg.

Elutoa taga asub m a g a m i s t u b a. Selles väheldases toas köidab külastaja tähelepanu kõrge baldahhiinvoodi, milles magas Peeter I. Lihtne valge villane tekk, mille nurkadel võib märgata tagasi-

Elutuba.

R. Marani foto.

hoidliku värvilise tikandi jälgi, katab voodit. Toa teises otsas seisab lihtne raam, mis oli arvatavasti adjutandi magamiskohaks. Ühes nurgas on väike kapike pesu jaoks, teises inglise päritoluga kappkell, mis lisaks tundidele näitab ka kuupäevi, kuid ja Kuu faase. Tuppa on paigutatud ka viis dolomiitbüsti, mis kujutavad jumalaid ja jumalannasid rooma mütoloogiast. Need skulptuurid ehtisid omal ajal majakese ümber asuvat parki.

S ö ö g i t u b a teisel korrusel on parajasti nii suur, et mahutab laua, 11 tooli ja 1 tugitooli. Tammepuust laual on treitud jalad ja kaunilt nikerdatud otsailustused, toolid on kaetud purpurpunase plüüšiga, millesse on sisse pressitud ornament. Akendel ja laual on eksponeeritud fajanss- ja tinanõud, mis XVIII sajandi esimesel veerandil Tallinnas kasutusel olid.

Mantelkorstnaga k ö ö k, kuhu pääseb esikust, on tüüpiline XVIII sajandi ehitus. Neljakandilise ruumi võlvitud laest moodustub lahtise kolde kohal järjest kitsenev korsten. Maja tagaküljel viib õuest uks keldrisse, mis asub elu- ja magamistoa all.

Kogu maja ja sisustus annavad tunnistust suure valitseja lihtsatest eluviisidest.

Söögituba.

R. Marani foto.

Kui Peeter I aastail 1719 ja 1721 järjekordselt Tallinna külastas, peatus ta jälle oma väikeses majakeses, mis talle kauni ja korrastatud ümbruse tõttu väga meeldis. Nii näiteks märgitakse aastal 1721 Peeter I siinviibimise puhul, et 25. mai hommikul käis ta saunas, sõi pargis asuvas majas ja jalutas uue maja (s. t. lossi) aias. 27. mail 1721 saabus siia ka Katariina ning järgmisel päeval vaadati üheskoos lossi ja aeda. Peaaegu kogu juunikuu esimese poole, väikesed vaheajad välja arvatud, veetsid Peeter ja ta naine Katariina Tallinnas.

Üldse külastas Peeter I Tallinna 11 korral. Viimast korda viibis ta siin aastal 1723.

XVIII sajandi lõpust ja XIX sajandi algusest pärinevate plaanide alusel saab ülevaate Peeter I maja juurde kuulunud kõrvalehitustest ja nende ümber asunud pargist. Plaanidest nähtub, et XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul kasvasid Peetri maja ja sauna ümber puud ja võsa. Aastal 1824 märgib üks kaasaegne, et 30—40 aasta eest kasvanud Peetri maja lähedal veel neli nendest puudest, mis pärimuste kohaselt olevat istutanud Peeter I ise.

Pärast Peeter I surma (aastal 1725) hoolitseti Kadrioru eest vähe. Juba 11 aastat hiljem olid niihästi loss kui ka Peetri maja väga

halvas seisukorras. Katus oli lagunenud, laed sisse langemas, krohv seintelt maha varisenud. Mõisad — Aruküla, Peningi, Kostivere jt. —, kes pidid Kadrioru pargi ja lossi korrastamiseks summasid andma, olid järgnevad riigivalitsejad kinkinud oma soosikutele. Kui Aleksander I 1804. aasta mais Tallinnas viibis, käis ta vaatamas ka Peetrile kuulunud maja. Leidnud selle äärmiselt viletsas seisukorras, andis ta korralduse maja remontimiseks.

Peetri maja oli külastajaile avatud juba XVIII sajandil, muutus aga eriti populaarseks XIX sajandi teisel poolel.

Aastal 1941 muudeti Peetri maja Tallinna Linnamuuseumi filiaaliks ja hakati põhjalikumalt hoolitsema tema säilitamise ja korrastamise eest. Aastail 1951, 1952, 1956—1957 teostati põhjalikke restaureerimistöid, mille käigus korrastati lagunema hakkav mööbel ning uuendati laed ja katus. Peetri maja kui ajalooline mälestusmärk on võetud riikliku kaitse alla.

DR. FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALDI MEMORIAAL-MUUSEUM

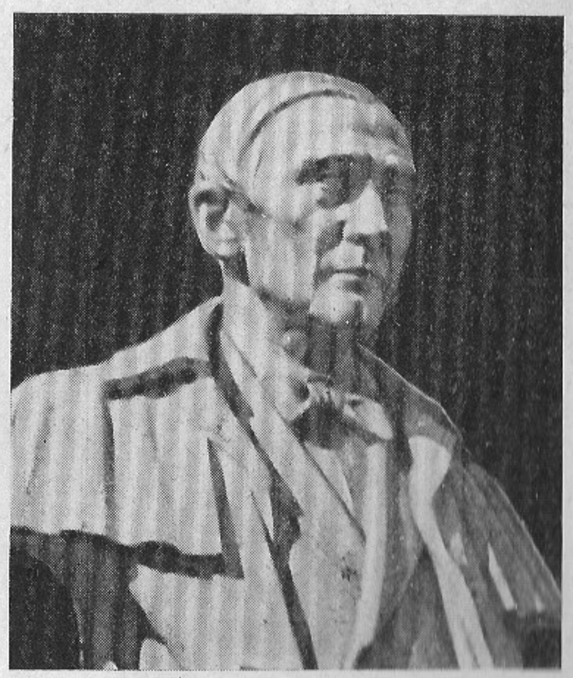

Võrus Kreutzwaldi nime kandvas tänavas asub väike ärklitoaga puumaja. Mõndagi võiks see rohelusse uppuv lihtne elamu jutustada linnast, mille vanimate ehituste hulka ta kuulub. Korduvalt on nende paljude aastate jooksul maja olnud väikelinna sündmuste keskpunktis. Oli see siis aastal 1881, kui tema ruumides asutati laulu- ja muusikaselts «Kannel» — esimene eesti selts Võrus, või tormiline 1905. aasta, mil majas asuvast raamatukauplusest kujunes siit levitatavate trükiste kaudu maad ja linna revolutsioneeriv keskus.

Ükski neist sündmustest maja vaheldusrikkast minevikust pole aga suutnud varjutada tema ajaloo raamatu seda lehekülge, kuhu on sisse kirjutatud sõnad: «Selles majas elas ja töötas Fr. R. Kreutzwald . . .» See tõi majale ülemaalise kuulsuse, tegi temast koha, kuhu igal aastal sõidab kokku tuhandeid tänulikke tütreid ja poegi rahva hulgast, kelle vaimuelu varasalve maja kunagine elanik nii rohkel määral on rikastanud.

Veel lähemas minevikus puudus aga rahval võimalus oma armastatud lauliku mälestust selles majas väärikalt austada. Mitme aasta-

Muuseumi hoone.

R. Marani foto.

kümne kestel meenutas vaid väike marmortahvel maja välisseinal eesti rahva väljapaistva kultuuritegelase kunagist kodu. Majast endast oli saanud aga lõbustuskoht — Võru Käsitööliste Seltsi restoran.

Alles nõukogude võimu taaskehtestamisel Eestis täitus kõigi progressiivsete inimeste ammune soov. Majas, kus 38 aastat (1839—1877) elas ja töötas Fr. R. Kreutzwald, kus sündisid eesti demokraatliku kirjanduse suurteosed — eepos «Kalevipoeg» ja «Eesti rahva ennemuistsed jutud», rajati muuseum meie rahva XIX sajandi kultuuriloo silmapaistva isiksuse mälestuse jäädvustamiseks.

Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumi asutamisele pani aluse Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus 10. veebruarist 1941 ja muuseum avati külastajaile sama aasta 28. juunil.

Seoses muuseumi avamisega teostati ulatuslikke restaureerimistöid, mille käigus taastati ka maja siseruumid Kreutzwaldi-aegsel kujul. Puutumata jäi vaid köögis asuv suur pliit, sest polnud andmeid selle endise kuju kohta. See markantne näide kodanlusaegsest suhtumisest Kreutzwaldi pärandi säilitamisse — majas 30 aasta kestel asunud restorani meenutav tulekolle — kõrvaldati 1961. a. restaureerimistööde käigus.

Muuseum kujutab endast Kreutzwaldile kuulunud krundi, hoonete ja elumaja sisustuse kompleksi. Võimaluse piires on kõigele püütud anda mälestuslikku ilmet, kuigi seda on sageli takistanud säilinud andmete vähesus. Asutati ju muuseum 64 aastat pärast kirjanikupoeedi lahkumist Võrust, ajal, kui Kreutzwaldi kaasaegsed olid juba ammu manalasse varisenud.

Kreutzwaldile kuulunud krundi üldsuurus on 5066 m², sellest ehituste all 638 m². Kreutzwaldi-aegne väliskuju on elumajal (välja arvatud kivikatus, mille Käsitööliste Selts 1928. aastal asendas plekkkatusega), saunal (restaureeritud 1952. a.), kaevul (restaureeritud 1958. a.) ja keldril. Samas asunud laut hävis 1948. aastal tulekahju läbi, ait ehitati aga käesoleva sajandi esimesel aastakümnel ümber elumajaks, kusjuures endine väliskuju osaliselt säilitati. Siin asuvad praegu muuseumi fondide ruumid ja lõpposa ekspositsioonist. Oma ekspositsioonisaalide üldpindala poolest (305 m²) on Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum suurimaid memoriaalmuuseume vabariigis.

Vaatamata sellele, et muuseum Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Mälestuse Jäädvustamise Seltsilt mitmeid Kreutzwaldile ja ta perekonnale kuulunud esemeid on omandanud ja ka ise neid aastate jooksul kogunud, ei ole siiski saadud memoriaalesemeid sellisel hulgal, mis võimaldaks taastada Kreutzwaldi-aegset majasisustust kõigis ruumides. Seda on olnud võimalik teha vaid arstitoas. Mööbli asetamisel teistesse ruumidesse on silmas peetud selle arvatavat asukohta.

Käsikirjadest ja kirjadest leiame ekspositsioonis vaid fotokoopiaid, kuna originaale säilitatakse Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis Tartus. Originaalidest on muuseumis eksponeeritud rohkesti fotosid, peamiselt arstitegevust käsitlevaid dokumente ja Kreutzwaldile kuulunud raamatuid.

Paralleelselt tänini säilinud memoriaalesemetega on muuseumis korraldatud ulatuslik ekspositsioon, mis lähtudes marksistlik-leninlikust ajalookäsitusest avab meile Kreutzwaldi elu ja tegevuse, võimaldab tundma õppida XIX sajandi eesti ühiskonna arenemise põhiprobleeme, mille lahendamisele oli suunatud kirjaniku-võitleja kogu tegevus.

Ekspositsioon on üles ehitatud peamiselt kronoloogilisel, osalt aga ka temaatilisel printsiibil.

Jõudnud muuseumi välisukse juurde, märkab külastaja asfaltkattest vabastatud munakivisillutist koos majaesise trepi aset täitva paekivist plaadiga. See on osake Võru linna peatänava kõnniteest Kreutzwaldi päevilt. Vaevarikas oli möödunud sajandil arsti käik haige juurde neil munakivisillutisega, enamasti aga sillutamata tänavail. Eriti veel pime-

dail õhtutundidel, kui liikuda tuli kaasaskantava lambikese valgusel, sest linna kümmekond petrooleumilaternat, millest üht võib muuseumi lähedal veel praegugi näha, suutsid vaevalt valgustada 1500 elanikuga asula tänavaid.

Majja sisenedes satub külastaja e s i k u s s e — ruumi, kust algab muuseumi ekspositsioon. Siia on koondatud materjalid Kreutzwaldi kinnisvara ja memoriaalmuuseumi ning Võru linna ajaloo kohta.

Esikust tulles jõuame h a i g e t e o o t e r u u m i, kust avanevad uksed saali ja arstituppa. Ooteruumist pääseb verandale ja mööda kitsast treppi Kreutzwaldi kirjutustuppa. Memoriaalesemetest asub ooteruumis seinapeegel, kunstiteostest on siia paigutatud A. Weizenbergi kipsbüst Kreutzwaldist (valmistatud 1894. a.).

Ekspositsioon jätkub s a a l i s. Kreutzwaldi ja ta perekonna esemetest asuvad siin klaver, kaks suurt trümoopeeglit, mitu küünlajalga ja pisiesemeid. Ülejäänud mööbel saalis ja küünalarmatuurid (kõikides ruumides) ei kuulunud Kreutzwaldile, vaid on tolleaegse Võru linnakorteri sisustuse tüüpilisi näidiseid. Saali paigutatud elulooliseid materjalid annavad ülevaate Kreutzwaldi põlvnemisest, tema esimestest elu- ja kooliaastatest, varasematest töökohtadest, ülikooliõpinguist

Vaade saali ekspositsioonile.

R. Marani foto.

ja elust Võrus möödunud sajandi 30.—40. aastail. Näeme pärisorjadest vanemate lapse rasket haridusteed, õpihimulise noorüki tihedaid kokkupuuteid teoorjuses vaevleva rahva tegeliku elu ja vaimse loominguga, noormehe ettevalmistumist arstikutseks Tartu ülikoolis ja tema tegevust Võrus. See periood on Kreutzwaldi kui kirjaniku, folkloristi, XIX sajandi ühiskondliku ja filosoofilise mõtte silmapaistva esindaja kujunemise ajaks.

Kunstiteostest on saalis eksponeeritud A. Weizenbergi marmorbüst Kreutzwaldist (modelleeritud 1880. a., marmorisse raiutud enne 1893. a.), sama autori kipskuju Kalevipoja emast Lindast (valmistatud 1878.—1880. a.), kujur O. Männi kompositsioon «Kalevipoeg ja Sarvik», L. Kokamäe õlimaal-koopia Hueberi originaalist «Kreutzwald 1844. a.», O. Kangilaski graafilised lehed «Aida-Vidri mõisa peretoas muinasjutte kuulamas», «Noor Kreutzwald näeb pärisorjade peksmist» jt.

S ö ö g i t o a s ja k ö ö g i s asuv ekspositsioon on pühendatud Kreutzwaldi tegevusele aastail 1850—1860. See on tema kirjandusliku loomingu kõrgperiood, mil ilmuvad «Kalevipoeg» ja «Eesti rahva ennemuistsed jutud».

Kreutzwald on eesti demokraatliku kirjanduse ja folkloristika rajaja. Ta nägi rahvaluules rahvusliku demokraatliku kirjanduse alust ja tema tähtsamad tööd on otseselt välja kasvanud rahvaloomingu ainete loovast edasiarendamisest. Eksponeeritud materjalid püüavad avada Kreutzwaldi kui meie rahvuskultuuri esimese tõelise suurmehe tegevust kirjanikuna, ühiskonnategelasena ja juhtiva vaimuinimesena. Kirjanduslikku tegevust käsitlevate väljapanekute kõrval leidub ekspositsioonis dokumente, mis kõnelevad Kreutzwaldi võitlusest kirikliku vaimupimeduse vastu ja koolide olukorra parandamise eest, tema ulatuslikust kirjavahetusest ja osatähtsusest eesti rahvusliku kirjakeele ning selle ortograafia kujundamisel.

Memoriaalesemetest seisab siin puhvetkapp lauanõudega; vitriinis näeme lauahõbedat. Toa keskele asetatud makett kujutab Kreutzwaldi elumaja, kõrvalhooneid ja krunti 1850-ndail aastail. A. Laikmaa suur pastellmaal «Kaugelt näen kodu kasvamas» on õnnestunud paigutuse tõttu kesksel kohal nii eelnevas kui ka järgnevas ekspositsioonis.

Köögist juhib ekspositsioon meid väikesse tuppa. Aastaid on see tuba olnud vaidlusaluseks objektiks muuseumi ekspositsioonis, sest säilinud vähesed andmed ei võimalda täpselt kindlaks määrata selle ruumi otstarvet Kreutzwaldi päevil. Arvatavasti oli see l a s t e t u b a. Siinsed väljapanekud juhivad meid Kreutzwaldi Võru-elu viimasesse aastakümnesse (1870-ndad aastad) ning lõpevad kirjaniku-poeedi vanaduspäevade ja surmaga Tartus (aastad 1877—1882).

Arstituba.

R. Marani foto.

Nii köögi kui ka lastetoa materjalide seas puuduvad memoriaalesemed. See-eest kohtame neid järgmises ruumis — m a g a m i s t o a s — üsna palju. Tugitoolid, omapärase kujundusega kummut, kapp, seinapeegel ja hulgaliselt pisiesemeid vitriinis annavad külastajale võimaluse luua teatavat pilti selle maja Kreutzwaldi-aegsest sisustusest. Magamistoa temaatiline ekspositsioon tutvustab meile Kreutzwaldi perekonda, annab ülevaate tema tööst arstina ja näitab kirjaniku-rahvavalgustaja mõju oma kaasajale.

Magamistoa avatud uksest on võimalik pilku heita Võru linna arsti lihtsasse t ö ö t u p p a, millele on püütud anda Kreutzwaldi-aegset ilmet. Nagu Kreutzwaldi päevilgi seisab toa keskel laud, sellel kirjutusvahendid, mõned arstiteaduslikud raamatud ja mitu Kreutzwaldi käega kirjutatud tõendit haigetele. Ühes nurgas asub jaapani pilliroost riiul arstiriistade ja kunstipärase kujundusega ravimikarbikestega. Alati abivalmis ja helde Võru tohter võttis siit nii mõnelgi korral omavalmistatud ravimeid, et jagada neid vaestele abitarvitajatele. Suurematest esemetest on toas veel raamatukapp. Selles säilitatakse Kreutzwaldi raamatukogu meie päevini jõudnud osa — rohkem kui kahtsada

teost, mille seas on ka meditsiinialaseid köiteid. Erilist tähelepanu väärib selles toas muuseumi vanim eksponaat, vanemate poolt Kreutzwaldile pärandatud seinakell. Sellele on meistri käsi kandnud aastaarvu 1661.

Fr. R. Kreutzwaldi laiaulatuslikust ja mitmekülgsest tegevusest on tema elukutseline, s. o. arstlik tegevus leidnud seni kõige vähem valgustamist. Juba Kreutzwaldi elupäevil jäi see laialdaste hulkade silmis kirjandusliku tegevuse varju, sest ka rohked arstiteaduslikud kirjutised arvati tavaliselt tema kirjanikutöö, mitte aga arstliku tegevuse hulka. Austav mälestus Kreutzwaldist kui arstist püsis aga tema abi kasutanud elanike hulgas veel kaua aega pärast ta surma. Alles mõned aastad tagasi leidus Võrus vanakesi, kelle elu lapsepõlves vana hea tohtrihärra oli päästnud. Kreutzwaldi arstlikule tegevusele pühendatud ekspositsioon magamistoas toob meie silme ette tõelise rahvaarsti, rahva tervishoiu eest võitleva rahvavalgustaja ülla kuju.

Järsk kitsas trepp viib külastaja haigete ooteruumist maja ärklikorrusele. Küünal käes, sammus Kreutzwald neid astmeid mööda oma vaimutöö vaikusepaika — avarasse, kuid madala laega hämaravõitu kambrisse. Sellele toale on Võru muuseum eriti uhke. Siin akna all asuva lihtsa, kuid meile suure kultuuriloolise väärtusega laua taga kirjutas Kreutzwald arsti pingelisest kutsetööst vabadel tundidel oma armastatud rahvale. Siit rändasid kirjaniku-võitleja vahedad sõnad üle kogu maa küll kirjade ja teoste, küll üksikute artiklite ja kirjutiste kujul. Selles toas sündisid meie lauluisa ja rahva ühisloomingu monumentaalsed teosed «Kalevipoeg» ja «Eesti rahva ennemuistsed jutud».

Hinnates kõrgelt Kreutzwaldi elutööd, on rahvas andnud sellele ruumile «K a l e v i p o j a t o a» nimetuse.

Säilinud memoriaalesemete vähesus ei võimalda taastada lauluisa kirjutustoa kogu sisustust. Meie päevini jõudnud esemed — töölaud, tool, riiul, kušett — ja laual kirjutusvahendid, tema pitsat, lauakell, taskunuga ja käepidemega küünlajalg, mis oli lauluisa lahutamatu kaaslane teel ärklituppa, räägivad Kreutzwaldile omasest tagasihoidlikkusest.

Toa ekspositsioon on pühendatud Kreutzwaldi loomingule. Näeme Kalevipoja kinnismuististe kaarti, O. Kangilaski ja teiste kunstnike graafilisi lehti kinnismuististest, kangelaseepose ainestikul tehtud puunikerdustöid, J. Raudsepa skulptuuri Kalevipojast. Väljapanekud annavad ülevaate ka eepose sisust.

Muuseumi ekspositsioon lõpeb hoovipealses majas (endises Kreutzwaldi aidas). Teel sinna läbib külastaja elumaja varjurikka v e r a n d a. Arstitegevusest vabadel hetkedel armastas Kreutzwald siin sageli istuda ja mõtiskleda. Samas olevat ta 1857. aasta paiku

«Kalevipoja» eestikeelseid väljaandeid.

R. Marani foto.

õpetanud Kasaritsa noormeestele omakirjutatud näidendit, mida mängiti aias veranda ääres. Siin olevat ta vastu võtnud ka oma viimase patsiendi enne Võrust lahkumist (1877. a.).

Endise a i d a avarates ruumides on esitatud muuseumi väljapanekute lõpposa, teema «Kreutzwald ja tänapäev». Iga ese neis tubades on veenvaks tõendiks Nõukogude Eesti rahva sügavast armastusest ja austusest oma suure poja vastu, kes kord ajas esimesed vaod eesti demokraatliku kultuuri põllule. Rohkearvulised nõukogude perioodil loodud kunstiteosed annavad tunnistust Viru lauliku suurest populaarsusest. Seda rõhutab ka eksponeeritud noodimaterjal teemal «Kreutzwald muusikas». Esitatud muusikalise literatuuri kõrval võib külastaja siin kuulata heliülesvõttes katkendeid E. Kapi ballettidest «Kalevipoeg» ja «Kullaketrajad», tutvuda eesti heliloojate poolt Kreutzwaldi loomingu aineil loodud koorilaulude ja sümfooniateostega.

Palju materjale on muuseum kogunud ja eksponeerinud Kreutzwaldi 150. sünni-aastapäeva tähistamisest Eestis ja kogu Nõukogude Liidus. Kalevipoja 100. juubeliaastaks avatakse selles ruumis kinolektoorium, kus toimuvad Kreutzwaldi elu ja tegevust ning eesti kirjanduse ajalugu käsitlevad ettekanded ja demonstreeritakse vastavasisulisi lühifilme ning valguspilte.

Samas majas asub muuseumi f o n d i d e r u u m koos väikese l u g e m i s s a a l i g a. Muuseumi fondide säilitusühikute arv ulatub üle 4000, sellest kuulub põhifondi üle 2700 ühiku. Kreutzwaldi ja tema ajajärku käsitleva materjali kõrval säilitab muuseum ka Võru linna ajalooga seotud fotosid ja dokumente. Mahukas fototeek koos negatiivide koguga, mille komplekteerimine kõigi Kreutzwaldi-aineliste materjalide koopiatega lõpetatakse «Kalevipoja» 100-juubeliks, sellele lisaks 2000-köiteline käsiraamatukogu ja olemasolev arhiiv on aluseks kavatsusele luua lähemail aastail muuseumi juurde Kreutzwaldi elu ja tegevuse uurimise kindel baas.

Üheks põhitegevuseks teadusliku uurimistöö kõrval on muuseumis kogumisalane töö, millesse on kaasa tõmmatud ka rajooni koolide koduloolingid. See võimaldab pidevalt täiendada olemasolevaid fonde nii tänapäeva materjalidega kui ka unikaalsete esemete ja dokumentidega. Nii on muuseumi põhifond 1958. aasta jooksul kasvanud Kreutzwaldi kirjutatud arstitõendite ja temale kuulunud tubakakarbi arvel ning käsiraamatukogu on täienenud Kreutzwaldiga tihedas läbikäimises olnud naabri raamatutega.

Muuseumis säilitatavate materjalide tutvustamiseks elanikkonnale korraldab muuseum igal aastal fondide näitusi. Viimane selline näitus toimus möödunud aasta detsembris. Eksponeeriti üle 50 originaalfoto ja dokumendi ning 20 kunstiteost.

Ulatuslikult praktiseerib muuseum ka rändnäituste organiseerimist ja Tallinna ning Tartu kunstimuuseumi näituste eksponeerimist Võrus.

Muuseumi väljaandel on ilmunud kaks teatmelist brošüüri (1953. ja 1959. a.). Toimetamisel on fotopiltide seeria muuseumi tähtsamatest esemetest.

Lisaks Kreutzwaldi kinnisvarale on muuseumi hooldada veel Kreutzwaldi ema ja noorema tütre haud Võru kalmistul ning turismiobjektina Suure Munamäe vaatetorn Haanjas.

Peale Kreutzwaldi elu ja tegevuse uurimise, Võru linna ajaloo materjalide kogumise ja rajooni kahe peamise vaatamisväärsuse korrastamise, hooldamise ning populariseerimise tegeleb muuseum veel kultuurimälestiste ja looduskaitse küsimustega.

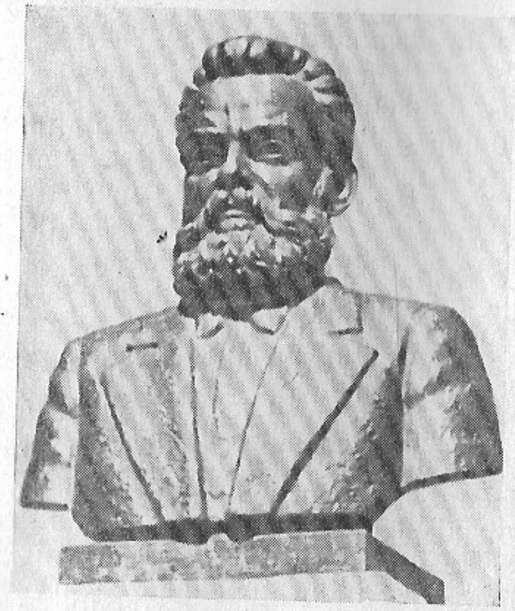

CARL ROBERT JAKOBSONI TALUMUUSEUM

Kui sõita Tallinnast Paide kaudu Vändrasse, keerab 12 km enne Vändrat tee vasakule. Teeviit: C. R. Jakobsoni Talumuuseum — 3,5 km. Looklev metsavaheline tee viib Pärnu jõe äärde, kust jalakäija pääseb teisele kaldale uue hägusa rippsilla kaudu. Teisel pool jõge ongi Kurgja-Linnutaja valdused.

C. R. Jakobsoni eluajal ja veel kaua hiljemgi oli juurdepääs siia üsna raske. Lihtne külavahetee oli sügisel ja kevadel pori tõttu peaaegu täiesti läbipääsematu. Kui kevadise jäämineku ajaks sild jõelt ära võeti või jää selle juba sügisel minema viis, oli mitme kuu jooksul isegi jala raske Kurgjale pääseda.

Mõndagi on muutunud C. R. Jakobsoni surmast saadik ka Kurgja-Linnutaja hoonete osas ja nende vahetus ümbruses. Jakobsoni istutatud noored pärnad ja tammed on kaharateks varjulisteks puudeks kasvanud. Suured on ka juba lehised, mis C. R. Jakobsoni ämm varsti pärast mehe surma siia istutas. Ilus, hästi korrastatud park, kus asub elumaja, on looduskaitse all, samuti nagu lähedane Kurgja metski.

Siia C. R. Jakobsoni tallu otsustati aastal 1950 rajada suure eesti valgustaja-demokraadi mälestuseks ning tema elu ja tegevuse populariseerimiseks muuseum. Esimeseks direktoriks määrati C. R. Jakobsoni tütar Linda Jakobson, kes sel ajal oli juba 71-aastane. Majandus- ja administratiivküsimuste lahendamiseks ning muuseumimaterjalide esialgseks korrastamiseks kinnitati vastloodud muuseumile mitmed šefid, sealhulgas Ed. Vilde Memoriaalmuuseum (direktor K. Mihkla) ja Viljandi Muuseum (direktor A. Mikk).

Tööd oli algul väga palju. Jakobsoni-aegsetest hoonetest oli täielikult hävinud rehi. Kõik teised ehitused ja tarad olid Saksa okupatsiooni ja sõjaaegsete olude tõttu äärmiselt armetus ning laostunud olekus. Katused olid katki, laed, põrandad ja aknaraamid mädanenud, paljud aknaruudud purunenud. Elumaja vasakpoolse otsa ülemisest korrusest olid valmis vaid mustseinad, rõdust aga mõned detailid. Trepid olid mädanenud või puudusid hoopis, korstnad ja küttekolded lagunenud ning tuleohtlikud. Isegi kaev oli sisse vajunud. Esimestel aastatel ei suudetud kuigi palju ära teha. Saavutati aga peamine: hoonete lagunemine pandi seisma ning C. R. Jakobsoni memoriaalesemed,

Muuseumi hoone. *Muuseumi fotokogust.*

Muuseumis asuvad materjalid jutustavad Kurgja-Linnutaja kujunemisest. Jakobson ostis talu aastal 1874. Enne uute hoonete ehitamist tegi ta hulga visandeid ja plaane; neid on säilinud terve suur mapitäis. Esimese hoonena valmis laut (1875), mis püsib ka praegu. Järgmistena ehitati mesilastemaja (1876), saun (1877) ja veski (1879), mis samuti on säilinud. Visandeist on näha, et esialgu oli kavas ehitada ka möldrimaja ja rehi, millest esimene jäigi ehitamata, teine aga lagunes hiljem.

Hulk visandeid eelnes elumaja ehitamisele, mida alustati aastal 1880. Siinjuures võttis C. R. Jakobson eeskuju vene arhitektuurist, mille sugemeid võib elumaja välise kujunduse juures mitmel pool märgata.

Maja ehitamise ajal elas C. R. Jakobson Viljandis ja käis Kurgjal tavaliselt kord kahe nädala tagant.

1882. aasta märtsiks oli elumajast valmis kogu väline korpus. Lõunapoolses osas oli tehtud ka palju sisemisi töid. Ahjud ja kamin olid valmis, samuti uksed ja aknad, viimased osalt veel ette panemata. Põrandad kavatses Jakobson katta parketiga, mille mustrid olid äris saadetud fotode järgi juba välja valitud. Praegu asuvad proovide fotod ekspositsioonis. Uude majja kavatses Jakobson kolida 1882. aasta juunis; sama aasta märtsis aga viidi Kurgja veel üsna noor peremees perekonnakalmistule. Maja jäigi tookord lõpetamata.

Märkimisväärne on C. R. Jakobsoni osa uute eesti talumajade tüüpide väljatöötamisel. Aastal 1881 võttis ta osa eesti talumajade plaanide võistlusest, mille korraldas Pärnu Eesti Põllumeeste Selts. Jakobson sai esimese auhinna. Auhinnatud plaanid avaldati 1890. aasta «Oleviku» mitmes numbris, millest kolm numbrit on eksponeeritud.

Ekspositsiooni materjal tõendab, et Jakobson oli esimeseks piimatalituse-kooli mõtte algatajaks Eestis. Seda tõendavad ka kaks ruumi lauda otsas, mis ehitati tõenäoliselt aastal 1875. «Teadaandmises» 11. oktoobrist 1875 märgib Jakobson, et ta tahab sinna rajada «Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi piimatalituse näite-kooli». Kurgjale jäi kool siiski rajamata, sest rahalist toetust Jakobson ei saanud, kuid taolise kooli asutamise mõtte pani ta liikuma.

Põllunduses rakendas C. R. Jakobson viljavaheldussüsteemi. Tema enda käega kirjutatud külvikorraplaan näeb ette järgmise põldude jaotuse: «kureherned (vikk), rukkid, ristikhein, ristikheina karjamaa, linad, kureherned, rukkid, kaerad ja herned, kartulid, odrad». See plaan oli mõeldud eriti karjamajanduse arendamiseks ja näitab Jakobsoni suurt ettenägelikkust, kes juba siis mõistis, et Eesti põllumajanduse põhialuseks peab olema loomakasvatus.

Mitmed aukirjad ja diplomid, saadud osavõtu eest põllumajandusnäitustest, tõendavad Jakobsoni võimeid tegeliku põllumehena ja loomakasvatajana. Ekspositsioonis on aastal 1877 saadud diplomid «Berlepschi mesipuude» ja «hea piimalehma Lilliku eest». Aastal 1879 sai Jakobson 4-aastase araabia-soome-liivi tõugu mära eest Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsilt «I aupalga» — Põllutööministeeriumi hõbeauraha. Viljandi Eesti Põllumeeste Selts ja Pärnu Eesti Põllumeeste Selts tunnistasid aukirjades Jakobsoni oma auliikmeks.

Memoriaalesemetest on kõne all olevas ruumis suure väärtusega kaks hästi säilinud kappi ja väike laud. Need esemed, samuti nagu kaminatoas asuv kummutki, on valmistatud Kirbla köstri poolt tütrele kaasavaraks ja moodustavad kummutiga ühtse terviku. Üks kappidest sisaldab hulga väiksemaid esemeid, mis kuulusid Jakobsonide perekonnale. Siin on vöösid, ristpistes tikitud käterätte, kohvikannusoojendaja, kummutilina, lauanõusid. Põdrasarvest peaga nuga ja kahvel kuulusid isiklikult C. R. Jakobsonile. Sinisekirjalise lillmustriga fajansskaussi ja suhkrutoosi kasutati C. R. Jakobsoni ajal perekonnas iga päev. Valgest metallist lauapühkimisharja ja kühvlikese sai Jakobsonide paar pulmakingiks. Lillast siidist ja sametist kaunilt töödeldud käsitöökastikese valmistas C. R. Jakobsoni õde Natalie, kes asutas hiljem Tallinnas esimese eesti õppekeelega käsitöökooli.

Teise kapi sisuks on C. R. Jakobsoni ja tema abikaasa rõivad ja rahvarõivad: must frakk, silinder, valged rahvariide-põlvpüksid, nööritatud must vammus, mis kuulus Jakobsoni abikaasale, ja tikitud tuhvlid, mida viimane kandis rahvarõivaste juurde. C. R. Jakobson oli innukas rahvalaulu ja -kunsti propageerija; sobivatel juhtudel kandis ta alati rahvarõivaid, et nende kandmiseks ka teistele eeskuju anda.

K i r j u t u s t u b a ehk Jakobsoni kavandi järgi «peremehe tuba» on sisustatud memoriaaltoana. Siia avarasse nelja aknaga tuppa teisel korrusel on paigutatud C. R. Jakobsoni kirjutuslaud, mis on pärit tema korterist Viljandis, raamaturiiulid, suur punutud korvtool. Siinsamas on Jakobsoni-aegne lihtne tool, millel istudes suri viimane C. R. Jakobsoni järglastest — tütar Ida. Nurgas on kummut, mis on C. R. Jakobsonile kuulunud mööbliesemeist üks vanemaid. Selles säilis väärtuslikum osa «Sakala» arhiivist. Kahes vitriinis on raamatuid C. R. Jakobsoni raamatukogust, peamiselt autorite pühendustega, ja mitmesuguseid C. R. Jakobsonile kuulunud pisiesemeid. Huvitavamaiks neist on kirjutuslauagarnituur, mille C. R. Jakobsonile kinkis J. Köler, ja Abja-Peraküla «Sakala»-sõprade poolt kingitud teeklaasihoidja.

Käbikujuliste pommidega seinakell on Jakobsoni-aegne. Ta näitab pool kolm. Sel kellaajal 19. märtsi hommikul aastal 1882 suri Kurgja peremees.

Nurk kirjutustoast.

L. Vellema foto.

Teisel korrusel asuvat e l u t u b a nimetavad külastajad «Sakala» toaks. Siin on näidatud C. R. Jakobsoni «Sakala» toimetajana ja väljaandjana Viljandis (1878—1882). Ekspositsioon selgitab Jakobsoni võitlust balti erikorra, teoorjuse, kiriku ja usumeeste rahvast pimestava tegevuse ja paljude muude rahva edenemist takistavate tegurite vastu. Külastaja näeb «Sakala» esimest numbrit 11. märtsist 1878 (vkj.) ja teisi tähtsamaid numbreid. Esitatud on artikleid ja kirjutisi kõigist «Sakala» rubriikidest, C. R. Jakobsoni käsikirju tsensori kustutustega ning «Sakala» kaastööliste, kirjasaatjate ja lugejate kirju toimetajale. Kirjad näitavad, kui populaarne oli «Sakala» kõigis eesti rahvusest elanikkonna kihtides. Näiteks on siin tellimusi ja toimetajale lugupidamise avaldusi Hiiumaalt Kärdla Kalevivabrikust, Kreenholmi vabrikust, Hallikukivi vabrikust, koolmeistritelt, talumeestelt ja paljudelt-paljudelt teistelt. «Sakalasse» suhtutakse kui o m a lehesse ja tuntakse muret tema saatuse pärast. «Elagu Sakala ja kadugu tema vaenlased . . .» kirjutab A. Pertel Narva Kreenholmist.

Fotod «Sakala» kaastöölistest, selleaegsest Viljandist, kirjutuspult ja raamaturiiul «Sakala» toimetusest aitavad taastada tolleaegset olustikku.

Teise korruse v e s t i b ü ü l i s ehk «eeskojas, kuhu trepp üles tuleb», lõpeb ekspositsioon C. R. Jakobsoni surma ja matustega 1882. aasta märtsis. Kajastamist on leidnud ka Jakobsoni mälestuse jäädvustamine enne ja tänapäeval. Eksponeeritud on fotosid, kaastundekirju ja -telegramme, leinapärgade linte ja hõbepärgi.

Teise korruse r õ d u l t avaneb suurepärane vaade Kurgja hoonetele, pargile ja viljapuuaiale. Jakobsoni eluajal rajatud viljapuuaed hävis hiljem. Nüüd on istutatud uus nooruke õunaaed 80 puuga, et taastada Kurgja-Linnutajat võimalikult endisel kujul.

Ükski külastaja ei jäta vaatamata C. R. Jakobsoni surimaja — madalat tahmunud seintega suitsulõhnalist s a u n a. Siin põdes Jakobson ühel Viljandi teekonnal saadud haigust ja siin ta ka suri. Ta maeti perekonnakalmistule suurte igihaljaste kuuskede ja mändide vahele. Peale C. R. Jakobsoni puhkavad siin tema abikaasa, tütred Olga, Elsa, Ida ja Linda, kohesurnud kaksikud, õetütred ja mõned sugulased.

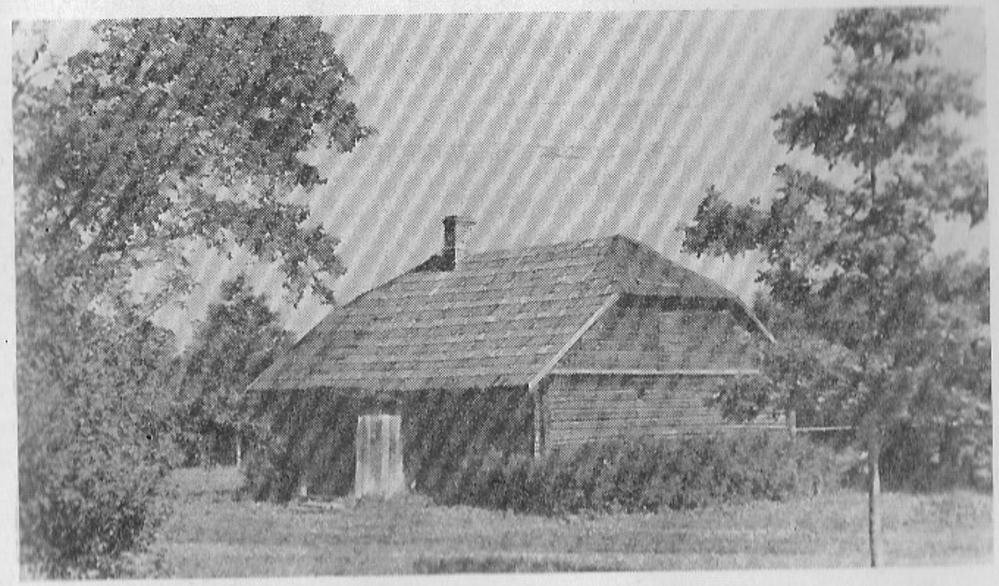

C. R. Jakobsoni surimaja — Kurgja saun.

A. Tõnissoni foto.

C. R. Jakobsoni hauasammas Kurgja kalmistul.

Muuseumi fotokogust.

Kalmistu nurgas on lihtne hall raudkivi, mis oma tagasihoidlikkusega jääb algul kahe silma vahele. Ometi on kivil suur tähtsus ja pikk ajalugu. Ta toodi C. R. Jakobsoni hauale 26. juulil 1882 — esimesel Jakobsoni surmajärgsel sünnipäeval. Märtsikuus ei olnud põhjatute teede tõttu paljud matusele saanud tulla. Nüüd koguneti üle Eesti, et avaldada suurele rahvajuhile viimast austust. Päev kujunes üldrahvalikuks mälestuspäevaks. Inimesed vedasid ühisel jõul suure loodusliku kivi rahvajuhi kalmule esimeseks mälestusmärgiks. Seal seisis ta kuni 1927. aastani, kui asetati kohale J. Koordi loodud hauamonument C. R. Jakobsoni büstiga. Kivi veeretati kalmistu nurka, kus ta seisab omapärase mälestusmärgina ka praegu.

Teerada, mis viib Kurgjalt otse läbi metsa Viljandi maanteele, on saanud nimeks «Sakala tee». Seda kasutas Jakobson oma sõitudel Viljandisse seoses «Sakala» väljaandmisega. Teel on näha rohtunud rattarööpaid, kuigi Jakobson läbis selle tee enamasti ratsa. Kümmekond versta üksi läbi metsa olid talle ühtlasi puhkuseks kodumaa looduses, mida ta küll nii väga armastas, kuid mille jaoks tal kunagi küllalt aega ei jätkunud.

Carl Robert Jakobsoni Kurgja-Linnutaja talu on kujunenud paljukülastatavaks muuseumiks. Aastal 1960 külastas seda 8446 inimest. Enamasti saabuvad külastajad ekskursioonidena autodel, paljud tulevad aga ka jalgratastel ja jalgsi. Külastajaid on olnud ka teistest liiduvabariikidest ja välismaalt — Soomest ja Saksa Demokraatlikust Vabariigist. Ekskursantidele annavad seletusi muuseumi teaduslikud töötajad. Uute töövormide otsingul on muuseumi töötajad püüdnud ekskursioonide juhtimist seostada momendil päevakorras olevate aktuaalsete küsimuste ja ülesannetega.

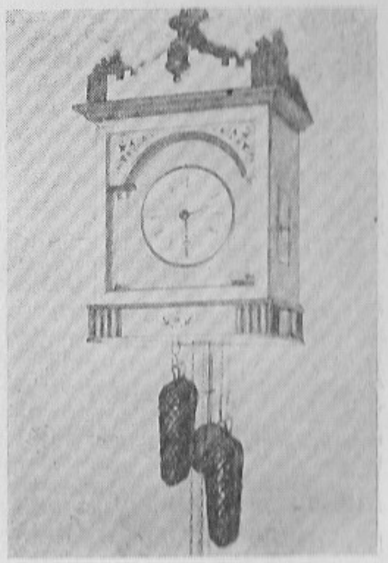

C. R. Jakobsoni Talumuuseumi fondid moodustavad ulatusliku uurimisbaasi, mida ei saa ignoneerida ükski C. R. Jakobsoni ja tema ajastu uurija.

Kogu C. R. Jakobsoni Talumuuseum koos perekonnakalmistuga moodustab tähtsa ajaloolise mälestusmärgi ja on riikliku kaitse all.

LYDIA KOIDULA MEMORIAAL-MUUSEUM

Pärnus, endises Ülejõe agulis, praeguses Silla tänavas on madal ühekorruseline puumaja, mille vanus ulatub juba üle 100 aasta. Maja valmis 1850. aasta suvel ja sinna asus elama Johann Voldemar Jannseni perekond, kes võttis enda alla osa majast, neli tuba. Teises osas aga, suures klassitoas, millega liitus väike töökabinet, hakkas Jannsen äsjaavatud vallakooli juhataja ja ainsa õpetajana andma vaimuvalgust Ülejõe kalurite ja talupoegade lastele. Selles majas toimetas Jannsen, kellest hiljem sai rahvusliku liikumise kodanlik-klerikaalse suuna juht, esimest eestikeelset perioodilist ajalehte «Pärnu Postimees»; siin tegi oma esimesi kirjanduslikke katsetusi tema tütar Lydia, tulevane koidulaulik. Et jäädvustada Koidula mälestust, kes elas kunagises Ülejõe koolimajas 13 aastat, rajati sellesse majja Lydia Koidula Memoriaalmuuseum.

Muuseumi ekspositsioon algab endises Jannseni perekonna v õ õ r a s t e t o a s. Ekspositsioonis on esikohal tabel, mis annab kronoloogilise ülevaate Koidula elu tähtsamatest sündmustest, ja kaart, millel on piltlikult kujutatud luuletaja elutee ja reisid.

24. detsembril 1843 (vkj.) sündis Vana-Vändras köstri ja koolmeistri ametit pidava Johann Voldemar Jannseni perekonnas tütar, kellele pandi nimeks Lydia Emilie Florentine. Õnnelik isa pajatab sellest sündmusest oma päevaraamatu «Diarium» lehekülgedel: «Kuu aega pärast seda, kui viimase päevaraamatu märkuse olin lõpetanud, andis Issand mulle tütre, kes juba enam kui kümme kuud minu rõõm on olnud ja kelle sündimise järele mu armas naine haiglaseks jäi ning seda veel praegugi on.»

See lehekülg Johann Voldemar Jannseni päevikust, samuti ka 1843. aasta kalender, on paigutatud toa seinale. Samas on ka Koidula vanemate portreed ja nende all salguke kummagi juukseid.

Vändra alevikust Koidula lapsepõlvepäevil annab ettekujutuse fotomaterjal. Kunagine köstrimaja, kus algas Koidula elutee, hävis juba aastakümnete eest, ja sellest ei ole säilinud ühtki fotot. Seevastu on aga olemas foto Jannseni-aegsest kiviaidast köstrimaja naabruses ja klaasivabrikukoolist, kus Johann Voldemar Jannsen töötas õpetajana ja kus rahva pärimuste järgi olevat saanud esimest haridust ka tema tütar Lydia. Et Jannseni abikaasa oli rahvuselt sakslanna, kõneldi

Muuseumi hoone. *R. Marani foto.*

perekonnas koduse keelena saksa keelt. Kuid kõrvuti saksa keelega õppis Lydia juba varases lapsepõlves kõnelema eesti keelt. Suur teene selles oli isapoolsel vanaemal Mall Kuldkepil, kes ei väsinud väikesele pojatütrele jutustamast imekauneid muinasjutte ja laulmast vanu rahvalaule. Vitriinis on käsikirjaline Kuldkeppide suguvõsa kroonika, milles jutustatakse selle suguvõsa ajaloost.

Sünnikohast Vändrast jäid Koidulale kaunid mälestused. Need ei ununenud ka täisealiseks saamisel ja neiuikka jõudnud luuletaja väljendas nad laulus «Meil aia-äärne tänavas». Selle luuletuse motiividel on Pärnust pärinev puunikerdaja Jakob Jõgi loonud puulõike, millel on kujutatud vana köstrimaja, kasteheinas mängivaid ning üle aia vaadata püüdvaid lapsi ja vanataati, kes manitseb: «Laps oota . . . , see aeg on kiir' küll tulema.»

Otsides paremaid teenimisvõimalusi, kolis Jannsen oma perekonnaga aastal 1850 metsatagusest Vändrast Pärnu Ülejõe alevikku. Siin Pärnu Kõrgemas Tütarlastekoolis alustas Lydia Jannsen 1854. aastal oma kooliteed. Sellest koolist ei ole kahjuks säilinud ühtki fotot. Kirjandusteadlase Karl Mihkla andmetel töötas kool ühekorruselises puust linnamajas, mis asetses looduslikult kaunis kohas, südalinna edelaservas, Tallinna värava lähedal. Seinal rippuval fotol näeme Koidulat kooliõpilasena. Fotokoopiad tunnistustest ja õppeedukuse tabel annavad pildi Koidula edasijõudmisest kogu kooliaja vältel. Koidula teadmisi on peaaegu kõigis õppeaineis hinnatud «heaks» või «väga heaks», tema eriline anne on aga ilmnenud kirjandite kirjutamisel. Kooliõe Lilli Suburgi mälestuste järgi olevat Koidula juba tollal kirjutanud ka luuletusi. Neist katsetustest ei ole ühtki meieni jõudnud, küll on aga säilinud tema esikjutustus «Kivirist», mis nägi trükivalgust 9. augustil 1861 ajalehes «Pärnu Postimees» (nr. 31).

Vitriinis on «Pärnu Postimehe» esimene aastakäik ja õpikud, mida kasutati Pärnu Kõrgemas Tütarlastekoolis Koidula koolipäevil. Õpikud on enamikus saksakeelsed, sest kooli õppekeeleks oli saksa keel; kõrgemat emakeelset kooli eestlastel sel ajal veel ei olnud. Linnavaated manavad me silme ette pildi Pärnust Koidula noorusaastail. Huvitavad on kaks fotot: üks esimesest sillast Pärnu jõel, nn. nahksillast, ja teine Tallinna väravast, mis mõlemalt poolt valliga piiratult moodustas ühe osa rootsiaegsest kindlustusvööndist. Pildimaterjali täiendab plaan Pärnu Ülejõe linnaosa kohta 1853. aastast.

Dokumentaalne materjal iseloomustab talurahva olukorda Eestis XIX sajandi teisel poolel. Ametlikult pärisorjusest vabastatud, kuid õigusteta ja maata jäetud talupoegadele ei toonud loodetud kergendusi ka 1850. aastatel avaldatud uued talurahvaseadused. Viljandimaa talupojad pöördusid vendade Petersonide õhutusel palvekirjadega keisri

poole. Eksponeeritud on fotokoopiad talupoegade palvekirjadest ja selle aktsiooni tulemustest. Üliõpilane Peeter Peterson kui ürituse organiseerija saadeti Vjatkasse asumisele. Koidula suhtumist sellesse aktsiooni näitab luuletuste «Isamaa» ja «Ei jäänud!» pühendamine Peeter Petersonile. Mõlemad luuletused on paigutatud ekspositsiooni.

Põgusa ülevaate annab muuseum ka eesti rahvusliku kirjanduse tekkimisest XIX sajandil. Seinal on meie rahvusliku kirjanduse rajajate fotod Kr. J. Petersonist alates, vitriinis nende tööd, mis panid aluse eesti kirjandusele. Keskse kohal on vanameister Fr. R. Kreutzwaldi eepose «Kalevipoeg» rahvaväljaanne ja tema «Viru lauliku laulud», millest õppisid ja leidsid loomingulist innustust kõik noorema põlvkonna luuletajad, nende hulgas ka Koidula.

Aastal 1863 siirdus Jannseni perekond ülikoolilinna Tartu, kus Johann Voldemar Jannsen hakkas toimetama ajalehte «Eesti Postimees». Tütar Lydia, kes isa ajalehetöös abistas, avaldas «Eesti Postimehe» veergudel oma luuletusi ja jutustusi. Endisesse Jannseni perekonna l a s t e t u p p a on koondatud ülevaade Koidula loomingust Tartu-perioodil. Väikese vainulillekesena, paludes möödujalt vaid pilgukeseks tähelepanu, astus noor luuletaja 1866. aastal lugejate ette oma anonüümselt ilmunud esikkoguga «Vainulilled». Aasta hiljem järgnes luuletuskogu «Emajõe ööbik», mis sisaldas rohkesti ülevaid ning tundeküllaseid isamaalaule, nagu «Mu isamaa on minu arm» ja «Sind surmani». Ka see kogu ilmus anonüümselt, kuid avaldatud luuletused levisid kiiresti ja võitsid rahva laialdase tunnustuse. C. R. Jakobson oli esimene, kes oma «Kooli lugemise raamatutes» Lydia Jannseni luuletusi hakkas tutvustama, andes laulikule varjunimeks *Koidula*. Pärast luuletuskogu «Emajõe ööbik» ilmumist kirjutas C. R. Jakobson ajalehes «Eesti Postimees»: «Tõesti, toogu eestulev aeg, mis ta toob, kuulsaid laulusid ja laulikuid, — ülemal nimetatud laulud saavad nende kõrvas ikka kõlama ja elama, kuni eesti keel elab.» Seinal on luuletuskogude «Vainulilled» ja «Emajõe ööbik» tiitellehed ning «Eesti Postimees» (1867, nr. 20) C. R. Jakobsoni hinnanguga viimasele luuletuskogule. Väärtuslikumaks eksponaadiks vitriinis on luuletuskogu «Emajõe ööbik» esitrükk.

Koidula luuletused ei jäänud ainult eesti rahva pärisosaks, neid hakati juba luuletaja elupäevil tõlkima ka teistesse keeltesse. Nüüd on Koidula luuletusi tõlgitud vene, ukraina, aserbaidžaani, leedu, läti, soome, ungari, saksa, rootsi, poola, tšehhi, norra, inglise ja esperanto keelde. Eksponeeritud on Koidula luuletused vene-, ukraina-, soome-, saksa- ja rootsikeelses tõlkes.

Tänuväärseks materjaliks on Koidula luuletused olnud meie heliloojatele. Esmakordselt lauldi Koidula laule «Sind surmani» ja «Mu

isamaa on minu arm» A. Kunileidi viisistuses eesti esimesel üldlaulupeol aastal 1869. Sellest peale on meie heliloojad korduvalt viisistanud Koidula luuletusi. Eksponeeritud on suur hulk Koidula luuletustele loodud viise, teiste hulgas tema enese poolt viisistatud luuletus «Isamaa».

Innukalt võttis Koidula osa esimese üldlaulupeo ettevalmistustest, elades kogu südamega kaasa neile pingelistele ja elamusrikastele päevadele. Kirjas C. R. Jakobsonile 7. aprillist 1869 jutustab Koidula järgmist: «Meil kodus on praegu väga palju suvise laulupidu vastu valmistamisega tööd! Esimene poogen on trükitud ja enamasti juba läinud, lauljaid on 500 juba üles antud. Ma loodan, et meie pidu kaunis saab olema.» Kunstnik E. Adamsoni maal «Koidula Toomemäel» (1945) kujutab koidulaulikut neil pidulikel päevil.

Elades kaasa oma rahva rõõmudele ja muredele, võtab Koidula innukalt osa kõigist tolleaja tähtsamatest päevasündmustest. Oma kõige pühamad tunded ohverdas ta isamaa teenimisele. Kõige paremini iseloomustavad Koidula suhtumist oma rahvasse, kodumaa teenimisse tema enese kirjaread soome sõbrale Antti Almbergile: «On patt, suur patt olla väike suurtel aegadel, kui inimene võib luua aega.»

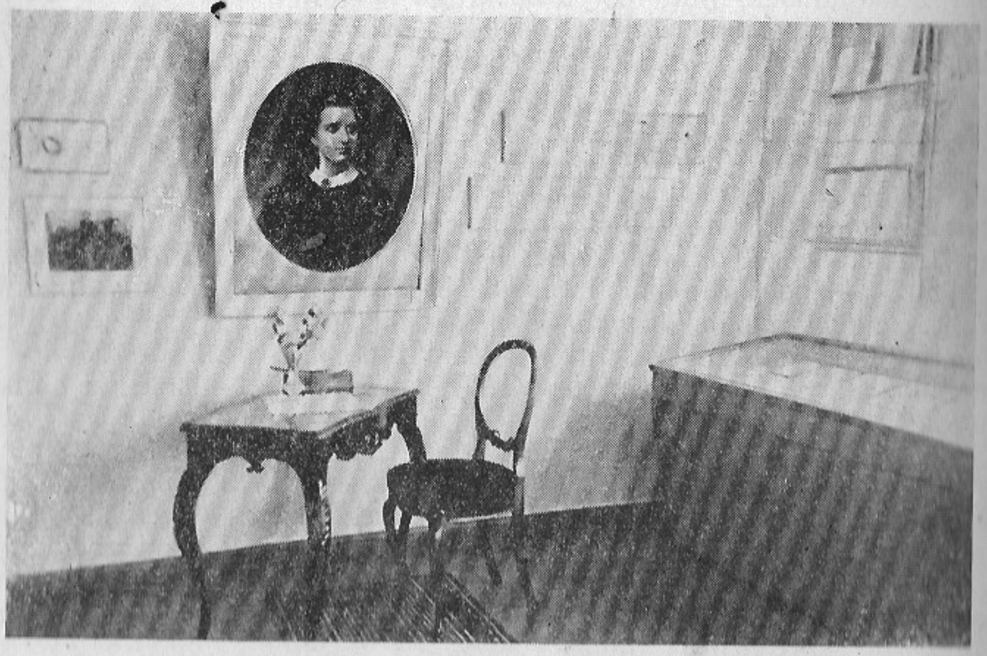

Osa ekspositsioonist. Seinal A. Laikmaa originaalmaal «Lydia Koidula» (1924). *R. Marani foto.*

Seda Koidula suurust, armastust oma maa ja rahva vastu annab edasi kunstnik A. Laikmaa maal «Lydia Koidula» (1924), mis on kesksel kohal ekspositsioonis. Maali ees asetseb Jannseni perekonnale kuulunud lauake ja biidermeierstiilis tool, laual hanesulg, millega kirjutati Koidula elupäevil. Need esemed püüavad külastajaile lähemale tuua Koidulat ja tema ajastut.

Hästi tuntakse Koidulat luuletajana, vähem on ta tuntud jutukirjanikuna, kuid ka sel alal on Koidula oma panuse andnud. Abistades isa ajalehe toimetamisel, täitis Koidula oma juttude ja kirjutistega «Eesti Postimehe» lisalehe veerge. Et aga nende jutukeste alla autori nime ei märgitud, siis jäi laiemale avalikkusele teadmata, kelle sulest need on ilmunud. Eksponeeritud on tuntumad ja väärtuslikumad Koidula jutustused ja kirjutised, nagu «Ainuke», «Enne ukse lukutamist», «Johanna d'Ark», «Olesja», «Kosma Minin» ja teised. Esimene eri raamatuna ilmunud Koidula jutustus on «Ojamölder ja tema minia» (1864). Sellele kirjutatud eessõnas jutustab Johann Voldemar Jannsen, kuidas tema tütar Lydia juba viieaastase lapsena lubanud suureks kasvades oma rahvale ühe tillukese raamatu kirjutada.

Hindamatu teene on Koidulal eesti rahvusliku teatri rajamisel. Mõistes näidendite suurt rahvahariduslikku ja kasvatuslikku tähtsust, pühendus Koidula kogu hingega näidendite kirjutamisele ja nende lavastamisele «Vanemuise» seltsis. Kirjas Fr. R. Kreutzwaldile 7. detsembrist 1870 jutustab ta oma muljetest näidendi «Kosjakased» etendusel: «On imeks panna, kuidas rahvas mängutükkisid igatseb: iga etendus toob ikka täiema saali.» Pahameelt ja tuska tekitab Koidulale aga asjaolu, et naiste osi tuleb täita meestel, sest tütarlaste esinemist laval peeti tol ajal ebaviisakaks. Eksponeeritud on foto näidendi «Kosjakased» lavastusest, milles Koidula vend Harry Jannsen ja õemees Heinrich Rosenthal mängisid külatüdrukute Suli Miina ja Nääri Mareti osa. Vitriinis on Koidula näidendite «Saaremaa onupoeg» ja «Säärane mulk ehk sada vakka tangusoola» kordustrükid, fotokoopiad näidendi «Kosjakased» käsikirjast ning kirjutis «Kasin mõistus teeb kahju», mis ilmus 8. novembril 1861 «Pärnu Postimehes» (nr. 44). Mainitud kirjutis, milles jutustatakse Saaremaa talupoja äpardusest kaubahindade valesti mõistmisel, oli Koidulale aluseks näidendi «Säärane mulk ehk sada vakka tangusoola» kirjutamisel. See näidend, mis lavastati «Vanemuise» seltsis 3. ja 4. juunil 1871, jäi Koidula viimaseks teatritükiks.

Koidula vaimsed omadused ja mitmekülgsed huvialad avalduvad kõige ilmekamalt tema laialdases kirjavahetuses. Peale tuntud eesti ühiskonna- ja kultuuritegelaste, nagu Fr. R. Kreutzwald, C. R. Jakobson, J. Köler, M. Eisen, J. Hurt, oli Koidula kirjavahetuses ka tuntud

välismaa teadlaste ja kirjanikega — W. Schottiga Berliinist, Yrjö Koskineni ja Antti Almbergiga Helsingist ning paljude teistega. Vitriinis on fotokoopiad Koidula arvukast kirjavahetusest. Muuseumi ekspositsioonis näidatakse, kuidas algas Koidula ja Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. Eksponeeritud on fotokoopia Koidula esimesest kirjast Fr. R. Kreutzwaldile aastal 1867. Selle kirjutamiseks andis tõuke 1868. aasta «kasulises kalendris» ilmunud Kreutzwaldi pilkeluuletus, milles vanameister, pöördudes eesti noormeeste poole, soovitab:

Talla maha kirjaneitsid,
Paberinirgid peenikesed,
Talla maha suleneitsid,
Pikalhiuksil tindipiigad!
Kosi noore nõelaneitsi,
Sukavarda veeretaja,
Leemekulbi liigutaja!

Mõistes enda pihta sihitud pilkenoolt, pöördus Koidula kirjaga Viru lauliku poole, paludes temalt nõu ja juhatust ning hinnangut oma tööle. Sellest kirjast algas aastatepikkune kirjavahetus (1867—1873).

Koidula kirjades kajastuvad oma ajastu kõige aktuaalsemad probleemid. Üheks põnevamaks päevaküsimuseks oli tollal emakeelse kooli küsimus. Terve rahvas moodustas ühisrinde raha kogumiseks Aleksandrikooli, eesti õppekeelega keskkooli rajamiseks. Koidula suhtumine sellesse üritusse avaldub kirjas C. R. Jakobsonile 10. oktoobrist 1869. Vihjates järjest hoogustuvale venestamispoliitikale, ütleb Koidula, et koolil oleks ainult siis mõtet, kui õpetus seal toimuks eesti keeles. Eksponeeritud on Aleksandrikooli ühe abikomitee korjandusvihik, raamatuid ja ajalehti, milles vaieldakse asutatava kooli kuratooriumi koosseisu ja õppeprogrammide üle.

Aastal 1873 abiellus Koidula läti rahvusest sõjaväearsti Eduard Michelsoniga ja siirdus varsti pärast pulmi uude elukohta — Kroonlinna. Kodumaalt lahkumise tõttu katkesid sidemed demokraatliku suuna esindajate Fr. R. Kreutzwaldi ja C. R. Jakobsoniga. Koidula tundis end lahtikistuna oma rahvast, ja tulvil valusat kojuigatsust kirjutas ta pärast kolmenädalast Kroonlinnas viibimist omastele: «Oh kodumaa, kodumaa, mu kuldne Liivimaa! Kui siin ei oleks sinist taevast ja päikesepaistelist õhku, oh ma ei suudaks seda kannatada!»

Eksponeeritud on fotokoopiad Koidula kihlakaardist professor Kölerile ja pulmakutsest, milles Johann ja Emilie Jannsen teatavad tütre Lydia abiellumisest Eduard Michelsoniga, joonis majast Kroonlinnas, kus Michelsonide perekond mõnda aega elas, ning Koidula abikaasa

ja laste fotod. Vitriinis on hulgaliselt fotokoopiaid Kroonlinna-perioodil loodud käsikirjalistest luuletustest, nagu «Jutt», «Tere jälle, püha põhi», «Enne surma Eestimaale», ja ajalehti ning kalendreid, mis sisaldavad sel perioodil kirjutatud jutustusi. Kõlama jääb neis luuletustes eelkõige kojuigatsuse teema.

1886. aasta augustis, pärast pikka vähktõbe, suri Koidula Kroonlinnas. Täitmata jäi luuletaja palavaim igatsus, saada sängitatud kodumaa mulda; tema põrm maeti Kroonlinna saksa surnuaiale.

Eesti rahvas ei unustanud oma koidulaulikut. Suure Isamaasõja päevil külastasid Leningradis viibivad eesti kultuuritegelased Koidula kaimu Kroonlinnas, korrastasid selle ning andsid samas tõotuse: sõja lõppedes tuua luuletaja põrm kodumaale tagasi. Aastal 1946 saigi teoks Koidula unistus:

Hinge pisaratest sulle
püüdsin pärga punuda:
hõlmad lahti hoia mulle,
hinge ilu — Eestimaa!

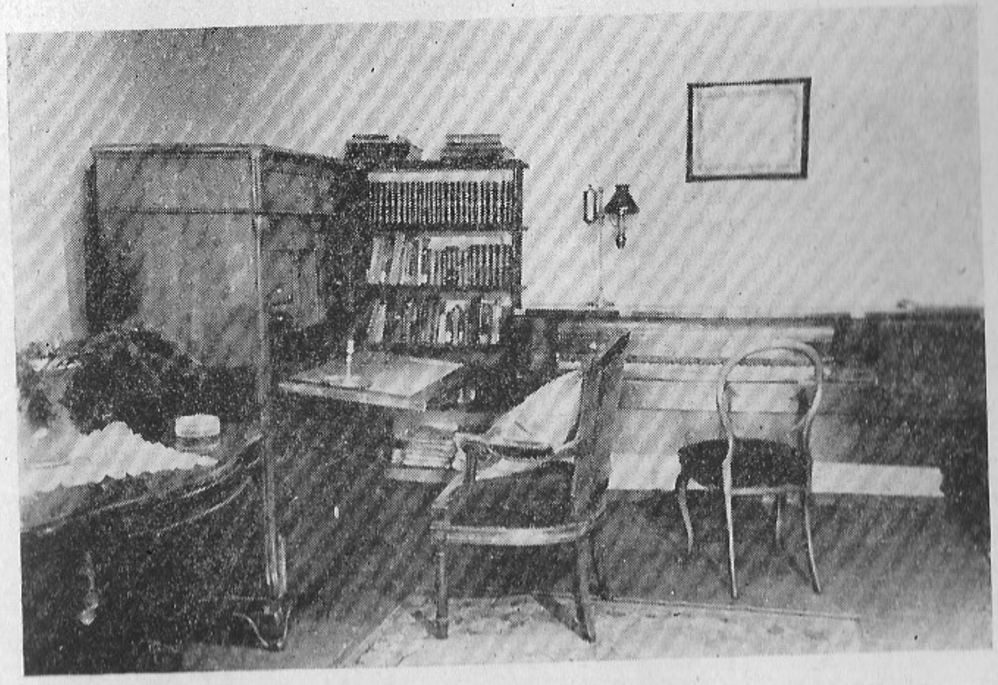

Nurgake memoriaaltoast.

R. Marani foto.

Luuletaja põrm sängitati Tallinna Metsakalmistule. Muuseumis on eksponeeritud maketid Koidula hauast Kroonlinnas ja Tallinna Metsakalmistul. Välja on pandud ka kipsmudel skulptor A. Adamsoni poolt kavandatud ausambast, mis püstitati Pärnus aastal 1929.

Koidula mälestuse jäädvustamisest nõukogude ühiskonnas jutustab kaart, millel on tähistatud Koidula nime kandvad asutused, tänavad ja kolhoosid Eesti NSV-s. Lydia Koidula Memoriaalmuuseum avas esmakordselt uksed külastajaile 21. juulil 1945. Koidula nime kannavad Tähe tänava raamatukogu Tartus, II Keskkool ja draamateater Pärnus, 13 kolhoosi ja suur hulk tänavaid Eesti NSV-s. Koidula sünnikohas on püstitatud mälestusmärk ja endine köstrimaja aed on kujundatud puhkepargiks, kus leiduvad ka lilled, mille õitsemist Koidula oma varasemas lapsepõlves jälgis. Muuseumi väljapanekud jutustavad

Lydia Koidula mängutoos.

R. Marani foto.

ka sellest, kuidas jäädvustatakse luuletaja mälestust Lydia Koidula nimelises Pärnu II Keskkoolis ja tema nime kandvas Pärnu Draamateatris.

Endine Jannseni perekonna magamistuba on nüüd sisustatud memoriaaltoana. Siia on kogutud Koidula isiklikud ja Jannseni perekonnale kuulunud esemed. Biidermeierstiilis mööbel aitab paremini tolleaegset olustikku mõista. Laual on Koidula isiklik mängutoos ja käsitöökast, sekretärkapil Koidula vanavanaisa Kangru-Andrese kirjutuskastike, klavessiinil Koidula õele Eugeniele kuulunud noodid, seinal Koidula juuksekihar. Magamistoas on ka Jannseni perekonna raamatukogu, mis koosneb enamikus saksa klassikute teostest.

Lydia Koidula Memoriaalmuuseum peab tihedat kontakti teiste Koidula nime kandvate asutustega. Muuseumi töötajad on pidanud loenguid luuletaja elust ja loomingust keskkoolides ning kultuurimajades.

Koidula muuseumi külastavad arvukad puhkajad ja turistid Eesti NSV-st ja ka väljastpoolt meie vabariiki. Viimaseil aastail ulatub külastajate arv 7500—8000 inimeseni aastas. Nõukogude inimesed armastavad ja hindavad oma koidulaulikut. Terve sajand lahutab meid ajast, mil elas ja töötas Koidula, kuid tema sütitavad laulud elavad rahva südames edasi. Sellest kõnelevad ka arvukad sissekanded muuseumi külalisraamatus. Külastajad liiguvad hardumusega tubades, kus mõõdusid meie isamaalauliku noorusaastad. «Majake vaikib, kuid Koidula mõte elab selles edasi, see jääbki elama» — nii on sõnastanud paljude Koidula-sõprade muljed muuseumi külastanud luuletaja Juta Kaidla.

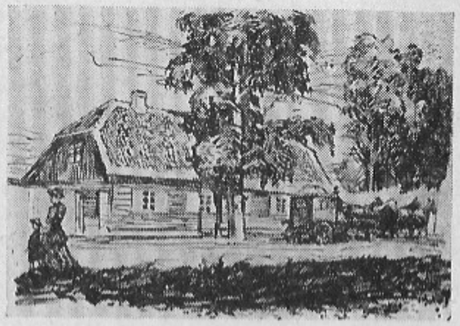

EDUARD VILDE MEMORIAAL-MUUSEUM

Kadrioru pargi vaikuses ja roheluses nähti aastatel 1927—1933 tihtipeale kõndimas Eduard Vildet, kes tegi jalgteedel puude all oma igapäevaseid üksildasi jalutuskäike. Kadrioru pargi vanemad elanikud mäletavad veel praegugi tema tuttavat kogu, kes liikus ikka luigetiigist mööda mere poole ja sealt tagasi koju.

Nendel aastatel oli Vilde üle maa tuntud kui Kadrioru pargi elanik. Tal oli siin korter, mis asus Koidula tänavas nr. 34. Selles puumajas pargi serval redigeeris eakas kirjanik oma varasemat loomingut. Selles majas kirjutas ta juba haigevoodil olles oma «Läkituse eesti rahvale» seoses vapside liikumisega kodanlikus Eestis; oma korteris Kadrioru pargis suri Vilde 26. detsembril 1933.

Ed. Vilde viimane eluase on ajalooliseks mälestusmärgiks kogu meie rahvale. Kodanliku diktatuuri päevil ootasid laiad hulgad asjatult, et sinna oleks asutatud muuseum. Alles nõukogude võim teostas 1946. aastal rahva soovi. Muuseumi rajamisele pani aluse Eesti NSV

Ministrite Nõukogu määrus «Suure eesti kirjaniku Eduard Vilde mälestusmuuseumi asutamise kohta».

Ed. Vilde Memoriaalmuuseum avati esmakordselt külastajatele vaatamiseks 29. augustil 1946. Muuseumi esialgsed väljapanekud seadis korda kirjandusteadlane Karl Mihkla, kes oli muuseumi tegevuse algusaastail ka selle direktoriks. Teda abistas seejuures kirjaniku

Muuseumi hoone.

R. Marani foto.

hallipäine abikaasa, 66-aastane Linda Vilde, kes andis avatavale muuseumile lahkelt kasutada nende omaaegse Kadrioru kodu mööbli ja muud toasisustust.

Ed. Vilde muuseumi asutamisel ei peetud otstarbekaks luua puhtakujulist kortermuuseumi tüüpi, vaid otsustati rajada segatüüpi muuseum, nn. olustikulis-kirjanduslik muuseum. Seetõttu restaureeriti kortermuuseumi laadis ainult kirjaniku kabinet ja magamistuba. Saali, ees- ja söögituppa pandi välja kirjanduslik ekspositsioon (selgitavad tekstid, fotod, dokumendid, raamatud, vanem perioodika, Vilde kirjavahetus oma aja kultuuritegelastega, diagrammid, kaardid), mis annavad ülevaate meie rahva andeka sõnameistri eluteest ja loomingust.

Aja jooksul on muuseum arenenud ja kasvanud ning praeguse

ekspositsiooni põhjal taaselustub juba paremini Vilde kogu möödunud tegevus.

Muuseumi väljapanekud algavad Vilde korteri e e s t o a s t. See 14 m² suurune ruum täitis omal ajal külaliste vastuvõtutoa ülesannet, nüüd on siin eksponeeritud teemad «Lapsepõlv 1865—1875», «Koolikülastajad vaadelda joonist «Eduard Vilde põlvnemine», mille põhjal selguvad kirjaniku esivanemad, tema talupoeglik päritolu. Arhivaar Hindo Lauri koostatud «Vildede suguvõsa» andmeil (joonis on valmistatud selle alusel) pidas XIX sajandi algul Virumaal Simuna kihelkonnas Äntus talukohta «Toma Jürri» oma naise Maiga. Nemad ongi Vilde suguvõsa esiisa ja esiema.

Kirjaniku lapsepõlvest on pärit «Piibli Ramat» (Tartu, 1863). Selle algele alguslehele on kirjaniku isa Jüri Vilde oma talupojakäega kirjutanud järgmised kohmakad read vanas kirjaviisis: «Eduard Vilde on sedda Ramatud sanud 14. Märtsis Aastal 1865». Piibli kinkis isa ülevasele kirjanikule, kui see oli veel hällilaps.

Fotol on kujutatud Tallinna Kreiskooli hoone (Vene tänavas), kus noor Vilde õppis. Väikeses klaasvitriinis näeme aga 1876. aastal ilmunud kordustrükki rahvuseeposest «Kalevipoeg». Samasugust väljaannet kandis noor Vilde kreiskooli õpilasena kaasas ja sattus seepärast saksavanemate, sellest kõneleb kunstniku poolt kaunilt kujundatud tsitaat kirjaniku mälestustest: «Kreiskooli esimeses klassis olin ma juba hõõguv eesti rahvuslane. Ma lugesin vahel «Sakalat», muidu veel «Kalevipoega», Koidulat, rahvalaulusid . . .» Elamuslikult mõjub samas eksponeeritud skulptor R. Buddeli «Kalevipoeg kivi heitmas» (loodud 1956. aastal).

Vitriinis on välja pandud venekeelne tõend, mille kirjutas eespool nimetatud kooli inspektor Vildele 1905. aastal. Dokumendi kõrval võib lugeda tõlget:

Tõend.

Käesolevaga tõendan, et talupoja poeg Eduard Jüri p. Vilde, evangeeliumi-luteri usku, sündinud 20. veebruaril 1865. aastal, astus Talvere Saksa Kreiskooli III (nooremasse) klassi 1878. aasta augustikuus, kuid lahkus 1882. aasta juunikuus sellesama kooli I (vanemast) klassist.

Inspektor
(allkiri mitteloetav)

Vilde kirjanikutee algust illustreerivad ta esimeste jutustuste esikväljaanded. Näeme selliseid tänapäeval haruldusteks muutunud teoseid,

nagu «Musta mantliga mees» (1886), «Töömehe tütar» (1887), «Sala sidemed» (1888), naljajuttude kogusid «Tallinna saladused» (1887), «Kus sandid saia söövad» (1891), «Naer on terviseks» (1891) jt. Samas on välja pandud ka akadeemik J. V. Veski kiri Vildele selle kohta, et jutustuse «Peiu käsiraha» venekeelne tõlge ilmus kuukirjas «Новое Слово» 1897. aastal.

Kirjaniku varasematest välisreisidest annab ülevaate kaart «Eduard Vilde rännakud aastail 1865—1900». Selgub, et noor Vilde on elanud Peterburis (1882), Riias (1889—1890), Berliinis (1890—1892) ja Moskvas (1896—1897).

Avalikkusele on vähe tuntud foto kirjaniku esimesest abikaasast Antonie Gronaust, kellega ta naitus rännaku ajal Berliinis.

Järgmiseks ekspositsiooniruumiks on Vilde korteri avar s a a l, suurusega 41,5 m². Selles asetsesid omal ajal pehmed toolid ja sohva, siin oli kirjanikul mugav oma külalistega juttu vesta. Saalis on väljapanekuid järgmistel teemadel: «Maailmavaateline areng 1890—1896», «Ajalooline triloogia 1902—1908», «1905. aasta revolutsioon», «Pagulasaastad 1905—1917» ja «Publitsistika 1883—1917».

Ed. Vilde jõudis eesti kirjanikest kõige esimesena tutvuda sotsialismiõpetusega, mis sai ta maailmavaatelise evolutsiooni aluseks. Muuseumi ekspositsioonis on K. Marxi ja F. Engelsi fotod, «Kapitali» saksakeelne eksemplar, vitriinis asub tekst kirjaniku sõnadega: «Ma kuulasin Liebknechti, kuulasin Bebelit, lugesin Marxi, lugesin Engelsit» («Iseenesest», 1907). Need sõnad käivad Vilde vaimsete huvide kohta Berliinis 1890.—1892. a.

Arvukalt on eksponeeritud perioodilisi väljaandeid, kus omal ajal ilmusid Vilde jutustused ja romaanid. Külastaja tähelepanu köidab näiteks 1896. aasta «Postimehe» mahukas köide, mis sisaldab eesti kirjandusloo jaoks murrangulise tähtsusega teose — kriitilise realismi rajanud romaani «Külmale maale», samuti ka artikli «Vaated vene elusse», milles Vilde avaldab oma sooja suhtumist vene lihtsatesse töörahvaimestesse.

Vanadest originaalteostest väärib esiletõstmist ka 1858. a. «Eestimaa Talurahva Seadus», mille kinkis muuseumile Juuru kool. Eksemplar on ainulaadne selle poolest, et ta kuulus Mahtra sõjast osavõtnud talupoegadele, kelle käed omal ajal selle seaduse võidunud lehti on pööranud. Muuseumis on rikkalikult materjale seoses Vilde ajaloolise triloogiaga. Siin näeme dokumente, mida kirjanik kasutas oma romaani «Mahtra sõda» kirjutamisel, vitriinides on ta ajalooliste romaanide eri väljaandeid poolesaja aasta jooksul. Sama teema kohta on eksponeeritud ka kunstiteoseid, nagu G. Markelovi skulptuur «Mahtra sõjamees» (loodud 1956. aastal) ja L. Mikko õlimaal «Kaarnad»

(loodud 1958. aastal), mis kujutab sündmusi Mahtra verepõllul 10. veebruaril 1859.

Olulise tähtsusega Vilde elus olid 1905. aasta sündmused. Seda teemat käsitlevate materjalide seas näeme poliitilise pilkelehe «Kaak» numbreid, mida Vilde toimetas Helsingis 1906. aastal. Need sisaldavad arvukalt kirjaniku satiirilisi palu, mis on suunatud balti parunite, tsaarirežiimi ja reaktsiooniliste kodanlike ringkondade vastu.

1905. aastale järgnenud raskete pagulasaastate käsitlemisel on samuti kasutatud mitmeid originaalmaterjale. Näiteks on eksponeeritud kirjaniku abikaasale Linda Jürmannile (neiupõlvenimi) väljaantud venekeelne dokument ja selle tõlge:

Tunnistus nr. 117

Välja antud Venemaa Generaalkonsulaadi poolt Kopenhaagenis kooskõlas Välisministeeriumi ettekirjutusega 9. märtsist 1917. aastal, nr. 1031, poliitilisele emigrandile

Linda Reinu tr. Jürmannile

selles, et tal on vaba sissesõit Venemaale.
Kopenhaagen, 29. aprillil 1917. aastal

Peakonsul (allkiri)

Vilde elu lõpp-perioodi käsitlevad väljapanekud asuvad kirjaniku omaaegses s ö ö g i t o a s, suurusega 28 m². Eksponaatide hulgas on kesksel kohal ta kuulus «Läkitus eesti rahvale» (1933), mis on suunatud vapside liikumise vastu kodanlikus Eestis. Klaasi alla paigutatud läkitus ise on löönud küll koltuma, kuid tänapäevalgi kõlab erutavalt ja värskelt juba eaka kirjaniku pöördumine oma rahva poole, tema tunnistus: «Minu suhtumine fašismi, on see eht või plagieeritud, on eitav, sest et olen vaba vägivalla-instinktidest ja loen ennast tsiviliseeritud inimeseks.»

Ekspositsioonis leiame ka Vilde isiklikke kirju — ta ema Leena Vilde ja õe Auguste Landbergi kirju temale, ta enda kirju oma abikaasale jne.

4. detsembril 1917. koostas Vilde oma testamendi, mille ärakirja näeme praegu muuseumis:

T E S T A M E N T

Määran seeläbi oma minuga kodanlises abielus elavale naisele Linda Reinu tütar Jürmannile päranduseks kõik enda trükitud kui ka minu surma puhul veel trükkimata kirjatööd ja kõik oma muu mahajäägi.

Eduard Vilde.

Ed. Vilde söögitoa seinal on tema abikaasa, praegu juba 81-aastase Linda Vilde foto, mille juurde on paigutatud väike kellanupp. Sellele vajutades kuuleb muuseumi külastaja Linda Vilde elavat vestlust oma mehest, tema eluviisidest ja loomingulisest tegevusest. Muuseum laskis eritellimuse alusel valmistada automaatseadeldisega magnetofoni, jäädvustas kirjaniku abikaasa jutuajamise lindile ja nüüd kõlab nendes ruumides ta hääl nagu aastakümneid varem, millal ta elas siin koos kirjanikuga.

Muuseumi väljapanekute hulgas on rikkalikult Ed. Vilde isiklikke esemeid. Vitriinis on tema mitmesugused prillid, valged glaseekindad, rännukepp, taskukell, kuldsuled, tuhatoos, talle 60. sünnipäevaks kingitud hõbeplaadiga album. Kuid veelgi parema pildi Vildest kui kindlate harjumustega inimesest loovad tema kunagise korteri kaks tuba, mis on sisustatud sellistena, nagu nad olid kirjaniku elupäevil.

K a b i n e t. Vilde kabinet on kahe valgusrikka aknaga nurgatuba, mille seintel on roheline tapeet. Keset ruumi asub lihtne kasepuust

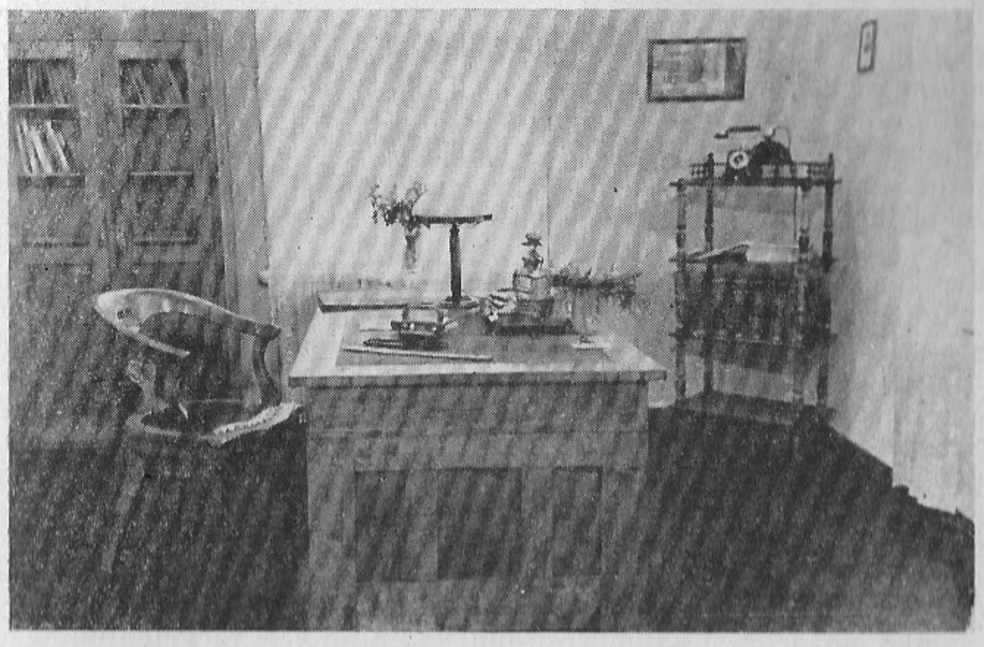

Ed. Vilde kabinet.

R. Marani foto.

kirjutuslaud. Sellele on paigutatud garnituur, mis kingiti Vildele 60. sünnipäevaks Tallinna kesk- ja kutsekoolide õpilaste ja õpetajate poolt. Laual on sulepead ja kirjaniku lõpetamata romaani «Rahva sulased» käsikirja viimane lehekülg, mis jäi Vilde ootamatu surma tõttu tindist märjana lebama samale lauale. Toa vasakus nurgas on kirjaniku klaasustega raamatukapp, milles on tema isiklik raamatukogu. Kapi riiuleil on H. Manni, R. Rollandi, E. Keyserlingi, O. Wilde'i, B. Shaw', A. Strindbergi teoseid saksakeelses väljaandes, samuti vanemate ja kaasaegsete eesti kirjanike teoseid. Raamatukapis leidub ka Vilde enda teoste väljaandeid.

Saalipoolse akna juures seisab väike riiul. Selle ülemisel laual on Vilde telefon ja allpoolsetel vahelaudadel Meyeri «Kleines Konversationslexikon» ja akadeemik F. J. Wiedemanni «Estnisch-Deutsches Wörterbuch» (St. Peterburg 1869), mida kirjanik viimasel loomingu-perioodil tihti kasutas oma teoste sõnavara rikastamiseks.

Vilde kabineti seinal ripub tema ema Leena Vilde foto, samuti kaks kunstiteost — P. Sepa maal «Metsamaastik Eestis» 1927. aastast ja A. Böcklini maali «Surnute saar» reproduktsioon (viimati mainitud teemal valmis šveitsi maalikunstnikul erinevaid variante ja Vilde töötoa seinal on üks nendest).

Ed. Vilde kabineti taastamine toimus tema abikaasa Linda Vilde näpunäidete järgi. Ta aitas muuseumitöötajail mööbli ja iga eseme paigutada õigesse asendisse ja õigele kohale. Nii jutustab kirjaniku loominguline tuba iga vähemagi detailiga Vildet ümbritsenud töötingimustest. Külastajale jääb mulje, et kirjutuslaua taga pisut kõrvale lükatud tool tähendab seda, nagu oleks vanameister parajasti oma töölaua tagant tõusnud ja viibiks kusagil lähedal kõrvalruumis.

M a g a m i s t u b a. Ka Vilde magamistuba on restaureeritud Linda Vilde kaasabil. See on heleda tapeediga tagatuba, mille ühe akna kaudu paistab sisse hommikupäike. Ruumi keskel seisab kõrvuti kaks kasepuust voodit, kaetuna valgete linaste tekkidega. Voodite ette maha on paigutatud rohelised vaibakesed. Akna juures asub ovaalne tualettpeegel, peegli kõrval seinal on kirjaniku õe Auguste Landbergi foto. Magamistoa laes ripub oranživärvilise kupliga armatuur. Et vanal kirjanikul olid silmad haiged, siis armastas ta mahedat valgust ja oli lasknud laearmatuuri kupli oranži värviga üle võõbata.

Magamistuppa on paigutatud ka Vilde rõivad ja tualettesemed. Klaasvitriinis näeme riidepuule riputatuna tumesinist ülikonda, siin on ka kaks peakatet — pehme hall viltkaabu ja kõva must «oktoober». Kirjaniku omaaegsest välimusest annavad pildi veel tärgeldatud päevasärgid, vestid, sokid, toatuhvlid, kaelaside.

Tualettpeegli kapil lebavad aga Vilde raseerimisvahendid — žileti-

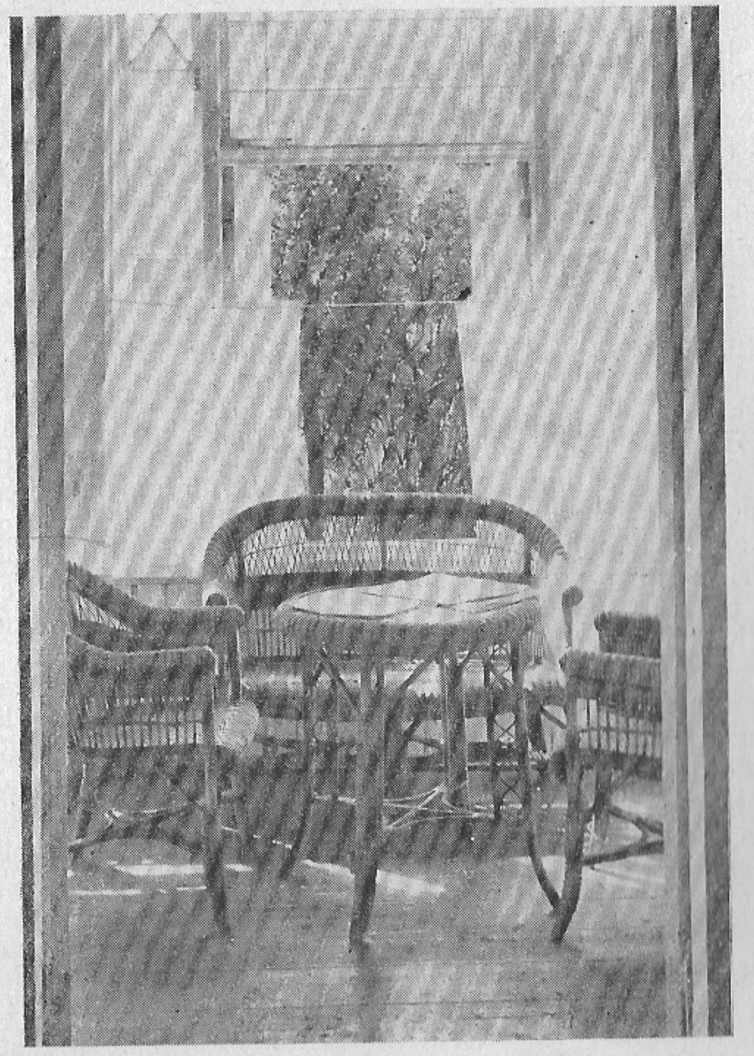

Ed. Vilde veranda.

Ü. Laudi foto.

aparaat, žiletiterad ja vahupulk. Need on asetatud käepärast, just nagu koheseks tarvitamiseks . . .

Ed. Vilde korteri omaaegsest sisustusest on muuseumi valduses veel kaks pehmet tugitooli, puutoole, eestoa laud, aknakardinad, vaskseid kardinapuid, kattelinu, vaase, seinapeegel, poole sajandi vanune lopsakas agaav ja suur kummipuu.

Eri ruumiks Vilde korteris on veranda, mille kolm seina moodustavad laiad aknad. Valgusrikkal verandal armastas kirjanik soojadel suvekuudel istuda ja ajalehti lugeda. Veranda on külastajatele vaatamiseks avatud igal suvel; ta on sisustatud sama mööbliga nagu kirjaniku elupäevilgi. Akende ees on valged kardinad, ruumis asub kerge korvmööbel: ümmargune laud, diivan ja kaks tugitooli. Päikesest soojaks köetud verandal on mugav laskuda vetruvasse tugitooli...

Kirjeldatud olustikulise sisustusega ruumid loovad külastajatele kujutluse tingimustest, mis ümbritsesid rahva poolt armastatud kirjanikku tema viimases eluasemes.

Muuseumi töötajatel on kavatsus edaspidi avada külastajatele vaatamiseks ka Vilde köögiruum, vannituba ja teised kõrvalruumid.

Muuseum on viimastel aastatel suurenenud kahe ekspositsiooniruumi võrra, mis kannavad «teatritubade» nime. Ruumidesse, kus omal ajal elas Linda Vilde ema Kai Jürmann, on koondatud kõik materjalid, mis iseloomustavad Vilde suhteid eesti teatriga. Noorest Vildest, kes kreiskooliaastail istus peaaegu igal õhtul Tallinna Saksa Linnateatri rõdul ja vaatas vaimustusega etendusi, sai hiljem kirjanik, kes väga palju oma energiast ja loomingulisest jõust pühendas eesti teatrile. «Kui meie eesti rahval, eesti keelel ja kirjandusel tulevik on, mille juures nüüd vististi enam keegi kahelda ei või, siis peab ka näitemäng kui hariduse õis ja edendaja meie seas edasi elama ja paremale järjele tõusma,» kuulutas kirjanik-teatrientusiast juba 1886. aastal ja need ta sõnad on nagu motoks kõigele sellele, mida me teatritubades näeme. Fotokoopiad omaaegsetest ajalehtedest ja teatriafiššidest jutustavad Vilde kunagisest kavatsusest näitlejaks hakata ja tutvustavad tema esinemisi Richard Leidenau varjunime all «Veneetsia kaupmehe» ja «Jenoveva» lavastustes. Ekspositsioon näitab meile Ed. Vildet kui üht esimest ja aktiivsemat võitlejat eesti kutselise teatri eest. Näeme tema kuulsaid teatrialaseid artikleid «Eesti näitemäng» (1888), «Eesti näitemäng ja tema tulevik» (1886), eesti teatri ajaloos tähtsat osa etendanud arvustust M. Gorki näidendi «Põhjas» lavastuse kohta «Estonias» 1903. aastal jt. Ekspositsioonis on ka katkend 1912. aastast pärinevast erakirjast: «Vastuseismata suur on minus tung näitekirjanikuks hakata ja selleks võimalikult suurt küpsust koguda, sest dramaturgiline töö sai mulle imearmsaks...» Vitriinides ja stendidel leiame katkendeid «Tabamata ime», «Pisuhänna» ja «Sideme» käsikirjadest, nende eri väljaandeid, arvukalt fotosid lavastustest. Kahtlemata on «Pisuhänd» üks eesti kirjanduse populaarsemaid teoseid, mis on tutvustanud Vilde nime teatrisõpradele ka kaugel väljaspool eesti keele piire. Kunstniku poolt valmistatud NSV Liidu kaart jutustab muuseumi külastajale, et komöödiat on lavastatud rohkem kui 50

NSV Liidu linnas, peale selle Soomes, Poolas ja Tšehhoslovakkias. Näeme teatrikavu ja -afišše eesti, vene, soome ja tšehhi keeles. Selles osas ei ole ekspositsioon veel lõplikult välja kujunenud, vaid täieneb pidevalt uute materjalidega teatritelt, kus mõistetakse «Pisuhännas» leiduvat suurt ühiskondlikku mõtet, sädelevat satiiri ja huumorit ning kus seda rahvale tutvustatakse.

Veel leiame selles toas väljapanekuid «Tabamata imest», mis oli RT «Vanemuine» üheks lavastuseks Moskvas toimunud Eesti kirjanduse ja kunsti dekaadil 1956. aastal ja Vilde jutustuste ning romaanide dramatiseeringute paljudest teistest lavastustest. Tähelepanu paelub väike foto, kus näeme Ed. Vildet koos «Estonia» näitlejate A. Lauteri, K. Jungholzi ja A. Sällikuga. Foto on pärit 1918. aastast ja jutustab meile veel ühest küljest Vilde kui teatrientusiasti tegevuses tema tööst «Estonia» dramaturgina 1918.—1919. a.

Ed. Vilde muuseumi **fondid** on iga aastaga kasvanud. Praegu on nende suurus juba 3750 eset. Fondides on peale eespool mainitud väljapanekute hulk muid kirjaniku elutegevuse, loomingu ja tema ajastuga seotud materjale. Muuseum säilitab esmajoones Vilde kirjandslikku pärandit. Fondides võib leida eesti proosa vanameistri paljusid artikleid, avaldatud möödunud sajandi perioodikas, tema kirjavahetust oma aja kultuuritegelastega, tema teoste käsikirju ja korrektuurpoognaid, tema teoste esimesi trükke ja viimaseid väljaandeid, rikkalikult fotosid temast kodanliku vabariigi perioodilt. Siin on ka kirjanikule kodanliku vabariigi päevil saadetud ametlikke kirju, kirjastuslepinguid, kutsekaarte, õnnitlustelegramme, välismaiste hotellide arveid tema rännakute ajast ja väikesi paberilehekesi, milledele tervisepõdur kirjanik on Kadriorus oma käega märkinud igapäevased kradeerimisandmed. Mitmed dokumendid on kingitud või deponeeritud muuseumile Vilde austajate poolt.

Muuseumi fondide hulgas on eriti väärtuslikud need materjalid, mis valgustavad Vilde «loomingulist laboratooriumi», selgitavad praegustele ja tulevastele põlvedele tema teoste geneesi ja nende loomise protsessi. Muuseumi fondides säilitatakse kirjaniku lõpetamata romaani «Rahva sulased» kohta järelejäänud pabereid, mida võib liigitada nelja rühma: 1) ideekavandid ja märkmed tegelaste kohta, 2) märkmed isiku- ja perekonnanimede kohta, 3) töö sõnavara arendamise ja täpsustamise alal ning 4) väljalõiked kodanliku vabariigi aegsetest ajalehtedest. Need materjalid kujutavad endast 186 väikest plokilehekest, millele vanameister on teinud märkmed enamasti pliiatsiga.

Kogu see märkmeline «mahajääk» (Vilde enda väljend) kavatsetava romaani ideede ja tegelaste kohta annab ülevaate selle kohta, kuidas kirjanik tolleaegses seltskonnas liikudes kogus oma teosele

elavaid algkujusid ja tähendas üles nende iseloomuomadusi ja portreejooni. Kirjanikule oli peaeesmärgiks anda satiiriline pilt kodanliku Eesti inimestest, selles ühiskonnas lokkavast korruptsioonist ja moraalsest langusest.

Viimastel aastatel õnnestus muuseumil oma fonde rikastada ka Vilde 33-köitelise «Kogutud teoste» (1923—1935) redigeerimise «saladustega». Muuseum sai eraisiku kaudu kirjaniku kadumaläinud korrektuurpoognad enda valdusse. Nüüd on muuseumi fondides paljude romaanide ja jutustuste tekstid, redigeeritud kirjaniku enda käega. Siia kuuluvad sellised köited, nagu «Kaks sõrme» (IV anne), «Rõugearmid. Salasidemed. Töömehe tütar» (VI anne), «Punane Mulk. Mustad leegid» ja teised jutustused (VIII anne), «Noored hinged», «Suguvend Johannes» ja teised jutustused (IX anne), «Külmale maale» (XVI anne). Peale selle on nende hulgas veel Ed. Vilde poolt käsitsi kirjutatud eessõnad IX ja XVI andele, jutustuste «Jumala tahe», «Haige tuvi» ja «Kondivalu kõrtsirahvas» korrektuurpoognad. Need redigeeritud tekstid näitavad, kui põhjalikult töötas Vilde ümber oma noorpõlves kirjutatud teosed, sageli tundmatuseni muutes varasemat lauseehitust, stiili ja sõnavara.

Kirjandusloolise rariteedina on muuseumi fondides romaani «Prohvet Maltsvet» eksemplar, mis kuulus Vildele isiklikult. Selle eksemplari hindamatuks väärtuseks on asjaolu, et kirjanik on raamatu esikaanel järjestanud numbrite viisi kõik need allikad, mida ta kasutas romaani kirjutamisel. Romaani «Prohvet Maltsvet» mainitud eksemplari ostis muuseum eraisikult.

Ed. Vilde Memoriaalmuuseum on viimasel ajal märkimisväärse eduga teostanud teaduslikku uurimistööd. Muuseumitöötajate sulest on meie vabariigi ajakirjanduses ilmunud mitmeid kirjutisi Vilde loomingulise pärandi kohta. Muuseumi töötaja oli kaasautoriks ajalooteaduste kandidaadile J. Kahkile albumi «Mahtra sõda» koostamisel (ilmus 1958. aastal). Muuseumi teadusliku uurimistöö plaanis on kauemat aega seisnud komplitseeritud teema «Eduard Vilde tegevusest ja hoiakust 1905.—1907. aasta revolutsiooni ajal ja Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni perioodil». Samateemalise ettekandega esines muuseumi töötaja ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi ning EN Kirjanike Liidu poolt korraldatud teaduslikul konverentsil 1958. aasta veebruaris.

Ed. Vilde Memoriaalmuuseumi viimase aja teadusliku uurimistöö plaanis on olnud rahvamälestuste kogumine kirjanikust. On kogutud mälestusi Eduard Vildest paljudelt isikutelt, vanema põlve kirjanikelt, näitlejatelt, kunstnikelt ja teiste kutsealade inimestelt, kelledel oli omal ajal isiklikke kokkupuuteid eesti proosa vanameistriga. Olulisema

osa nendest mälestustest moodustavad andmed, mis on saadud kirjaniku abikaasalt Linda Vildelt, kirjaniku kreiskoolikaaslaselt J. H. Vahtrikult, kirjaniku õelt Auguste Landbergilt ja akadeemik J. V. Veskilt. Mälestusmaterjalide hankimiseks on muuseumi töötajad külastanud kirjaniku kaasaegseid nende kodus ja tähendanud paberile iga sõna jutuajamisest nendega. Lisaks kaasaegsetelt hangitud andmetele on muuseumi töötajad vabariigi arhiivraamatukogudes uurinud ka tsaariaegset perioodikat ja kodanliku korra aegset ajakirjandust ning sealt kopeerinud Ed. Vilde 50. ja 60. sünnipäeva puhul tema sõprade ja loomingu austajate sulest ilmunud mälestuskirjutisi. Kõigi nende kogutud materjalide autoreiks on üle poolesaja inimese, kirjaniku kaasaegse. Et need materjalid rikastavad kirjaniku loomingulist biograafiat, siis avaldas muuseum need valimikuna «Eduard Vilde kaasaegsete mälestustes» (1960. aastal).

Ed. Vilde Memoriaalmuuseum on oma tegevuse viimastel aastatel suutnud tugevdada sidet ka NSV Liidu teiste vennasvabariikide kultuuriasutustega. Muuseum on saanud konkreetseid andmeid NSV Liidu Riiklikult Lenini-nimeliselt Raamatukogult (Moskva), Saltõkov-Štšedrini-nimeliselt Avalikult Raamatukogult (Leningrad), Karjala, Gruusia, Armeenia, Turkmeenia, Ukraina, Moldaavia, Kasahhi, Läti ja Leedu riiklikelt raamatukogudelt selle kohta, kas eesti klassiku Vilde teoseid on vastavasse rahvuskeelde tõlgitud. 1958. aastal kogus muuseum aga andmeid selle kohta, millistes Nõukogude Liidu teatrites oli eelneval neljal aastal etendatud Vilde komöödiat «Pisuhänd». Selgus, et «Pisuhända» on etendatud paljudes vennasvabariikides, kokku 52 teatris.

Ed. Vilde Memoriaalmuuseum võidab järjest rohkem avalikkuse tähelepanu. Kadrioru pargi vaikusse tulevad kunagist kirjanikukodu külastama arvukad ekskursioonid, kooliõpilased, töötajad üle kogu meie vabariigi ja ka paljud Tallinna saabunud turistide grupid kogu Nõukogude Liidust. Eesti suurt klassikut on tulnud oma külaskäiguga tema muuseumi austama ka mitmed välismaised delegatsioonid. Muuseumi külalisteraamatus on sissekandeid soome, tšehhi, bulgaaria ja hiina keeles.

Ed. Vilde Memoriaalmuuseum on noor, arenev muuseum. Tema töötajate ülesandeks on püüda üha paremini jäädvustada suure eesti klassiku mälestust.

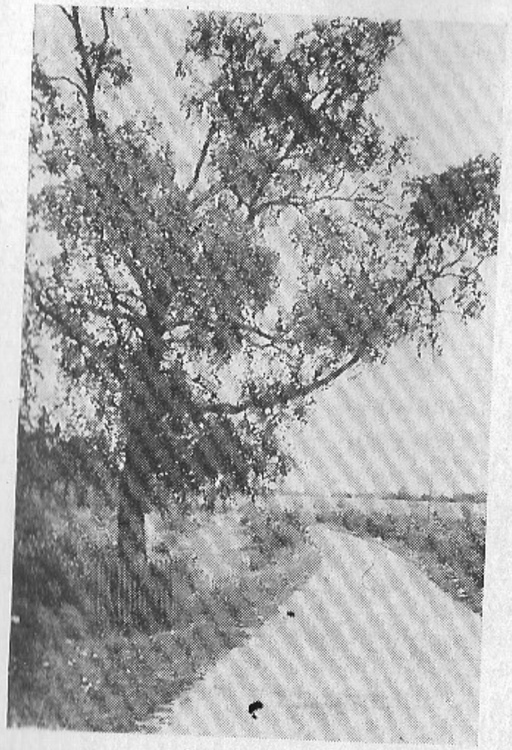

MAHTRA SÕJA PAIKADES JA MUUSEUMIS

Rapla rajoonis, Tallinnast 60 kilomeetri kaugusel, asub Mahtra kolhoos, mille põldudel toimus aastal 1858 eesti talupoegade Mahtra sõda. Selle ajaloolise paiga loodus on tumma tunnistajana talletanud mälestusi tolleaegsete inimeste elust ja alles hoidnud jäljed nende ülestõusulahingu tallermaast.

Aastal 1958, Mahtra sõja 100. aastapäeva puhul, teostati selles omapärases «vabaõhumuuseumis» mitmeid korrastustöid. Paljudele ajaloolistele objektidele asetati memoriaaltahvlid, mis annavad üle kogu vabariigi kohalesõitnud ekskursioonidele täpsemaid teatmeid toimunust ja selgitavad paremini nendel kolhoosiväljadel kunagi arenenud talurahvadraama vaatepilte ning tutvustavad selle kangelaslikke tegelasi.

Oleme ühes talus. Siin on vana ait, mida ajahambad tugevasti on purenud. Aida palkseinad on rohkem kui sajandipikkuse eluea jooksul tuhakarva halliks tõmbunud ja oma õlgkatusega on ta nagu

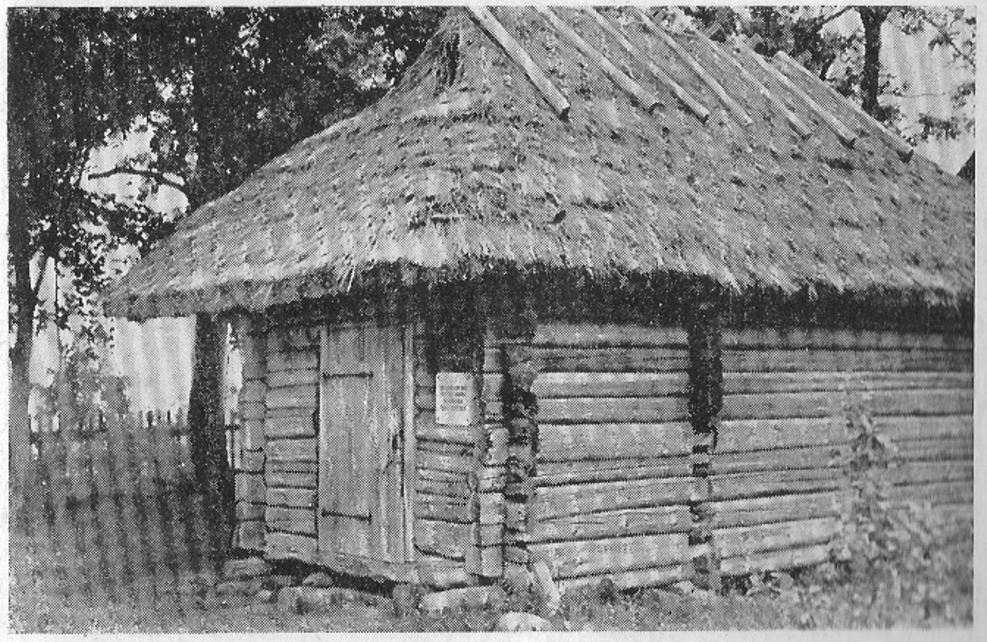

Sepa talu ait.

R. Marani foto.

ära eksinud siia moodsate kolhoosihoonete keskele. Ekskursioonid võivad ta seinale kinnitatud memoriaaltahvlilt lugeda: «Siin asub Sepa talu, kus elas Mahtra vallatalitaja Hans Tertsius».

See talu oli Mahtra sõja päevil omamoodi «staabiks», kuhu talupojad kokku tulid «Suure Auliku Keisri Härra ja Kõrge Vene riigi Isevalitseja» nimel väljaantud Eestimaa talurahva seaduse üle vaidlema. Hans Tertsiuse kutsel kogunesid talupojad 1858. aasta 30. mai varahommikul siiasamasse taluõue, et ülestõusu asjus nõu pidada.

Mahtra sõja peakangelane Hans Tertsius puhkab juba ammu Siberi mullas. Aeg on sammunud edasi. Tema omaaegsest eluasemest on vähe järele jäänud. Seal, kus kunagi asus muldpõrandaga suitsutare, seisab nüüd uus, tänapäevane elumaja ja krundile on kerkinud teisigi hooneid. On säilinud ainult vana ait.

Mõned kilomeetrid põldudevahelist külateed edasi on kõige tähtsam ajalooline paik — Mahtra sõja asukoht. Sellel maa-alal oli kunagi parun von Helffreichi mõisa südamik. Härrastemaja varemed on kattunud mullaga ja nende peal kasvab puudesalk. Mõisa õues on näha veel opman Rosenbergi elumaja ja viinaköögi ahervaret. Vihatud paruni mõisast on järele jäänud ainult aida kivihoone, kaev (neid

kasutatakse praegugi) ja kaks tiiki. Selles mõisaõues võiski 2. juunil 1858 näha suurt talupoegade malevat, kes siia esmaspäeva hommikul naabervaldadest kokku oli voorinud. Kohale, kus on voolanud meie esivanemate vereojad, on püstitatud hall põllukividest monument, mis kannab pealiskirja: «Siin võitles eesti talupoeg tõe, õiguse ja vabaduse eest». Lihtne mälestussammas paigutati sündmuskohale 1933. aastal, mil tähistati Mahtra sõja 75. aastapäeva. Ka Eduard Vilde viibis mälestussamba pidulikul avamisel.

Mälestussamba lähedal on põld, mida kohalik rahvas on juba sada aastat nimetanud «verepõlluks». Siin toimus kaheksa kuud pärast ülestõusu Mahtra sõja viimane vaatus — talupoegade elajalik peksmine. Külmal talvepäeval võeti karistusalused talupojad poolalasti ja aeti soldatite trummipõrina saatel läbi kadalipurivi. Põllule asetati 1958. aastal massiivne kivirahn, millesse on raiutud järgmised sõnad: «Siin asub «verepõld», kus mõisnike tahtel, tsaari korraldusel, kiriku õnnistusel 10. veebruaril 1859. a. julmalt peksti oma rõhujate vastu ülestõusnud talupoegi».

Kui minna Atla teed mööda Juuru poole, siis võib maantee ääres näha üksikut kaske, mille tüvesse lõigatud rist on juba sada aastat vana. Et selle kase all langes soldati püssikuulist talupoeg Adra Mihkel, siis lõiganud tema naine Ann, nagu jutustab kohalik rahvapärimus, kasetüvesse mälestuseks risti. Kui rist täis kasvanud, uuendanud ta seda pussnoaga. Pärast lese surma olevat aga teised kohalikud elanikud armastusega selle eest hoolt kandnud, et rist kinni ei kasvaks.

Seisame kase juures maanteel. Seda mööda sammusid Mahtra sõja päevil takustes pükstes ja pasteldes Mahtra teoorjad, sajad-sajad rahvatasujad, kelle pahklik pihk pigistas kõvemini kaikapära Atla jõe poole põgenevaid tsaarisoldateid taga ajades.

Maantee ääres asub Juuru aleviku lähedal hall rehetare. Viimase seosest Mahtra sõjaga jutustab seinale kinnitatud memoriaaltahvel: «Siin asub Atla-Eero kõrts, mille juurest 2. juunil 1858. a. talupojad saatsid välja ratsakäskjalgu naabervaldadesse sõjakutset viima. Siia toodi pärast Mahtra sõda haavatuid».

Astume sisse madalast uksest, millest on sisse ja välja käinud Mahtra mehed. Satume peaaegu kottpimedasse ruumi, kus on konarlik muldpõrand. Tikust tuld tõmmates võib näha, et seinapalgid on nõgised ja läigivad süsimustadena. Lae all põigiti üle ruumi ulatuvad tahmased parred. Ninasõõrmetesse tungib sajandivanune suitsulõhn.

See must suitsukõrts, nagu iga teinegi kõrts feodaalajal, oli talupoegadele omamoodi «klubiks», kus nad hetkeks unustasid tööloomaalandava elu. Ka Atla-Eero kõrtsis on nalja heitnud habemes suud

ja kõlanud laul teomeeste karedast kõrist. Kõval muldpõrandal on lõbusas meeleolus kukerpalli lastud, vägikaigast ja sõrme veetud. Mahtra sõtta minnes võeti aga kõrtsist julgust.

Üle Juuru aleviku majade paistab valge kirikutorn. Mahtra sõjas oli ka Juuru kirikul oma osa täita. Pühapäeval, 1. juunil 1858 oli kirikuaed ja -esine puupüsti täis arupidavaid meestesalku. Keegi ei läinud salakavalalt saksa pastorilt Bergilt «hingerooga» võtma. Siinsamas esitasid mahtralased kogu kihelkonna talupoegadele oma sõjakutse.

Mahtra sõja 100. aastapäevaks ehitati Juuru alevikku uus moodne kultuurimaja, mille alumisel korrusel avati kahetoaline muuseum. See loodi ja sisustati Eesti NSV Kultuuriministeeriumi, meie vabariigi mitmete muuseumide ja kohaliku keskkooli koduloorингi abil.

Väikeses muuseumis on välja pandud mitmesuguseid esemeid, milledest õhkub minevikku taandunud ajastu hõngu. Juba uksest sisse astudes on näha eesti talumeest ja tüdrukut möödunud sajandi keskpaigast. Mannekeenidel on seljas Juuru rahvarõivad.

Muuseumi vaatajale avaneb pilt, kuidas elasid talupojad baltisaksa mõisnike ikke all sada aastat tagasi. Seinastendidel ja vitriini-

Osa ekspositsioonist.

R. Marani foto.

klaaside all on palju etnograafilisi esemeid, mis jutustavad nende omaaegsete kasutajate elu-olust. On näha teomehe toiduriistu, mis olid tal kaasas mõisatööl: kasetohust leivamärssi, puust silgukarpi ja piimalähkrit. Muuseumis on välja pandud ka kuulus aganaleib.

Eri seinal on talupoja algelised tööriistad: viljalõikamise sirp, rehepeksmise pint, linaropsimise mõõk, linaharjad, kahehärjaike, soad, hangud. Muuseumis on ka ajaloolistele isikutele kuulunud asju. Suurt huvi pakub lüpsik, mida kasutati Mahtra sõja ühe kangelase Adra Mihkli talus.

Esemetest võiks veel mainida vallavanema abi kaelaskantavat ametiraha, vallakohtuniku ametiraha ja niisugust vallatalitaja ametiraha, mis on kunagi rippunud ka Hans Tertsiuse rinnaesisel. Vitriinis köidavad tähelepanu pastor J. G. Bergi neli kirikutemplit ja tema käega kirjutatud Juuru kiriku kroonika.

Ekskursioonid peatuvad kõige kauem vitriini ees, milles on suur ahel. Selle juurde lisatud etiketilt võib lugeda: «Ahel käerauadega, leitud 14. juunil 1958. a. Mahtra mõisa tiikide puhastamisel väljatoodud mudast. Ahela pikkus 2,6 m, kaal 8 kg. Ahelat kasutati 20 mehe edasitoimetamiseks».

Muuseumi seintel on eesti nõukogude väljapaistva kunstniku E. Okka õlimaalid, mis kujutavad meelierutavaid stseene feodaalajast ja Mahtra sõjast. Nendel näeme teomehe peksmist mõisatallis ja ülestõusnud talupoegi, nägudel kohkumatu võitlusvaim.

Seinastendile on paigutatud relvad, mida kasutati Mahtra sõjas. Siin näeme soldatipüssi täägiga, püstoleid ja haljast mõõka. Nende vastu on paigutatud talupoegade malakad ja teivas, mille otsa on seotud vikatitera.

Mahtra sõja tekkimise põhjusi selgitab väljapanek «Talurahva olukord XIX sajandi keskel». Talupoegade halastamatust ekspluateerimisest kõneleb tumma keelt omaaegne «Teoorjuse-Rendikontraht». Eesti talud olid balti parunite arvates olemas ainult selleks, et anda mõisale teoorje. Seetõttu kõlab tõepäraselt ühe Eestimaa mõisniku tunnistus 1846. aastast: «Ja mis rõõmu võib taluperemees oma tööst leida, kuidas võib ta majapidamine hakata iseseisvalt ja hoogsalt arenema, kui ta parimad tööloomad mõisale tööd teevad . . ., kui ta iga päev ja iga nädal peab muret tundma selle üle, kuidas mõisale võlgu olevate teokoormistega mitte hilineda . . .»

Eksponaadid selgitavad ka abitegu, mille pärast talupoegade süda kõige rohkem valutas. Stendil on väljavõte rendilepingust, kus «Abbiwakko-Teggo» all on loetletud paljusid abiteo hulka kuuluvaid koormisi. Nende täitmine oli üle jõu käiv, muutis talupoja elu maapealseks põrguks ja õpetas teda oma parunit vihkama.

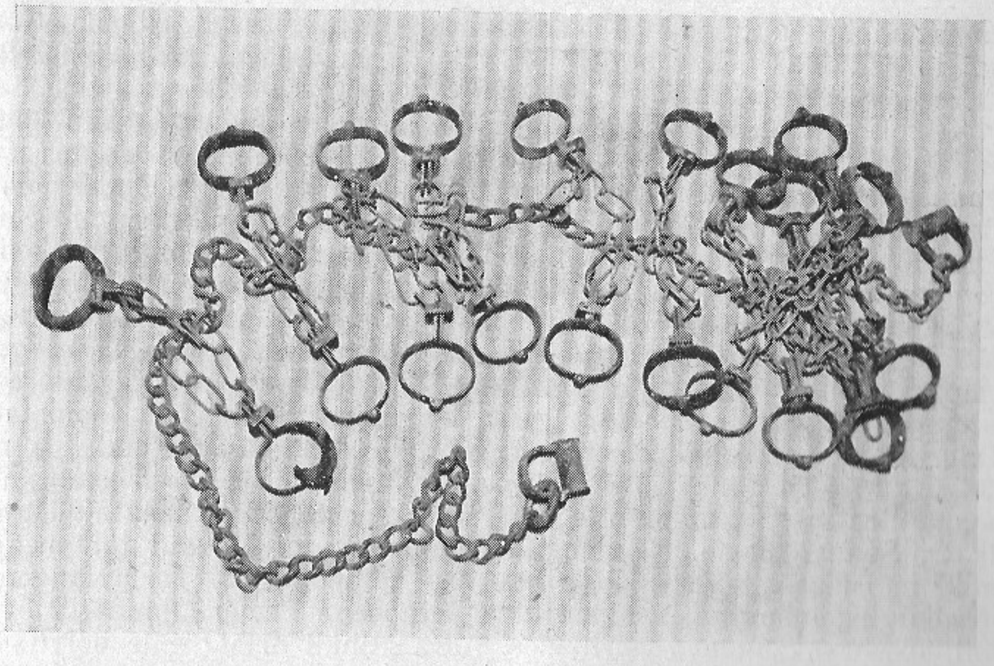

Ahel käeraudadega. Leitud Mahtra mõisa tiigi mudast 1958. aastal.
R. Marani foto.

Stendil on tolleaegsed karikatuurid Eestimaa mõisnikest XIX sajandi esimesel poolel, nende maapäevast Tallinna Toompeal, kus oma klassihuve kramplikult kaitsvad parunid lobisesid viljatult talupoegade olukorrast ega tahtnud ette võtta mingeid põhilisi reforme. Kuid ometi teatas pastor Berg 13. aprillil 1858 Juuru kiriku kantslist, et varsti antakse välja uus seadus, mis vähendab talupoegade koormisi; isegi kõige vihatum abitegu pidi olema ära jäetud.

Muuseumis on kaks eksemplari seda kauaoodatud Eestimaa talurahva seadust (1858). Seesama eestikeelne väljaanne on olnud kasutamisel ajaloolistes paikades, ta lehekülgi on kunagi pööranud Mahtra teoorjade rakkus käed. Säilinud on veel pastor Bergi saksakeelne eksemplar «Ehstländische Bauer-Verordnung» (1857), mida ta samuti uuris, et tema poole pöörduvaid kirjaoskamatuid talupoegi seadusetundmise küsimustes valgustada.

Uus seadus ei täitnud talupoegade lootusi, millest annab tunnistust ka kujukas tsitaat Maidla vallakirjutaja Piiperi seletustest: «Kui ma läksin vastu võtma uut seadust ja pöördusin koju tagasi, siis leidsin sealt 16 taluperemeest, kes olid minu juurde kogunenud ja ootasid

kannatamatult uut seadust. Nad studeerisid teda seepärast poole ööni, aga ta rahuldas nende ootusi nii vähe, et nad läksid koju teda vandudes ja needes.»

Teema «Rahutuste algus Mahtras» sisaldab andmeid selle kohta, kuidas kohalikud talupojad vallatalitaja Hans Tertsiusega eesotsas seadust uurisid ja parunile abiteo tegemisest keeldusid. On eksponeeritud ka nõukogude ajaloolase J. Kahki poolt koostatud kaart, mis näitab talurahvarahutuste puhkemist 1858. aasta kevadel paljudes kohtades Eestimaal. Järgnevalt kujutatakse puhkenud ülestõusu käiku kõigis üksikasjades, kõigi selle ajalooliste paikade ja väljapaistvate tegelastega. Hästi on ekspositsioonis esile toodud Mahtra sõja rahvalik iseloom; stendil on kaart, mis näitab kõiki ümberkaudseid mõisaid, kust talupojad 2. juunil 1858 Mahtrasse kogunesid. Sellele on joonistatud Kaiu, Kuimetsa, Maidla, Purila, Harmi, Hõreda, Juuru, Kodila jt. mõisad. Et Mahtra sõda võimalikult emotsionaalselt ja pildirikkalt muuseumikülastajate silmade ette tuua, on ekspositsioonis kasutatud graafik O. Soansi oforte. Nendel näeme merena lainetavaid talupoegade hulki mõisaõues, sõja esimese ohvri — talupoja Jüri Torgi langemist püssikuulist tabatuna, kangelaslikku talupoega Peeter Olanderit lõvina võitlemas rahvamaleva esiridades, Adra Mihkli naist Anne põlvitamas oma mehe surnukeha juures kase all.

Viimane teema muuseumis on pealkirjastatud «Ülestõusu verine mahasurumine». Stendil on H. L. Petersoni gravüür, mis kujutab Toompead XIX sajandi teisel poolel. Nimelt peeti ülestõusnuid kinni Tallinna Toompea vanglas, kus neid pikka aega üle kuulati. Erikomisjon kuulas üle enam kui 160 talupoega ja soldatit, esitades neile kokku üle 2000 küsimuse. Muuseumi seinal on fotokoopia kohutavast ajaloolisest dokumendist — surmaotsusest Mahtra ülestõusust osavõtnute kohta, mis aga hiljem kõrgemate võimude poolt ümber muudeti. Talupoegadele määrati ränk ihunuhtlus, mille kohta avaldati ajalehes «Maa Valla Kuulutaja» järgmine teadaanne: «Trahvid, mis Suur Keisri Herra, Kindral-Kubernöri-Herra arvamist mööda, nende talupoegadele on mõistnud, kellel selle mässamise poolest süüd on, mis 1858. aastal 2. Jaani-kuu päeval Mahtra-mõisas sündinud.»

Muuseumis näeme ka lehekülgi pastor Bergi jutlusest Mahtra sõjast osavõtnute karistamise juures 22. veebruaril 1859 Mahtra mõisa «verepõllul», kus ta õnnistas talupoegade elajaliku peksmise jumalasõnaga sisse. Siin on fotokoopia karistuslehest, mille põhjal Peeter Olanderile anti 1000 hoopi kadalippu.

Eesti nõukogude graafiku A. Keerendi puulõige «Mahtralaste Siberiteekond» (loodud 1958. aastal) kujutab õnnetuid talupoegi sõjaväesalga vahel sammumas «külmale maale». Muuseumis on ka rida

fotosid, mis tutvustavad ülestõusust osavõtnute edaspidist elu Omski oblastis Kalatšinski rajoonis. Siin on nende poolt rajatud küla, millele nad andsid oma sünnimaad meenutava nime — Viru. Hiljem, kui rajati Uus-Viru küla, sai esimese küla nimeks Vana-Viru.

Fotodel on Mahtra vallatalitaja Hans Tertsiuse ehitatud elumaja Vana-Viru külas, tema ja ta abikaasa hauad sealsel surnuaial, ülesvõte tema pojast Konstantinist ja veel praegu Siberis elavast pojapojast Jaan Tertsiusest.

Mahtra sõja ajaloolised paigad ja muuseum on ja jäävad üheks kõige enam külastatavaks kohaks vabariigis. Rohked vaatamisväärsused avaldavad siin emotsionaalset muljet ning täidavad tänapäeva õppiva noorsoo ja töötajate südameid uhkustundega meie esivanemate üle, kes pilkases orjaöös julgesid põlema süüdata võitlustungla ja oma kangelasliku ülestõusuga andsid julgust ning eeskuju järgnevatele põlvkondadele.

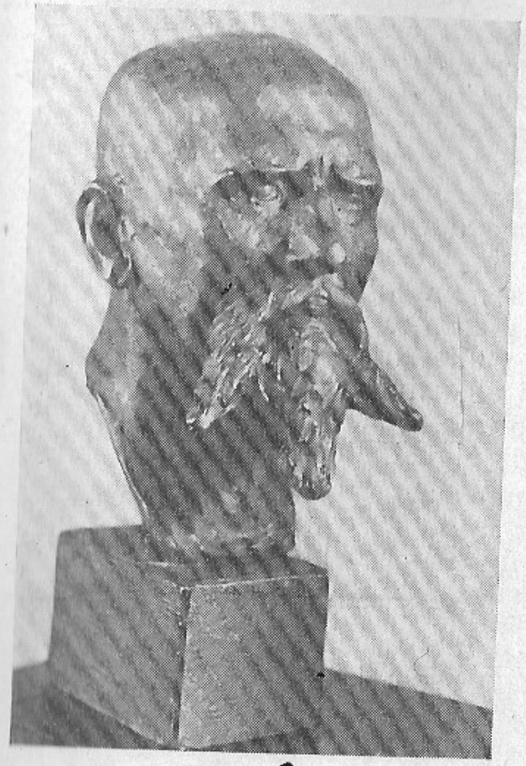

ANTS LAIKMAA MAJAMUUSEUM

Kui sõidame Haapsalust Tallinna poole, märkame pärast 12. kilomeetritulpa teeviita, mis juhib paremale, uuele teele. See tee kulgeb umbes poolteist kilomeetrit läbi põldude ja küla ning lõpeb Ants Laikmaa Majamuuseumi väravas. Siia, Taeblasse, Kadarpiku külla, rajas eesti nimekaim kujutava kunsti meister Ants Laikmaa (1866—1942) üle kolme aastakümne tagasi oma viimase kodu.

Ants Laikmaa (Laipmann) sündis 5. mail 1866 Lääne-Eestis, Vigalas, vallakirjutaja ja renditalu pidaja lasterikkas perekonnas. Väike Ants kasvas Läänemaa kaunis ja parema pinnasega osas. Selle kohta kirjutas ta ise oma autobiograafias järgmist: «Meie koha ilu seisis, nagu Vigala mehel kunagi, eeskätt tema heas maas, mida läbisid sagedased ojaharud kõverate käärudega ning rohu- ja lilleaasadega. Suuremat ilu pakkus juba kõrgete kallastega Sääla jõgi... Jõe iluga võistles lähedane mets — kõrge laanesarnane Paiba kuusik oma tiheda padriku ja salateedega. Siin käisin juba seitsmendast aastast saadik

karjas, siin kõlavas kuusikus õpetas ema meid huilgama, siin kõrge metsa hämaruses vahel kännu otsas istudes jutustas ta meile oma salapäraseid muinasjutte ja lapsepõlve lugusid.»

Lääne-Eesti jäigi A. Laikmaale elu lõpuni kõige lähedasemaks osaks meie väikesest kodumaast. Siin alustas ta koos õde Maie ja vend Bernhardiga kooliteed Velise vallakoolis. Nimetatud koolist sai tulevane kunstnik esimese kujutluse joonistamisest, sest õpetaja Eduard Aavik oli teistest ümbruskonna õpetajatest haritum ja kunstiliste kalduvustega. Läänemaal tegutses A. Laikmaa ka kodukooliõpetajana, kui ta jalavigastuse tõttu Venemaalt väeteenistusest kodumaale tervise-paranduse puhkusele tuli.

Pärast õpinguid Düsseldorfi Kunstiakadeemias, reise Hollandisse ja Belgiasse, iseseisvat loomingulist tegevust ja esimest näitust Tallinnas asus A. Laikmaa aastal 1901 elama Haapsallu. Siin töötas ta 1903. aastani, maalides mitmed üldtuntud teosed, muu hulgas ka haruldase ning vähe tuntud õliportree N. V. Gogolist.

Aastal 1903 asus A. Laikmaa elama Tallinna, kus korraldas loomingulise töö kõrval ka lühiajalisi joonistuskursusi.

A. Laikmaa oli tihedalt seotud 1905.—1907. aasta revolutsioonilise liikumisega ja sattus tsaarivõimude kahtlustuse alla, eriti pärast oma venna Bernhardi mahalaskmist karistussalkade poolt. Seetõttu oli ta sunnitud Soome pagema. Mõne aja pärast tuli ta Tallinna tagasi, kuid vangistati siin aastal 1907 ja saadeti maalt välja. A. Laikmaa asus jällegi Soome, kuhu jäi 1909. aasta sügiseni. Maapaos veedetud aega kasutas kunstnik maastikumaalide viljelemiseks, mis tema hilisemas loomingus etendavad suurt osa.

1909. aasta sügisel sõitis A. Laikmaa mitmeks aastaks Itaaliasse ja Aafrikasse. Tulnud 1913. aasta märtsis kodumaale tagasi, avas kunstnik Tallinnas oma ateljee-kooli.

Lõplikult kolis A. Laikmaa Läänemaale, Taebla looduse rüppe aastal 1932, pärast kunstipedagoogilise tegevuse lõpetamist Tallinnas. Siia, võrdlemisi vaiksesse ning tagasihoidlikku paika, oli vanameister hakanud aastal 1920 oma kodu rajama vist sellepärast, et sai siin soodsalt maatüki omandada; pealegi oli siit hea ühendus Tallinna ja Haapsaluga. Suviti armastas A. Laikmaa sageli Haapsalus rannakontsertidel viibida.

A. Laikmaa ehitas oma kodu pikka aega, järk-järgult, nii kuidas seda võimaldasid tema viletsad majanduslikud olud. Et tühjal maatükil esialgset peavarju leida, kus saaks suvepuhkust veeta ja tare ehitamist korraldada, laskis kunstnik püstitada parki suvemaja. See hoone on väga omapärane, kahekordne, kahe toa ja pisiköögiga, väga

kõrge kelba ning roogkatusega majake. Selles hoones veetis kunstnik mitu suve, enne kui sai suurde taresse üle kolida.

Kunstnik püüdis oma eluhoonet ehitada talutare laadis ja ühtlasi anda selle sisekujundusele ka linnalikku ilmet. Väliselt sarnaneb peahoone suure kõrge roogkatusega talumajaga, sisekujunduselt aga hubase linnakorteriga. Eemalt vaadatuna eraldub kõrgema katusega

Muuseumi välisvaade.

R. Marani foto.

eluruumide osa madalama katusega majapidamisruumide osast. Ehitusmaterjalina on kasutatud savi, puitu ja kohati ka telliseid. Väljastpoolt on elumaja idapoolne tiib kaetud laudvoodriga, ülejäänud osa aga krohviga.

A. Laikmaa ei jõudnud oma eluajal maja täielikult valmis ehitada, see jäi puhkenud sõja ja kunstniku surma tõttu pooleli. Hooned lagunesid aja jooksul ja jõudsid haletsemisväärsesse seisundisse.

Sellises olukorras sai Haapsalu Koduloomuuseum hooned Haapsalu Rajooni TSN Täitevkomitee otsuse põhjal 30. novembril 1955 oma valdusse. Oli tarvis kiiresti asuda selle omapärase kultuurimälestise päästmisele täielikust hävinemisest.

Restaureerimistöid alustati katustest, seejärel korrastati välisseinad ja siseruumid. Nende tööde puhul püüti rangelt säilitada hoonete esialgset ilmet ning sisemisi ja väliseid värvitoone. Selleks küsitleti kohapealseid vanemaid elanikke, eriti aga A. Laikmaa viimast majapidajat ja kunstniku lähimaid õpilasi.

Sisenenud peaukse kaudu esikusse, pääseb külastaja siit edasi e k s p o s i t s i o o n i s a a l i. See osa majast, kus mainitud saal praegu asub, jäi A. Laikmaa eluajal pooleli ja ehitati välja hoone restaureerimisel vastavalt säilinud visanditele ja nendele plaanidele, millest kunstnik oli kõnelnud oma tänini elavatele kaasaegsetele. Selles ruumis asub praegu A. Laikmaa elu ja loomingut valgustav ekspositsioon.

Ruum on sisustatud ajakohaste vitriinide ja stendidega. Rikkaliku arhiivimaterjali põhjal monograafilise printsiibi järgi koostatud ekspositsioon annab ülevaate A. Laikmaa kui eesti kunsti ühe tugisamba suurest ja mitmekülgsest tööst, mida ta tegi kunstnikuna, kunstipedagoogina, kunsti populariseerijana kui ka ühiskondlik-poliitilise võitlejana. Fotode ning kaartidega illustreeritud stendid peegeldavad kronoloogilises järjestuses A. Laikmaa elu ja loomingu peamisi etappe.

Ekspositsioon jaguneb üheksaks teemaks. Materjali ülevaatlikumaks liigitamiseks ja vastava ajajärgu peamiste momentide esiletõstmiseks on peateemad jaotatud alateemadeks, mis on eksponeeritud eri raamides. Stendide all asetsevais vitriinides on välja pandud vastavat ajajärku illustreerivaid originaalmaterjale — dokumente, kirjavahetust, fotosid, trükiseid jne. Silmapaistvamad näited A. Laikmaa rikkalikust loomingust on eksponeeritud fotokoopiatena. Ekspositsioon algab vasakult, ukse kõrvalt, ja kulgeb ruumis paremale, kuni ahjuni. Ekspositsiooni teemad on järgmised:

1. Lapsepõlv ja kooliaastad 1866—1885.
2. Kunstiõpingud ja esimesed tööaastad 1886—1899.
3. Kodumaal Eesti söötis kunstipõldu harimas 1900—1907.
4. Pagulas- ja rännuaastad 1907—1913.
5. Tööaastad Tallinnas 1913—1932.
6. A. Laikmaa mõtteid kunstist.
7. A. Laikmaa õpilaste (P. Aavik, J. Võerahansu, H. Halliste) ja kaasaegsete. (Fr. Tuglas, J. V. Veski, A. Valdes) mälestustes.
8. Vanameister Taeblas 1932—1942.
9. A. Laikmaa loomingu populariseerimine ja mälestuse jäädvustamine Nõukogude Eestis.

Esimesel stendil näeme genealoogilist tabelit, mis selgitab Laipmannide kui põliste läänlaste päritolu Vigala kihelkonnast juba aastast 1670. Edasi näeme stendidel A. Laikmaa sünnikodu — Paiba talu, tema kooliteed jne. Vitriinis on esitatud materjale kunstniku õpingutest

Düsseldorfis, sealse Kunstiakadeemia tõend A. Laikmaale tema õppimise kohta akadeemias; kirjavahetust J. Jungiga, «Vanavara» käsikirja tiitelleht, jooniseid, fotosid jm. Järgnevates vitriinides on eksponeeritud A. Laikmaa artikleid, tema kirjavahetust paljude kultuuri, kirjanduse, kunsti ja teistel aladel tegutsevate inimeste ning organisatsioonidega, A. Laikmaa ateljee-kooli 1904. aasta õpilaste nimekiri jpt. Stendidel on kunstniku tööde fotokoopiaid, kaarte ja selgitavaid tekste.

Kõik eksposítsiooni teemad on üles ehitatud rohke originaalmaterjali varal.

Ekspositsioonirụumist viib trepp üles vanameistri ateljeesse, töö- ja magamistuppa. Need ruumid on kõik korrastatud ja sisustatud varem neis olnud esemetega. A t e l j e e s näeme maalimispukki, ratastega varustatud modellipoodiumi ja ahju ääres vanamoelist kanapeed, millel kunstnik armastas puhata ning oma haiget jalga soojendada. Seintel on A. Laikmaa ja tema õpilaste töid, õppevahendeid ja reisidelt kaasatoodud esemeid.

A. Laikmaa oli noores eas, eriti aga sajandi algul, vanavara korjaja. Ta kogus rahvaluulet ning muistendeid ja saatis need edasi J. Hurdale. Eriti agar oli ta etnograafilise materjali kogujana. Ta korjas puitesemeid ning tekstiili. Nooruses omaseks saanud harrastust jätkates kogus ja säilitas A. Laikmaa elu lõpuni värvirikkaid kaunimustrilisi Läänemaa saanivaipu, seelikuid ja linikuid. Osa neist on praegugi tema memoriaalruumide seintel ja vitriinides. Ateljeel on kaks omapärast kolmnurkset akent, ühest neist avaneb vaade parki, teisest äsja rajatud teele. Aknad on eri kõrgusel, samuti nagu nende all olev põrandki, mis moodustab kaks erineva kõrgusega poodiumi.

Ateljeele järgneb madal, kitsas, ühe aknaga t ö ö t u b a. Siin on seintel eksponeeritud A. Laikmaale kingitud mälestusesemeid — vaskseid seinataldrikuid, peegleid jne. Mitmesuguseid peegleid näeme teisteski ruumides; vanameister armastas neid koguda. Aknanišis on lihtne väike laud, mis täitis kirjutuslaua ülesandeid. Laual olevas vitriinis on A. Laikmaa kirjutusvahendeid ja muid tema esemeid.

Töötoast mõni aste madalamal asub väike m a g a m i s t u b a, kus on kunstniku surivoodi. Voodi kohal väikesel riiulil asetseb luitunud kolp. Seda kolpa, ehituna kabimütsiga, on A. Laikmaa kujutanud oma maalil «Minu pruut». Hiljem asetas ta aga kolba voodi kohale riiulile.

Aknaorvas raamaturiiulil on vanameistri raamatuid ja fotosid. Seinal ripuvad Aafrikast toodud ornamenteeritud kõrvits-pudel ja tuneeslase värviliste ilustustega nahkne reisitasku. Ahju kõrval seinal näeme omapärast õngesportlase kalakorvi. Vahetrepi kõrval, töö- ja magamistuba eraldava barjääri küljes ripuvad kunstniku seitse jalutuskeppi,

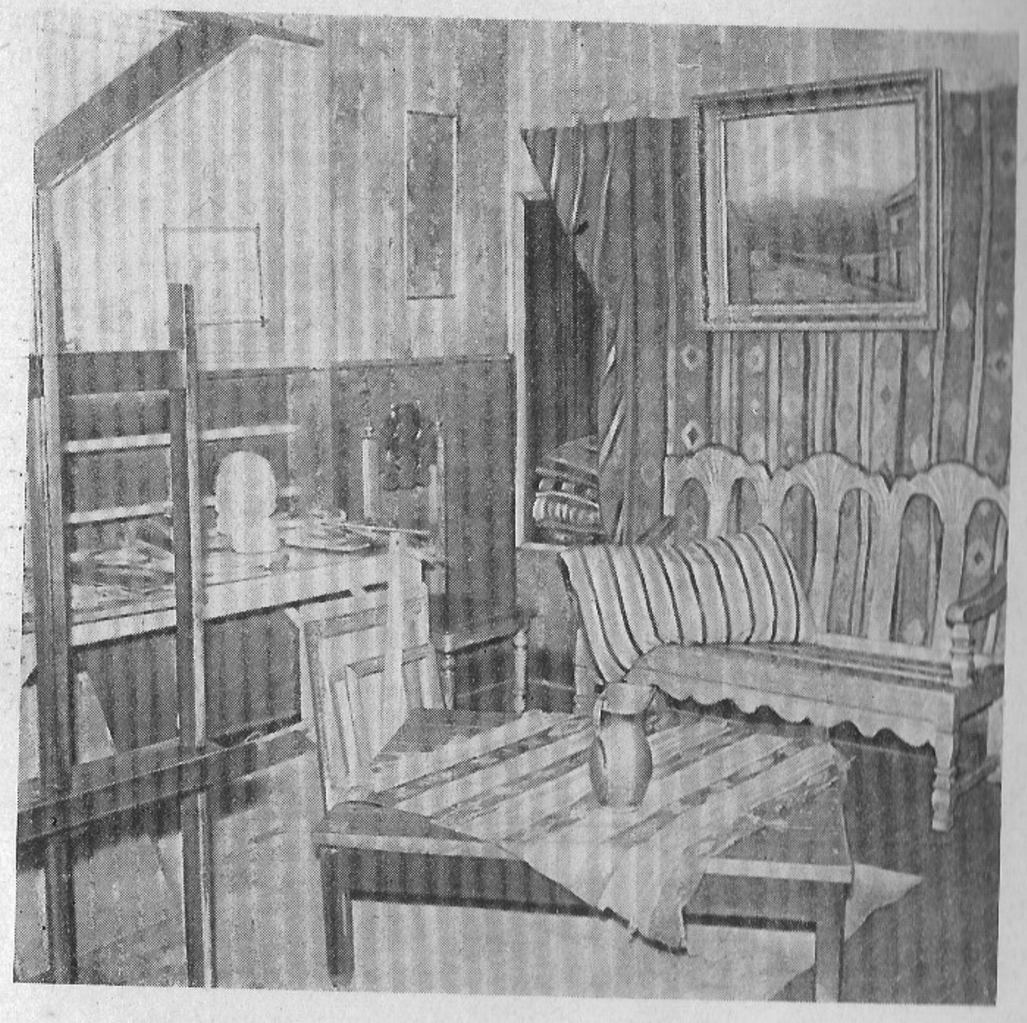

Vaade ateljeele.

V. Vahi foto.

millest mõned on pooleldi põlenud, sest omanik on ahju ees istudes kasutanud neid tule kohendamiseks.

Tuldud teed tagasi minnes väljume alumise korruse esikusse, kust pääseb ka s ö ö g i t u p p a. Sellesse tuppa sisenemisel tervitab külastajat ukse kohal rippuvate šveitsi karjakellade helin, mis meenutab õhtul koju tulevat karja. Uksest vasakul seinakappides on näha mitmesuguseid vanemaid portselan- ning klaasesemeid ja kunstniku poolt kasutatud lauanõusid. Keset tuba on suur ristjalgadega söögilaud,

mida katab haruldane, käsitsi trükitud laudlina. Toa otsseina ääres asetseb suur nikerdustega kirst — A. Laikmaa õpilaste kingitus vana-meistrile tema 60-ndaks hällipäevaks.

Suvemaja

V. Vahi foto.

Sooritanud ringkäigu alumisel ja ülemisel korrusel asuvates ruumides, väljub külastaja majast sama eesukse kaudu, kust ta algul sisse läks.

Majast viivad lõuna poole — kaunisse looduslikku parki — A. Laikmaa enda istutatud kadaka-, kase- ja kuusealleed. Liikudes noorte kaskede allee vasakut haru mööda edasi, jõuamegi varsti väikese, nagu muinasjutulise suvemaja juurde. Selle ees pisilagendikul kasvab kunstniku istutatud sirge mänd.

Suvemaja jätab pealiskaudsel vaatlemisel hariliku palkmaja

Ants Laikmaa kalm ja hauasammas.

R. Marani foto.

mulje. See mulje on aga petlik, sest tegelikult on kogu hoone ehitatud savist ja üksnes väljast kaetud palke imiteerivate pinnalaudadega.

Suvemaja esiküljel on väike lahtine rõdu, mille moodustavad ülalt esiletungiv, jämedale tahutud tammetulbale toetuv teise korruse põrand ning külgedelt väljaulatuvate seinte jätkud nende küljes olevate pinkidega.

Kitsa ukse kaudu jõuame kööki, mis on ühtlasi ka esikuks. Siit viib järsk kitsas trepp üles teisele korrusele. Köök on ruumilt üsna avar. Peale pliidi on siin akna külge kinnitatud laud ja nurgas seina sisse ehitatud kapp. Üldse on selle majakese kõikides ruumides väga palju seinakappe. Sellega on välditud liigse mööbli kuhjumist ruumidesse.

Köögist vasakul on kahe aknaga, tumeda lae ja seinapaneeliga elu- ning söögituba. Teisel korrusel asub aga magamistuba, mille laiast aknast avaneb kaunis vaade läbi pargipuude peahoonele.

Kui suvemajast väljumisel pöördume paremale, jõuame kuuskede ja kadakatega palistatud teele, mis viib vanameistri viimsele puhkepaigale tema enda istutatud kõrgete kuuskede vahel. Siia püstitati aastal 1956 kujur J. Raudsepa poolt valmistatud nägus graniidist mälestussammas.

Hiljuti rajatud uus tee võimaldab nüüd kõigile seni raskelt juurdepääsetava haruldase mälestusmärgi — Ants Laikmaa Majamuuseumi külastamist. Muuseumi hooldab Haapsalu Rajoonidevaheline Koduloomuuseum, mille filiaaliks ta on. Seni on kunstniku kodu külastanud paljud ekskursioonid ning üksikisikud kogu meie vabariigist ja ka vennasvabariikidest.

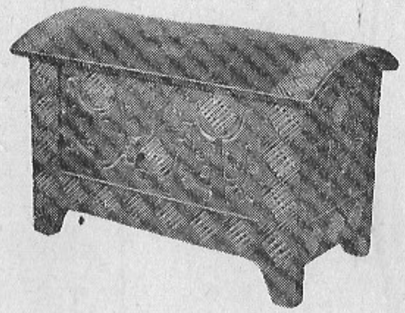

ANTON HANSEN TAMMSAARE MAJAMUUSEUM

Juba ammu enne majamuuseumi asutamist A. H. Tammsaare sünnipaigas Albus, Järva-Madise külje all asuval väljamäel, oli kirjaniku kunagine kodukoht ja selle lähem ümbrus kujunenud omalaadseks vabaõhumuuseumiks. Tuldi vaatama rahva hulgas suure populaarsuse omandanud romaani «Tõde ja õigus» tegevuspaiku — külastati Vargamäed. Romaanist tuttavaks saanud nimi tõrjus peagi kõrvale paiga ametliku nime (Tammsaare väljamägi). Vargamäe populaarsus kasvas rinnu A. H. Tammsaare romaani «Tõde ja õigus» populaarsusega. Rahvas õppis hindama ja armastama vargamäelaste romaanis oma eluromaani: lugu visast tööst ning tõe ja õiguse otsimisest, mida leida oli veel raskem kui välja kiskuda leiba ja raha kivisest põllust ning soisest heinamaast. Vargamäe oma vanade taluhoonetega on muutunud nagu eesti rahva eluvõitluse sümboliks, mille ees külastaja hardumuses mõttesse jääb.

Mitte ainult Tammsaare väljamäel, vaid juba Järva-Madises võib leida kohti, kus kunagi tõe ja õiguse nimel on käinud kohut ja ärbel-

nud kaks kanget üleaedset — Peeter Hansen ja Jakob Sikenberg (romaanis Vargamäe Andres ja Oru Pearu). Nüüd puhkavad nad mõlemad Ahula tee ääres asuvas surnuaias. Siit võib külastaja leida nende hauad: vasakut kätt teest, veidi eemal märgib raudrist kirjaniku isa Peeter Hanseni matmispaika, kuna Jakob Sikenbergi äsja hauakiviga tähistatud kalmu leiame kohe paremat kätt teest raudaia ääres.

Kalmistust veidi Järva-Madise poole edasi sõites näeme paremat kätt varemeid. Sellel kohal oli Tammsaare romaanist «Tõde ja õigus» kuulsaks saanud kõrts. Vasakule jääb praeguse Albu külanõukogu kivihoone, kus omal ajal asus Albu vallamaja ning kohtuhoone. Selle ees puude all muruplatsidest ja teedest piiratud kõrgel graniitalusel seisab A. H. Tammsaare pronksbüst (kujur F. Sannamees), mis kujutab mõttesse süvenenud kirjanikku, käsi nõjatumas suurromaani «Tõde ja õigus» köiteile. Selle mälestussamba püstitamine oli kogu Albu valla ühine ettevõte ja tema avamine 30. augustil 1936 kujunes suursündmuseks niihästi Albu valla rahvale kui ka kogu kirjaniku austajate perele.

Kui sõita kaks kilomeetrit edasi Tammsaare väljamäe poole, jääb paremale suur rühm hooneid — praeguse A. H. Tammsaare nimelise kolhoosi keskus. Romaani «Tõde ja õigus» järgi tunneme selles ära rikka Kassiaru Jaska (Mihkel Blockmanni) elukoha. Juba hoonete rohkus ja suurus näitab, et siin on elanud üks Albu valla jõukamaid mehi. Veel kolm kilomeetrit edasi, ja paremat kätt pisut teest eemal seisavad kaks piklikku längus hoonet. See on jutustusest «Vanad ja noored» tuntud Kadaka (Kaarli) talu.

Enne Tammsaare väljamäele jõudmist tuleb ületada nn. «soosild» — umbes kilomeetripikkune madal teeosa enne väljamäge. Unustamatuna kerkib romaanist meie silme ette pilt, kuidas Pearu soosilda parandab ja silub, et kadunud Krõõdal oleks vähemalt puusärgiski pisut parem sellest üle sõita. Soosild ise — kaskedest ja kraavidest piiratud — oli varem võrdlemisi läbipääsmatu. Vaatamata sellele, et tee oli täidetud puupakkude ja oksarisuga, vajus vanker kevaditi ja sügiseti siin kuni rummuni sisse. Alles 1938. aastal veeti Tammsaare väljamäe ja ka ümberkaudsete põldude kivid soosilla täiteks. Siitpeale muutus tee kõikidele sõidukitele läbitavaks.

Üle soosilla ongi Tammsaare väljamägi. Mägi ise on piklik, suunaga põhjast lõunasse, ja sellelt avaneb omapärane vaade. Ümberringi soo ja raba, kuid mitte enam kidura võsaga nagu Peeter Hanseni ja Jakob Sikenbergi ajal, vaid juba noorte sihvakate kaskede, kuuskede ja mändidega. Puude keskelt aga kerkivad üksikud kõrgendikud nagu

saared soos ja rabas. See on «Tõest ja õigusest» tuttav pilt: «Siin mägi, seal mägi, kaugemal kolmas, paremat kätt neljas, pahemat viies ja nende taga kuues, seitsmes ning veel rohkemgi. Mägedel põllud ja hooned, mägede ümber, nende vahel aina soo ja raba.» Ainult et soo ja raba ei solise enam kevaditi ja sügiseti veest ning kidurate mändide ja vaevakaskede asemele on kasvanud noor mets.

Tammsaare väljamäel asub kaks talu: Tammsaare-Põhja ehk Eespere ja Tammsaare-Lõuna ehk Tagapere. Mõlemas talus elavad edasi Andrese ja Pearu järglased sõbralikus vahekorras A. H. Tammsaare nimelise kolhoosi liikmetena. Tammsaare-Põhja talus kirjaniku venna August Hanseni maja teisel korrusel asubki A. H. Tammsaare Majamuuseum. See on veel üsna noor asutus: ta avati 30. jaanuaril 1958 seoses A. H. Tammsaare 80. sünni-aastapäevaga. A. H. Tammsaare Majamuuseumi loomisele on kaasa aidanud rida asutusi, nagu Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Eesti NSV Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Riiklik Raamatukogu.

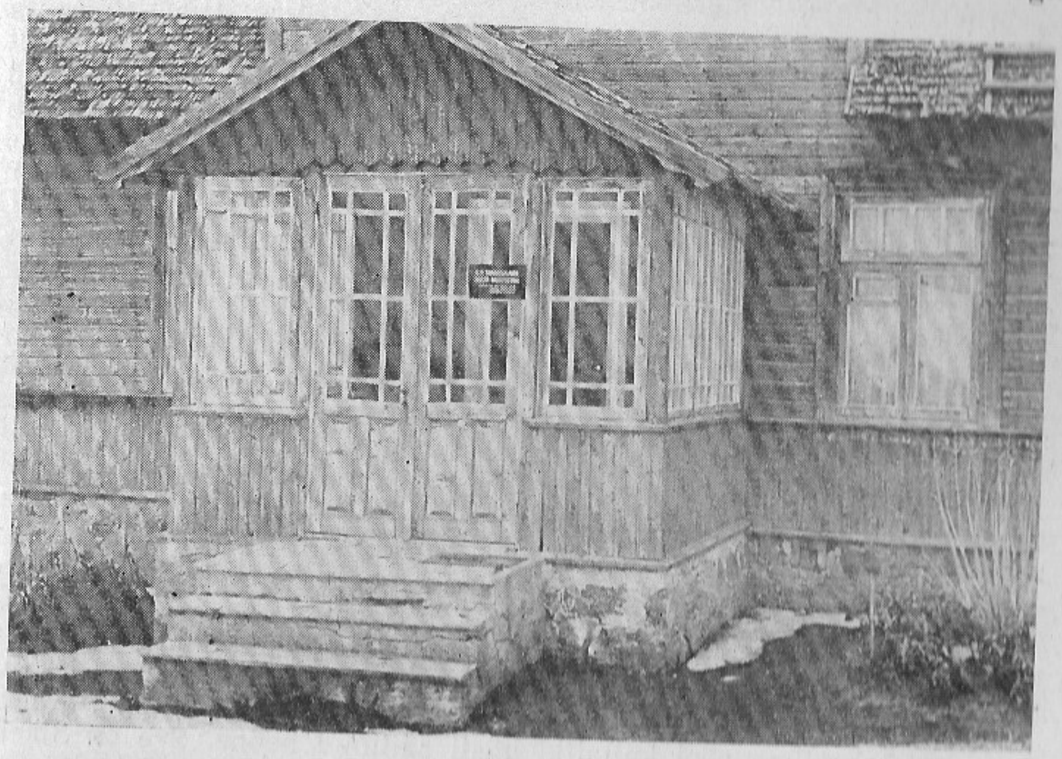

Sissekäik muuseumi.

R. Marani foto.

Pärnu Linna Lasteraamatukogu, Viljandi rajooni Sultsi külaraamatukogu jt. Hulganisti väärtuslikke annetusi, eriti A. H. Tammsaare teoste varasemate trükkide näol, on tulnud paljudelt eraisikutelt üle kogu maa. Suure töö nii materjalide kogumisel kui ka ekspositsiooni loomisel on teinud H. Siimisker, E. Teder, H. Puhvel jt. See kõik näitab, et A. H. Tammsaare Majamuuseumi loomine on olnud üldrahvalik üritus.

Muuseumi eksponaatide hulgas pälvib tähelepanu makett, mis kujutab Ees- ja Tagapere asetust ning nende põllupiire sellistena, nagu need olid Tammsaare väljamäel Peeter Hanseni ja Jakob Sikenbergi ajal.

Maketil on näha mõlema talu tolleaegsed hooned. Eespere hoonetest näeme pikka elumaja. Maja ühes otsas on kaks kambrit, keskel rehetuba kõrge uksepaku ja suure reheahjuga, mille lõukal ka keedeti; teises otsas on rehealune ja aganik. Praegu on sellest hoonest säilinud üksnes suure reheahju vare. Hoone hävitas tulekahju 1945. aasta veebruaris. Maja kambritepoolses otsas on maketil Andrese-aegne rohuaed hulga õunapuude ja marjapõõsastega. See hävis 1939/40. aasta talvekülmade ajal. Kasvama on jäänud rida Peeter Hanseni poolt maja taha istutatud kuuski ja mõni suur vaher õueväravas. Pooleldi vahtrate varjus asub tee ääres vana ait, mis siiani on küllalt hästi säilinud. Ainult katust on uuendatud: õlgkatuse asemele on ehitatud pilbaskatus. Aidas asub kirjaniku ema Anne veimekirst. Kirst on mahukas ja kaunistatud lihtsate ornamentidega. Aida juures on õueväräv, kust ida poole vaadates võib näha Järva-Madise kirikutorni, mida Karja-Eedi esimese nelipüha hommikul siin nukralt silmitses, kui ta kaugel kumisevate kellade helinat kuulatas. Kirikutorn ei paista küll enam nii selgesti, sest puud soos on vahepeal suureks kasvanud.

Tolleaegsetest hoonetest on hävinud ka karjalaut. Karjalauda aseme juurest viib lääne suunas roigasaiaga piiratud karjatee, mida mööda sauna ja peretoa vahet käidi. Saun asus soost ja rabast veidi eemal, väikese mäekünka veerul. Praegu on saun jälgitav vaid maketil, maastikul on temast jäänud ainult üksikud raskesti leitavad vundamendikivid.

Edasi viib tee Jakob Sikenbergi talu hooneteni. Kuigi romaani järgi asub Vargamäe Eespere mäekünkal ja Tagapere all orus, on tegelikkuses maapinna langust vähe märgata. Esimene, millega silm kokku puutub, on Jakob Sikenbergi aegne raketega kaev. Kaevu rakkeid on küll vahepeal uuendatud, kuid need kipuvad uuesti kössi vajuma. Kaevu taga paistab silma veel küllaltki hästi säilinud hoone. See on Sikenbergi-aegne elamu. Kolm kambrit ja köök annavad tunnistust peremehe jõukusest. Elumaja ümbritseb suur rohuaed, mille puud ja põõ-

sad hävisid 1939/40. aasta talvekülmas. Aias asub väike hoone — Jakob Sikenbergi aegne meeait. Tolleaegsetest hoonetest on säilinud ka ait. Maketil on näha veel kaks hoonet: otse tee ääres laut ja veidi eemal vana rehi. Tegelikult aga on mõlemad hävinud.

Kui tee jagab mäe pooleks pikuti, põhjast lõunasse, siis kahe talu vahel olev aed jaotab mäe pooleks põigiti, idast läände. Aia äärt mööda lääne suunas edasi minnes võib leida romaani järgi kuulsaks saanud kraavi, mille Andres ja Pearu kahasse kaevasid. P. Hanseni ja J. Sikenbergi «tülikraav», kus vett paisutati ja mille pärast kohut käidi, asub väljamäe lõunaosas, Simisalu poole viiva tee läheduses.

Maketi kõrval on muuseumis Tammsaare-Põhja talu kaart, mille maamõõtja G. M. Gnadeberg valmistas 1869. aastal. See kaart annab tunnistust, kuivõrd laiali asusid Tammsaare-Põhja talu maatükid, kaugemad heinamaad isegi 12—13 km kaugusel. Kaardi serval on näha kirjaniku isa Peeter Hanseni allkirja kõrvuti selleaegse mõisniku Lilienfeldi omaga.

Peeter Hansenile kuulunud esemetest on muuseumi ekspositsioonis töölaud ja sellel tema enda punutud korv. Nagu teada, armastas Pee-

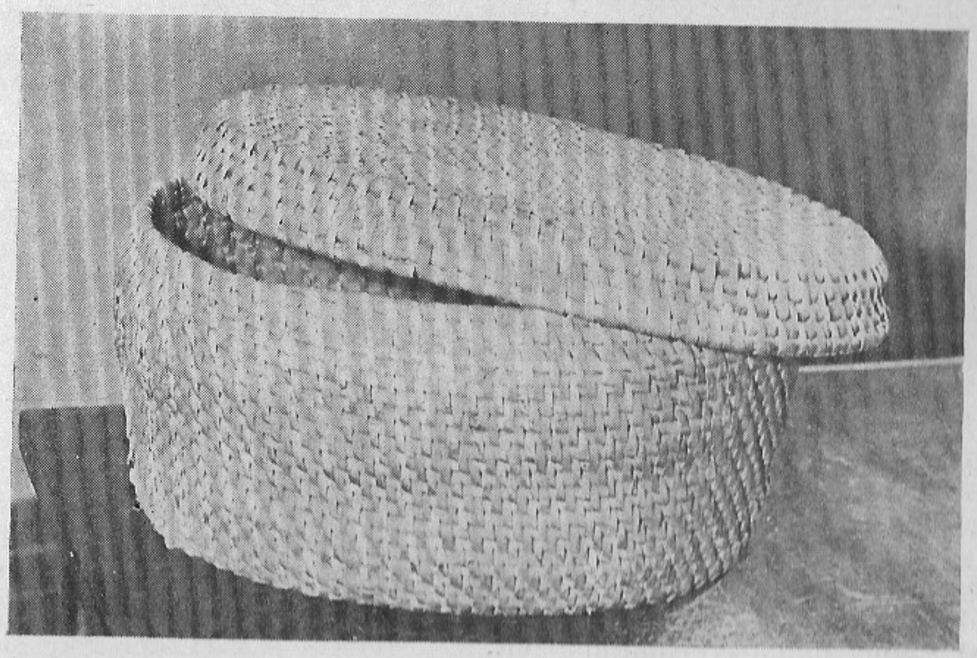

Juurtest punutud korv — kirjaniku isa Peeter Hanseni käsitöö.

R. Marani foto.

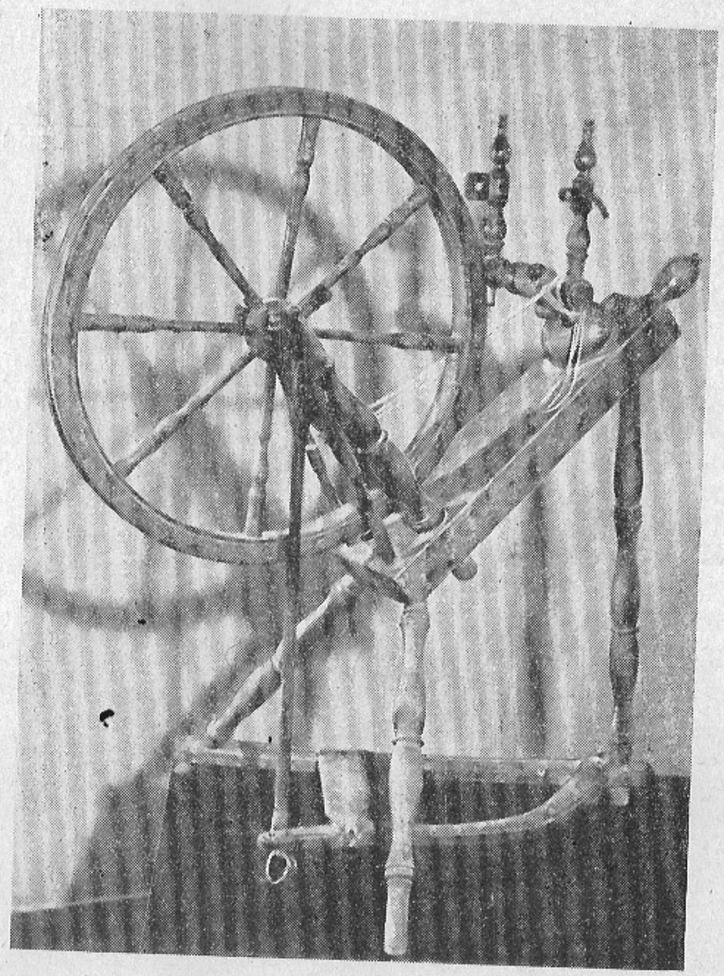

Kirjaniku ema Anne vokk.

R. Marani foto.

ter Hansen mitmesuguseid käsitöid. Puhas ja peen töö annab tunnistust, et korv armastuse ja oskusega on valmistatud. Lauale on asetatud Peeter Hanseni raamatud — piibel, jutluse- ja palveraamat. Suurt huvi pakuvad külastajaile kirjaniku ema Anne vokk ja veimevakk ning seinal rippuv piima- või kaljalähker.

Ekspositsioonis, mis annab ülevaate kirjaniku sünnikodust, tema perekonnast, eluteest ja loomingust, on kasutatud illustreeriva materjalina fotosid ja jooniseid, kirjade ja käsikirjade fotokoopiaid, tsi-

taate jm. Peale selle on välja pandud kirjaniku tööd, alates esimestest sulekatsetustest ja lõpetades tema surmaeelse viimase kirjareaga.

Esimese toa ekspositsioonis paistavad kõigepealt silma A. H. Tammsaare portree (õli), mille 1957. aastal maalis G. Raud, ja sama kunstniku maal «Vargamäe maastik». Ekspositsioon algab teemaga «A. H. Tammsaare lapsepõlv ja kooliaastad 1878—1903». Fotod kirjaniku hellaloomulisest emast Ann Hansenist (sündinud Backhoff) (1852—1903) ja töökast ning korda nõudvast isast Peeter Hansenist (1841—1920) on tehtud nende vanaduspäevil, kuna varasemaid fotosid ei ole säilinud. Fotode kõrval on Peeter Hanseni käekirja näide — osa tema kirjast vanemale pojale Jürile. Kiri näitab, et kirjaniku isa oli oma aja kohta haritud mees. Hariduse sai ta Suure-Jaani kihelkonnakoolis Viljandimaal, kust ta pärines.

Edasi näeme fotodel A. H. Tammsaare sünnimaja, selle rehetuba ja kirjaniku hälli (fotod on valmistatud K. Burmani akvarellide järgi) ning väljavõtet meetrikaraamatust A. H. Tammsaare sünni kohta.

A. H. Tammsaare haridustee algust illustreerivad fotod Sääsküla vallakoolist, kus kirjanik õppis aastail 1886—1888, Prümli vallakoolist (1888—1891) ja Väike-Maarja kihelkonnakoolist (1892—1897). Juba Prümli vallakoolis luges A. H. Tammsaare palju ja katsetas luulesalmikute kirjutamist. Kooliõpetaja, isapoolne sugulane Hans Tiss, pani Tammsaare andekust tähele ja soovitas isal poega edasi koolitada. Et aga majanduslikud olud seda ei võimaldanud, siis tuli poisil pärast Prümli vallakooli lõpetamist täie jõuga kodus põllutööd teha ja alles 1892. aastal sai ta asuda edasi õppima Väike-Maarja kihelkonnakooli. Sealgi ei kulgenud õppetöö ühes joones, vaid tekkis, ilmselt majanduslikel põhjustel, sunnipaus (1894—1896). Koolijuhatajaks oli luuletaja Jakob Tamm. Viimane andis oma õpilastele hea koolituse kirjandite koostamises, nõudes selgust, lihtsust ja loomulikkust. Neil aastail hakkaski A. H. Tammsaare hoogsalt laule sepitsema kodust, loodusest ja armastusest.

Järgmisena on ekspositsioonis teema «Hugo Treffneri esimese järgu koolis 1898.—1903. a.». Seda teemat illustreerivad fotod H. Treffneri eragümnaasiumi hoonest Tartus. Välja on pandud esimene säilinud foto kirjanikust, mis kujutab teda Treffneri kooli õpilasena. On näha ka A. H. Tammsaare VII klassi koolitunnistus aastast 1902/03.

Gümnaasiumipäevil jätkusid A. H. Tammsaare sulekatsetused. Peale luuletuste hakkas ta ka jutukesi kirjutama. Ekspositsioonis on fotokoopiad A. H. Tammsaare esimestena trükist ilmunud teostest: luuletus «Petetud» («Rahva Lõbuleht» 1900, nr. 8, lk. 470) ja jutustus «Kilgivere Kustas» («Postimees» 1. IX 1900, nr. 196). Edasi on välja pandud originaalidena jutustused «Kuressaare vanad» («Kiired» I,

1901; hiljem nimetas kirjanik jutustuse «Mäetaguse vanadeks») ning «Kaks paari ja üksainus» («Kiired» III, 1902). 1903. aastal ilmus A. H. Tammsaare pikem jutustus «Vanad ja noored», millest on eksponeeritud teine trükk. Selle jutustuse kirjutamisel on autor võtnud materjali Tammsaare-Põhja talu ligidal asetseva Kaarli talu noorte ja vanade vahekorrast. Nagu jutustuses Kadaka talu, nii asetseb ka Kaarli talu karjamaast ja rabast piiratud väljamäel. Talus, kuhu koduväiks läks Kaarel Liiv, elasid Jüri ja Leenu Kask oma tütre Miinaga. Vanade ja noorte vahekord ei olnud kõige parem ja nende tülide põhjuseks oli peamiselt pahura iseloomuga vanaperenaine Leenu. Ka tulepõnnetuse on kirjanik üle võtnud tegelikkusest: 1898. aastal põlesid Kaarli talu hooned maatasa. Kaarli (Kadaka) noortest on välja pandud ka foto, tehtud küll nende vanemas eas.

Teemat «A. H. Tammsaare ajakirjanikuna Tallinnas 1903.—1907. a.» selgitava materjalina võime näha ajalehti, mille toimetustes Tammsaare pärast Treffneri gümnaasiumi lõpetamist töötas. Välja on pandud ajalehtede «Teataja», «Sõnumed» ja «Vaatleja» tiitellehtede fotokoopiad ning fotod A. H. Tammsaare töökaaslastest A. Hankost, J. V. Veskist, H. Pöögelmannist ja O. Müntherist. Ekspositsioonis on ka A. H. Tammsaare tolleaegse jutustuse «Raha-auk» esitrükk 1907. aastast ja raamatuna jutustuse «Uurimisel» esitrükk, mis ilmus ajalehe «Sõnumed» veergudel (28. II — 17. III 1907, nr. 49—63) ning samal aastal ka eri raamatu kujul ajalehe «Sõnumed» väljaandena.

1907. aastal astus A. H. Tammsaare Tartu ülikooli õigusteaduskonda, kuid ta haiguse tõttu ei lõpetanud. Ekspositsioonis on fotosid tollestsest ülikoolist, majadest, kus A. H. Tammsaare üliõpilasena elas, üliõpilasseltsi «Ühendus» hoonest, mille üritustest ta aktiivselt osa võttis. Lisaks fotodele näeme Tammsaare üliõpilaspõlves kirjutatud novelle «Pikad sammud» (1908), «Noored hinged» (1909) ja «Üle piiri» (1910).

A. H. Tammsaare haigusperioodile, Kaukaasia-reisile ja Koitjärvel elamisele langevad aastad 1912—1919. Ülevaate A. H. Tammsaare reisist, mille ta tervise parandamise eesmärgil ette võttis, annab kaart, kuhu on märgitud pikemad ja lühemad peatused sellel teekonnal. A. H. Tammsaare peatus Sotšis, Punasel Lagedal, Suhhumis, Batumis, Tiflisis ja teistes kohtades ning külastas tagasiteel Vladikavkazi, Nižni-Novgorodi, Moskvat ja Peterburit. Ekspositsioonis on Kaukaasia Punase Lagedal loodud muinasjutud «Kandlemängija» ning «Poiss ja liblik» (1912). Pärast Kaukaasiast tagasitulekut peatus kirjanik pikemat aega Koitjärvel, kus ta vanem vend Jüri oli metsavahiks. Koitjärve-päevi käsitlevate materjalide hulgas on eksponeeritud 1915. aastal väljaantud miniatuuride kogu «Poiss ja liblik», samal

aastal ilmunud pikem artikkel «Keelest ja luulest», Kaukaasia ainetel loodud jutustus «Varjundid» ja pikem jutustus «Kärbes». Kaks viimast ilmusid 1917. a.

1919. a. asus A. H. Tammsaare elama Tallinna. Sellest ajajärgust on ekspositsioonis tema draama «Juudit» (1921), romaan «Kõrboja peremees» (1922), jutustus «Pöialpoiss» (1923) ja lastejutt «Meie rebane» (1932).

Keskse koha ekspositsioonis võtab enda alla suurromaan «Tõde ja õigus». Selle väljapaneku motoks on valitud Vargamäe vana Andrese sõnad: «Tee tööd ja näe vaeva, siis tuleb armastus.» Aukohal on «Tõe ja õiguse» esitrükid: I osa 1926. a., II osa 1929. a., III osa 1931. a., IV osa 1932. a. ja V osa 1933. a. Välja on pandud ka romaani seni ilmunud viimane trükk (1952—1957). Nende kõrval on Rootsist 1958. aastal saadud «Tõe ja õiguse» eestikeelsed trükid: II osa 1947. a., III osa 1947. a. ja IV osa 1948. a. Vitriinides leiduvad fotod tutvustavad romaani prototüüpe, nagu Pearu Murakat — Jakob Sikenbergi, Hundipalu Tiitu — Hans Grosthali, Kassiaru Jaskat — Mihkel Block-

Nurgake muuseumi ekspositsioonist.

R. Marani foto.

manni ja teisi tolleaegseid Albu valla elanikke. Järgnevad fotod Järva-Madise kohtumajast, kus toimusid Jakob Sikenbergi ja Peeter Hanseni kohtuprotsessid, ning Järva-Madise kõrtsihoonest.

Et A. H. Tammsaare loomingust on kõige populaarsemaks ja armastatumaks muutunud «Tõde ja õigus», eriti selle I osa, siis on püütud sõna ja pildiga esile tuua romaani peamisi mõtteid: kirglikku tõe ja õiguse otsimist, visa võitlust maaga, romaani antireligioosseid ideid.

Väga huvitavad on muuseumis väljapandud käsikirjanäited kirjaniku eri eluperioodidest. «Tõe ja õiguse» II osa käsikirjast nähtub, et kirjaniku käekiri oli nendeks aastateks muutunud palju väiksemaks, tihedamaks ja korrapärasemaks. Selged read on nagu paberile valatud.

Omaette rühma moodustab materjal, mis näitab A. H. Tammsaaret töös, puhkamas ja perekonna keskel. Fotodel näeme tema töötuba suure kirjutuslaua ja raamatukapiga. Mitmed fotod Rannamõisast, Piritast ja teistest kaunitest kohtadest Tallinna ümbruses, kuhu kirjanik armastas teha pikki jalutuskäike, kõnelevad kirjaniku kiindumusest loodusesse. Ei puudu isegi foto endisest turust, kus kirjanik tavatses käia iga päev pere jaoks sisseoste tegemas.

Üks huvitavamaid ekponaate selles rühmas on fotokoopia ajalehest «Sotsiaaldemokraat» (7. VI 1919, nr. 116), milles leidub teade A. H. Tammsaare abiellumise kohta. 1919. aasta juunis ei olnud võimalik veel abielu ametlikult ilmà kiriklike talitusteta sõlmida. Et kiriklik laulatus oli kirjanikule tema usuvastaste vaadete pärast vastuvõetamatu, siis teatati abiellumisest ajalehes. Alles hiljem, 15. märtsil 1920, registreeriti abielu seaduslikult.

Fotod A. H. Tammsaarest ja tema omastest, samuti kirjaniku viimastest elukohtadest Toomkuninga ja Koidula tänavas täiendavad seda väljapanekut.

Ühe osa ekspositsioonis võtavad enda alla A. H. Tammsaare teoste tõlked võõrkeeltes ja kirjaniku enda tõlketoodang. Kirjaniku teostest võõrkeeltes on muuseumi ekspositsioonis «Tõde ja õigus» läti keeles kirjaniku poolt lühendatud väljaandena, soome keeles I ja V osa, vene keeles I osa, saksa keeles I, II, III ja V osa, «Põrgupõhja uus Vanapagan» vene ja leedu keeles ning «Kõrboja peremees» soome keeles. A. H. Tammsaare tõlgitud teostest on ekspositsioonis H. G. Wellsi «Sabatähe aastal», J. A. Gontšarovi «Oblomov», F. Dostojevski «Kuritöö ja karistus», «Homeros'e Ilias», L. Tolstoi «Ivan Iljitschi surm», J. Schaffneri «Raudne Väärjumal» ja M. Reissner-Reussi «Meie — baltlased».

Kirjaniku viimaseid eluaastaid (1934—1940) käsitleva materjalina on välja pandud tollal trükist ilmunud teosed «Elu ja armastus» (1934), «Ma armastasin sakslast» (1935), «Kuningal on külm» (1936),

«Hiina ja hiinlane» (1938) ning «Põrgupõhja uus Vanapagan» (1939).

Muuseumi ekspositsioon lõpeb teemaga «Koidula tänaval Metsakalmistu mändide alla». Siin on välja pandud fotod A. H. Tammsaare surimaskist, tema viimsele teekonnale saatmisest «Estonia» kontserdisaali juurest ja lõppread Leo Frobeniuse tööst «Jumala külaline», mille tõlkimist kirjanik enne surma alustas. Vitriinis on terve rida järelehüüdeid kirjanikule.

Aeg, mis on möödunud A. H. Tammsaare Majamuuseumi avamisest, on näidanud, kui suurt armastust ja austust tuntakse kirjaniku ja tema teoste vastu. Sellest kõigest kõneleb kujukalt küllaltki suur külastajate arv. Juba muuseumi esimesel tegutsemisaastal külastas seda 6410 inimest. Jääb loota ja soovida, et külastajad ka edaspidi leiaksid tee A. H. Tammsaare Majamuuseumi.

VIKTOR KINGISSEPA MAJAMUUSEUM

Viktor Kingissepa Majamuuseum asetseb Kingissepa linna läänesas, iidse lossipargi vahetus läheduses. Ka tänava, mille ääres muuseum asub, on saare rahvas oma kangelasliku poja mälestuseks ümber nimetanud V. Kingissepa tänavaks.

Muuseum paikneb väikeses kollases mansardkorrusega puumajakeses kõrgete kastanite ja pärnapuude all. Siin veetis V. Kingissepp oma lapsepõlve- ja noorusaastad. Meile teadaolevail andmeil ostis selle maja Viktori isa Eduard Kingissepp 1888. aastal, kui ta linna lähedal asuvast Marientali mõisast Kuressaare linna üle kolis. Maja asub viiekümne meetri kaugusel tänavast, eemal selle mürast ja tolmust. Tänavalt suundub muuseumi ette lai saaremaa dolomiidist kõnnitee. See ehitati aastal 1954. Ajal, mil siin Kingisseppade perekond elas, viis maja ette üksnes kitsas jalgrada. Tollal puudus ka praegu hoonet ümbritsev kõrge plankaed. Nüüd asetseb maja välisseinal mälestustahvel pealkirjaga: «Selles majas veetis oma lapsepõlve ja noorusaastad eesti töötava rahva juht Viktor Kingissepp 1888—1906». Eriti meeldiva mulje jätab muuseum külastajaile suvel, mil kogu maja upub rohelusse; metsviinapuu väädid, põimudes ümber veranda tugisammaste, ronivad üles kuni katuseääreni. Maja ees puhkevad õitsele pojengid ja aia ääres valendavad leedripõõsad.

V. Kingissepa Majamuuseum on suhteliselt noor asutus. See avati aastal 1948. Muuseumi koondati kõik V. Kingissepast ja tema vanematest säilinud esemed, dokumentaal- ja fotomaterjalid. Osa neist saadi Saaremaa Muuseumilt, kuid enamiku mööblit ja teisi elutarbelisi esemeid andis muuseumile üle V. Kingissepa õde Meta Alabajeva. Samal ajal teostati majas kapitaalremont ja mööbel restaureeriti.

21. novembril 1948 avas muuseum EKP Keskkomitee ja ENSV Ministrite Nõukogu esindajate juuresolekul pidulikult oma uksed külastajaile.

Majamuuseumi alumisel korrusel on kolm tuba ja köök. Esimene neist, kõige suurem, oli Ed. Kingissepa perekonnas nn. külalistetoaks;

Muuseumi välisvaade.

H. Adrati foto.

Tuba muuseumi mansardkorrusel, kus Viktor Kingissepp elas Kuressaare gümnaasiumi õpilasena aastail 1898—1906.

H. Adrati foto.

järgmine, veidi väiksem, Viktori vanemate magamistoaks. Magamistoast viib uks söögituppa ja viimasest omakorda kööki.

Esikust suundub trepp üles pööningukorrusele tuppa, kus V. Kingissepp elas Kuressaare gümnaasiumi õpilasena aastail 1898—1906. See on väike pikliku kujuga ruum, suurusega 4,5 × 2,8 m. Toa aknast, mis asetseb maja lõunapoolsel küljel, avaneb maaliline vaade Kuressaare parki. V. Kingissepa elutoa mööbel on täielikult taastatud ja tuba on sisustatud täpselt sellisena nagu siis, kui V. Kingissepp siin elas. Toas on kaks ühesugust pruuniks värvitud puuvoodit. Kui tuppa siseneda, jääb Viktorile kuulunud voodi toa parempoolse seina äärde, vend Oskari oma aga vastasseina äärde, akna lähedale. Mõlemad on kaetud halli villase tekiga. Akna juures asetseb väike neljanurgeline laud puust joonlaua ja kirjapressiga, mis kuulusid V. Kingissepale. Selle laua taga valmistas Viktor gümnaasiumis käies ette oma õppetunde. Lauast paremal seisab pruun tammepuust raamaturiiul, millel näeme V. Kingissepale kuulunud raamatuid: kooliõpikuid ja saksakeelset Goethe teoste kogumikku. Raamaturiiuli taga seinal ripub Vik-

tori lapsepõlveportree. Peale eespool loetletud esemete kuulub toa sisustuse juurde veel pesukapp sellel asetseva aja jooksul tuhmunud peegliga ja kaks tooli.

Pööningukorrusele suunduva trepi kõrval seinal jääb külastaja pilk peatuma neljanurgelisel üksikutest laudadest koosneval tahvlil, millel on Kingissepa autogrammid. Need avastati mõned aastad tagasi õuel asuva kuuri trepikoja seinalt.

Maja alumisel korrusel asuvates tubades on aastate jooksul tehtud ekspositsioonis ümberkorraldusi. 1948. aastal võttis ekspositsioon, mis valgustas Viktor Kingissepa elu- ja võitlusteed, enda alla vaid nn. külalistetoa, kuna ülejäänud ruumid olid sisustatud V. Kingissepa vanemaile kuulunud mööbliga. Sedamööda kuidas koguti uusi materjale, tekkis aja jooksul vajadus V. Kingissepa elu- ja võitlusteed põhjalikumalt kajastada. 1951. aastal viidi läbi reekspositsioon. Mööbel vanemate magamistoast ja söögitoast viidi välja ning uus ekspositsioon, mis tervenisti on pühendatud revolutsioonilisele töölisliikumisele Eestis ja V. Kingissepa osale selles, võtab nüüd enda alla kogu alumise korruse ruumid.

Muuseumi väljapanekud annavad kujuka ülevaate tööliste ja talupoegade võitlusest, mis toimus Eestis XX sajandi esimesel veerandil Kommunistliku Partei juhtimisel.

Muuseumi ekspositsioon on jaotatud viide perioodi: 1. V. Kingissepa lapsepõlv ja kooliaastad (1888—1906), 2. V. Kingissepa ülikooliaastad ja revolutsioonilise tegevuse algus (1906—1917), 3. V. Kingissepp Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja nõukogude võimu kindlustamise perioodil (1917. a. veebruar — 1918. a. veebruar), 4. V. Kingissepp välismaise sõjalise interventsiooni ja kodusõja perioodil (1918. a. veebruar — 1920. a. veebruar), 5. V. Kingissepp võitluses kodanliku diktatuuri kukutamise eest Eestis (1920. a. veebruar — 1922. a. mai).

Materjalid, mis käsitlevad kolme esimest perioodi, on paigutatud nn. külalistetuppa. Sisenedes ruumi, kus algab ekspositsioon, jääb külastaja pilk kõigepealt peatuma väljapanekutel V. Kingissepa noorpõlve kohta. Nende kõrval näeme fotot M. I. Kalinin Volta tehases oma tööpingi juures ja kaarti M. I. Kalinini poolt asutatud marksistlike ringide kohta Eestis sajandi alguses. V. Kingissepp oli M. I. Kalinini poolt alustatud põrandaaluse töö jätkajaid ja edasiarendajaid.

Järgnevad materjalid iseloomustavad V. Kingissepa lapsepõlve- ja gümnaasiumiaastaid. Välja on pandud tema õpikud, küpsustunnistus ja vormirihm. Vormirihma vaskpandlale on lõigatud tähed «АГ» («Аренсбургская Гимназия»). See on väärtuslik eksponaat, sest muuseumil on õnnestunud koguda võrdlemisi vähe Kingissepa isiklikke

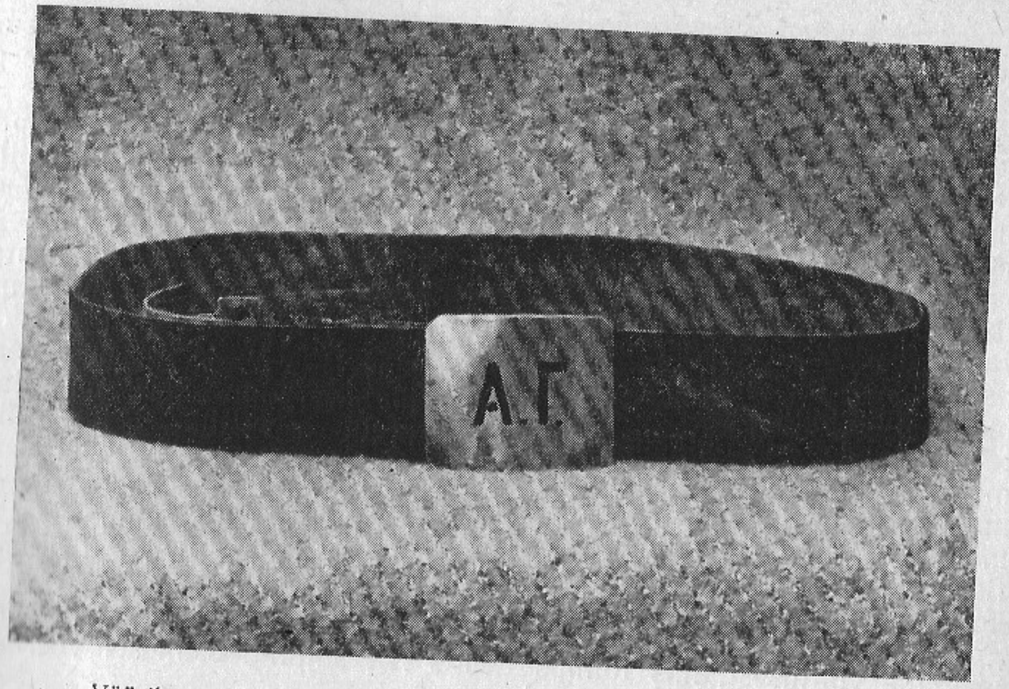

Vöörihm, mida Viktor Kingissepp gümnaasiumiõpilasena kandis.
H. Adrati foto.

esemeid. Kingissepp veetis Saaremaal ju ainult oma lapsepõlve, vil-
jakamad eluaastad möödusid tal väljaspool kodusaart.
Vitriini on paigutatud Marxi, Engelsi ja Lenini teosed, mida
V. Kingissepp juba gümnaasiumiõpilasena luges. Marksismi-leninismi
õpetusega tutvus V. Kingissepp varases nooruses. See kirjandus laien-
das ta silmaringi ja kasvatas temas revolutsioonilisi ideid. Neid süven-
dasid veelgi 1905. aasta revolutsioonilised sündmused, mille lained
ulatusid ka Kingissepa kodusaarele. Saaremaa kaardil on märgitud
1905. aasta revolutsiooni ajal mahapõletatud mõisahooned ja tähtsa-
mate rahvakoosolekute kohad.
V. Kingissepa üliõpilasperioodi käsitlevatest materjalidest on välja
pandud 1906. aastal kirjutatud avaldus Peterburi Ülikooli astumiseks,
ema ülikoolitoimik aastail 1910—1911 ja üliõpilastunnistus. 1907. aasta
ügisel suunati V. Kingissepp Eestimaa Kommunistliku Partei üles-
. Tippo, H. Grossmanni ja A. Kochbergiga, kelle fotod muuseumis
ra on toodud, töötas ta VSDTP Tallinna Komitee juures.
Sel perioodil algas ka Kingissepa publitsistlik tegevus. Tähtsamad

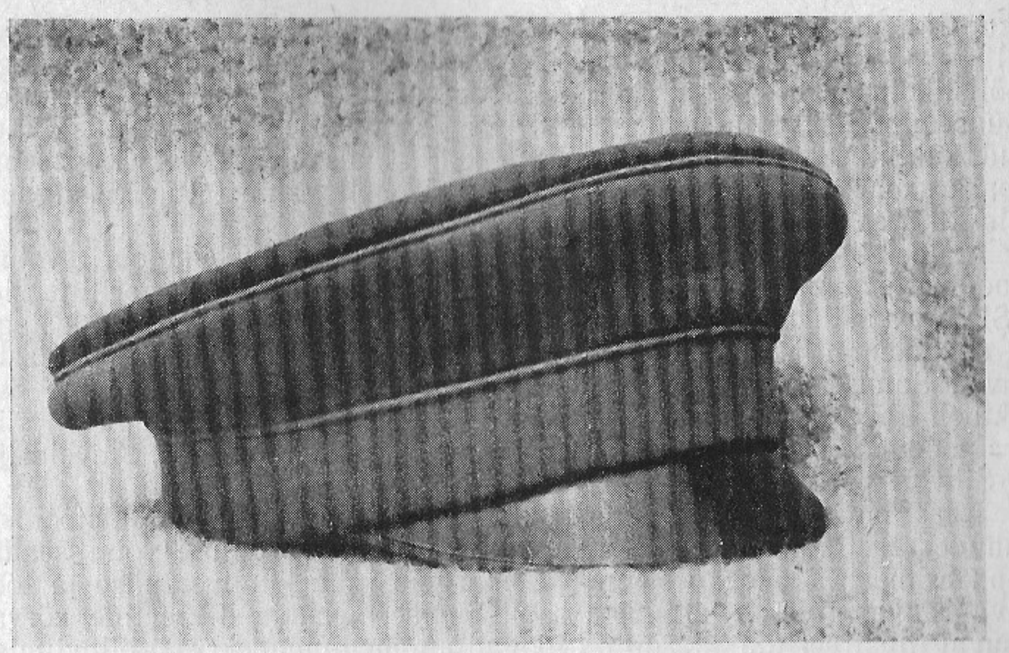

Viktor Kingissepa ülikooli-vormimüts.
H. Adrati foto.

tema poolt kirjutatud artiklid, mis ilmusid töölisajakirjanduses, on
muuseumis eksponeeritud. 1912. aasta juunis hakati Narvas välja
andma ajalehte «Kiir», millel oli suur tähtsus töölishulkade poliitilisel
kasvatamisel. Stendil on «Kiire» eksemplar 1. märtsist 1913, adresseeri-
tud Eduard Kingissepale, kes pidevalt seda ajalehte tellis. Ajalehe
kõrval asetsevad «Kiire» aktiivsemate kaastööliste J. Anveldi, V. Buki,
O. Müntheri, V. Kingissepa ja J. Lilienbachi fotod. Juuresolevas vitrii-
nis köidab tähelepanu 1913. aasta novembris Politsei Departemangus koostatud ankeet V. Kingissepa kohta, millest loeme, et viimasel on kaheks aastaks keelatud elamine pealinnades ning Eestimaa, Liivimaa ja Pihkva kubermangus. Teda süüdistatakse VSDTP Eesti osakonda kuulumises ja Tallinna tööliste poliitilisest üldstreigist 16. oktoobril 1913 osavõtmises. Samas on ka tõend Kingissepa väljasaatmise kohta Peterburist revolutsioonilise tegevuse pärast.

Väljapanekute seas on ka üks esemeline eksponaat — V. Kingissepa ülikooli-vormimüts. Müts on tumesinisest kalevist, helesinise äärega ja kõva läikiva sirmiga.

Ekspositsiooni järgmises osas — V. Kingissepp Suure Sotsialist-

liku Oktoobrirevolutsiooni ja nõukogude võimu kindlustamise perioodil — näeme V. Kingisseppa koos teiste juhtivate parteitegelastega töölisliikumise eesotsas. Ta esines sageli kõnedega tööliskoosolekutel. Muuseumis on välja pandud ajalehes «Kiir» 1917. aasta juunis ilmunud kuulutused avalike kõneõhtute kohta, kus esines V. Kingissepp. Toa keskel köidab tähelepanu Enn Roosi poolt valmistatud kipsfiguur, mis kujutab V. Kingisseppa kõnelemas.

Materjalidest, mis käsitlevad Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise perioodi, on esile tõstetud Lenini aprilliteesid, VSDTP aprillikonverentsi resolutsiooni projekt Lenini parandustega ja dokumendid sündmuste kohta Peterburis ning Tallinnas 1917. aasta suvel. Samuti on alla kriipsutatud Revolutsioonilise Sõjakomitee osa Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamisel. Koos V. Kingissepaga on siin ära toodud ka teiste sõjakomitee liikmete J. Rabtšinski, J. Anveldi ja J. Sihveri portreed.

Edasi on materjalid Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist: rahudekreet ja maadekreet, mis näitavad, et nõukogude võim seadis juba esimestest päevadest oma eesmärgiks rahu kindlustamise ja töötava rahva eluliste vajaduste rahuldamise. Nende dekreetide kõrval asuval illustreeritud kaardil on toodud andmed maadekreedi elluviimise tulemustest Eestis. Teiste eksponaatide hulgas leidub 27. oktoobril 1917 koostatud akt selle kohta, et V. Kingissepp Eestimaa Töörahva Nõukogude Täitevkomitee volitusel Ajutise Valitsuse Eestimaa kubermanngu komissarilt I. Poskalt asjaajamise üle võttis. Ekspositsiooni see osa lõpeb materjalidega nõukogude võimu kindlustamisest ja Punaarmee loomisest Eestis.

Väljapanekute järgmine osa — V. Kingissepp välismaise sõjalise interventsiooni ja kodusõja perioodil — valgustab EKP tegevust Saksa okupatsiooni ja kodusõja ajal. Esimene nõukogude võimu periood Eestis kestis vaevalt neli kuud. Selle lämmatas Saksa okupatsioon. Okupandid laostasid Eesti majanduse ja vedasid Saksamaale vilja, liha ja muid toiduaineid. Illustreeritud kaardil on toodud andmed kahjude kohta, mis okupatsiooniväed Saaremaa majandusele põhjustasid.

Eesti okupeerimisel sakslaste poolt olid Nõukogude Eesti valitsusorganid ja juhtivad töötajad sunnitud evakueeruma Venemaale. Elas Nõukogude Venemaal, töötas V. Kingissepp vastutavatel töölõikuel Moskvas. Tema tööst sel perioodil saame põgusa ülevaate ekspositsiooni paigutatud dokumentide põhjal. Siin on mandaat seoses V. Kingissepa töölemääramisega Ülevenemaalise Keskväitevkomitee juures asuva Revolutsioonilise Tribunali uurimisosakonda; tunnistus selle kohta, et ta on kontrrevolutsiooniliste väljaastumiste juurdlemiseks kutatud komisjoni liige; Kesktäitevkomitee VSDT(b)P fraktsiooni

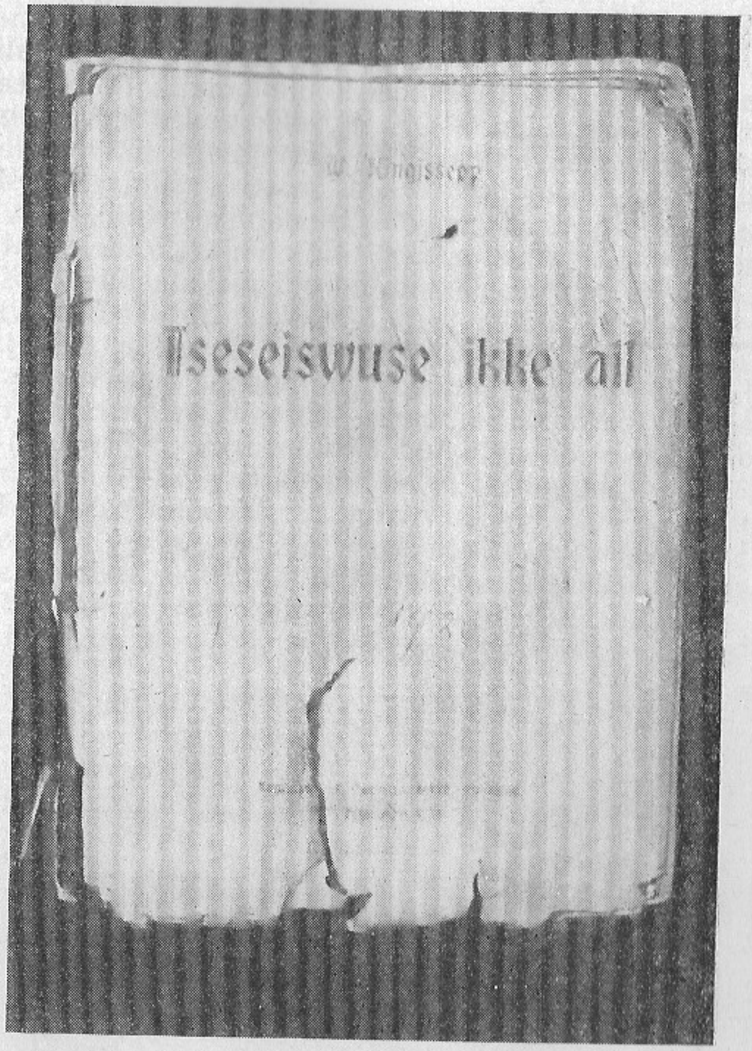

Viktor Kingissepa teose «Iseseisvuse ikke all» esitrüki (1922) tiitelleht.

H. Adrati foto.

liikme pilet, kuhu ta valiti IV ülevenemaalisel nõukogude kongressil 1918. aasta märtsis.

1918. aasta talveks vabastas Punaarmee suure osa Eestist. 29. novembril kuulutati Narvas välja Eesti Töörahva Kommuun. Kohkunud eesti kodanlus pöördus abi saamiseks Lääne imperialistide

poole. Kaardil «Kodusõda Eestis 1918.—1920. a.» on toodud andmed relvastuse ja rahalise laenu kohta, mis kodanlus sai välisriikidelt. Kodusõja perioodil juhtis Eestimaa Kommunistlik Partei eesti proletariaadi võitlust rahu sõlmimise eest Nõukogude Venemaaga. Kulminatsiooni saavutas see võitlus 1918. aasta augustis toimunud Eestimaa ametiühingute I kongressil, kus võeti vastu resolutsioon rahu sõlmimiseks. See oli aga vastuolus kodanliku valitsuse välispoliitikaga: kongress aeti agentide poolt laiali ja 25 delegaati mõrvati Irboskas. Ekspositsiooni on paigutatud osa mahalastute fotosid. Ametiühingute I kongressi saadikute hulgas, kes Irboskas mõrvati, oli ka Saaremaalt pärinev Aleksander Pruul. V. Kingissepa Majamuuseum on asunud selle saarlase elutöö põhjalikumale uurimisele. Ekspositsioon annab ka ülevaate Saaremaa töörahva relvastatud ülestõusust 1919. aastal. Kaardil on näidatud ülestõusu käik, kõrval on aga fotod ülestõusukohtadest ja sellest osavõtjatest.

Silmapaistvale kohale seinavitriini on asetatud kaks V. Kingissepa teost «Kellele iseseisvus, kellele ike» ja «Iseseisvuse ikke all», milles ta paljastab eesti kodanluse alatust ning annab iseloomustava pildi

Uku talu. Kunstnik A. Möldroo makett.

H. Adrati foto.

eesti proletariaadi ja talurahva võitlusest nõukogude võimu eest aastail 1918—1920.

Ekspositsiooni viimane periood — V. Kingissepp võitluses kodanliku diktatuuri kukutamise eest Eestis — algab EKP I ja II kongressi materjalidega. Ühte vitriini on paigutatud väärtuslikud dokumendid, põrandaalune ajaleht «Kommunist» ja lendlehed V. Kingissepa leegitsevate artiklitega. Külastajate tähelepanu äratab toa keskele asetatud makett Uku talust Tallinna lähedal Jõgisuu külas, kus aastal 1922 asus EKP üks tähtsamaid põrandaaluseid trükikodasid ja kus 1921. aasta oktoobris toimus EKP II kongress. Eestimaa Kommunistlikul Parteil oli laialdane konspiratiivkorterite võrk. Tallinna kaardilt näeme, et juba üksi V. Kingissepp kasutas kodanliku diktatuuri kestel Tallinnas 48 konspiratiivkorterit. Peale nende oli tal üle 10 korteri väljaspool linna.

Viimane stend. Materjalid jutustavad kodanliku valitsuse «kohtust» V. Kingissepa üle. Siin näeme fotot Kingissepa viimasest elukohast Tallinnas Karu tänavas, fotot 1922. aasta 1. mai meeleavaldusest, fotokoopiat kodanliku valitsuse kohtuotsusest V. Kingissepa üle, tema korteri läbiotsimise protokolli ja konfiskeeritud esemete nimekirja. Samas on ka Selma ja Juliana Telmani fotod, kes varjasid Kingisseppa tema viimases elukohas.

Vitriini paigutatud telegrammist, mille saatis Eduard Kingissepale kodanliku valitsuse siseminister Einbund, loeme: «Vormilistel põhjustel ei ole võimalik surnukeha Kuressaare viimiseks anda.» See dokument annab tunnistust kodanluse metsikust terrorist töölisliikumise juhtide kallal. Enne mõrvamist oli Kingissepp viibinud kodanliku vangla piinakambris ja ta keha kandis seal toimepandud arvukate piinamiste jälgi, mistõttu kodanlus oma tegude varjamiseks keelduski surnukeha välja andmast.

Telegrammi kõrval näeme V. Kingissepa ema märkmikku, kuhu on sisse kantud perekonnaliikmete sünni- ja surma-aastad.

Rahvas peab kalliks oma parimate poegade mälestust, kes andsid oma elu võitluses töörahva helge tuleviku eest. V. Kingissepa Majamuuseumi väljapanekud lõpevad stendiga, mille materjalid käsitlevad V. Kingissepa mälestuse jäädvustamist Nõukogude Eestis. Fotode kõrval on toodud Eesti NSV kaart, millele on märgitud V. Kingissepa nime kandvad ettevõtted, kolhoosid, tänavad jne.

Viimases ruumis — söögitoas — asub alaline näitus «V. Kingissepp kirjanduses ja kunstis», kus on eesti luuletajate A. Kaalu, M. Veetamme, M. Raua ja teiste luuletusi, mis kajastavad V. Kingissepa elu ja võitlust. Samuti näeme siin rea Eesti NSV kunstnike töid V. Kingissepast.

V. Kingissepa mälestus on kallis tema kodulinna noorsoole. Sellest annab tunnistust suur huvi, mida noored tunnevad Kingissepa elutöö tundmaõppimise vastu. Kõige sagedamini külastab muuseumi just õppiv noorsugu. Pioneerid armastavad siin läbi viia oma koondusi. Muuseumis toimuvad ka V. Kingissepa nimelise Keskkooli komsomoli-algorganisatsiooni koosolekud, kus võetakse komsomoli ridadesse uusi noori.

Koha-muuseumid

HAAPSALU RAJOONIDE-VAHELINE KODULOO-MUUSEUM

Haapsalu Rajoonidevahelise Koduloomuuseumi eelkäijaks oli Läänemaa Muuseum, mis asutati 1929. aastal samanimelise ning samal aastal loodud ühingu poolt. Läänemaa Muuseumi Ühing kogus õige palju museaalse väärtusega esemeid, kuid nende eksponeerimiseks puudusid kohased ruumid. Ühing avas väikese näituse Haapsalu vana lossitorni kambris, kus külastajaid tutvustati lossi ja kuurordi ajalooga. See tornmuuseum oli avatud üksnes suvel ja ka siis ainult pühapäeviti mõni tund.

Alles 1938. aastal õnnestus ühingul saada linnavalitsuselt paar ruumi vanas koolimajas Kooli t. 6, kus kahes toas avati huvitavamatest matèrjalidest väike näitus. Kuid oma uutes ruumides asus muuseum vaid lühikest aega, sest juba järgmisel aastal võttis linnavalitsus need kasutamisele teiseks otstarbeks.

Nõukogude korra taaskehtestamisel Eestis likvideeriti Läänemaa Muuseum kui eraühingu ettevõte. Tema varandused anti Haapsalu Linna Täitevkomiteele hoiule kuni muuseumi reorganiseerimiseni. Kuid

Muuseumi välisvaade.

Muuseumi fotokogust.

tollal ei jõudnud noor nõukogude võim muuseumi uuesti avada. See toimus alles pärast Suurt Isamaasõda: 1. mail 1950 avas Haapsalu muuseum endises raekoja hoones esmakordselt uksed külastajaile.

Praeguse muuseumi tööpiirkonnaks on põhiliselt endine Läänemaa ja väike osa endisest Harjumaast. Teenindatav piirkond hõlmab Haapsalu, Märjamaa ja Hiiumaa rajooni.

Muuseumil on 3 osakonda: loodusteaduste, ajaloo ja sotsialistliku ülesehitustöö osakond.

Ekspositsioon paikneb kahes suuremas ja neljas väikeses ruumis.

Loodusteaduste osakonnas on 3 sektorit: geoloogia, zooloogia ja sotsialistliku põllumajanduse sektor.

Geoloogia sektori väljapanekud tutvustavad peamiselt kaht geoloogilist ajastut — silurit ja kvaternaari. Need ajastud on kujundanud Lääne-Eesti aluspinna.

Mitmel siluri lademel on suur majanduslik tähtsus neis sisalduvate väärtuslike lubjakivide ja dolomiitide tõttu, millest saab häid

ehitusmaterjale (lupja ja ehituskive). Veel käesoleva sajandi algul olid kuulsad Märjamaa rajoonis Orgital asuvad paemurrud, mille toodang läks Peterburi ja Riiga. Väga häid ehituskive leidub ka Ungrus (neist ehitati XIX sajandi lõpul ainulaadne barokkstiilis Ungru loss, mis aga peremeheta oleku tagajärjel juba 40 aasta eest varemeiks muutus), Vormsis, Lihula piirkonnas ja Hiiumaal. Meie ehitusorganisatsioonid peaksid tõsiselt pöörama tähelepanu nende väärtuslike kohalike materjalide kasutamisele.

Oma rikkalike ja mitmekesiste kivististe poolest on tähelepandav saaremõisa lade, mis paljandub Noarootsis.

Kvaternaari iseloomulikuks pärandiks on hiiglasuured rändrahnud ja kivikülvid. Haapsalu rajooni suurimad rändrahnud paiknevad Osmussaarel, Salajõel ja Võnnu saarel. Suurim Lääne-Eesti kivi asub Hiiumaal, Pühalepas. Tema kõrgus on 3,7 m ja ümbermõõt 42 m. Erakordselt tihe ja laiaulatuslik kivikülv leidub Lihulast läänes, Kaseküla ja Ueküla vahelisel loopealsel alal, 100 ha ulatuses.

Zooloogia sektoris on eksponeeritud eelkõige kohalikke, peamiselt majanduslikku tähtsust omavaid kalu (14 liiki) ning kaunis rikkalik kollektsioon linde (60 liiki) ja imetajaid (16 liiki).

Kaladest, mida Lääne-Eesti rannikuil püütakse, on majanduslikult tähtsaim räim (90% kogu kalatoodangust). Rohkesti esineb ka ahvenat ja haugi. Loode-Hiiumaa rannikud on tuntud lestade tähtsa püügikohana. Hinnatavamad vääriskalad on angerjas ja siig. Nõva rannikul püütakse ka kilu.

Lääne-Eesti linnustik on mõnevõrra liigirikkam kui kusagil mujal vabariigis. Selle põhjuseks on asjaolu, et mööda läänerannikut kulgevad lindude tähtsad rännuteed. Tuntud puhkepaigad paljudele rändlindudele on Matsalu ja Haapsalu laht. Esimene neist on kuulutatud lindude kaitsealaks (Matsalu Riiklik Looduskaitseala). Leides endale soodsad elutingimused, jäävad paljud linnud Lääne-Eestisse pesitsema.

Veelindudest on eksponeeritud sinikaelpart, piilpart, vesikana, sõtkas, haruldaseks muutunud kormoran, majesteetlik laululuik ja suurepärane tuuker ning ujuja tuttpütt, kes on aga majanduslikult kahjulik, sest ta hävitab kalu ja on ohtliku haiguse — kalaroni — levitajaks. Teistest merega seotud lindudest tuleks mainida tiirusid ja kajakaid. Viimastest on kõige suurem merikajakas.

Haapsalu ja Matsalu lahe ümbruses elavad ka balti risla ja tutkas. Viimast nimetab rahvas riiukukeks, sest isalindudel on kevadel viisiks pidada kõrgematel kühmudel või kraavikallastel omapäraseid võistlusmänge — kaklusi. Tutkastel kasvab selleks ajaks ilus laia kraega pulmarüü.

Matsalu lahe ümbrus on vabariigis peale Hiiu- ja Saaremaa ainus

koht, kus võib leida haruldast merikotkast, kes on Eesti kotkastest suurim. Lind on riikliku looduskaitse all.

Puistutes elavaist lindudest väärivad esiletõstmist Euroopa pisim lind — kuldpea-põialpoiss — ja üks ilusamaid linde Eestis — siniraag.

Metsamajandusele on kasulikud rähnid, kellest muuseumis on välja pandud musträhn ja roherähn. Esitatud on veel kaelustuvi, pähklimänsak, väänkael, kägu, siisike, leevike ja mitut liiki tihased. Viimased on agarad kahjurite hävitajad. Eksponeeritud on ilus, kuid kahjulik pasknäär ja harakas, kes mõlemad rüüstavad teiste lindude pesi.

Jahilindudest on väga hinnatud metsis, kellest on esitatud nii isane kui ka emane. Esimene neist on oma tüüpilises laulupoosis, mil ta häälitsemisest joobununa unustab kõik varitsevad ohud ja langeb tihti jahimehe ohvriks. Tedrepaari juures torkab silma erinevus isalinnu toreda ja emalinnu tagasihoidliku rüü vahel.

Kullilistest on esindatud äärmiselt kahjulikud röövlinnud kanakull ja raudkull. Kasulik pistrik on tuuletallaja, kes toitub peamiselt hiirtest ja suurtest putukatest. Kakulistest on eksponeeritud suur kassikakk, kodukakk ja väga kasulik vöötkakk, kelle toiduks on peamiselt põldhiired.

Muuseumis on eksponeeritud dioraamid: Lääne-Eesti kliburannik mitmesuguste kajakalistega, roostik kahe hüübiga ja soomaastik sookurega. Hüüpidest on üks kujutatud sellele linnuliigile iseloomulikus peiteasendis — ülespoole sirutatud kaelaga, mis teda roostikus hästi maskeerib. Sookurg kui haruldane lind on looduskaitse all.

Imetajaist köidavad külastajate tähelepanu eelkõige pruunkaru palumetsas (dioraam), põder, ilves ja hunt. Teistest loomadest on eksponeeritud rebane, hall- ja valgejänes, orav, kärp, nirk ja tuhkur. Viimaseid leidub muude kiskjalistega võrreldes kõige arvukamalt ja isegi asulais.

Loivalistest on esindatud viigerhüljes, putuktoidulistest imetajatest — siil, mutt ja karihiir. Suvistel õhtutel võib Haapsalus sageli tähele panna nahkhiiri putukaid küttimas. Vanad lossivaremed on neile heaks varjupaigaks ja talvekorteriks. Muuseumis on eksponeeritud sageli esinev vesilendlane.

Sotsialistliku põllumajanduse sektor tutvustab Haapsalu rajooni taime- ja loomakasvatust. Eksponeeritud on meil kasutatavaid väetisi, soovitatavamaid kultuurheinu ja Lääne-Eestis rajoneeritud teraviljade, kartulite ning loomasöötade sorte (herbariseeritud taimede, nende seemnete või mulaažide näol).

Suurt tulu kolhoosidele annab puuviljade ning aiamarjade kasvatus, millele osutatakse järjest suuremat tähelepanu. Haapsalu rajoon

kuulub nn. õuna-, pirni- ja ploomikasvatuse tsooni. Eriti sobiv on siinne pinnas luuviljadele: ploomidele, kreekidele («Hiiu sinine») ja kirssidele.

Muuseumis on välja pandud mulaažid tähtsamaist köögiviljadest ning soovitatavaist puuviljade ja aiamarjade sortidest.

Silmapaistvamateks eksponaatideks sotsialistliku põllumajanduse sektoris on kaks maketti: ajakohane neljarealine loomalaut (tüüpprojekt) 150 veisele ja eesrindliku Lenini-nimelise kolhoosi keskus (projekt).

A j a l o o o s a k o n n a ekspositsioon algab kohaliku vanima ajalooga, mis hõlmab ajavahemiku III aastatuhandest e. m. a. kuni maa vallutamiseni saksa ja taani anastajate poolt 1227. aastal.

Lääne-Eesti madalad rannaäärsed maa-alad ühes saartega asustati inimese poolt märksa hiljem kui enamik teisi Eesti mandri osi. Geoloogiliste uurimiste abil on kindlaks tehtud, et 9000 aastat tagasi oli kogu Lääne-Eesti ühes saartega veel tervenisti vee all. Ainult üksikud kõrgemad punktid ulatusid tolleaegse Antsülusjärve veepinnalt väikeste saarekestena välja. Nagu tõendavad arheoloogilised leiud, elas samal ajal mujal Eestis kohati juba inimesi.

Kestva maatõusu tagajärjel oli pilt 4000 aastat hiljem juba märgatavalt muutunud. Vastav kaart ekspositsioonis näitab, et praegune Märjamaa rajoon ja suurem osa Haapsalu rajoonist olid tollal veest vabanenud. Saaremaa ja Muhu olid kerkinud vee alt, samuti Hiiumaa südamik ühes Kõpu poolsaarega. Haapsalu lähem ümbrus koos Noarootsi ja Vormsi saarega ning Matsalu lahe kallas olid aga endiselt vee all.

Arheoloogilised leiud tõendavad, et tol ajal toimus Lääne-Eesti ja saarte esmane asustamine. Neoliitikumist pärit olevaid esemeid on kõige rikkalikumalt leitud Vigala, Kullamaa ja Märjamaa, vähem aga Lihula aladelt. Haapsalu rajoonis seevastu on päevavalgele tulnud vaid üksikuid muistiseid. Ekspositsioonis on esitatud mitmed uuemast kiviajast pärinevad silmaga kirved, kivitalvad ja luust riistad, millest mõned on väga hoolikalt ning kaunilt töödeldud.

Alates II aastatuhande keskpaigast e. m. a. hakati Eestis kasutama esimesi pronksist valmistatud esemeid. Kullamaa lähedalt Pähkülast on leitud pronksist odaots. Ekspositsioonis on odaotsa koopia.

VI sajandil jõudsid inimesed esmakordselt ka Haapsalu vahetusse lähedusse, mille üheks tõendiks on kuulus Kirimäe kalmeleid (leiukoht asub 10 km Haapsalust). See on suurim ja huvitavaim kalmeleid ürgkogukondliku korra lagunemise ning klassiühiskonnale ülemineku perioodist Eestis. Tegemist on väga rikka mehe matusepaigaga, kelle

surnukeha koos hulgaliste väärtuslike panustega tuleriidal ära põletati, kuna põlenud luud ning esemed maha maeti. Panused koosnevad rikkalikust kogust pronksehetest ja mitmesugustest relvadest. Paljud ehted ja mõned relvad on ilmselt sisse veetud Läti ja Leedu, teised aga lõuna- ja lääneslaavlaste aladelt. Nähtavasti põhineski surnu jõukus edukal kauplemisel nimetatud hõimudega. Kirimäe leid on Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi kogudes. Muuseumis on eksponeeritud pronksist ambsõlg ja rauast õõskirves nimetatud leiukohast (imitatsioon).

Vanade saarlaste aktiivset osavõttu merekaubandusest ja meretklemisest tõendavad mitmed ajaloolised allikad. Lääne-eestlaste laiaulatuslikust kaubitsemisest annavad eelkõige tunnistust rikkalikud mündileiud ja mõningad välismaalt sissetoodud relvad. Suurimad seni teada olevad mündileiud on pärit Järiselt, Varblast ja Mihklist. Eriti tähtsaks tuleb pidada Järise leidu, millele satuti 1685. aastal. Leid sisaldas tuhandeid münte X—XI sajandist ja koosnes araabia, anglosaksi, taani ja tolleaegsete saksa kuningate ning piiskoppide löödud rahadest. Leid äratas suurt tähelepanu ja ta viidi Stokholmi, kus õpetlane Elias Brenner leiumaterjale kasutas oma mündikataloogi koostamisel 1691. aastal.

Ka Haapsalu rajoonis on korduvalt leitud bütsantsi, araabia, saksa ja anglosaksi münte XI sajandist, näiteks kahel korral Haapsalus, praeguse linnuse siseõues. Leiud tõendavad eesti hõimude otsest suhtlemist idaslaavlastega, kelle vahendusel nimetatud mündid sattusid ka Läänemaale ja Haapsallu, mis oli tol ajal hea kaubasadam. Vastaval kaardil on kujutatud XI—XII sajandi kaubateid, mis kulgesid Eesti territooriumil või selle naabruses. Et Haapsalu asus tol ajal laevatatava väina ääres, oli tal otseühendus Soome lahega — tähtsa kaubateega, mis ühendas vene käsitöökeskusi läänepoolsete maadega. Praegusel ajal on endisest väinast pideva maatõusu tagajärjel kujunenud madal laht ning Noarootsi ühinemise tõttu mandriga on Haapsalu Soome lahest ära lõigatud.

Aegamööda kujunes Eestis välja suurmaaomanike — ülikute kiht, kes hakkas ühiskonnas juhtivat osa etendama. Oma võimu tugipunktidena ehitasid ülikud endale linnuseid, milles nad elasid nähtavasti alaliselt. Seda laadi väikelinnuseid leidub Lääne-Eestis kokku 13, peale selle 4 suurt linnust (Lihula, Soontagana, Varbola ja Palivere), mis võisid tarbe korral kaitset anda ka suuremale rahvahulgale. Senistel andmetel on Lääne-Eesti linnused ehitatud võrdlemisi hilja — XI—XII sajandil, kusjuures mõned neist, näiteks Palivere linnus, on jäänud pooleli.

Linnuste paiknemist näitab vastav kaart. Esitatud on ülesvõtteid

tüüpilisematest Lääne-Eesti linnustest — «Hallimäest» Haapsalu rajoonis Taebla läheduses ning Linnuse ja Soontagana maalinnast.

Ühiskondlik-poliitiliselt moodustas Lääne-Eesti maakonna, mida XIII sajandil ladinakeelseis ürikuis tavaliselt nimetatakse «Maritima» (s. o. mereäärne). Maakonna lõunapoolseks piiriks oli Pärnu jõgi (hiljem, keskajal, Sauga jõgi). Maakond jagunes tol ajal 7 kihelkonnaks. Põhjapoolseim kihelkond oli Rothalia (praegune Haapsalu rajoon), mille sadamaks ja kultusepaigaks oli Haapsalu (Haavasalu).

XIII sajandi algul alanud võitlusest saksa, taani ja rootsi anastajate vastu annavad ülevaate vastavad tekstid, kaardid, skeemid, pildid ja dokumendid. Tolleaegset sõjatehnikat tutvustavad kiviheitemasina ja piiramistorni mudelid ning mitmesugused käsirelvad. Eestlaste relvastusest on eksponeeritud odaotsi, sõjakirveid ja Rabaverest (Mihklist) leitud hästi säilinud mõõk.

Teema «Lääne-Eesti aastail 1228—1710» tutvustab eelkõige rahva elu Saare-Lääne piiskopkonna ajal. See katoliku kiriku feodaalriigike, mille koosseisu kuulus endine Maritima ühes saartega, eksisteeris aastail 1228—1559. Ekspositsioonis esitatud dokumendid ja tolleaegsed joonised annavad tunnistust piiskoppide, toomhärrade ja vasallide parasiteerivast ning priiskavast jõudeelust ja võimutsemisest ning töötava talurahva raskest, õigusetust olukorrast ja halastamatust, järjest suurenevast ekspluateerimisest feodaalide poolt.

Üha tugevnevat majanduslikku rõhumist iseloomustab maksude ja koormiste kasv XIII—XVI sajandil. Nii näiteks suurenes piiskopi mõisates talupoegadelt võetav viljamaks 1565. aastal 1284. aastaga võrreldes 3,5 korda. Samal ajal kasvas ka teoorjus mitmekordselt. Eramõisates nõuti taludelt XVI sajandi keskel juba 6 rakmepäeva nädalas, sinna juurde veel korrategu ja talgutööd. Raskeks kohustuseks talupoegadele olid ka linnuste, kirikute ja feodaalide mõisahoonete ehitamine ning korrashoid, samuti voorikohustus.

Püüdlused vabaneda võõrastest rõhujatest ja sügavad sotsiaalsed vastuolud põhjustasid piiskopkonnas sagedasi ülestõuse. Kolm neist olid eriti ulatuslikud, nimelt aastail 1236—1241, aastal 1260 ja hästi tuntud suur talurahvasõda aastail 1343—1345. Kõigi nimetatud ülestõusude mahasurumiseks kutsuti appi orduväed. Eriti ohtlik feodaalidele oli viimati nimetatud ülestõus, mil läänlased, nagu mainib Bartholomäus Hoeneke kroonika, piirasid tugevat Haapsalu linnust ja lahkusid sealt alles orduvägede tulekul.

Liivi sõja (1558—1583) kohalikest sündmustest käsitletakse ekspositsioonis piiskopkonna likvideerimist sõja algul 1559. aastal ning maa sattumist sõjakeerisesse Taani ja Rootsi omavahelises heitluses, mis puhkes 1563. aastal.

Joogiklaas. Valmistatud Hüti klaasivabrikus Hiiumaal 1656. aastal.

R. Marani foto.

Liivi sõja algul tekkis piiskopkonnas ulatuslik antifeodaalne talurahvaliikumine seoses Vene vägede lähenemisega Läänemerele. Ülestõusnud asusid piirama tugevat Koluvere linnust. Ehk küll taanlastel ja sakslastel ühise pingutusega õnnestus ülestõus julmalt maha suruda, näitasid nimetatud sündmused selgesti, kellele kuulus rahva poolehoid.

Väärib märkimist, et Haapsalu käis Liivi sõja kestel seitsmel korral käest kätte. Aastail 1576—1581 oli ta ka Vene vägede valduses, lõpuks aga jäi rootslastele, kes said endale suurema osa endise piiskopkonna mandriosast. Selles ligi 25 aastat kestnud heitluses hävines Haapsalu linn täielikult ja kaotas pikaks ajaks igasuguse tähtsuse.

Rootsi võimu kehtestamise ajal kujunes Haapsalu linnast ja lähimast ümbrusest välja eriline Haapsalu krahvkond, mille keskuseks oli endine piiskopiloss. Krahvkond oli tuntud rootsi suurnike — de la Gardie perekonna omand. Nende valitsemisajal oli linnal lühike majandusliku õitsengu periood. Viimane tulenes sellest, et oma sissetulekute suurendamise huvides tunnustasid ja kaitsesid mõjukad krahvid agaralt linna keskaegseid privileege, mis andsid linnale (resp. de la Gardie'dele) õigused välismaaga kauplemiseks. Jakob de la Gardie ärimeelt ja ettevõtlikkust tõendab asjaolu, et tema poolt rajati Hiiumaal Hüti klaasivabrik, mis tegutses aastail 1628—1664, olles vanim seda laadi ettevõte Eestis.

Seevastu talurahva sotsiaalne ja majanduslik olukord raskenes Rootsi valitsuse hoolimatu koloniaalse agraarpoliitika ja alaliste kurnavate sõdade tõttu järjest. Viljaekspordi suurendamise eesmärgil laiendati mõisate külvipinda, mille tõttu kasvasid talurahva teoorjus ja muud koormised. Talupoegade rahulolematus väljendus alalistes vastuhakkudes ja ülestõusudes, mis karmilt maha suruti. Nii näitab vastav kaart, et Läänemaal toimusid suuremad talurahva rahutused Haapsalu krahvkonnas aastal 1671, Hiiumaal 1677 (Kärdlas) ja 1678 (Kidastes), Lihula mõisas 1695, Virtsu mõisas 1698, Vanamõisas (Kirblas) 1701.

Põhjasõja (1700—1721) tähtsamaid sündmusi illustreerivad sõjategevuse skeemid, ajaloolised pildid ja dokumendid. Viimastest pälvib erilist tähelepanu Eestimaa kapituleerumise leping, mis sõlmiti Harkus 29. septembril 1710. (Eksponeeritud on lepingu lõpposa — fotokoopia originaalist.) Dokumendile kirjutasid alla 2 isikut, kes olid otseselt seotud ka Haapsaluga, nimelt Ungru mõisa omanik, tolleaegne rüütelkonna peamees Renauld Ungern-Sternberg ja vene kindral F. R. Bauer. Viimane vabastas Haapsalu 1710. aastal. Ekspositsioonis on märgitud ka Peeter I külaskäik Haapsallu ja Ungru mõisa 22. VII 1715. Rahvapärimuse järgi peatunud Peeter I Haapsalus tolle-

aegse kohtufoogti Jenckeni majas (praegu Wiedemanni t. 2 asuv maja).

Eespool nimetatud ajaloolõikude ekspositsioonis on hulgaliselt esitatud ajaloolisi dokumente, väljavõtteid tolleaegsetest kroonikatest, fotokoopiaid keskaegsetest joonistest, kaarte, selgitavaid tekste ja esemelisi materjale. Viimaste hulgas on rüütli turvistik, mitmesugused relvad (löögioda, mõõgad, hellebardid, vanaaegsed ränilukuga püssid ja püstol) ning kivist suurtükikuulid.

Kõige rikkalikum ja huvitavam on kahtlemata esemeline materjal, mis otseselt on seotud Haapsalu linna minevikuga. Välja on pandud keskajal käibel olnud killingeid ja veeringuid, Ivan Groznõi hõbekopikaid, Rootsi ja Peeter I rahasid (Peeter I võttis esmakordselt kasutusele ka vaskdengad), vana linnapitsat ja pitsereid. Huvitavad eksponaadid on vanade käsitöömeistrite tööriistad ja tooted, nagu suured rätsepakäärid, imepisikeste klaaside ja laia raamiga sarvprillid ning tinanööpide valamise vorm. Seppade osavust demonstreerivad kunstipäraselt valmistatud uksekäepide, võtmed ja lukud, millest eriti huvitav on kolmnurkne ripplukk.

Erilist tähelepanu väärivad kunstipäraselt ornamenteeritud pronksuhmer 1544. aastast, XVI sajandist pärinev vasest ristimisvaagen patulangemise stseeniga põhjal, savist kann 1597. aastast, joogiklaas aadlimehe kujutise ja vapiga ning aastaarvuga 1656, samuti Vormsi saarelt pärinev päikesekell 1744. aastast. Huvitavad eksponaadid on ka Tallinna fortifikatsiooniohvitseri Samuel Waxelbergi joonistatud Haapsalu linna ja lossi plaan ning kaks Haapsalu vaadet 1683. aastal. Plaanilt on näha, et Haapsalu lossi keskosa oli siis veel täiesti terve, viis aastat hiljem (1688) aga muutus ta tulekahju tagajärjel varemeiks.

Väikeses vaheruumis on välja pandud huvitavaid näidiseid XVII sajandi käsitööliste-tsunftimeistrite kunstitooteist ja rahvaloomingust. Raidkunsti alalt väärivad tähelepanu tuntud Haapsalu meistri Joachim Winteri (surn. 1664) valmistatud ristimisvaagen (1634) endisest Haapsalu lossikirikust ning vanad Haapsalu linna vapid. Talupoegadest kiviraiujate ratasristides ja omapärases kolmnurkristis avaldub veel alateadlikult muistne paganlik päikesekultus (ratas ja kolmnurk on kunagised päikese sümbolid).

Barokkstiili puunikerduskunsti heade näidistena on eksponeeritud vappepitaafe ja kaks dekoratiivfiguuri kõrgreljeefis XVII sajandist, mis kaunistasid kunagist linnakiriku orelit. Figuurid kujutavad apostleid Andreast ja Paulust.

Teemat «Läänemaa Vene aadliimpeeriumi koosseisus XVIII—XIX sajandil» tutvustab rikkalik esemelis-kultuurilooline ja etnograafiline

materjal. Pärisorjusaegsete rikaste mõisnike toretsemist töötava talurahva arvel demonstreerivad ilmekalt vastav pildimaterjal ja originaalesemed. Näeme Läänemaa tolleaegseid uhkemaid härrastemaju Vana-Vigalas, Koluveres, Lihulas, Suuremõisas ja Maidlas. Vana-Vigala lossi pilt kujutab esiplaanil talupoegi mõisapõllul rukist lõikamas, kuna taustal paistab härrastemaja.

Head näidet XVIII sajandi mõisnike luksuslike rõivaste kohta pakub portreemaal O. R. L. Ungern-Sternbergist, millel ta on kujutatud seismas laeva pardal uhkete kuld- ja hõbetikandite ning kallite pitsidega kaunistatud mundris. Nimetatud parun, keda rahvasuu tunneb «Hiiu mereröövlina», oli omaaegne jõukaim Läänemaa mõisnik, kes saavutas tohutu rikkuse talupoegade ekspluateerimisega ja eriti eduka merekaubandusega. Ungern-Sternbergi asutatud on Hiiu Suursadama laevatehas, kus tema käsul ehitati terve kaubalaevastik.

Luksusesemete näidistena on eksponeeritud peenelt töödeldud, rikkalike pronksilustustega ja portselanimaalidega kaunistatud rokokoostiilis laud ning värvilistest klaaspärlitest tikandiga reisikott.

Kapitalistlike suhete kujunemise algusperioodil püüavad mõisnikud, kasutades järjest suurenevat nõudmist vilja ja liha järele, laiendada eelkõige teravilja- ja loomakasvatust. Odava viina ajamist soodustas kartuli kui uue põllukultuuri levik. Viinaköökide toodang veeti peamiselt Peterburi kaudu Venemaale, kuid osa turustati ka kohapeal rohkearvulistes maakõrtsides ja linnatrahterites. Joomise levimist illustreerib kas või see fakt, et väikeses Haapsalu linnas oli 1810. aastal 4 trahterit, kus joodi aastas 2000 pange viina ja 5000 pange õlut.

Talurahva järjest halvenevat elu-olu päris- ja teoorjuse ajal, tema materiaalset kultuuri illustreerivad dokumendid, pildimaterjal ja mitmesugused etnograafilised esemed. Talurahvas elas korstnata suitsutaredes, mille näitena on välja pandud makett Ridalas asuvast Paisu talu majast, mis ehitati 1820. aastal.

Mitmed väljapanekud tutvustavad tolleaegset algelist põllumajanduslikku «tehnikat». Näeme Lääne-Eestis ja saartel kasutatud vannasatra — «seanina» (harkader oleks Läänemaa kivistel põldudel purunenud). Kündmisel kasutati peamiselt härgi, Hiiumaal ja mõnel pool Märjamaal veel isegi käesoleva sajandi algul. Vilja lõigati raskete sirpidega, kuna vikat oli ette nähtud ainuüksi heinaniitmiseks. Vikatit teritati puust luisuga, mille küljed olid määritud keeva tõrvaga ja üle riputatud peenikese liivaga.

Väga vajalikeks riistadeks olid vanasti teopulk ja triikpuu. Teopulk koosnes kahest kokkupandavast poolest, kuhu kubjas või kilter pügalatega märkis talu poolt tehtud teopäevad. Et pulgad segi ei läheks, oli igaühele lõigatud vastava talu õue- ehk peremärk. Triik-

Uuemõisa pronkskell 1789. aastast.

R. Marani foto.

puud kasutati vilja mõõtmisel. Vanasti vilja ei kaalutud, vaid mõõdeti õõnesmõõtudega — külimitu ja vakaga. Neisse kottidest vilja valamisel tekkinud kuhi siluti triikpuuga maha. Ainult laenatud vilja oli kombeks tasuda «kuhjaga», õige mõõt aga pidi olema «triiki».

Väljapanekute hulgas näeme palju töö- ja majapidamisriistu. Viimased olid peaaegu eranditult puust ja valmistatud enamasti kodusel viisil. Rauast majapidamisriistaks oli ainuüksi pada.

Puutööriistadeks, mida võis leida igas talus, olid kirves ja nuga. Lääne-Eesti rannikualadel kasutati omapärast laia kannaga (kraega) kirvest. Samuti ei puudunud üheski talus hädavajalik künakirves, peitlid, kööveldis (lusikanuga) ja voolmed (õõnesteraga voolimisnuga) õõnesnõude silumiseks. Eksponeeritud on mitmesugused oherdid, vinnal, vurrpuur ja vitsutustangid puunõudele vitste pealepanemiseks.

Igapäevastest majapidamisriistadest, mida leidub muuseumi ekspositsioonis, tuleks mainida tilaga lüpsikut, võikirnu, kula (piima tõstmiseks), lähkreid ja lasse. Üks lass on valmistatud omapärasel viisil. Kereosa on uuristatud ühest puust, kuna põhjalauad on kinnitatud selleks lõigatud uurdeisse. Oma korraliku töötluse poolest paistab silma õlgedest punutud villavakk — villa ja villaste esemete hoidmiseks, et neid kaitsta koide eest.

Muuseumi külastajate tähelepanu on alati köitnud läänlaste toredad õllekannud, mis on valmistatud pilbastest ning kaunistatud põletuskirjade, ratta ja hobusepeadega.

Rahva ilumeelt ja eesti naise kudumisosavust tõendavad mitmesugused säilinud riietusesemed. Ekspositsioonis on mannekeen, mis tutvustab Kullamaa naist piduehtes, lindiga kabimüts peas. Enamikus Läänemaa kihelkondades kanti aga pottmütse. Teistest väljapandud rõivastest võiks mainida Vormsi naise ülikonda, mille juures äratavad tähelepanu tihedalt kurrutatud seelik ja kroogitud pastlad. Vormsi töökas naine kandis alati kaasas triibulist sukavardakotti, mida näeme ka ekspositsioonis. Vitriinis on välja pandud Hiiu naiste seelikuid ühes rõhkudega. Eksponeeritud on näidiseid vöödest, sukapaeltest ja mitmesugustest kootud esemetest.

Rahvapillidest on esitatud hiiu kannel, karjapasun, sokusarv ja parmupill. Torupillimängijat kujutab Läänemaalt pärineva kunstniku F. L. Maydelli (1795—1846) joonis.

Kapitalistliku majandussüsteemi põhimõtete rakendamist põllumajanduses väljendab Eestimaa 1856. aasta talurahvaseadus. Teatavasti kaasnesid uue seaduse väljakuulutamisega 1858. aastal laiaulatuslikud talurahva rahutused Eestimaa kubermangus, mis haarasid ka Läänemaa mandriosa ja Hiiumaa. Kohati arenes talurahva mõisnikevastane liikumine avalikuks vastuhakkamiseks, mis sundis ametivõimusid rahu-

tuste mahasurumiseks karistussalku kohale saatma. Niisugused talurahva väljaastumised, nagu eksponeeritud kaardilt näeme, toimusid näiteks praeguse Haapsalu rajooni piirkonnas Mäe, Kiideva ja Haeska mõisas ning Hiiumaal seitsmes kohas (Vaemla, Kassari, Emmaste, Kõrgessaare, Suuremõisa, Adma ja Putkaste mõisas).

Kapitalismi arenemist põllumajanduses tutvustavad väljapandud tabelid ja skeemid, mis näitavad talude rendimäära tõstmist, talude päriseksostmist Läänemaal ajavahemikus 1873—1899, ostetud talude protsenti talude üldarvust kihelkondade kaupa ja talupoegade sotsiaalset kihistumist. Esitatud andmeist selgub, et talude ostmine toimus väga aeglaselt, mis tõendab rahva äärmist vaesust. Esimene talu osteti Vigalas 1863. aastal 1200 rubla eest. 1899. aasta andmete järgi oli kõige enam ostutalusid praeguses Märjamaa rajoonis, eriti Vigala ja Mihkli kihelkonnas. Märksa vähem oli neid Lihula piirkonnas ning üsna tähtsusetul arvul praeguses Haapsalu rajoonis ja Hiiumaal. Pooltes Läänemaa kihelkondades moodustas ostetud talude arv vähem kui 1% kihelkonna talude üldarvust. Veel 1913. aastal olid ligi 60% Läänemaa taludest renditalud.

Kapitalistliku tööstuse arenemist Läänemaal näidatakse Kärdla Kalevivabriku najal. See oli maakonnas ainus suur tööstusettevõte. Kärdla vabriku asutasid Hiiu-Suuremõisa omanik parun Konstantin Ungern-Sternberg ja tema vend Eduard 1829. aastal. Juba 1845. aastal oli vabrikus 460 töölist ja ta tootis aastas 45 000 meetrit esmaklassilist kalevit. 1866. aastal oli ettevõttel 576 töölist ja toodangu väärtus ulatus 412 000 hõberublani.

Kärdlas oli kaua kombeks maksta töölistele palka eriliste vabrikurahadega, mida nimetati «klubideks». Haapsalu muuseumil on neist üksikuid näiteid.

Kohati oli mõnevõrra tähtsust metsamaterjalide ülestöötamisel ja tõrvaajamisel, lubjapõletamisel ja ehituskivide murdmisel. Välja arvatud Orgita kivimurd, olid aga need kõik pisiettevõtted. Mõnda aega oli Lihula alev kuulus oma käsikraaside poolest, mis olid otsitud kaubaartikliks.

Näitena omaaegsetest tehnikasaavutustest on eksponeeritud õmblusmasin umbes 1875. aastast. Masin on imporditud Ameerikast.

Rahvuslikku liikumist Läänemaal tähistab Läänemaa esimene laulupidu aastal 1896, mis oli oma aja kohta tähtis kohalik kultuuriüritus. Eksponeeritud on mõned fotod, millel see sündmus on jäädvustatud. Ühel fotol näeme Miina Härmat juhatamas ühendatud laulukoori Haapsalu lossipargis.

Erilist tähelepanu on ekspositsioonis pühendatud Haapsalu kuurordile. Teateid siinse sooja merevee ja tervisemuda kasutamise kohta

on juba XIX sajandi algusaastaist. Tuntuks sai aga Haapsalu kuurort alates 1820. aastast, mil kohalik arst dr. med. C. A. Hunnius (1797—1851) pani aluse tervisemuda teaduslikule kasutamisele ning hakkas hea eduga ravima mitmesuguseid haigusi, eelkõige reumat, ainevahetus- ja nahahaigusi. Tema algatusel asutati 1825. aastal Haapsallu ka mudaravila, millele lisandus 1845. aastal teine.

Kuurort arenes jõudsasti ja oli sajandi keskpaigast alates ligi 40 aastat Venemaa aristokraatia keskel laialt tuntud ning hinnatud. Siin viibisid korduvalt ka Vene tsaarid ja nende perekonnaliikmed.

Seoses Keila—Haapsalu raudtee avamisega 1905. aastal tõusis kuurordi külastatavus mitmekordselt ja ajavahemik 1905—1914 oli Haapsalu kuurordi õitseajaks.

Väärib mainimist, et 1867. aasta suvel elas Haapsalus P. I. Tšaikovski, kes kirjutas siin oma esimese ooperi «Vojevood». Haapsalus komponeeris ta ka rea klaveripalasid, mis järgmisel aastal ilmusid pealkirja all «Mälestusi Haapsalust». Tšaikovski tutvumist eesti rahvalauludega tõendab viisi «Kallis Mari» põimimine tema kuulsa VI (pateetilise) sümfoonia teise ossa.

Osa ekspositsioonist on pühendatud silmapaistvaile kultuuritegelastele, kes pärinevad Haapsalust või on olnud sellega tihedalt seotud. Nende hulgas on väljapaistvamad kuulus keeleteadlane, Vene Teaduste Akadeemia liige F. J. Wiedemann (1805—1887), kelle sünnimaja asub temanimelises tänavas nr. 25; helilooja ja esimene eesti soost muusikaprofessor R. Tobias (1873—1918), kes on sündinud Käinas, ja folklorist M. J. Eisen (1857—1934), kelle sünnikodu asub Vigalas. Kõik nad lõpetasid kunagi Haapsalu kreiskooli.

Omaaegsetest silmapaistvatest Haapsalu pedagoogidest väärivad nimetamist folklorist A. H. Neus (1795—1876), kes ligi 20 aastat töötas siin koolide inspektorina, ja tema järglane K. Russwurm (1812—1883), nimekas ajaloolane ning etnograaf, kes tegutses Haapsalus aastail 1841—1868.

Samuti tuleks mainida J. Spuhl-Rotaliat (1865—1916), kes on tuntud esimese eesti pomoloogina ning sellealaste väärtuslike raamatute autorina, ja luuletaja E. Ennot (1875—1934). Tänapäeval tegutsevad Haapsalus helilooja C. Kreek ja skulptor R. Haavamägi.

Ekspositsioonis on tähtis koht Vigalast pärineval nimekal maalikunstnikul Ants Laikmaal (1866—1942), kelle töödest on esitatud mitu maali, nende hulgas väärtuslik autoportree kunstniku vanemast east (aastast 1936), mil ta juba alaliselt oma talus Taeblas elas.

1905.—1907. aasta revolutsiooni käsitlevad materjalid tõendavad, et Läänemaal võtsid töölisliikumisest eriti aktiivselt osa Vigala, Märjamaa ja Kullamaa kihelkond. Velise kooliõpetaja J. Pauluse juhtimisel

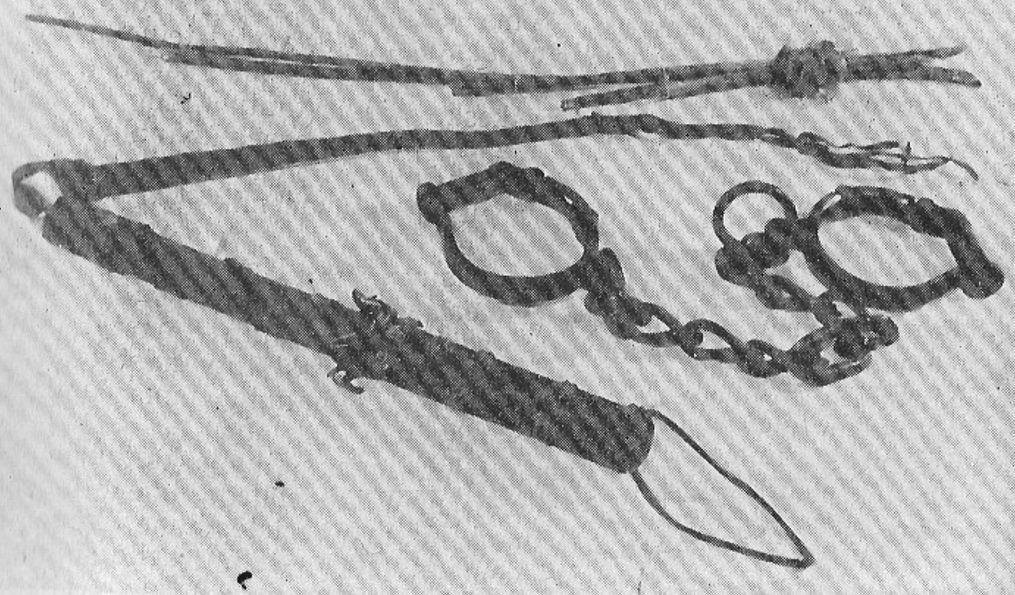

Karistussalga poolt 1906. aastal Vigalas kasutatud nuut, käerauad ja vitsakimbu jäänused.

R. Marani foto.

organiseeriti isegi rahvamiilits, kes astus võitlusse mustsadalastega. Revolutsioonilise liikumise lämmatamisel hukkasid karistussalgad Läänemaal üle 30 inimese, põletasid maha 7 talu, Vigala vallamaja ja ühe koolimaja. Mahalastute hulgas oli ka Bernhard Laipmann, kunstnik Ants Laikmaa vanem vend.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ajal juhtisid Läänemaal nõukogude võimu kehtestamist ja kindlustamist Karl Treufeldt, tolleaegne Läänemaa Töörahva Nõukogu Täidesaatva Komitee ja Revolutsioonilise Tribunali esimees, ja Villem Kersa, Haapsalu Revolutsioonilise Tribunali liige ning suurima kohaliku (Palivere) punakaardisalga organiseerija. Mõlemate fotod on eksponeeritud.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni aegsete esemeliste materialide hulgas on huvitavad Haapsalus kasutatud eesti- ning venekeel-

sed revolutsioonilaulikud ja Uugla mõisa ülevõtmise protokoll 21. jaanuarist 1918.

Järgnevaid ajaloo etappe — kodusõja ning välismaise sõjalise interventsiooni ja kodanlik-natsionalistliku diktatuuri perioodi — iseloomustavad vastavad skeemid, fotod ja dokumendid (fotokoopiad). Esile on tõstetud töörahva võitlus Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel kodanliku diktatuuri vastu. Kodanlikku ajajärku sümboliseerivad kaks originaaleset — kohtupristavi oksjonihaamer ja politseiniku kumminui.

S o t s i a l i s t l i k u ü l e s e h i t u s t ö ö o s a k o n d valgustab pöördelist epohhi eesti rahva elus, mis algab nõukogude võimu taaskehtestamisega meie maal. See murranguline pööre teostus sotsialistliku revolutsiooni võidu tulemusena 1940. aasta suvel. Vastavad fotod, dokumendid ja ülevaatlik kronoloogiline tabel selgitavad neid ajaloolisi sündmusi, mis olid seotud kodanliku diktatuuri kukutamise ja nõukogude korra taastamisega. Samuti on näidatud rahvavõimu esimesi samme sotsialismi rajamisel ja nende tulemusi ühe aasta vältel. Hoogsa ülesehitustöö katkestas fašistliku Saksamaa reetlik kallaletung Nõukogude Liidule 22. juunil 1941. aastal.

Nõukogude Liidu Suure Isamaasõja muude tähtsamate sündmuste kõrval tõstetakse välja Lääne-Eestis toimunud kaitse- ja vabastuslahingud. Huvitavamate ajalooliste esemetena Suure Isamaasõja päevilt on eksponeeritud partisanide kantav trükikoda ja nende poolt levitatud lendlehti, samuti kohe peale linna vabastamist Haapsalus trükitud «Nõukogude Informbüroo Teated» ja Nõukogude armee Eesti väeosade ajalehtede «Tasuja» ning «Punaväelane» üksikud numbrid. Meeldejäävad on ka kohaliku noore kunstniku R. Rannaste valmistatud skulptuurid partisanide rühmast ja nõukogude automaaturist. Võimas on ka Nõukogude sõjalaevastiku lahingurivis sõitva flotilli makett.

Saksa okupatsiooni süngeid päevi Haapsalus meenutab fašistide poolt mõrvatute ühishaud. Siia, 1945. aastal haljastatud alale, Lihula maantee ja Tallinna maantee hargnemiskohale, maeti 38 nõukogude patriooti, neist 32 meest ja 6 naist. Praegu tähistab ühishauda kõrge mustast graniidist obelisk. Ekspositsioonis on matusepaiga fotole lisatud mitmed ülesvõtted silmapaistvamaist Haapsalu kodanikest, kes langesid fašistide terrori ohvriks.

Haapsalu linn vabastati okupantidest 24. septembril 1944. Ekspositsioonis on Nõukogude lipp, mida Haapsalu elanik M. Maaring Saksa fašistliku okupatsiooni ajal varjas ja linna vabastamisel esimese Nõukogude lipuna tuletõrjehoone torni heiskas.

Sõjajärgset epohhi iseloomustab ajaloos seninägematu kiire ja

hoogne raskete sõjahaavade parandamise, purustatud majanduse taastamise ja edasiarendamise protsess. See oli võimalik vaid kogu nõukogude rahva ennastsalgava ühispingutusega, Kommunistliku Partei sihikindlal ja targal juhtimisel. Rahvamajanduslike edusammudega rööbiti käis pidev rahva kultuuritaseme ja heaolu tõus.

Sõjajärgse sotsialistliku rahvamajanduse arengus võib täheldada 3 selgesti eristatavat etappi: aastail 1946—1953 toimub sotsialistliku rahvamajanduse taastamine ja edasiarendamine; aastail 1953—1958 leiab aset rahvamajanduse võimas tõus ja sotsialismi ehitamise lõpuleviimine meie maal; NLKP XXI kongressil 1959. aasta algul vastuvõetud otsused ja rahvamajanduse arendamise seitsme aasta plaan tähistavad kommunistliku ühiskonna laiahaardelise ehitamise ajajärgu algust.

Muuseumi ekspositsioonis on antud ülevaade mõningatest tähtsamatest saavutustest Eesti NSV-s, samuti rajooni majanduse, kultuuri ja rahva heaolu alal viimase 20 aasta jooksul. Et Lääne-Eesti aladele on iseloomulik põllundus ja kalandus, siis on need majandusharud ka ekspositsioonis tugevamini esindatud kui tööstus, mille osatähtsus eelnevatega võrreldes on siin võrdlemisi väike. Sotsialistlikus põllunduses torkab silma kõikide põhitööde täielik mehhaniseerimine. Kui Haapsalu rajoonis polnud 1940. aastal ühtegi teraviljakombaini, siis 1960. aastal töötas neid rajooni põldudel juba 26. Traktorite arv on paarikümnelt tõusnud 266-le. Mineraalväetiste kasutamine on suurenenud 25-kordseks. Vastavalt sellele on tõusnud ka põllumajanduse toodang 2,3-kordseks.

Masinate rakendamist põllumajanduses illustreerivad kolm suurt kompleksset maketti. Maaparandustööde makett selgitab mitmesugustel maastikuribadel (soo, kivine põld) toimuvaid tööprotsesse, mida sooritavad vastavad masinad. Mehhaniseeritud teraviljakasvatust illustreerib makett-panoraam üheksa agregaadiga, mis teevad kõiki nõutavaid töid maaharimisel, põldude hooldamisel ja saagi koristamisel. Kartulikasvatust enne ja nüüd illustreerib kolmas makett.

Kalanduse alal iseloomustab tänapäeva võimsaid traalpüügivahendeid vastav makett. Esitatud on ka muid moodsaid püügiriistu — mitut tüüpi seisevnootasid jt. Tänu traalpüügile ostis ainuüksi Haapsalu Kalakombinaat kokku ja turustas ajavahemikus 1956—1958 ligi 150 000 tsentnerit kala. Teine makett selgitab kalade mehhaniseeritud pesemist ja soolamist. Eksponeeritud on ka Haapsalu Kalakombinaadi konservitsehhi toodangu näidiseid (etiketitud karbid). 1965. aastaks kasvab toodang 2,2 miljoni karbini.

Kohaliku tööstuse alal väärivad tähelepanu Haapsalu Tööstuskombinaadi šenilli- ja silmkoetsehhi toodangu näidised — maitseka must-

Haapsalu Tööstuskombinaadis toodetud silmkoe-esemeid.
K. Orase foto.

riga hommikumantlid ning dekoratiivvaibad ja silmkoetooted (rätid, sallid, kampsunid, jakid). Haapsalu Tööstuskombinaat annab praegu enam kui 20 miljoni rubla eest toodangut aastas.

Viimastel aastatel Haapsalus püstitatud hoonetest tuleks nimetada tööstuskombinaadi šenillitsehhi hoonet, elutarbelise teenindamise paviljoni ja suurt leivatehast, mille võimsus on 20 tonni leivasaadusi ööpäevas. Uutest kultuurihoonetest on silmapaistvam 1957. aastal avatud kino «Oktoober», mis oli esimene laiaekraaniline kino Eestis. Tähtsamatest käesoleval seitseaastakul ehitatavatest hoonetest tuleks mainida uut mudaravilat, haiglat ning kultuurimaja. Lähemal ajal saab Haapsalu endale ajakohase staadioni koos tribüüniga. Sellekohane piltmontaaž selgitavate tekstidega tutvustab meid Haapsalu rajooni viimaste aastate saavutustega kultuuri ja heaolu alal.

Muuseumi **fondides** oli 1. jaanuaril 1960 ligi 7000 eset. Valdav osa neist on kogutud nõukogude perioodil, kuna umbes 30% pärineb Läänemaa Muuseumi säilinud varadest.

Kogumistööl on silmas peetud muuseumi profiili ja ekspositsioonist tingitud vajadusi. Suur osa esemeist on saadud annetustena. Etnograafiliste esemete kogumiseks on muuseumi töötajad korraldanud mitmeid ekspeditsioone maale. On kasutatud ka muuseumi aktivistide, eriti koolinoorte kaasabi. Pidevalt on selgitatud kogumistöö tähtsust, mistõttu paljud kodanikud on omal algatusel muuseumi kogusid tunduvalt rikastanud. Nii näiteks annetas üks Haapsalu töötaja muuseumile 64 üksusest koosneva väärtusliku etnograafiliste esemete kogu ja teine kodanik albumi 156 hinnalise fotoga (vana Haapsalu vaated jm.). Ka mitmelt asutuselt ning organisatsioonilt on tasuta saadud väärtuslikke esemeid (makette, tekstiiltooteid, maale jm.).

Fondides leiduvaist eriti väärtuslikest ja haruldastest esemetest väärivad esiletõstmist: kaks Põhjasõja-aegset vene suurtükitoru aastaist 1703 ja 1704; kiriku rahakorjamiskott (1717); kaks hollandi savipiipu (XVII sajandist), leitud Haapsalu muuseumi hoovilt kanalisatsioonitöödel; Haapsalu endise lossikiriku kunstipärane pronksist kell, valatud 1688. aastal valumeister Christoffer Grubbi poolt Tallinnas; pronksist mõisakell (Uuemõisast), reljeefse dekoori ja kirjaga (1789); Vormsi kiriku altarimaal (puu, õli), tundmatu autori töö XVII sajandist; vanameister A. Laikmaa maalid, millest võiks esile tõsta üht tema vähestest õlimaalidest — N. V. Gogoli portreed (1902); kaks rikkalike puunikerdustega kaunistatud lauda XIX sajandist; vanad haruldased mehaanilised mänguriistad XIX sajandist (mängutoos, sümfoonion, polüfon); järgmised trükised: ladina keele grammatika 1688. aastast, vanima eestikeelse raamatuna piibel 1739. aastast, keeleteadlase akadeemik F. J. Wiedemanni teosed «Ehstnisch-

Deutsches Wörterbuch» (1869) ja «Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten» (1876); Haapsalu kreisi kaart 1798. aastast, koostatud tolleaegse kartograafi L. A. Mellini poolt; kogu vits- ja kuiksõlgi Läänemaalt ning saartelt XIX sajandist; väike kollektsioon jahi- ja kalapüügiriistu, nende hulgas vana huvitav jahiriist hundiork, jahipüssid, ahingud, tuurad, vitstest kalapüügiriist peru ja mitmesugused võrgud; ainulaadne väike omavalmistatud rehepeksumasin Ridala vallast Kiideva külast 1923. aastast; 1905.—1907. aasta revolutsioonist osavõtnud talupoja püss, vangi käerauad, nagaika, Vigalas revolutsionääride peksmiseks kasutatud vitsakimbu jäänused; Suure Isamaasõja aegsed medalid ja ordenid.

Muuseumi külastajate arv on pidevalt kasvanud. Kui 1950. aastal oli neid 4056, siis 1960. aastal külastas muuseumi juba 10 784 inimest.

Alates 1950. aastast, mil praegune muuseum avati, on korraldatud 22 rändnäitust, nendest 7 põllumajandusliku temaatikaga. Peale selle on muuseum erilist rõhku pannud loengute pidamisele ja ekskursioonide korraldamisele.

Muuseumi töötajad on avaldanud kohaliku ajalehe «Töörahva Lipp» veergudel kirjutisi, mis käsitlevad kohalikku ajalugu, rajoonis leiduvaid kultuurimälestisi ja loodus- ning muinsuskaitse küsimusi.

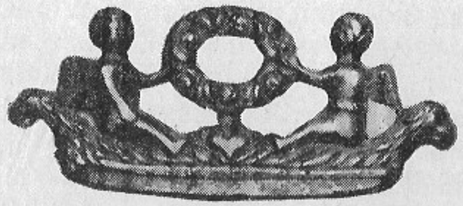

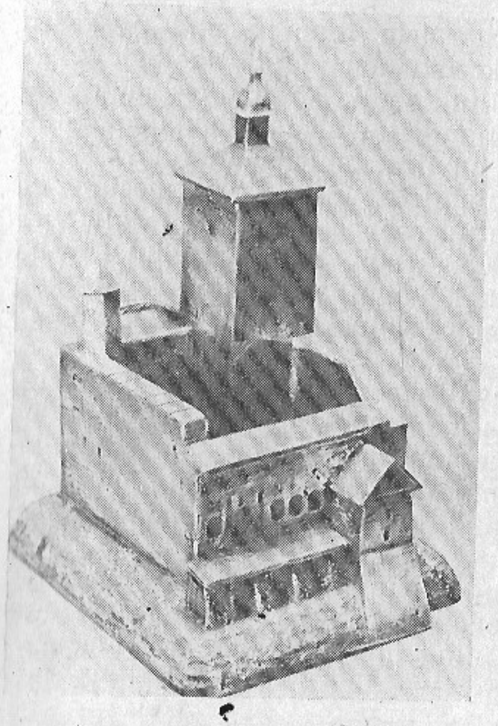

NARVA LINNAMUUSEUM

Narva linna peamiseks varaaidaks, mis sisaldab sadu ning tuhandeid mälestusesemeid tema kaugest minevikust ja helgest tänapäevast, on meie vabariigi üks vanemaid muuseume — Narva Linnamuuseum. Muuseumile pandi alus 1726. aastal, kui Katariina I ostis oma abikaasa mälestuse säilitamiseks maja, milles sageli oli peatunud ja elanud Peeter I. Majja koguti asju ja mööblit, mis olid seotud Peeter I viibimisega Narvas, ning materjale linna ajaloo kohta.

1865. aastal läks Peeter I muuseum Narvas suurgildi kätte ning jäi seisuslike organisatsioonide juhtida kuni Oktoobrirevolutsioonini. Ajavahemikus 1919—1933 oli muuseum Haridusministeeriumi valduses. Alles 1933. aastal anti Peeter I muuseum üle linnale.

XIX sajandi keskpaiku tekkis Narvas veel üks muuseum. Selle asutajateks olid kohalikud kollektsionäärid Sergei ja Glafira Lavretsov. Innuka kogumistöö tulemusena hankis see abielupaar suure kollektsiooni maale, graafikat, skulptuure ja etnograafilisi esemeid ning

eksponeeris neid oma majas. Hiljem kinkisid Lavretsovid oma muuseumi linnale ja 1913. aastal avati see külastamiseks kõigile S. ja G. Lavretsovi nimelise Narva Linnamuuseumina. 1920-ndatel aastatel liideti muuseumi ekspositsiooniga Alutagusest ja Ingerist kogutud väärtuslikud etnograafilised materjalid; muuseumi kunstiosakonda täiendati eesti kunstnike maalide ja graafikaga.

Pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis 1940. aastal muutusid mõlemad muuseumid rahva omandiks ja tõelisteks teaduslikeks uurimisasutusteks.

Saksa fašistliku okupatsiooni aastail hävisid mõlema muuseumi hooned ja suur hulk eksponaate. Osa eksponaate, mis olid maale evakueeritud, sealhulgas ka Peeter I esemed, õnnestus siiski päästa.

1949. aastal loodi mõlema endise muuseumi eksponaatide baasil praegune Narva Linnamuuseum. Juba järgmisel aastal avati muuseum külastajaile.

Praegu asub muuseum ajutiselt hoones, mis paikneb Hermanni kindluse territooriumil.

Muuseumi **ekspositsioon** jutustab, et esimese aastatuhande lõpul ehitasid eestlaste esivanemad praeguse Narva asukohta linnuse, mis püsis siin mitu aastasada, kuni elanikud ta maha jätsid. XI—XII sajandil m. a. j. asustati linna territoorium uuesti. Siia tekkis alaline asula, mille elanikud peale põllunduse, jahipidamise ja mesinduse tegelesid ka käsitööonduse ja kauplemisega. Asula panigi aluse Narva linnale.

Kõigest sellest räägivad materjalid, mis on paigutatud muuseumi esimesse ja osalt teise saali. Siin on eksponeeritud mitmesugused töö- ja tarberiistad, jahipidamis- ja kalapüügivahendid. Nende hulgas on silmaga kivikirved, kivist nooleotsad, ihumiskivi, luuharpuunid ja -naasklid, savinõud, merevaigust ja pronksist ehted, raudesemed jne. Välja on pandud ka Narva linna käsitööliste tooteid.

Eri vitriini on paigutatud materjalid slaavlaste kurgaanidest, mis pärinevad XI—XII sajandist ja on leitud Narva lähedalt Olgin-Kresti küla juurest.

Reljeefkaardil on tähistatud saksa ja skandinaavia röövvallutajate sissetungiteed Eestisse, samuti paigad, kus toimus eestlaste ja venelaste ühine võitlus välismaiste anastajate vastu. Eri stend on pühendatud eesti ja vene sõdalaste relvadele XI—XIII sajandil.

Anastanud XIII sajandi esimesel veerandil Põhja-Eesti, ehitasid Taani võimud siin rea kindlusi ja kloostreid. Nende seas oli ka Narva kindlus. Novgorodi kroonika järgi hakati Narva kindlust ehitama 1256. aastal.

1346. aastal müüs Taani kuningas Harju- ja Virumaa Saksa ordule, kes need järgmisel aastal üle andis Liivi ordule. Sellega lõppes tege-

likult taanlaste valitsemine Narvas. Selleks ajaks oli Narva kindlus juba varustatud peamiste kaitsesõlmedega ja omandanud lõpliku arhitektuurilise ilme. Muuseumis on välja pandud makett, mis kujutab Narva kindlust XIV sajandi keskpaiku. Maketi kohal on väljavõte Novgorodi kroonikast, mis räägib «linna» ehitamisest Narva jõele.

Vaatamata sagedasele sõjategevusele kasvas linn järjekindlalt. XIV sajandi lõpul elas seal ligi 1000 inimest. Samal ajajärgul ehitati linna ümber ka kivimüürid, millest tänapäeval on säilinud vaid jäänused.

XV sajandil ühines vene rahvas ühtseks tsentraliseeritud riigiks, mille läänenaabriks oli ohtlik ja äraandlik vaenlane — Liivi ordu. Ivan III pööras suurt tähelepanu läänepiiri kindlustamisele, et kaitsta väljapääsu Balti merele. Üheks peamiseks tugipunktiks selles kaitseliinis oli Ivangorodi (Jaanilinna) kindlus, mis ehitati Narva ordulinnuse vastu jõe paremale kaldale 1492. aastal.

Kindluse välisilmest ja mõõtmetest, samuti tema üksikutest osadest annavad ekspositsioonis ülevaate M. Meriani gravüürid XVII sajandist, mitmed akvarellmaalid, Ivangorodi üldplaan, joonised ja fotod. Vitriinis on välja pandud nõukogude teadlase V. V. Kostotškini kandidaadidissertatsioon Ivangorodi kindluse kohta.

Liivi sõja ajal (1558—1583) etendas Ivangorodi kindlus tähtsat osa Venemaa tugipunktina Baltimaade piiril. 11. mail 1558 läks Ivangorodi kindluse garnison üle Narva jõe ning vallutas tormijooksuga Narva linna.

Liivi sõja käiku on näidatud suurel reljeefkaardil. Kunstnik I. Mettuse dioraam kujutab Narva linna vallutamist Vene vägede poolt 1558. aastal. Välja on pandud venelaste kahur puulafetil, ehituskipsist, kivist ja malmist kuulid, Vene sõdalaste relvad XVI sajandist, Ivan IV portree, foto bareljeefist, mis kujutab linna piiramist rootslaste poolt 1581. aastal, ja Liivi ordu rüütlite sõjavarustus.

Vene riigi koosseisu jäi Narva 23 aastaks. 1581. aastal loovutati ta pärast visa võitlust Rootsi riigile, mille valduste hulka ta kuulus kuni 1704. aastani. Rootsi valitsuse poliitika, mis taotles Eesti muutmist metropoli agraarripatsiks, kutsus Narva majanduses esile enneolematu languse. Kaubandus Venemaaga peaaegu katkes, sest Vene kaubad toimetati Lääne-Euroopasse Arhangelski kaudu.

XVII sajandi teisel poolel hakkas Rootsi valitsus Narvale erilist tähelepanu osutama. Rootsi sõjaline klikk, kes omistas linnale suurt strateegilist tähtsust, töötas välja plaani, kuidas Narvat muuta võimsaks sõjaliseks eelpostiks Venemaa vastu. Vastavalt sellele plaanile ehitati linna ümber uued bastioni tüüpi kindlustused. Kindlustuste

vööndisse haarati ka orduloss, mis varem seisis üksikuna linnast lõuna pool.

Saksa meistrid ehitasid linnas mitmeid monumentaalseid maju rootsi ja saksa aadlikele, kaupmeestele ja jõukatele käsitöölistele. Narva XVII sajandi arhitektuuri parimateks näideteks on raekoda ja kaupmees H. Poorteni maja, mis ehitati barokkstiilis.

Muuseumis on selle perioodi tutvustamiseks välja pandud Narva plaanid XVII sajandist, linna motiividega pliiatsijoonistused, Narva tolleaegse komandandi R. Horni portree, käsitööliste lipud, Rootsi kuninga Johann III poolt 1585. aastal linnale annetatud vapp, Narvas väljalastud hõberahad, H. Poorteni maja portaali fragment ja sepistatud uksed, börsihoone sammaste kapiteelid ja aknavõre ning värvilised kahhelkivid.

1700. aastal algas Põhjasõda. 19. novembril toimus Narva all äge lahing, milles Vene väed said lüüa oma puuduliku sõjalise ettevalmistuse ja välismaalastest ohvitseride reeturlikkuse tõttu. Kohe pärast Narva lahingut hakkas Peeter I suurt tähelepanu pöörama Venemaa sõjalise löögijõu tugevdamisele, mis andis ka tulemusi. Juba järgmisel aastal saavutas reorganiseeritud Vene armee võitluses rootslastega hiilgavaid võite. Kolme esimese sõja-aasta jooksul puhastati vaenlastest territoorium Neeva ja Narva jõe vahel. 1704. aasta kevadel olid Vene väed uuesti Narva all ja pärast kolm kuud kestnud piiramist vallutasid selle Baltimaade ligipääsmatu kindluse tormijooksuga.

Koopiad kunstnike A. Kuzovkini ja P. Šagurini maalidest «Tundmatu kanoniiri kangelastegu võitluses Narva all 1700. aastal» ja «Tormijooks Narva linnale 9. augustil 1704» näitavad Vene sõjameeste erakordset vaprust ning mehisust. Eri nišši on paigutatud Preobraženski polgu soldati kuju, mille on valmistanud skulptor H. Halliste. Välja on pandud Peeter I ja A. Menšikovi portree, XVIII sajandist pärinev värviline gravüür, mis kujutab Vene soldatit Sergei Buhvostovit, Narva linna kaardid, skeemid ja vaated, joonistus majast, kus peatus Peeter I, bareljeefid võitlusepisoodidega ja Põhjasõja mälestusmärkide mudelid. Palju huvi pakuvad esemelised väljapanekud — malmkuulid, saablid, musket, rootslaste püstolid ja telk, vene tulelukuga püss, tinakuulid ja Peeter I käe malmjäljend.

Vene riigi koosseisus loodi soodsad tingimused Eesti linnade igakülgseks arenemiseks. Narva ei jäänud ainult võimsaks kindluseks Baltikumis, vaid muutus ka suureks meresadamaks ja käsitööndusliikuks keskuseks. Loodi kaubanduslikud sidemed Lääne-Euroopa maadega, Vene impeeriumi linnade ja sadamatega. Kui 1718. aastal külastas Narva sadamat ainult 6 laeva, siis pärast sõja lõppemist suurenes Narva saabuvate laevade arv järjekindlalt: 1724. aastal viibis siin

Medal, millega tähistati Narva vallutamist Vene vägede poolt 9. augustil 1704.

R. Marani foto.

115, 1725. aastal 170, 1765. aastal 200 ja 1766. aastal 230 laeva. Oma trümmides tõid nad siia relvi, püssirohtu, kalevit, veine, puuvilja, soola, kullakange ja toredusesemeid ning vedasid siit välja vilja, nahka, soola, mett, lina, kanepit ja metsa.

Ekspositsioonisaalis ripuvad Narva sadama ülevaataja lipud XVIII sajandi esimesest poolest ja Narva jõge süvendanud tööroodude neli lippu. Vitriinis on välja pandud purjedega kaubalaeva mudel, Vene ja välismaised mündid, kaupmeeste pitsatid, meremeeste pronkskujukesed ja kaubanduslik inventar (puust ning rauast margapuud, arssin, mahumõõdud, kaalud ja reisil kasutatud kaaluvihid vastavas kotis). Eksponeeritud on ka käsitööliste tooted: raudlukud, käepidemed, laekad, pronksist küünlajalad, pärltikandid, rätsepakäärid, vest, tsunftikassa, samuti Narva käsitööliste tsunftide — rätsepate, pagarite, lukkseppade, seppade ja maalrite — lipud.

XIX sajandil elas Narva üle oma teist noorust. Järk-järgult kaotades kindluse ja meresadama jooni, hakkas ta omandama uut ilmet ning muutus kaupmeeste, käsitööliste ja sõjameeste linnast tekstiilitööstuse suureks keskuseks.

V. I. Lenin oma töös «Kapitalismi arenemine Venemaal» paigutab Narva Venemaa suurimate tööstuskeskuste hulka. Esimene suur tekstiilitööstuse ettevõte tekkis Narvas 1820. aastal. See oli kohaliku kaupmehe Pavel Momma asutatud kalevivabrik. Seda kujutavad eksositsioonis akvarellid ja fotod.

1851. aastal laskis parun Stieglitz ehitada Narva jõe paremale kaldale linamanufaktuuri. Manufaktuuri presendi- ja purjeriideosakond asus Peterburis. Nii kalevivabriku kui ka linamanufaktuuri tööpinke ja masinaid käitas Narva kose odav energia. Linamanufaktuurist annab ettekujutuse XIX sajandist pärinev värviline litograafia, mis on muuseumis eksponeeritud.

1857. aastal alustati Narvas hiiglavabriku — Kreenholmi Manufaktuuri — ehitamist, mis kujunes mitte ainult Venemaa, vaid ka

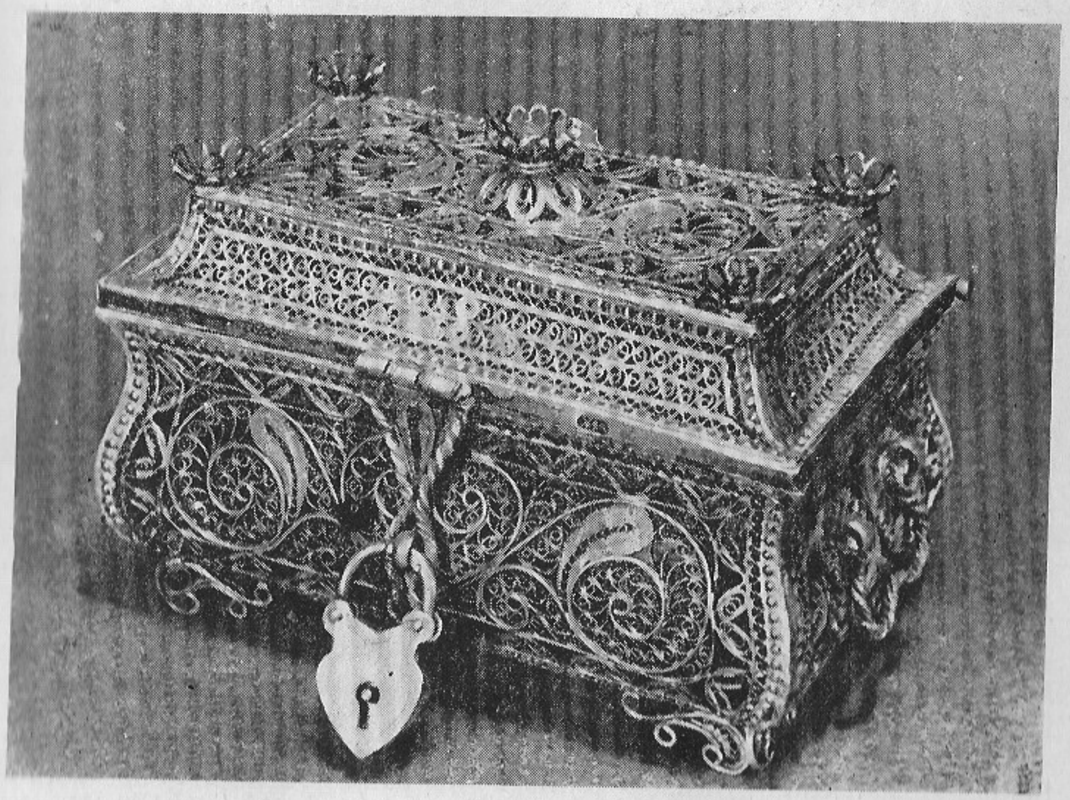

Hõbefiligraanlaegas XVIII sajandist.

R. Marani foto.

Euroopa suurimaks tekstiilikäitiseks. XIX sajandi lõpul töötas seal ligi 8000 inimest, 1913. aastal ulatus see arv 12 000-ni.

Kreenholmi Manufaktuuri kujutavad muuseumis joonis A. Olearіuse gravüürist «Kreenholmi saar XVIII sajandil», M. Uljanovi maal

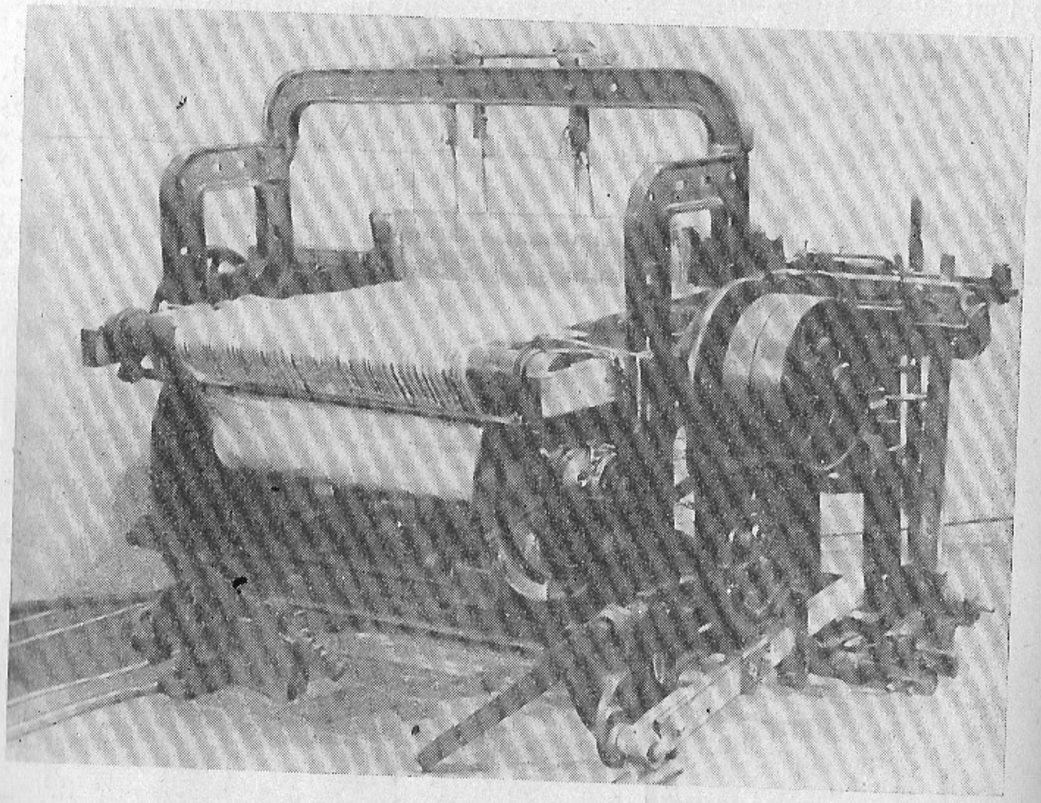

Mehaaniline kudumispink 1868. aastast.

R. Marani foto.

«Narva XIX sajandil» ja fotopanoraam «Kreenholmi Manufaktuur XX sajandil». Välja on pandud mehaaniline kudumispink 1868. aastast, kangaste näidised, pitsatid ja templid.

XIX sajandi lõpul oli Narva koondunud umbes 55% kõigist tööstustöölistest Eestis. Siinsed töölised hakkasid varakult osa võtma revolutsioonilisest võitlusest. 1872. aastal puhkes Kreenholmi Manufaktuuri tööliste streik, mis oli ühtlasi suurim streik kogu Venemaa senises töölisliikumises. Sellest võttis osa ligi 5000 inimest. 1882. aastal toimusid Narvas jällegi suured tööliste streigid, millest võttis osa umbes 7000 inimest. Streigid puhkesid ka 1883. ja 1897. aastal.

Eriti aktiivseks muutusid tööliste väljaastumised esimese Vene revolutsiooni perioodil 1905.—1907. aastal. Need väljaastumised kasvasid sageli poliitilisteks demonstratsioonideks.

1905. aasta lõpul ühinesid Narvas seni killustatud sotsiaaldemokraatlikud rühmad ja moodustasid Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Narva organisatsiooni, mis asus juhtima proletariaadi revolutsioonilist võitlust Narvas.

Streigivõitlus oli heaks kooliks Narva töölistele, kelle hulgast võrsusid niisugused aktiivsed revolutsionäärid, nagu V. Gerassimov, V. Preisman, F. Afanasjev, D. Aleksandrov, A. Kreisberg, A. Mettus ja M. Danilov.

Kõigest sellest jutustavad fotokoopiad, mis on tehtud Narva politseimeistri ettekannetest Peterburi kindralkubernerile. Ühes ettekandes teatatakse, et sotsiaaldemokraatlikud rühmad Narvas ühinesid ja lõid juhtiva komitee. Teises ettekandes tuuakse ära VSDTP Narva organisatsiooni aktiivsete liikmete nimekiri. Ekspositsioonis on välja pandud VSDTP Narva komitee liikmete ja revolutsioonilisest liikumisest aktiivselt osavõtnud tööliste portreed. Vitriinis on eksponeeritud nende isiklikud asjad, mälestusesemed ja relvad.

Pärast 1905.—1907. aasta revolutsiooni mahasurumist kandus revolutsioonilise liikumise keskpunkt Eestis Narva. Juba 1911. aastal tehti siin katset välja anda oma ajaleht. See katse siiski ei õnnestunud. 1912. aastal hakkas aga «Pravda» eeskujul Narvas ilmuma ajaleht «Kiir» — Eesti bolševike häälekandja ja nende legaalne keskus.

28. veebruaril (12. märtsil) 1917 kukutati Peterburis tsaari isevalitsus. Narvas sai see sündmus teatavaks samal päeval. Parteiaktiivi koosolekul kavandati tegevusprogramm ja valiti Ajutine Revolutsioonikomitee, mida juhtis väljapaistev eesti bolševik J. Anvelt.

3. märtsi hommikul algas üldine ülestõus. Arreteeriti tsaarivõimu esindajad ning loodi Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu. Nõukogu täitevkomitee esimeheks valiti J. Anvelt.

Neile sündmustele on muuseumis pühendatud eri stend ja vitriin. Stendil on välja pandud Narva bolševike grupi- ja üksikfotod, J. Anveldi portree, joonis Raekoja hoonest, milles toimusid Narva Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu istungid.

Vitriinis on eksponeeritud 6-laenguline nagaani tüüpi revolver, mis konfiskeeriti Kreenholmi pristavi arreteerimisel, V. I. Lenini Aprillitеesid ja revolutsiooniga seotud dokumendid.

1917. aasta suvel ja sügisel viibis väljapaistev revolutsionäär leninlane V. Kingissepp sageli Narvas. Tema juhtimisel hakkas Narva par-

teiorganisatsioon kiiresti kasvama. 1917. aasta augustis kuulus sinna juba 783 liiget.

Erinevalt teistest Eesti linnadest toimus Narvas Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon ilma verevalamiseta. Siin ei olnud tegelikult kaksikvõimu. Enamik linnanõukogu saadikuid pooldas VSDTP platvormi. Täitevkomitee esimees, samuti linnapea olid bolševikud. Kuigi Narva oli saadetud Ajutise Valitsuse komissar, ei kuulunud võim hoopiski temale, vaid Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogule.

Oktoobrirevolutsiooni sündmustele on muuseumis pühendatud eri stend. Selle keskele on paigutatud V. Kingissepa portree. Portree all on fotokoopiatena tema dokumendid: tunnistus V. Lindholmi nimele, relvakandmisluba, läbipääsuluba Vetšeka hoonesse ja parteipilet nr. 18. Portree kõrvale on asetatud grupiülesvõte Narva bolševikest. Stendile on veel välja pandud Narva Sõjalise Revolutsioonikomitee liikmete ning Narva Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu Täitevkomitee esimese koosseisu fotod, fotokoopia M. Danilovi (partei liige 1905. aastast) dokumentidest, H. Neeraku (partei liige 1917. aastast) dokumendid ja teisi materjale.

Kunstnik S. Mettuse dioraam kujutab linnas 1917. aasta detsembris puhkenud kontrrevolutsioonilise mässu mahasurumist Narva punakaartlaste poolt.

1918. aasta veebruaris, pärast rahuläbirääkimiste katkemist Brest-Litovskis, alustas keiserlik Saksamaa pealetungi Nõukogude Venemaale, kavatsedes lämmatada esimest tööliste ja talupoegade riiki maailmas. Ägedad lahingud hambuni relvastatud Saksa interventidega toimusid Tallinna, Pihkva ja Narva all. Neis lahingutes said oma esimesed tuleristsed ning karastusid ja tugevnesid noore Punaarmee väeosad.

Sellele tähtsale sündmusele meie riigi elus on muuseumis pühendatud eri osa, kus on eksponeeritud Narva Punakaardi ja Punaarmee organisaatorite A. Laumani, K. Zarnovetski, A. Peesi ja I. Tõnissoni portreed, veebruaris ja märtsis Narva all Saksa interventidega toimunud lahingutest osavõtnute fotod, dokumendid ja isiklikud asjad.

Esemeliste eksponaatide seas on suure väärtusega relvad, mis on kogutud lahinguväljalt Narva juures: «Maksimi» tüüpi kuulipilduja vaenlase kuulidest läbipuuritud nahkkattega, vene kolmeliiniline vintpüss täägiga, kaardiväelaste mõõgad, püstol ja saksa täägid.

1918. aasta novembris loodi Narvas Eesti Töörahva Kommuun. Kommuuni juhtkonda kuulusid Eesti väljapaistvad revolutsionäärid J. Anvelt, H. Pöögelmann, I. Käspert jt. Eksponeeritud materjalid jutustavad võitlusest Narva vabastamise eest ja Eesti Nõukogude Vabariigi loomisest.

Eesti Töörahva Kommuun ei eksisteerinud kaua. Välismaiste interventide abiga õnnestus kodanlusel võim enda kätte haarata.

Kodanliku valitsuse reaktsiooniline poliitika mõjus Narva majanduslikule olukorrale eriti hävitavalt. Kodusõja ajal sai linn tugevasti purustada, kuid tema taastamiseks ei võetud tarvitusele mingeid abinõusid. Linna tööstuse pulss lõi vaevalt. Paljud ettevõtted suleti, teised töötasid vaid osalise võimsusega.

Väljapandud fotomaterjalid jutustavad Narva töötajate tolleaegsest olukorrast ja linna töörahva võitlusest. Klaasvitriini on paigutatud õhukesele maisipaberile käsitsi kirjutatud lendleht, mis oli Narvas välja antud maatöötajate hulgas levitamiseks.

1940. aastal tegi eesti töörahvas kapitalistlikule orjusele lõpu. Eestis taaskehtestatud nõukogude võim andis talupoegadele maad ja töölistele tööd. Uus elu tuli ka Kreenholmi Manufaktuuri tsehhidesse. Tabelid näitavad tööliste arvu, kedruse ja kangastoodangu ning elamuehituse kasvu Kreenholmis 1940.—1941. aastal.

Fašistliku Saksamaa kallaletung Nõukogude Liidule katkestas nõukogude rahva rahuliku loova töö. Algas Suur Isamaasõda.

Suure Isamaasõja perioodi kohta on ekspositsioonis rohkesti materjali. Väljapanekud jutustavad Narva töötajate patriotismist, kes asusid oma kodumaa kaitsele, hävituspataljonide ja töölispolgu loomisest, Narva põrandaaluse parteiorganisatsiooni tegevusest ja partisaniliikumisest Narva-lähedastes metsades.

Võitlusi Narva vabastamise pärast 1944. aastal valgustavad operatsiooni peaplaan, mille andis muuseumile üle kindral N. N. Simonjak, rindekunstnike joonistused, fotod ja ajalehtede «Na Straže Rodinõ» ning «Krasnoarmejets» eksemplarid 27. juulist 1944. Saali keskel asub liikuval alusel seniitkuulipilduja. Välja on pandud ka tankitõrjepüss, kahur ja N. N. Simonjaki kompass, Narva vabastamisel langenud poeedi G. Suvorovi välitasku ja Eesti Laskurkorpuse võitleja R. Laikre laskuraamat.

Viimase saali eksponaadid on pühendatud sõjajärgsele Narvale. Siin on fašistlike barbarite kuritegusid paljastavaid materjale. Paljudel fotodel on näha vaenlase poolt Narvale löödud haavu. Lisaks tööstusettevõtete purustamisele lasksid hitlerlased õhku Ivangorodi kindluse, Hermanni lossi ja Peeter I maja ning süütasid lõpuks linna, kus säilis vaid 2% ehitustest. Narvas 1940. aastal elanud 32 000 inimesest jäi kohale ainult kaks. Osa elanikest evakueerus Nõukogude Liidu tagalasse, osa peitus metsadesse; paljud hävitati fašistlikes piinakambrites või viidi Saksamaale.

Kuid vaevalt jõudis lahingukära vaibuda, kui purustatud linnas hakkas kihama elu. Sija sõitis kõigist meie maa paikadest tekstiilitöö-

1944. aastal Narva vabastamisel langenud poeedi G. Suvorovi luuletuskogu ja välitasku.

R. Marani foto.

lisi, insenere, tehnikuid, arste, õpetajaid jne. Esialgu töötasid nad kõik ehitajatena. Ühtlasi olid nad tuhast kerkiva uue linna esimesteks elanikeks. Lühikese ajaga lasti üksteise järel käiku Kreenholmi Manufaktuuri, Linavabriku ja teiste tööstusettevõtete osakonnad, valmisid avarad lasteasutused, koolid ja haiglad.

Sõjajärgsete viisaastakute jooksul muutus tunduvalt Narva majanduslik ilme: tekstiilitööliste linnast muutus Narva energeetikute, keemikute ja masinaehitajate linnaks. 1950. aastal alustati Narva hüdroelektrijaama ehitamist ja viis aastat hiljem lasti see juba käiku. 1956. aastal asuti linna lähedale rajama Balti soojuselektrijaama, mis kujuneb suurimaks põlevkivi kaevandamise jäätmeil töötavaks elektrijaamaks NSV Liidus.

Stendidel ja vitriinides on välja pandud Kreenholmi Manufaktuuri ja Linavabriku toodangut, fotosid, mis jutustavad Narva hüdroelektrijaama ehitamisest, esimestest kommunistliku töö brigaadidest, mis tekkisid Kreenholmi Manufaktuuris ja Balti soojuselektrijaama ehitusel, ning Narva töötajate ülesannetest käesoleval seitseaastakul.

Kunstnik S. Mettuse valmistatud panoraamil on kujutatud Narva

üldvaadet idast 1955. aasta sügisel. Eksponeeritud on ka Narva linna generaalplaan.

Narva Linnamuuseumi **fondides** on üle 6000 säilitusüksuse, neist umbes 5000 asub hoidlates, ülejäänud aga on eksponeeritud.

Hoidlates paikneb suure väärtusega maalide ja graafika kollektsioon, milles on üle 200 kunstiteose. Sellesse on kogutud vene kunstnike I. Aivazovski, L. Lagorio, V. Makovski ja G. Kondratenko õlimaalid, K. Trutovski ja A. Morozovi akvarellid, balti kunstnike G. Wenigi, P. Selleri, E. Dückeri jt. tööd.

Tähelepanu väärib vene portselanesemete kogu, mis on valmistatud Moskva-lähedases Gardneri tehases, ja Meisseni portselanesemete kogu, milles on üle 600 eseme.

Ulatuslik on tarbekunstikogu, milles leidub elevandiluust nikerdisi, vene tikandeid, pärltikandeid ja kunstipäraseid puust voolitud esemeid.

Kunagi rikkalik Narva Linnamuuseumi (end. S. ja G. Lavretsovi nim. muuseumi) etnograafiliste esemete kogu rüüstati Suure Isamaasõja aastail. Osaliselt on säilinud puust ja rauast tööriistad, Ingeri ja Virumaa talupoegade igapäevased tarbeesemed, põhjarahvaste — neenetsite, eskimote, laplaste ja manside — riietus ning kultuseriistad, Narva kaupmeeste, käsitööliste ja rikaste linlaste tarbening luksusesemed.

Muuseumis säilitatakse üle 500 etnograafilise eseme, mis on Narva toodud XIX sajandil Jaapanist ja Hiinast.

Muuseumi numismaatikakogu koosneb arvukaist müntidest ja medalitest. Selles kogus on eriti väärtuslikud Vene pronksmedalite kollektsioon (289 medalit), XVII sajandist pärinevate Rootsi vaskmüntide kollektsioon (1660 münti) ja Narvas XVII sajandil vermitud Rootsi hõbemüntide kollektsioon.

Muuseumi fondid kasvavad pidevalt, täienedes uute esemete, kunstiteoste, dokumentide, fotode ja käsikirjade arvel.

PAIDE RAJOONIDE-VAHELINE KODULOO-MUUSEUM

Käesoleva sajandi algul alustati arheoloogilisi kaevamisi Paide ümbruse kalmetel ning kohalike etnograafiliste ja kultuurilooliste esemete kogumist. Kaevamiste ja kogumistöö organiseerijaks oli Järvamaa Muinasasjade Alalhoidmise Selts, mille asutamiskoosolek toimus 12. jaanuaril 1904. Seltsi põhikiri kinnitati siseministri poolt 30. aprillil 1905. Põhikirja järgi oli seltsi ülesandeks «muinasasjade otsimine, iseäranis Paides ja tema ümbruskonnas ja kodumaa ajaloo uurimine». Kogutud esemed otsustati eksponeerida vastavas ruumis. Sellega pandi alus muuseumile, mis avati külastajatele 1905. aasta suvel. Muuseum oli lahti vaid üks päev nädalas, mistõttu külastajaid oli võrdlemisi vähe. Muuseumi ruumid olid kitsad ega vastanud oma otstarbele.

Nõukogude võimu taaskehtestamisega Eestis algas muuseumi tegevuses uus ajajärk. Muuseum riigistati ja ta sai endale koosseisulise töötaja. Saksa okupatsiooni ajal muuseum ei tegutsenud. Osa esemeid läks kaotsi. Et kadunud on ka muuseumi endised kataloogid, ei ole

võimalik sõjakahjusid täpselt kindlaks määrata. Pärast sõda otsustati muuseumile muretseda uued ruumid endise loomaravila ümberehitamise teel. 1956. aasta lõpuks valmiski uus muuseumi hoone Lembitu puiesteel. Nüüd on muuseumil kuus ekspositsioonisaali (üldpindalaga 214 m²), toad fondide jaoks ja tööruumid. 1957. aastast alates kuuluvad muuseumi personali hulka ka fondide hoidja ja teaduslik töötaja.

Muuseumi tööpiirkonna moodustavad Paide, Tapa ja Rapla rajoon. Looduslikult jaguneb see piirkond kaheks erinevaks osaks. Idaosa hõlmab Pandivere kõrgustiku, kus jääajal moodustusid moreenkuplid ja vallseljakud. Lääneosa iseloomustavad laialdased soo- ja metsamassiivid, millest kerkib liivaseljandikke, kuplistikke ja väikevooresid. Muuseumi looduseteaduste osakonnas on siiani välja pandud vaid tööpiirkonnas leiduvate lindude ja loomade kaavikuid. Edaspidiseks ülesandeks jääb selle osakonna täiendamine ja nõuetekohane väljakujundamine.

Ajaloo osakonna ekspositsioon valgustab Järva maakonna ajalugu kuni XVIII sajandi lõpuni.

Esimesed elanikud ilmusid siia umbes III aastatuhandel enne meie ajaarvamise algust. Vähesed tolleaegsed esemed muuseumis pärinevad nooremast kiviajast. Kohalike asukate tööriistadest on eksponeeritud vaid üks kivikirve katkend, mis leiti endise Peetri kihelkonna Kahala küla Lääne talu maadelt (praegu Paide rajoon, Koigi külanõukogu, S. M. Kirovi nimeline kolhoos). Muuseumi kogus on ka üks teadmata päritoluga kivikirves ja kaks kivikirvest endiselt Läänemaalt, samuti mõned näited tolleaegsest keraamikast.

Siinne asustus tihenes meie ajaarvamise I aastatuhandel, s. o. ürgkogukondliku korra lagunemise ja klassiühiskonna algmete tekkimise perioodil. Enamik muuseumi arheoloogilistest esemetest pärinebki sellest ajajärgust ja on saadud peamiselt asjaarmastajate poolt teostatud kaevamistel Tarbja, Valgma, Huuksi, Kahala, Väike-Kareda, Valila, Lõõla ja teistest kivikalmetest.

Muuseumis asub ka kohaliku kollektsionääri Melchor von Helfreichi arheoloogiliste esemete kogu. Sellesse väikesesse kogusse kuulub sõlgi, käevõrusid, sõrmuseid jm., üldse 44 arheoloogilist eset, peamiselt vanemast rauaajast. Juhuleide on arvukamalt saadud endise Purdi mõisa alalt ja Paide Vallimäelt, üksikuid esemeid ka mujalt.

4.—19. augustini 1958 toimusid muuseumi algatusel arheoloogilised kaevamised Tarbja külas endise Kalamehe talu põllul asuval kivikalmel (Paide rajoon, Paide külanõukogu, «Uue Tee» kolhoosi territoorium), mis kuulub I aastatuhandesse m. a. j. Saadi üle 300 leiu, millest suure osa moodustavad pronksist ehted: sõrmused (üle 30), ripatsid, käevõrud, sõled jne. Rohkesti leiti kuldfooliumiga helmeid. Märkimist vää-

rib ka rauast karjasekepp-nõel. Tööriistadest leiti nuge ja arvukalt raudesemete tükke. Esemed pärinevad peamiselt I aastatuhande esimesest poolest m. a. j., kuid osaliselt ka sama aastatuhande teisest poolest ja mõned isegi II aastatuhande algusest (ristikujulised ripatsid, kannaga hõbemünt). Kaevamised jätkusid samal kivikalmel ka 1959. ja 1960. aastal. 1959. aasta leidudest on huvitavamad kooniliste nuppotstega kaelavõru, mitmed sõled, käevõrud, sõrmused jm. 1960. aasta kaevamistel leiti mõned hästi säilinud noad. Üldiselt olid leiud sarnased esimesel aastal saadutega. Muuseumil on kavas arheoloogilistel objektidel kaevamisi jätkata.

Aastail 1208—1227 vallutasid Eesti ala saksa ja taani feodaalid, kes tegutsesid «ristisõja» lipu all. Algul oli Järvamaa tüliobjektiks saksa ja taani feodaalide vahel, kuid Stensby lepingu põhjal 1238. aastast ianges ta lõplikult Liivimaa ordu valdusse, moodustades edaspidi eraldi foogtkonna. 1265. aastal alustas ordumeister Konrad von Mandern linnuse ehitamist Paidesse, et saada tugipunkti Järva foogtile, kindlustada Tallinn—Viljandi maanteed ja luua baasi talupoegade vaoshoidmiseks ning võitluseks Põhja-Eestis asuvate Taani võimudega.

Esialgu ehitati arvatavasti endise eestlaste linnuse asukohale kaheksakandiline tornlinnus, nn. Pikk Hermann. Muuseumis on eksponeeritud Pika Hermanni makett ja linnuse asukohast juhuleidudena saadud esemed (lukud, võtmed, relvad, hobuserauad jne.). Linnuse juurde tekkis käsitööliste ja kaupmeeste asula, mis 1291. aastal sai ordumeistrilt linna õiguse.

Jüriöö ülestõusu ajal oli Paide orduvägede esialgseks koondumiskohaks. Et võita aega vägede kogumiseks ja ülestõusu juhte lõksu meelitada, kutsus ordumeister eestlaste saatkonna Paidesse «läbirääkimistele». Olles kindlad saadikute puutumatuses, ilmusidki harjulaste poolt valitud neli kuningat koos kolme sulasega 4. maiks 1343 Paidesse. Läbirääkimiste asemel aga korraldas ordumeister saadikute ülekuulamise ja ordu sõjakohtu istungi. Ordumeister andis Järva foogtile käsu eestlaste saadikud vangistada. Kui eestlaste vanemad nõudsid endi vabastamist, «haarasid isandad relvad ja raiusid kõik need eestlased, kuningad ja sulased, tükkideks». Nii lõpetab kroonik J. Renner Paides toimunud läbirääkimiste kirjelduse. Jüriöö ülestõusule pühendatud väljapanekute hulgas ongi kesksel kohal kunstnik L. Kohki maal, mis kujutab eestlaste vanemate reeturlikku tapmist Paide lossis 4. mail 1343.

Orduajal jäi Järvamaa teiste Eesti osadega võrreldes teataval määral eriseisundisse: siinseid maid ei läänistatud. Seetõttu oli talupoegkond siin jõukam kui mujal. Sellest suhtelisest jõukusest annavad tunnistust rohked peitleiud, mis sisaldavad ehteid XIV—XVI sajan-

Eesti talupoegade rinnalehed ja krõll XIV—XVI sajandist.

R. Marani foto.

dist. Muuseumi kogudes on talletatud Palust, Koigist, Viisust ja Kaalepist saadud ehted (peamiselt hõbeplekist rinnalehed, kaelakeed ja sõrmused). Samast perioodist on pärit ka kolm hõbedast kaelavõru.

Paide linn kujunes kohaliku kaubanduse keskuseks, kuid tema kodanikud võtsid osa ka kauplemisest teiste linnadega. Juba aastatel 1286—1290 tegutses Riias kaupmees Hildegerus Wittensteynist (s. o. Paidest). Kaubanduslikest tehingutest annavad tunnistust Paidest leitud keskaegsed mündid: XVI sajandil Riias münditud killingid, veeringud ja üks poolmark, Tallinna veeringud, killingid ja artigid, üks Tartu killing ja paar Kuressaare veeringut. Orduaega tutvustavatest väljapanekutest tuleks veel nimetada Paide linnuse maketti, mis püüab näidata kindlust sel kujul, nagu see oli enne Liivi sõda.

Liivi sõja ajal sai Paide tugevasti kannatada. 1558. ja 1560. aastal piirasid kindlust Vene väed, suutmata seda vallutada.

1561. aastal läks Paide Poola kätte. Järgmisel aastal vallutasid Paide rootslased, kelle valdusse ta jäi 1572. aasta lõpuni. 1. jaanua-

ril 1573, pärast mõnepäevast piiramist, vallutasid venelased Paide tormijooksuga. Venelaste kätte jäi linn 1581. aastani ja vallutati seejärel uuesti Rootsi vägede poolt. Selle perioodi materjalidest on muuseumis suurtükikuule ja suurtükitoru katkendeid, vene sõdurile kuulunud rõngassärk ja münte. Viimastest on huvitavamad väike kogu Vene hõbemünte XVI sajandist. Rootsi rahade hulgas leidub hõbedast poolttaaler 1562. aastast, 8-ööriline 1563. aastast, 16-ööriline 1565. aastast jt. Nendele lisaks on saadud mõningad Riia ja Tallinna rahad ning üks Poola münt.

Rootsi koloniaalvõimu all toimus feodaalse mõisamajanduse edasine kasv. Suurenes mõisate arv ja laienes nende pindala. Mõisaga seotud materjalidest on muuseumis XVII sajandi lõpust pärinev Röa mõisa ja ümbruskonna kaart, samuti üks konsoollaud.

Paide, mis oli saanud tugevasti kannatada Liivi sõjas, kaotas oma tähtsuse linnana täiesti. 1636. aastal kustutati Paide kindlustuste nimekirjast ja anti Mäo mõisa omanikule. Paide kaotas linna õigused. Muuseumis on Paide kohta XVII sajandi algusest kaks gravüüri ja sajandi lõpul valmistatud plaani koopia. XVII sajandist pärinevatest esemetest võiks mainida kappi, õlilampi, küünlajalga, väikest kirikukella, armulauakarikat ja armulaualeiva hoidmise karbikest. Rootsi münte XVII sajandist on muuseumis umbes sada.

Põhjasõja ajal vallutati Paide Vene vägede poolt 1703. aastal, kusjuures linn peaaegu täielikult maha põles.

Paide elanikel ei õnnestunud ka nüüd linnaõigusi tagasi saada. Mäo mõisa omanik püüdis koguni sundida Paide kodanikke endale tegu tegema. Kord, kui mõisnik tõi Paide naistelt linu kedrata, põletati linad turuplatsil protesti märgiks ära. Vastutasuks laskis mõisnik turuplatsi üles künda ja sinna kartulid maha panna. Tülid Paide kodanike ja Mäo mõisniku vahel lõpetas nn. asehaldurkorra kehtestamine. Paide muudeti Järva kreisi keskuseks ja ta sai endale 1783. aastal uuesti linna õigused. Nagu nähtub Paide plaanilt 1796. aastast, omandas linn endale peaaegu niisama suure territooriumi, nagu tal on praegu. 1783. aastal oli Paides 440 elanikku ja umbes 60 maja, kuna orduajal oli Paides A. W. Hupeli teatel 360 maja. Peale mainitud plaani on muuseumis mõningad vaated tolleaegsest Paidest, kingsepade tsunfti laekad jm. materjali.

Kõige suurem ja väärtuslikum eksponaat XVIII sajandist on Paide vana apteegi sisustus. Paide sai endale apteegi 1769. aastal. Apteegi asutaja oli Johann Joseph Meckin, kes 1775. aastal ostis endale Pikas tänavas maja. 1776. aastal põles apteek maha ja Meckin müüs apteegi pidamise õiguse Christian Adolf Wedelile, kes asutas Paidesse uue apteegi ja pidas seda 1825. aastani. Kuid Wedel hoolitses oma apteegi

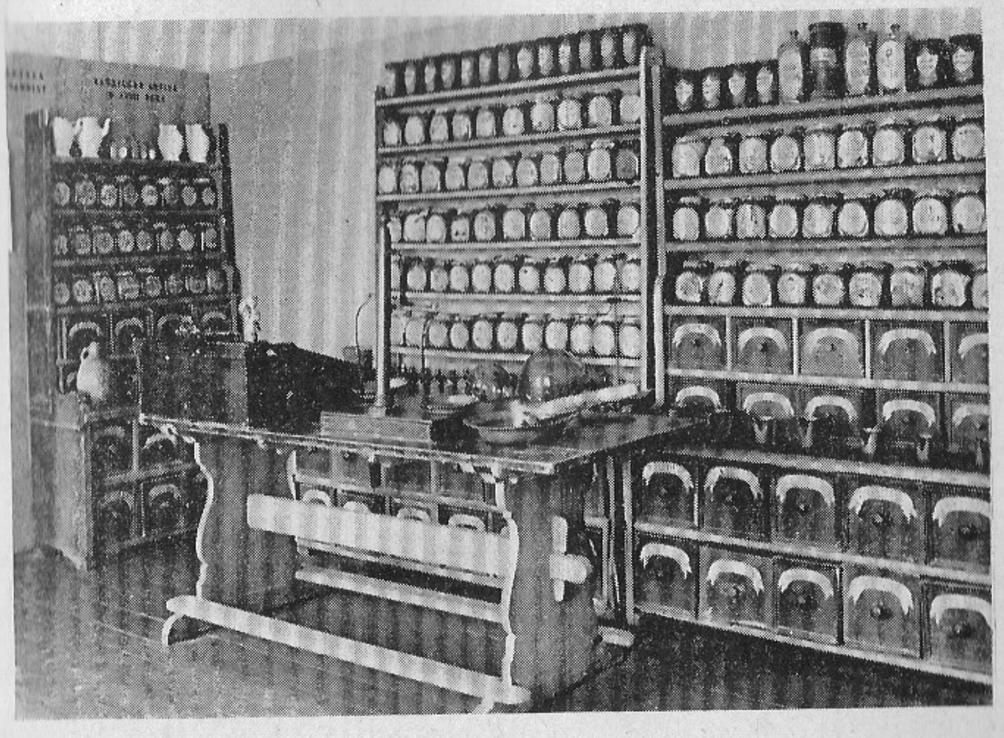

Paide apteegi sisustus XVIII sajandist. *R. Marani foto.*

eest vähe ja see sattus halba olukorda. 1819. aastal tegi Paide kreisi arst apteeker Braschele Haapsalust ettepaneku teise apteegi asutamiseks linnas. Brasche võttis selle ettepaneku vastu. 1826. aastani tegutses Paides kaks apteeki. Siis müüs Ch. A. Wedeli kasupoeg ning pärija G. A. Rosenfeld oma apteegi Johann Heinrich Braschele. Käesoleva sajandi algul andis apteegi omanik Oskar Brasche Paide esimese apteegi sisustuse üle muuseumile. Sisustus koosneb lihtsast lauast, kirjutuspuldist ja kolmest riiulist, millel asetsevad klaaspudelid ja treitud puutoosid. Apteegi sisseseade hulka kuuluvad ka kaks klaasretorti, rauast müüser marmorist nuiaga, mõned väiksemad müüsrid, rohtude mõõtmiseks kasutatud tinakannud, savist õlikann jm. Osaliselt on säilinud ka vanad retseptuuriraamatud ja apteeker Brasche kirjavahetus.

Muuseumi etnograafilistest esemetest pärineb suur osa Järvamaa Muinasasjade Alalhoidmise Seltsi kogudest. Tööriistadest on muuseumil koote, sirpe, puuhange, härjaike, käsikivi, kangas-

teljed jm. Riietusesemetest on kõige arvukamalt vöösid, mis on kogutud sajandi algul peamiselt Paide, Türi ja Järva-Peetri kihelkonnast. Teistest esemetest võib mainida naiste ja meeste pikk-kuubesid, meeste vatte ja põlvpükse, naiste seelikuid ja käiseid. Naiste peakatetest on muuseumil tanusid, linukaid, kabi- ja pottmütse, peaehetest mõned palmikud ja pärjad. Koduses majapidamises tarvitatud esemeist on talletatud õllekanne, puukausse ja -taldrikuid, lähkreid, lännikuid, vitsikuid, koorekirne, lusikaid, piipkann jne. Eksponeeritud on komplekt magasipulki, paar kirstu ja mõned küünlavormid. Pillidest on muuseumis torupill, kannel, mollpill, parmupill ja tohust karjapasun. Etnograafiliste esemete hulka kuuluvad ka aardeleidudena Palust, Koigist, Viisust ja Kaalepist saadud XIV—XVI sajandi rinnalehed. Etnograafiliste esemete kollektsioon on praegu veel võrdlemisi väike (üldse 524 eset), samuti pole esemeid kogu muuseumi piirkonnast.

Muuseumi fotokogu sisaldab 1577 ülesvõtet. Neist tuleb eelkõige mainida fotosid Paidest ja selle ümbruskonnast. Väärtuslikumad on sajandi algul valmistatud fotod Paide üksikutest hoonetest ja tänavatest, Paide Vallimäest ja lossivaremetest ning Paide raudteejaamast. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ajajärgust pärinevad fotod

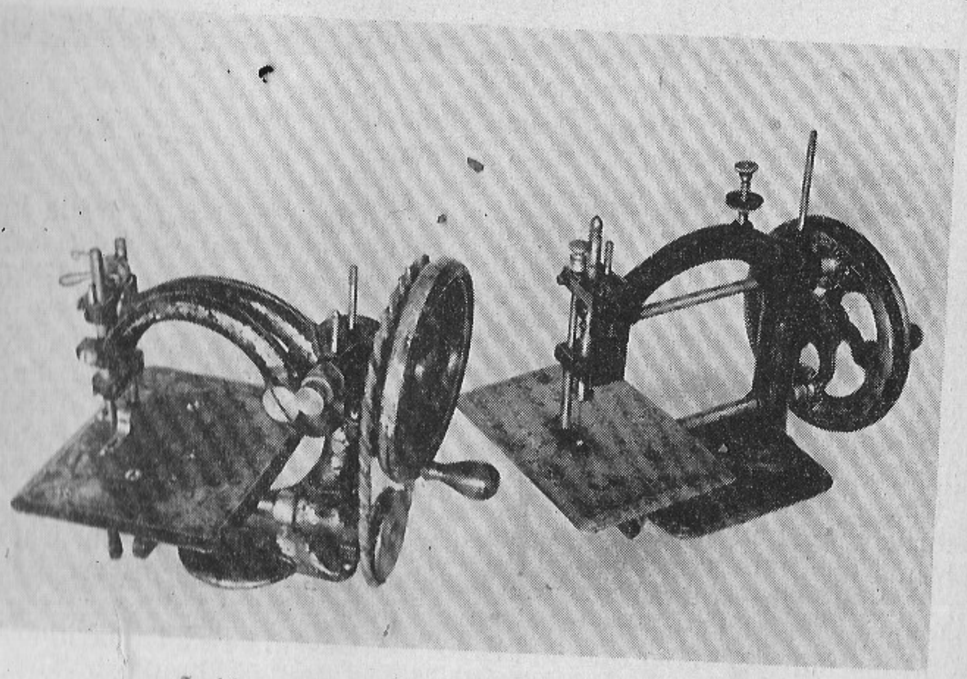

Õmblusmasinad XIX sajandi teisest poolest.

R. Marani foto.

kujutavad 1. mai demonstratsioone Paides ja Järva-Jaanis, kohalikke aktiivseid revolutsionääre (Järvamaa Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee esimeest J. Järvekülge, sekretäri J. Raudseppa, Orina lahingust osavõtnuid jt.). ning revolutsiooniga seotud kohti. Fotokogus on 10 koopiat, mis näitavad fašistide poolt Suure Isamaasõja perioodil Klooga laagris toimepandud metsikusi. Sõjajärgsest perioodist pärinevad fotod valgustavad peamiselt mitmesuguseid kultuurisündmusi, nagu Järvamaa laulupäevi 1948., 1949. ja 1950. aastal, Paide rajooni laulupäeva 1952. aastal, kunstilise isetegevuse ülevaatusi jne. Suure osa fotokogust moodustavad vaated teistest linnadest nii kodukui ka välismaal.

Muuseumi kunstikogu sisaldab vähe eksponaate. Nende hulgas on väärtuslikumad XVII sajandist pärinevad 5 õlimaali. Mainimist väärib ka balti saksa kunstniku G. A. Hippiuse loodud «G. A. Ackermanni portree» 1853. aastast. Järvamaalt pärinevalt balti saksa kunstnikult N. Baranoffilt on mõned joonistused ja balti saksa kunstnikult A. Pezoldilt «Mehe portree». Muuseumil on üks tõmmis Ed. Hau «Fr. R. Faehlmanni portreest», samuti tundmatu kunstniku lito A. W. Hupelist. Ilmekad on T. Gehlhaari litod Eesti talupoegade elust («Talgud», «Pulmaliste kojujõudmine», «Kiigel» jt.).

Muuseumi edasiste ülesannete hulgas on esikohal ekspositsiooni lõplik väljakujundamine kuni käesoleva ajani. Samuti vajab intensiivistamist kogumistöö, et fondidesse laekuks materjale, mis igakülgselt valgustaksid muuseumi piirkonna ajaloolist arenemist ja tänapäeva elu-olu.

PÄRNU RAJOONIDEVAHELINE KODULOOMUUSEUM

Aastal 1895 kerkis Pärnu balti saksa ringkondades esile mõte asutada Pärnu linna ja ümbruskonna ajaloo uurimiseks selts. Aastal 1896 kinnitati Pärnu Vana-aja Uurimise Seltsi (Die Altertumforschende Gesellschaft zu Pernau) põhikiri ning sama aasta novembris toimus uue seltsi esimene peakoosolek, kus otsustati asutada ka väike muuseum. Kohalikel kollektsionääridel oli kogusid, mida nad olid nõus seltsi käsutusse andma. Muuseum otsustati publikule vaatamiseks avada igal kolmapäeval kaheks tunniks.

1901. aasta lõpuks, mil olemasolevad kogud oli jõutud esialgselt süstemaatiliselt korda seada, sisaldasid nad 884 eset, umbes 2000 münti ja 1569 raamatut. Järgnevate aastakümnete jooksul kasvasid muuseumi kogud nii annetuste kui ka ostude teel. Ka deponeerisid kohalikud erakogujad oma kollektsioone. Kasvas väljapanekute hulk ja ulatus, kuid ka uutes, suuremates ruumides jäi ekspositsioon süsteemituks haruldaste esemete koguks. Muuseumi külastamine oli piiratud. Enamasti oli muuseum avatud vaid pühapäeviti paar tundi, kusjuures sissepääs oli sageli võimaldatud ainult seltsi liikmetele või nendega kaasasolevatele isikutele.

Aastal 1940, mil Eestis taastati nõukogude võim, muuseum natsionaliseeriti. Muuseumi varad muudeti rahvale kättesaadavamaks ning töö seati kindlamatele metodoloogilistele alustele. Pärnu Muuseumiga ühendati Tori Muuseum, mille küllaltki rikkalik etnograafiliste esemete kogu toodi Pärnu üle.

Suure Isamaasõja puhkemine ja Saksa fašistlik okupatsioon aastail 1941—1944 katkestasid muuseumi töö. 23. septembril 1944 süütasid taganevad Saksa väed muuseumi hoone. Hävis suurem osa muuseumi varadest, sealhulgas 1839 eksponaati etnograafia, kultuuriloo ja kunsti osakonnast ning 5000-köiteline raamatukogu. Osa kogudest oli aga suudetud Pärnust maale evakueerida ja jäi seetõttu sõjast kahjustamata.

23. septembril 1944 vabastasid Nõukogude väed Pärnu. Linnas alustasid uuesti tööd nõukogude ameti- ja kultuuriasutused, nende hulgas ka muuseum, mille uueks asukohaks sai kahekordne kivimaja Kalevi ja Aia tänava nurgal. Muuseumi töötajad asusid kohe ruume korrastama ja säilinud fonde reevakueerima. Esimesena avati uutes ruumides 8. novembril 1945 arheoloogia osakond, mis võttis enda alla kolm tuba. Järgmine osakond — «Pärnu linna ajalugu XIII sajandist tänapäevani» — sai korda 1946. aasta oktoobripühadeks. 1947. aasta septembris avati osakond «Pärnu maakonna ajalugu» ja 1948. aasta juunis loodusteaduste osakond. Aastail 1951—1954 kujundati välja sotsialistliku ülesehitustöö osakond.

Praegu on muuseumis kolm osakonda: 1) loodusteaduste, 2) ajaloo ja 3) sotsialistliku ülesehitustöö osakond. Ekspositsioon on paigutatud kahele korrusele 10 ruumi, üldpinnaga 258 m². Kokku on välja pandud vastavate teemade järgi jaotatult umbes 2000 eset.

1950. aastast alates töötab muuseum rajoonidevahelise koduloomuuseumina. Muuseumi tööpiirkonnaks on Pärnu linn, Vändra rajoon ja osa Abja rajoonist — alad, mis moodustasid endise Pärnumaa ja on pikema aja jooksul olnud üksteisega tihedalt seotud. Looduslikult hõlmab see piirkond rannikumadalikku Balti mere kallastel, kust meri aastatuhandete jooksul pidevalt on taganenud. Tasandikku läbib Eesti pikemaid jõgesid Pärnu jõgi oma lisajõgedega. Piirkond on rikas metsade, soode ja rabade poolest. Temas on olemas kõik eeldused kalapüügi, kalatöötlemis-, metsa- ja turbatööstuse arendamiseks.

L o o d u s t e a d u s t e o s a k o n n a ekspositsioon algab sissejuhatavate kaartidega muuseumi piirkonda kuuluvate rajoonide geograafilise asendi ja geoloogia kohta ning tabelitega Pärnu lähikonna

kliimast. Osakonna peamisteks eksponaatideks on kohapeal elavate loomade, lindude ja kalade kaavikud; preparaadid putukatest ja herbaarlehed. Paljud nendest loomadest ja lindudest, nagu metssiga, viigrid, laululuik, metskits, rõngastatud kuldnokk ja teised, on püütud otseselt Pärnumaa metsadest, soodest ja rabadest, mere- ja jõekallastelt. Pärnu muuseumi kaavikute kogu pidevaks täiendajaks on siiani olnud tuntud loodusesõber-preparaator Ilmar Tilk Torist.

Vastavalt loomade ja lindude elukohale ja klassifikatsioonile, samuti kohalikele looduslikele tingimustele on kaavikud paigutatud gruppidena: 1) soo ja raba; 2) mets; 3) siseveekogud ja nende kaldad; 4) meri ja mererand; 5) kultuurmaastik.

Hoolimata loodusteaduste osakonna praeguse ekspositsiooni puudustest pakub see osakond vaatajatele, eriti õpilasekskursioonidele, siiski suurt huvi. Väljapanekuid on kasutanud noored ornitoloogid lindude määramise praktikumil ja kunstiringide liikmed joonistamisel mudelitena.

Ajaloo osakonna ekspositsioon on kujundatud kronoloogilise printsiibi järgi. See ekspositsioon valgustab ajaloolisi sündmusi alates ürgkogukondlikust korrast (VII aastatuhandest e. m. a.) kuni nõukogude võimu taaskehtestamiseni Eestis aastal 1940.

Kaart «Muististe levik Eestis» tõendab, et Pärnu jõgikond on kiviaja leidude poolest rikkaim ala Eestis. XIX sajandi lõpul ja XX sajandil on kruusavõtmisel ja Pärnu jõe süvendamisel leitud ligi 2000 arheoloogilist eset, mis pidevalt on äratanud üldsuse huvi ning kaasa aidanud meie kodumaa vanima ajaloo uurimisele. Nimetatud leiud on muuseumile üle antud. Need on peamiselt kivist, sarvest ja luust töönning tarberiistad, mis iseloomustavad meie esivanemaid kui kütte ja kalapüüdjaid. Ekspositsiooni varal võime jälgida töö- ja tarberiistade arenemist primitiivsetest kivi- või luuriistadest hästi välja töötatud lihvitud kirveste ja muude esemeteni. Kirveste, talbade, ahingute, õngekonksude, nugade jne. kõrval on omapärasemaks esemeks väike sarvest voolitud iidol, mis leiti XX sajandi algul Pärnu jõe lisajõe Reiu suudme lähedusest. Rohkete kivist, luust ja sarvest riistade kõrval on ekspositsioonis vähe pronks- ja raudesemeid, mis enamikus on Pärnu jõgikonna alale sattunud vahetuse teel. Elavast kaubavahetusest Ida ja Lääne vahel Baltimaade kaudu annab tunnistust ka tahvel Pärnu ümbrusest leitud samniitide, samuti Bütsantsi ja Abbassiidide müntidega.

XIII sajandil tungisid Baltimaile saksa röövvallutajad. Läti Henriku kroonika andmeil oli Pärnumaal vastupanu keskuseks maakonna põhjaosas asuv Soontagana linnus.. Selle linnuse vastu suunasid ristisõdijad mitu rünnakut 1210. ja 1216. aastal.

Päikesekell Pärnu Nikolai kiriku tornilt 1707. aastast.
R. Marani foto.

Pärnu jõe suue kui hea sadamakoht oli alaks, mida XIII sajandi algul mitmed feodaalisandad püüdsid oma valdusse haarata. Lõpuks said Pärnu jõkke suubuvast Sauga jõest Saare-Lääne piiskopi ja Mõõga-vendade Ordu valduste vaheline piir. Sauga jõest lääne poole jäid piiskopi, ida poole ordu maad. Mõlemal isandal oli oma raha löömise õigus. Tolleaegsete müntide tabelil on peale ordu ja Saare-Lääne piiskopi rahade kujutatud veel Tartu piiskopi ja Riia peapiiskopi münte, samuti Tallinna ja Riia linna rahasid.

Kuigi feodaalisandate vahel oli pidevalt tülisid, olid nad talupoegade ekspluateerimises siiski üksmeelsed. Saksa geograaf Sebastian Münster annab oma teoses «Maailma kosmograafia» kujuka pildi Liivimaa lihtrahvast, kes elas rängas orjuses ja kellega nende isandad käitusid väga julmalt. Muuseumis on eksponeeritud Münsteri teose 1550. aasta väljaanne.

XIII sajandil algab Pärnu kui linna ajalugu. Esimesed kirjalikud andmed Vana-Pärnust kui Saare-Lääne piiskopi valdusest on pärit aastast 1251 ja Uus-Pärnust kui ordu valdusest aastast 1265. Väheste säilinud andmete, jooniste ja kaartide abil saame ülevaate keskaegsest Pärnust, umbes 1000 elanikuga kaupmeeste ja käsitööliste linnast. Pärnul oli hea sadam, mille kaudu toimus laialdane kaubavahetus Venemaa ja hansalinnade vahel. Kaupade veoks kasutatud relvastatud kaubalaevast (kogest) on valmistatud makett. Vitriini on välja pandud mõned leiud XIII—XVI sajandist: puust ja tohust tarberiistu, Vana-Pärnust leitud tinakann, fragmente keraamikast, kingatallad ja huvitavaima esemena savinõu, mis oli müüritud majaseina sisse majavaimu jaoks.

XVI—XVIII sajandil laastas kogu Eestit hulk sõdu. Liivi sõda XVI sajandil, Poola ja Rootsi vaheline võitlus XVII sajandil ja Põhjasõda XVIII sajandi algul ei jätnud ka Pärnut puudutamata. Liivi sõja päevil käis Pärnu 7 korda käest kätte. Ekspositsioonis on rohkesti tolleaegseid sõjariistu: külmrelvade — oganuia, berdõši, hellebardi, mõõga ja kirve kõrvale ilmuvad püss ja kahurid. Sõjameeste ja hobuste võitluskõlbmatuks tegemiseks kasutati jalapüüseid. Relvadele lisaks on ekspositsioonis kaarte, fotokoopiaid ja jooniseid Pärnu linna ning kindlustuste kohta, samuti skulptor C. B. Rastrelli reljeef, mis kujutab Pärnu piiramist venelaste poolt aastal 1710. Huvitavad on XVII sajandil Pärnus püstitatud hoonete ehitusdetailid ja päikesekell, mis on kaunistatud peenelt väljatöötatud reljeefidega.

Sõdade perioodil kasvas talupoegade ekspluateerimine. Vastavalt tabelilt näeme, et 1600. aasta paiku nõuti Karksis feodaalkoormistena ühelt adramaalt aastas 20 vakka rukkeid, 20 vakka otri, 2 vakka läätsi, 4 külimittu herneid, 4 leisikat linu, leisikas kanepit, leisikas huma-

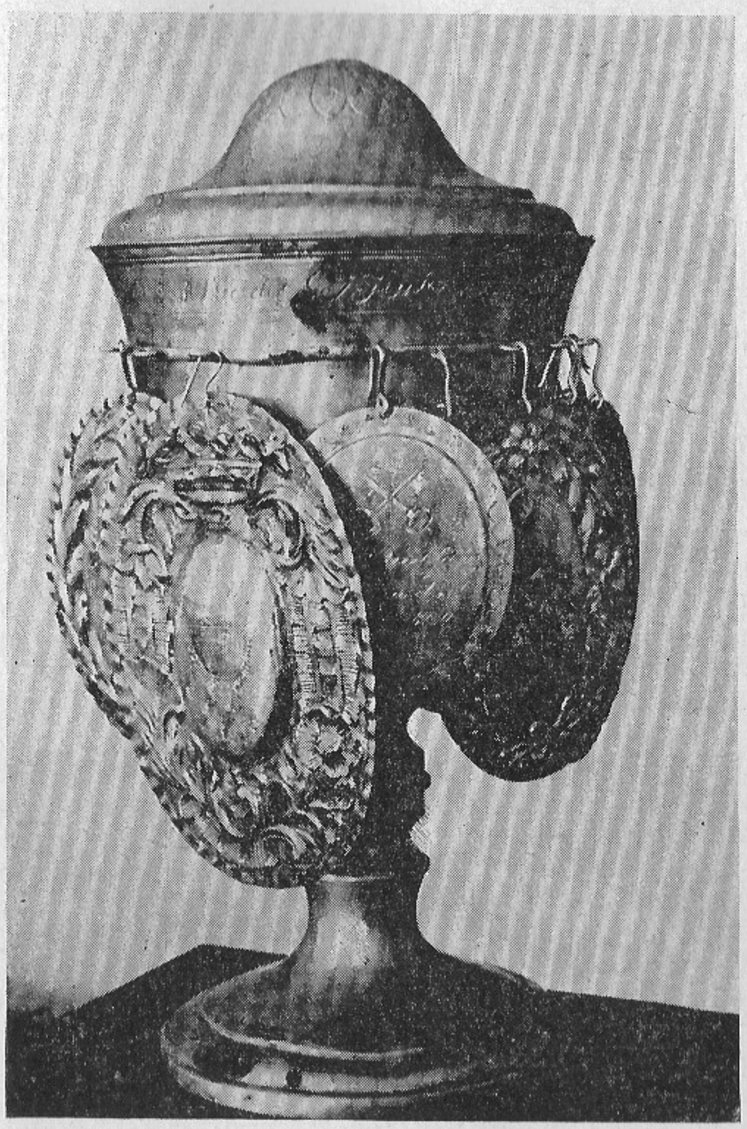

Pärnu lukkseppade ametikarikas 1823. aastast.
R. Marani foto.

laid, leisikas mett, 4 hane, 2 vaati õlut, 16 kana, 80 muna, 4 koormat heinu, 4 sülda puid, 40 kubu õlgi, 20 lauda, 40 aiateivast, külimit naereid ja lammas ning 20 marka vakuraha. Koormistele rahas ja andamites lisandus veel ränk teoorjus.

XVIII sajandil alanud rahulikum ajajärk tõi kaasa majanduselu laialdasema arengu. Rööbiti kohaliku aadli ja linnakodanike jõukuse kasvuga jäi talupoegade ja linna töötavate kihtide elu endiselt raskeks. Ekspositsioonis on püütud kajastada nende kahe vastandliku leeri püüdlusi ja taotlusi ning erinevaid eluviise, samuti näidata kiriku reaktsioonilist osa. Ei saa unustada kaelavõru Mihkli kihelkonnas samanimelise kiriku juures seisnud häbipostilt, kuhu pandi eksinuid, kellele oli määratud kiriklik karistus. Vitriinid peenelt väljatöötatud luksusesemetega seisavad kõrvuti vitriinidega, kus asetsevad talupoegade omavalmistatud lihtsad puust töö- ja tarberiistad.

Etnograafia-alaste väljapanekute hulgas on kauneid vaipu, saanitekke, puu- ja metallehistöid. Mitmekesised on eesti rahvarõivad, mis Pärnumaa kihelkondades koosnesid särgist, pikitriibulisest seelikust, õlarätikust ja kampsunist naistel ning särgist, kintspükstest ja vatist meestel. Neist on eksponeeritud Kihnu naise, tütarlapse ja hülgeküti ning Pärnu-Jaagupi naise kostüüm. Illustratsioonideks XIX sajandi talurahva elu käsitlevatele väljapanekutele on Pärnus eluneva isetegevusliku kunstniku Jakob Jõe puulõiked «Teoleminek», «Peks mõisatallis», «Linatöötlemine» ja «Jaanituli».

XIX sajandi teisel poolel hoogustus Eestis kapitalismi arenemine, mida maal iseloomustavad talurahva süvenev kihistumine ja kaubalise põllumajanduse kasv. Sellest annavad tunnistust talude ostu-, müügi- ja rendilepingud ning muud dokumendid. Muuseumis on eksponeeritud aastal 1870 asutatud Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi esimesi protokolliraamatuid, mis kajastab seltsi tegevust C. R. Jakobsoni juhtimisel uuema, ratsionaalsema põlluharimise ja karjakasvatuse propageerimisel ning põllumajandusnäituste korraldamisel Pärnus.

Sel perioodil arenes kiiresti ka tööstus. Pärnumaal töötasid klaasivabrikud Lelle-Eidaperes (asutatud 1816) ning Vändras (asutatud 1822), ja kalevivabrik Sindis (asutatud 1832), mida oma õlimaalil kujutab L. H. Peterson. Aastal 1858 asutati Voltveti riidevabrik ja aastal 1879 Järvakandi klaasivabrik (asub tänapäeval muuseumi tööpiirkonnas). Peale selle tekkis veel rohkesti väiksemaid ettevõtteid. Ekspositsioonis on näidised nende toodangust: kalev, «trükitud» rätikud ja klaasnõud. Unikaalseks esemeks on 8 kg raskune klaasipuhumispiip, nagu neid kasutati klaasivabrikutes pudelite ja teiste klaasesemete valmistamiseks.

Mereäärses Pärnus arenes laevandus. Pärnumaalt on pärit tuntud

laevakaptenid ja -meistrid, kelle ehitatud purjelaevad sõitsid kõigil maailma meredel. Muuseumis on eksponeeritud sekstant, merepikksilm ja baromeeter ning Pärnu rannikul ehitatud laevade fotosid ja mudeleid.

Erivitriinides on väljapanekud XIX sajandi Pärnu kultuurielu kohta. Pärnumaalt on pärit või siin tegutsenud J. H. Rosenplänter, J. Sommer (Suve Jaan), J. V. Jannsen, C. R. Jakobson, L. Suburg, L. Koidula, E. Aspe, E. Peterson-Särgava jt. Nende loomingut ja tegevust tutvustavate väljapanekute hulgast võib esile tõsta Pärnus aastal 1824 eesti keeles etendatud P. A. J. Steinsbergi näidendi «Pärmi Jaagu unenägu» kuulutust, Pärnu lauluseltsi «Endla» esimest, 1878. aastal kinnitatud põhikirja ja ajalehe «Pärnu Postimees» esimest aastakäiku (1857), millega veidi üle 100 aasta tagasi pandi alus eesti perioodilisele ajakirjandusele.

Ajavahemikku 1900—1940 tähistavad kolm revolutsiooni ja kodanlik-natsionalistliku diktatuuri periood Eestis. Ekspositsiooni kujundamisel on lähtutud põhimõttest anda ülevaade eesti, eelkõige Pärnu töölisklassi võitlusest ja töölisliikumise arenemisest. Seejuures on teatud määral tagaplaanile jäänud majandust, kultuuri ja Pärnut kui kuurorti iseloomustavad teemad. Seda on põhjustanud peamiselt ruumipuudus ja osalt ka asjaolu, et nimetatud perioodi ei ole veel küllaldaselt uuritud. Selle lünga täitmiseks on muuseumi teadusliku töö plaanis peatähelepanu suunatud ajavahemikule 1918—1940.

Muuseumis on eksponeeritud Tammiste metsast aastal 1906 leitud käerauad. Selles metsas toimus 1905. aasta revolutsioonist osavõtnute mahalaskmine. Välja on pandud linte 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni ajal surma saanud soldatite A. Kovalenko ja T. Panjušini hauale toodud pärgadelt.

Tähtsamatest dokumentidest tuleks nimetada Pärnu Sõjalise Revolutsioonikomitee üleskutset 30. oktoobrist 1917, milles teatati nõukogude võimu kehtestamisest Pärnus; aastal 1924 toimunud «149 protsessi» süüdistusakti; 58 palvekirja Pärnu võimla kojamehe koha saamiseks; tööliste palgaraamatuid ja veksleid.

Nimetatud perioodi kohta on ekspositsioonis rohkesti fotosid ja fotokoopiaid. Neist võiks mainida Pärnu töölisliikumisest osavõtnute H. Suuderi, A. Tolli, J. Seljamaa, O. Laane, J. Rea, E. Tarkpea, G. Abelsi ja A. Murro fotosid, ülesvõtteid 1924. aasta 1. detsembri ülestõusnute kogunemiskohtadest ja teistest töölisliikumisega seotud paikadest Pärnus. Mitu fotot on tööliste demonstratsioonist Sindis aastal 1917, Veebruarirevolutsiooni ohvrite matustest Pärnus 10. märtsil 1917 ja teistest sündmustest.

1940. aasta suvel taastati Eestis nõukogude võim. 21. juunil toimus

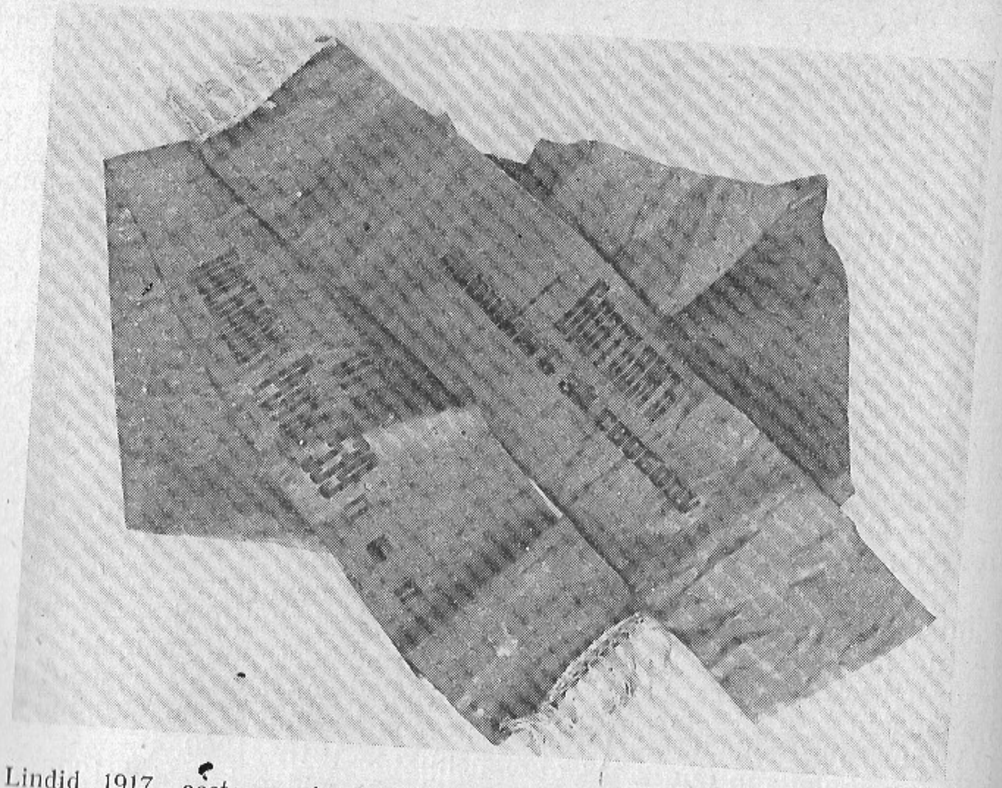

Lindid 1917. aasta revolutsiooni ohvrite — soldatite A. Kovalenko ja T. Panjušini haudadele pandud pärgadelt.

R. Marani foto.

ka Pärnu töötajate demonstratsioon, millele järgnesid rohked koosolekud ja miitingud. Pärnumaal natsionaliseeriti tööstusettevõtted, viidi läbi maareform; Pärnu kuurordis avati esimene tööliste puhkekodu Eestis. Suure Isamaasõja puhkemisel aastal 1941 moodustati Pärnus ja Sindis hävituspataljon. Hiljem tegutses Pärnumaa metsades edukalt I. Jürissoni partisanisalk.

Muuseumis on koostatud mitmed fotomontaažid, mis kajastavad sündmusi Pärnus 1940. aasta juuni- ja juulipäevil, 1941. aasta suvel Pärnu hävituspataljoni ridades langenud noorte, samuti partisanide tegevust; fašistide julmusi ja purustusi. Vitriinides on hävituspataljoni võitleja Erik Lepa (langes 1941. aasta juulis) läbilastud komsomolipilet, käsitrükimasin ja partisanide poolt okupantide tagalas levitatud lendlehti.

S o t s i a l i s t l i k u ü l e s e h i t u s t ö ö o s a k o n n a ekspositsioon ei ole kujundatud kronoloogilise printsiibi järgi, vaid üksikute

teemadena tähtsamatest majandusharudest. Lähtudes Pärnu ja ta lähemate rajoonide majanduslikust struktuurist, on omaette teemadena esitatud kalapüük ning kalatööstus, klaasitööstus, kergetööstus (tekstiili- ja nahatööstus) ning põllumajandus. Eksositsioonis on pearõhk pandud tootmisprotsesse kujutavatele makettidele, mida täiendavad töörii̇stade ja toodangu näidised.

Pärnu lahes on rikkalikult räimi ja siit saadakse enamik vabariigis püütavatest vimmadest ning kohadest. Avamerel toimuva traalpüügi laienemisega muutub Pärnu võimsaks baasiks atlandi heeringa töötlemise alal. Veekogude kalavarude suurendamise eest hoolitseb Sindi kalakasvatusmajand.

Nn. kalandustoas on lühikese montaažina antud ülevaade Pärnu kalurite elutingimustest kodanlikul perioodil ja tänapäeval. Moodsad püünised, paadid ja traallaevad ning ettevõtted, mis kala ümber töötlevad, on eksponeeritud makettidena. Kalatööstus on Pärnu tööstus-

Pärnu hävituspataljoni võitleja Erik Lepa komsomolipilet.

R. Marani foto.

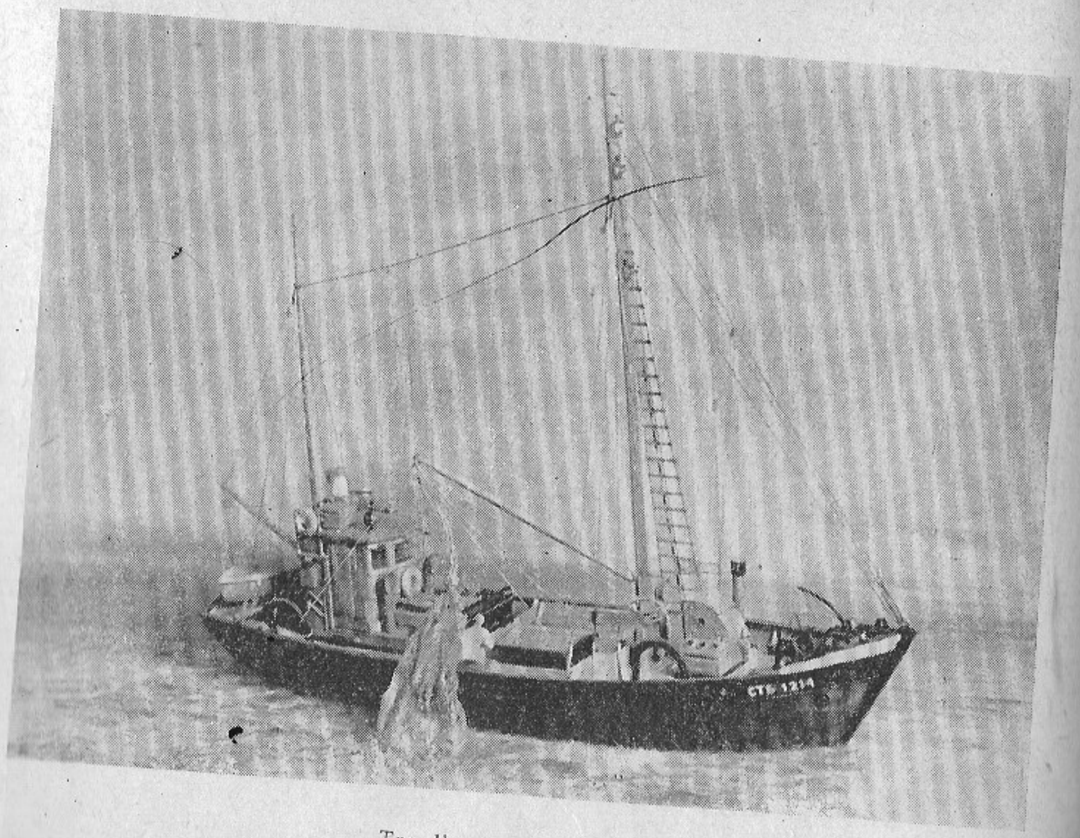

Traallaev. Makett.

K. Orase foto.

harude hulgas pärast sõda juhtivale kohale tõusnud. Siin töötab Baltimaade võimsamaid kalakonservikombinaate. Masinatehases valmistatakse piima- ja kalatöötlemise ettevõtete sisseseadeid ning remondi-takse kalalaevu.

Uue profiili on omandanud Pärnu vanim tööstusharu — metsa- ja puidutööstus. Esiplaanile on tõusnud mööbli ja suuskade valmistamine. Järvakandis toodetakse kokkupandavaid maju. Metsas on inimjõu, sae ja kirve asendanud mootorsaed, võimsad traktorid ja teised mehhanismid. Suur makett annab ülevaate metsa ülestöötamisest tänapäeval.

Pärnumaa turbatööstusettevõtteid tutvustavate eksponaatide puhul on jällegi kasutatud võrdlust vana ja uue vahel. Suurel maketil on kõrvuti kujutatud Lavassaare turbatööstus käesoleva sajandi 30-ndatel aastatel, mil seal tükkturvast toodeti käsitsi, ja 50-ndatel aastatel, kui inimese on asendanud masinad. Eeloleval seitseaastakul alustatakse

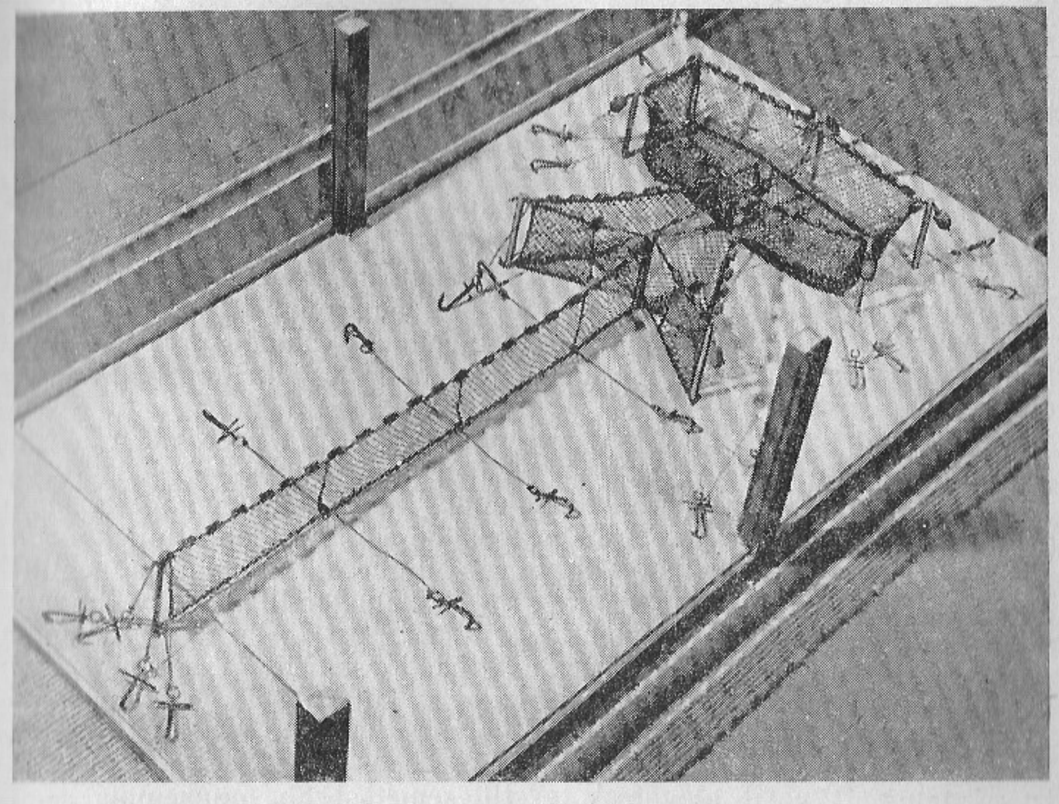

Tormikindel seisevnoot. Makett.

K. Orase foto.

Lavassaares isoleerplaatide tootmist, mida kasutatakse ehitustel. Tootsi Briketitööstus kinkis muuseumile 1951. aastal freesturba tootmise skeemi.

Teine koht Pärnu tööstusharude hulgas kuulub tekstiilitööstusele. Maketid tutvustavad puuvillase riide trükkimist Sindi tekstiilivabrikus «1. Detsember» ja linase riide tootmist Pärnu Linavabrikus. Vitriinides on välja pandud proovid nende ettevõtete toodangust. Linavabrikus valmistatud kaunimustriline mööbliriie on võitnud üleliidulise tunnustuse; tekstiilivabrik «1. Detsember» sai aastal 1958 Brüsseli maailmanäitusel villase mantliriide eest kuldmedali.

Nahavabrikus «Kroom» toodetakse mitmevärvilisi nahku, sealhulgas kauni läikega musta lakknahka, millest vabriku kingatsehhis valmistatakse kingi ja lastejalatseid. Terve seina võtavad enda alla maketid «Kroomnaha tootmisprotsessi tehnoloogiline skeem» ja «Akna-

klaasi tootmisprotsessi tehnoloogiline skeem». Rohekale mitmetahulisele klaaskristallile on graveeritud «75 a. Järvakandi tehased» — aastal 1954 tähistati vabriku 75 aasta juubelit. Pärast juubelit anti see klaastahukas üle muuseumile.

Viimane tuba sotsialistliku ülesehitustöö osakonnast on eraldatud põllumajandusele. Raske on ühes väikeses ruumis anda põllumajandusest ta mitmekesiste harude ja probleemidega ülevaadet. Seepärast on tulnud piirduda peamiselt fotomaterjali ja dokumentidega. Peale selle on valmistatud preparaate ja mulaaže nii kohalikest paarematest tera-, aed- ja puuvilja sortidest kui ka loomatõugudest. Huvi pakub «Kalevi» kolhoosi keskuse makett. Veelikse külanõukogu «Kalevi» kolhoos oli Pärnumaal üks esimesi, kus töötati välja kolhoosikeskuse ehitamise plaan.

1. jaanuaril 1960 oli muuseumi **fondides** 17 024 eset, neist ekspositsioonis 2058 eset (12,1%).

Üheks rikkalikumaks, väärtuslikumaks ja vanemaks koguks muuseumi fondides on arheoloogiliste esemete kollektsioon. Kollektsiooni kuuluvad töö- ja tarberiistad ning relvad mesoliitikumist ja neoliitikumist, samuti esemed, mis on pärit ürgkogukondliku korra lagunemise ja klassiühiskonnale ülemineku ajajärgust. Pärnu jõgikonnast XIX ja XX sajandil leitud arheoloogilised esemed on säilinud tänu kogujatele-asjaarmastajatele M. Bolzile, E. Glückile, F. E. Rambachile ja E. Bliebernichtile, kes need leiud korraldatud kogudena muuseumile üle andsid.

Pärnumaalt pärit olevatest tekstiilesemetest on muuseumis seelikuid, särke, kampsuneid, vaipu, vöösid, tanusid, kindaid ja sukki. Osa esemeid on rohkem kui sada aastat vanad, nagu tanud Saugast (1848) ja Tõstamaalt (1850). Kuid ka alles aastal 1958 valmistatud kihnu sukad ja kindad järgivad kauneid rahvakunsti traditsioone. Suurem osa tekstiilesemeist on pärit endise Tori Muuseumi fondidest või kogutud Kihnust.

Puuesemetest on muuseumis igapäevaseid töö- ja tarberiistu: kurikaid, range, küünlajalgu, tanukarpe jne. Rohkesti on põletuskirjadega või erivärvilistest ja -toimsetest puuliikidest valmistatud õllekanne, millest huvitavaim on 1785. aastast pärinev kaksikõllekann Pööraverest.

Kujutava kunsti alalt on fondides maale, graafikat ja skulptuure. Kunstiteoste muretsemisel on eriti viimasel ajal pearõhk pandud nende kunstnike töödele, kelle elu või tegevus on olnud seotud Pärnuga. Neist võiks mainida A. Laikmaa pastelljoonist «Capri» ja Lydia Koidula portreed; vabakunstniku ning Pärnu koolide kauaaegse joonistusõpetaja K. Süvalo, E. Lepsi, Erna Kreischmanni ja noore graafiku Olev Soansi teoseid. Samuti on muuseum hankinud kunstiteoseid, mis kujutavad Pärnut või Pärnuga seotud isikuid. Niisuguste teoste hulgas on eriti väärtuslikud E. Dückeri tööd «Audru maastik», 10 akvarelli merest ning mererannast, seepiajoonis maastikust ja pliiatsijoonis Pärnu lootsitornist.

Omaette huvitava rühma moodustavad isetegevusliku kunstniku J. Jõe puulõiked. Aastail 1957—1958 täienesid muuseumi kogud nimetatud kunstniku kahe uue puulõikega — «Künd, külv ja karjandus» ning «Saunalised». Vaatamata 84 eluaastale jätkab vanameister veel praegugi oma lemmikharrastust.

Fondides on portselan- ja fajanssesemeid — Sevres'i, Meisseni, Gardneri, Vene Keiserliku Portselanivabriku ning teiste Vene ja välismaa tuntumate vabrikute tooteid. Paljud kaunid vaasid, taldrikud ja tassid on pärit Pärnus elanud lauljanna Adelaide de Bruyni kogust, kes pärandas oma vara Pärnu linnale. Aastal 1958. sai muuseum Pärnus asunud H. D. Schmidti kontori peaosaniku A. Rhode perekonna kohviserviisi, mis on valmistatud Vene Keiserlikus Portselanivabrikus ja varustatud omaniku initsiaalidega.

Muuseumi mündikogus on üle 3000 üksuse, nende hulgas 1960 Balti münti. On ka haruldasi Idamaade münte (V—XI saj.), mis leiti aastal 1903 tee-ehitajate poolt Audru kruusaaugust. Viimasel ajal on eriti täienenud Vene tsaariaegsete metallrahade kollektsioon ning alus pandud paberrahade kogumisele. Münte on saadud üksikeksemplaridena ja suuremate kogustena. Viimastel aastatel on muuseumile üle antud 3 mündileidu. Neist suurim on Kihnu leid, mis koosneb umbes 1600 mündist.

Peale müntide on muuseumil seltside, laulupidude ja ühingute medaleid ning märke: Pärnu kuurordi 100 aasta juubeli märk, 1922. aasta üldrahvaloenduse märk, Pärnus aastail 1929, 1935 ja 1939 toimunud laulupidude märgid jt.

Muuseumi fototeek sisaldab hulgaliselt XIX sajandi lõpust ja XX sajandi algusest pärinevaid fotosid Pärnu ja Pärnumaa kohta. Eriti huvitav on fotograaf L. Seidlitzi poolt aastal 1866 koostatud album tolleaegse Pärnu vaadetest. Kõige enam on fototeek täienenud sääraste ülesvõtete osas, mis kujutavad Pärnu ja ümberkaudsete rajoonide tänapäeva. Haruldasi originaalfotosid on saadud Pärnumaa laevanduse kohta.

Pidevalt täieneb muuseumi raamatukogu, milles praegu on 1350 köidet. Siingi on lähtutud põhimõttest koguda peamiselt neid teoseid, mis on kas sisult või autorite kaudu seotud Pärnuga. On muretsetud J. Vares-Barbaruse, A. Jakobsoni, A. Sanga, K. Merilaasi, A. Sinkeli jt. teoseid. Vanemast kirjandusest on olemas Läti Henrikule omistatud «Liivimaa kroonika» üks esimesi eestikeelseid väljaandeid, Balthasar

Russowi «Liivimaa kroonika», Garlieb Merkeli, J. H. Rosenplänteri, A. W. Hupeli jt. teoseid.

Muuseumi põhifondi kuuluvas raamatukogus on olemas enamiku Pärnus ilmunud ajalehtede ja ajakirjade aastakäigud: «Pärnu Postimees», «Pernausche Zeitung», «Pernausches Wochen-Blatt», Pärnu Vana-aja Uurimise Seltsi aastaraamatud «Sitzungsberichte der Alterthumforschenden Gesellschaft zu Pernau».

Dokumentaalsete materjalide kogu sisaldab Pärnus möödunud sajandil toimunud teatrietenduste ja kontsertide kuulutusi; Pärnu Lydia Koidula nimelise Draamateatri kuulutusi ja kavu; koosolekute kuulutusi 1917. aastast; Saksa okupatsioonivägede juhataja määrusi 1918. aastast; mitmesuguseid dokumente kodanliku diktatuuri päevilt. Viimastel aastatel on nendele lisandunud avaldusi uudis- ja jäätmaadele sõiduks või maale kolhoosidesse ja sovhoosidesse tööle asumiseks.

Muuseumiesemete kogumisel on viimastel aastatel pearõhk pandud niisugustele materjalidele, mis käsitlevad kodanlik-natsionalistliku diktatuuri perioodi, nõukogude võimu taastamist Eestis, Nõukogude Liidu Suurt Isamaasõda ja sõjajärgset ülesehitustööd.

Muuseumile on kogumistöös suurt abi osutanud aktivistid A. Võsa, P. Arike, E. Höövel, fotograaf H. Rannau ja teised. Revolutsioonilise mineviku uurijad — vanad revolutsionäärid — on muuseumisse toonud «149 protsessi» süüdistusakti, fotosid 1940. aasta sündmustest, Audru valla täitevkomitee lipu 1940. aastast ja teisi huvitavaid esemeid ning dokumente.

Rohkesti eksponaate ja uusi andmeid on saadud Sindist tekstiilivabrikult «1. Detsember» ja Pärnu kalurikolhoosilt «Jahta», kes oma 125 ja 10 aasta juubeliga seoses tegid ära suure töö mineviku tundmaõppimisel ja vastavate fotode, dokumentide ning esemete kogumisel.

Pärnu Koduloomuuseumi on külastanud peale oma tegevuspiirkonna alaliste elanike paljud puhkajad ja turistid nii meie vabariigist kui ka kogu Nõukogude Liidust. Aastail 1957—1958 Pärnus viibinud külalised Soomest, Ungarist, Tšehhoslovakkiast ja Jaapanist tutvusid samuti muuseumiga ning Pärnu linna ajalooliste vaatamisväärsustega. Muuseumi külastajate arv on kõikunud 14 000 ja 19 000 vahel aastas. Muuseumi töötajad juhivad ekskursioone niihästi muuseumis kui ka linnas. Külastajate soovidele vastavalt käsitletakse ekskursioonidel ka eriteemasid, mis valgustavad näit. Oktoobrirevolutsiooni sündmusi Pärnus, Pärnut XIII sajandil, Pärnu tööstust nõukogude võimu aastatel, seitsmeaastaku ülesandeid Pärnus jne. Muuseumi töötajad on käinud koolides tutvustamas õpilasi kohaliku ajalooga. Sanatooriumides toimuvad puhkajatele pidevalt loengud Pärnu ajaloost.

Pärnu ajalooliste vaatamisväärsuste laiemaks tutvustamiseks on

need tähistatud vastavate tahvlitega. Pärnu TSN Täitevkomitee kultuuriosakonna ja muuseumi initsiatiivil püstitati Pärnu Vanas pargis revolutsiooni ja saksa fašismi ohvrite ühishauale kujur J. Raudsepa loodud mälestusmärk.

Muuseumil on tihe side ka kohalike koduloo ringidega. Nende ringide töökoosolekuil on tutvustatud kodu-uurimistöö eesmärke ja ülesandeid. Praegu tegutsevad vastavad ringid peamiselt koolide või rahvamajade juures. Sidet kodu-uurijatega tuleb veelgi tugevdada, sest enamik loodud ringidest on alles noored ja väheste töökogemustega.

Peale alalise ekspositsiooni teenindatakse elanikkonda muuseumis ja väljaspool muuseumi korraldatud näituste kaudu. Osalt on kasutatud NSV Liidu Kunstifondi Eesti osakonna ja Tallinna ning Tartu kunstimuuseumi rändnäitusi, osalt on näitusi kohapeal komplekteeritud. Aastal 1957 külastati elavalt graafik Eduard Viiraldi teoste näitust ja jaapani puugravüüride näitust, 1958. aasta kevadel Pärnu I Keskkooli ja Pärnu II Lydia Koidula nimelise Keskkooli kunstiringide tööde näitust ning 1959. aastal näitust «Eesti NSV rahvakirjanik Ernst Särgava (1868—1958)». Muuseumi töötajad on koostanud rändnäitusi Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 40. aastapäeva ja Mahtra sõja 100. aastapäeva tähistamiseks, mida eksponeeriti koolides, kultuuri- ja rahvamajades. 1959. aasta algul kujundati rändnäitus NLKP XXI kongressi materjalidest. Kolhoose ja kultuuriasutusi abistatakse näitlike agitatsioonivahendite koostamisel ja kujundamisel.

Muuseumi tööd ja Pärnu ajalooga seotud materjale on tutvustatud ajakirjanduses. Praegu on koostamisel pildialbum, mis on varustatud Pärnu minevikku, olevikku ja tulevikku käsitleva sissejuhatusega.

RAKVERE RAJOONIDEVAHELINE KODULOOMUUSEUM

Rakvere Rajoonidevahelise Koduloomuuseumi tööpiirkond hõlmab Rakvere ja Väike-Maarja rajooni ning Kohtla-Järve linnapiirkonna, seega endise Virumaa territooriumi, mille keskuseks oli Rakvere.

Rakvere muuseumi kujunemise alguseks võib pidada 1927. aastat, mil asutati Rakvere Muuseumi Selts. Seltsi peaülesandeks oli rahvateadusliku, loodusteadusliku ja kultuuriloolise muuseumi asutamine Rakveresse. Koguti mitmesuguseid eksponaate ja 1930. aastal avatigi muuseum, milles oli kaks ekspositsiooniruumi. Külastajad võisid väljapanekutega tutvuda igal pühapäeval enne lõunat.

1940. aastal likvideeriti Rakvere Muuseumi Selts ja kogud anti üle Rakvere Linna Täitevkomiteele. Saksa okupatsiooni päevil ei pööratud muuseumi varadele mingit tähelepanu ja suurem osa eksponaate läks kaduma. 1. juunil 1946 asutati Rakveresse uuesti muuseum. Kogu tööd tuli alustada otsast peale, sest endise muuseumi varadest oli säilinud ainult 100 eseme ümber. Muuseum avati külastajaile 1947. aastal, mil kogutud eksponaatidega oli saadud juba sisustada neli saali. Sellest ajast alates on ekspositsioonipind kui ka eksponaatide arv pidevalt suurenenud. Praegu on muuseumil kaksteist ekspositsioonisaali, korralik fondide hoidla ja avarad tööruumid.

Muuseumis on avatud järgmised osakonnad: loodusteaduste osakond, ajaloo osakond ja sotsialistliku ülesehitustöö osakond.

Loodusteaduste osakond on paigutatud kolme saali ning jaguneb kaheks sektoriks: geoloogia (aluspõhi ja pinnavormid, maavarad) ja maastikutüübid (mererannik ja siseveed, soo ja raba, kultuurmaastu ja mets).

Geoloogia sektoris on kohaliku materjali põhjal antud ülevaade aluspõhjast ja pinnavormide kujunemisest. Maavarad on eksponeeritud näidistena, kusjuures on kirjeldatud nende tekkimise aega, levikut ja kasutamist rahvamajanduses. Kohalikest maavaradest on tähtsamad põlevkivi, diktüoneemakiltkivi, ooboluskonglomeraat, glaukoniitliiv, turvas, järvekriit ja mitmesugused ehitusmaterjalid.

Maastikutüüpide sektoris on tutvustatud muuseumi tööpiirkonna maastikku, mis on väga mitmekesine, hõlmates Pandivere kõrgustiku keskosa, põhjaranniku kõrge paekalda ja Alutaguse põlismetsad. Soid ja rabasid leidub siin võrdlemisi palju. Nad katavad näiteks Rakvere rajoonis 13% üldpinnast. Tekkimisprotsessi ja vastava taimestiku abil on tutvustatud madalsood, rabasood ja kõrgsood.

Mererannikut iseloomustavate väljapanekute keskseks osaks on dioraam Põhja-Eesti pankrannikust ja R. Sagritsa maal «Ontika».

Endise Virumaa piirkonna metsamassiivide taimestik ja loomastik on väga rikkalik. Nendele ongi pühendatud terve saal. Puudest on kõige levinum kuusk, järgnevad mänd, kask ja haab. Enamik puu- ja põõsaliike on eksponeeritud puuproovide ja herbariseeritud taimedena. On tutvustatud tähtsamaid metsakahjureid ning nende tõrjet, seeni jne.

Loomastik ja linnustik, samuti putukad ja liblikad on asetatud elukohtade järgi vastavatele maastikutüüpidele. Loomi ja linde on võimaluse piirides eksponeeritud mitmesuguste dioraamide ja biogruppidena. Nii on hallhaigur paigutatud kõrkjarikka järve kaldale, kiivitaja madalsoo mätaste keskele, põldpüü ja rukkirääk põldudevahelise metsa servale. Huvipakkuv on kährikkoer, kes toodi Eesti metsadesse, sealhulgas Rakvere rajooni Põlula metskonda, alles 1950. aastal. Nüüd on ta siin hästi kohanenud ja sellele väärtuslikule karusloomale on lubatud ka jahti pidada.

Ajaloo osakonna ekspositsioon algab Virumaal avastatud vanima inimasula, Kunda külanõukogu maa-alal paikneva Lammasmäe tutvustamisega, kus esimesed inimesed elasid juba 8000 aastat tagasi.

Muuseumi sisevaade.

R. Marani foto.

Lammasmäe asula on ühtlasi vanim teada olev kiviaja asula Eesti NSV territooriumil.

Eksposits ioon, mis valgustab perioodi enne meie ajaarvamise algust, on esemelise materjali osas võrdlemisi lünklik. Muuseumi kogudes on sellest ajajärgust ainult juhuslikult leitud muistiseid (kivikirveid, õngekonkse, kivitalbu ja kõõvits).

Virumaa asustamisest I—XIII sajandini annavad ülevaate kaardid, kuhu on märgitud asustuse levik sel perioodil. Muistsete eestlaste usundiga seotud kohti Virumaal tutvustavad vastav kaart ja fotod. Matmiskommete kohta on valmistatud maal «Surnute põletamine», mille autoriks on A. Rünk. Kalmete ehituse selgitamiseks on eksponeeritud kivikirstkalme ja tarandkalme makett (Lüganuse ja Pada kalme järgi). Eestlaste muinaslinnuseid tutvustab Punamäe linnuse makett.

Muuseumi poolt teostatud arheoloogiliste kaevamiste kohta on ekspositsioonis välja pandud vastavaid fotosid ja plaane, samuti hulgaliselt esemeid.

Eestlaste kaubavahetusest teiste maadega annavad tunnistust rohked hõbeesemed ja mündid. Põhja-Eestist, eriti Rakvere ümbrusest ja Jõhvi rajoonist, on pärit paljud aarde- ja mündileiud. Juhuleidudena on saadud üksikuid anglosaksi, vana-saksa ja araabia münte, mis on ekspositsiooni paigutatud.

XIII sajandi algusest pärineb ka praegune Rakvere linn, mis hakkas kasvama taanlaste poolt ehitatud lossi ümber. Peagi tekkis lossi ümber käsitööliste ja kaupmeeste asula. Linna õigused anti Rakverele 1302. aastal. Järgnevatel sajanditel kujunes temast Virumaa tähtsamaid käsitöö ja kaubanduse keskusi. Liivi sõja päevil käis loss käest kätte ja 1605. aastal purustasid poolakad ta täielikult.

1959. ja 1960. aastal teostati lossi siseõues arheoloogilisi kaevamisi. Leiti palju esemeid, mis pärinevad peamiselt keskajast. Eksponeeritud on mitmesuguseid luust, rauast ja savist töö- ning tarberiistu. Huvitav on varematel aastatel lossi väravate juurest leitud kivisse raiutud vapi katkend, mis kujutab tiibadega metshärga.

Peale Rakvere lossi oli keskaegsel Virumaal veel rida losse ja kindlustatud mõisaid. Nende hulka kuulusid Toolse — üks viimaseid ordu poolt ehitatud linnuseid, mille ülesandeks oli ka võitlus mereröövlite vastu, Porkuni, Vasknarva, Kiltsi, Järve, Edise ja Narva. Neid tutvustatakse ekspositsioonis vanade jooniste, plaanide, fotode ja maketide abil. Et Narvas asub oma muuseum, siis Rakvere muuseumi ekspositsioonis Narva linna kohta materjale ei ole.

Mõned aastad tagasi leiti Väike-Maarja rajoonist Simuna alevikust kõdunenud puukast, mis oli täidetud rahadega. Lähemal uurimisel selgus, et kastis oli ligi tuhat münti, mis kuuluvad XV ja XVI sajan-

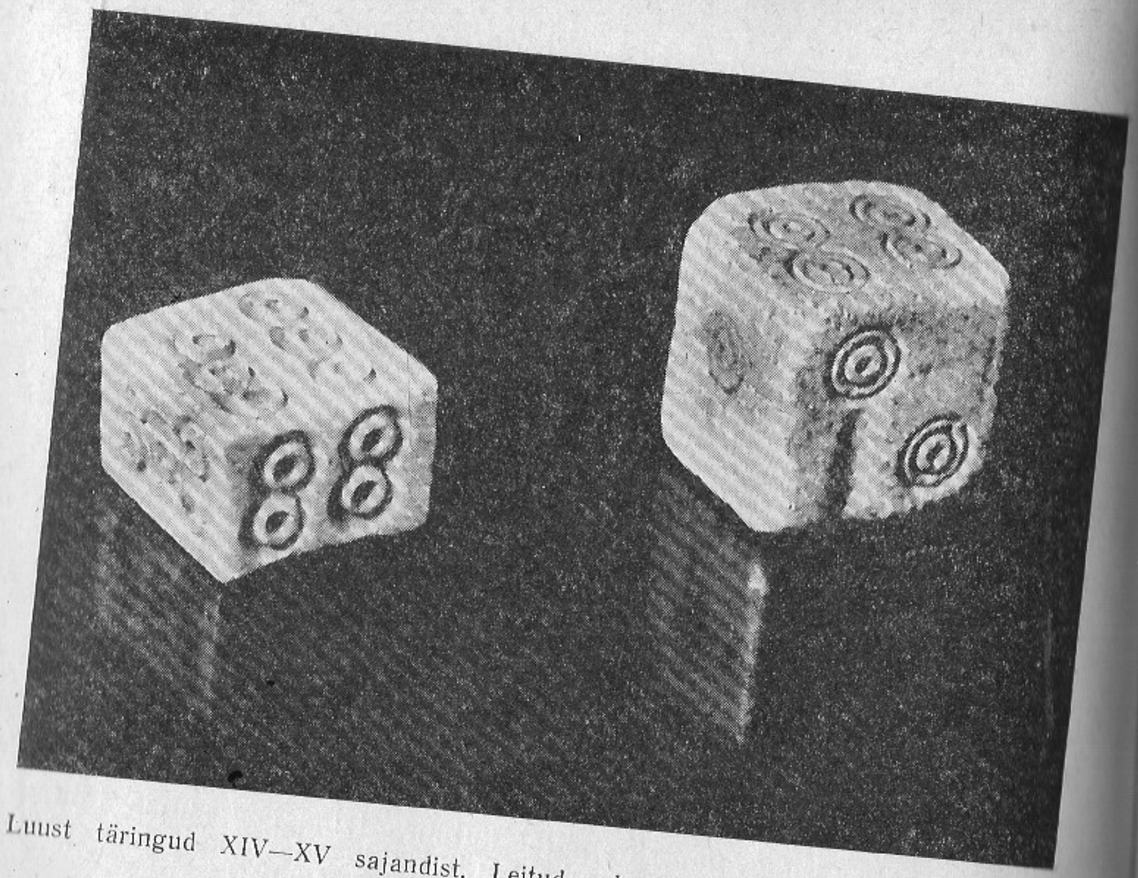

Luust täringud XIV—XV sajandist. Leitud arheoloogilistel kaevamistel Rakvere Vallimäelt 1959. aastal.

R. Marani foto.

disse. Leid sisaldas Poola, Rootsi, Taani, Saksa, Leedu, Tallinna, Tartu, Riia, Võnnu ja Hamburgi rahasid, mis rikastavad praegu muuseumi ekspositsiooni.

Liivi sõja ja Põhjasõja perioodist on muuseumis rida relvi. Eksponeeritud on mõõgad, püssid, püstol, kahur ja kahurikuulid.

Kui eespool käsitletud ajalooperioodide kohta on muuseumis võrdlemisi vähe esemeid, siis XVIII ja XIX sajandi tutvustamiseks on materjali tunduvalt rohkem. Seetõttu on ka nimetatud ajajärku valgustav ekspositsioon huvitavam ja laiahaardelisem.

Rakvere oli sel perioodil kujunenud väikekodanlikuks linnaks, kus tegutses terve rida käsitööliste tsunfte. Kõige rohkem esemeid ja dokumente on säilinud tislerite, sadulseppade ja rätsepate tsunfti kohta. Need pärinevad XIX sajandist. Eksponeeritud on tislerite tsunfti lipp, pitsat, sadulseppade tsunfti laegas, selli- ja meistritunnis-

lus, protokolliraamatud ja vaskkann, millele on peale graveeritud «Vivat der Tischlergesellen zu Wesenberg». Peale eespool mainitud tsunftide olid linnas veel pagarite, kingseppade, lihunikkude ja teiste käsitööliste tsunftid, mille olemasolu kinnitavad muuseumi kogudes leiduvad dokumendid.

Talupoegade olukorda nimetatud sajandil tutvustavad ekspositsioonis mitmesugused materjalid. On säilinud Rakvere mõisa vakuraamat aastaist 1758—1764. Sellest saadud andmete põhjal pidi Torma küla talupoeg Otsa Mart, kelle talu suurus oli 1/4 adramaad, andma aastas mõisale tasuta 144 kg rukkeid, 288 kg otri, 192 kg kaera, 53 kopikat raha, 1 lamba, 3 kana, 30 kanamuna, 1,6 kg lõnga ja ühe viljakoti. Kroonule tuli anda 24 kg rukkeid ja 24 kg otri. Peale selle oli talu kohustatud mõisale tegema 6 tööpäeva nädalas, käima vooorides, andma inimesi hooajatöödeks.

1958. aasta suvel õnnestus muuseumi töötajail hankida Toilast Pühajõe külast mõningad talurahva tarbeesemed (lambarauad, vasar, ukseriiv ja metallist kammid), mis arvatavasti kuuluvad XVIII sajandisse. Esemed leiti vundamendikraavi kaevamisel. Rahvajutu järgi olevat leiukohal vanasti küla asunud.

XIX sajand oli suurte muutuste ajajärk niihästi Eesti talurahva elus kui ka linnade ja tööstuse arenemises. Eriti tulid need muutused ilmsiks sajandi teisel poolel. Aastal 1870 avati Tallinn-Peterburi raudtee, mis soodustas kaubanduse ja tööstuse arenemist raudtee lähemas ümbruskonnas. Ka Rakvere linn hakkas sellest ajast alates kiiresti kasvama. Tööstuskeskust aga siia siiski ei tekkinud, vaid linn jäi endiselt käsitööliste ja kaupmeeste asukohaks. Virumaa suuremad tööstusettevõtted, tsemendivabrikud, asutati Kundasse ja Aserisse, kus oli olemas vajalikke tooraineid.

Aastal 1816 vabastati Eestimaa kubermangu talupojad pärisorjusest. Anti välja rida uusi talurahvaseadusi, millest on eksponeeritud 1804. ja 1858. aasta talurahvaseadus ning 1889. aasta vallakohtuseadus.

XIX sajandi II poolel algas talude päriseksostmine. Suurem osa talusid jäi aga endiselt rendikohtadeks. Väljapanekute hulgas on rendilepinguid ja teisi tolleaegseid dokumente. Üks nendest on «Hulja mõisa Kustupetri pere Nuuma kontraht» — parun Dellingshauseni ja talupoja Gustav Schwabenfeldti vahel sõlmitud leping sajandi lõpust. Vaatamata uutele seadustele ja reformidele jäi talupoegade olukord endiselt raskeks. Ekspositsioonis on dioraam, mis kujutab Põhja-Eesti talu XIX sajandil. Esiplaanile on paigutatud suitsutare koos aida ja laudaga, tagaplaanile Palmse mõisahoone ühes pargi ja tiikidega. Tahtmatult tekib mulje kahest erinevast «maailmast». Seda muljet aitab veelgi süvendada suitsutare nurk ahju ja leega, kus söed lahti-

selt hõõguvad ja tööriides naine lihtsal puupingil lõnga ketrab. Võrdluseks on eksponeeritud foto Avanduse mõisa välis- ja sisevaadetega, mitmesugused luksusesemed (vaasid, lauagarnituur) ning suur monumentaalne intarsiatehnikas puhvetkapp, mida mõisnik oma toasisustuses kasutas.

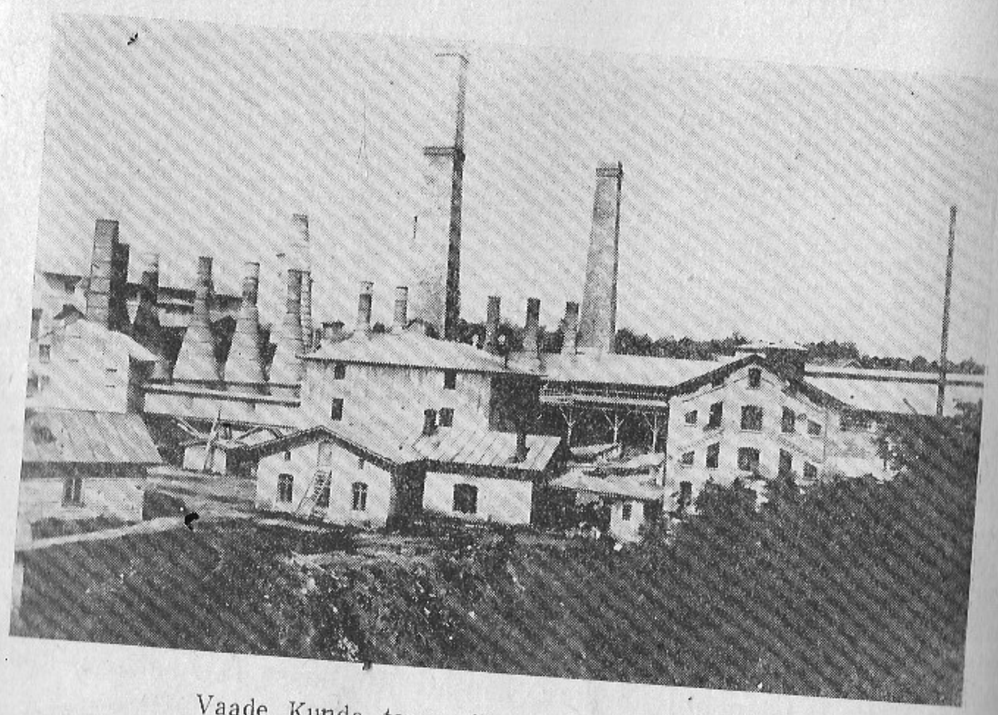

Vaade Kunda tsemendivabrikule 1874. aastal.

R. Marani foto.

Raskele tööle ja viletsale elule vaatamata säilitas eesti talurahvas muusikaarmastuse ja ilumeele. Sellest ajast on pärit hulk muusikariistu, nagu karjapasunad, mollpillid, parmupillid jt. Kaunid on meie esivanemate käsitööd, millest muuseumis on eksponeeritud rahvariided, põletuskirjaga õllekannud, veimevakk ja muud esemed.

Ekspositsioon valgustab XIX sajandi kultuuri- ja kooliolusid. XIX sajandi teisel poolel rajati uusi koole, anti välja paremaid õpikuid. 1881. aastal oli Virumaal juba 131 külakooli. Eksponeeritud on õpikuid, tunniplaan, koolitunnistused, tahvel ja krihvel.

XIX sajandil elasid ja tegutsesid Virumaal paljud nimekad kultuuritegelased — Fr. R. Kreutzwald, Fr. R. Faehlmann, J. Sommer, J. Kunder, J. Tamm, E. Bornhöhe, E. Vilde, K. ja P. Raud jt. Ulatuslikult on tutvustatud Juhan Kunderi ja Fr. R. Kreutzwaldi elu ja loomingut. Fr. R. Kreutzwald sündis Kadrina kihelkonnas Jõepere mõisas ja saatis oma noorusaastad mööda Rakvere lähedal Kaarli mõisas. Aastail 1815—1818 õppis ta Rakveres, algul elementaarkoolis ja hiljem kreiskoolis. Juhan Kunder töötas õpetajana Rakveres aastail 1876—1886. Peale ilukirjanduslike teoste on Kunder koostanud hulga õpikuid, millest suurem osa on eksponeeritud. J. Kunder on maetud Rakvere kalmistule.

XX sajandi alguse pöördeliste sündmuste reas oli esimene 1905.—1907. aasta revolutsioon, millest koos Venemaa teiste rahvastega ka eesti töölised ja talupojad osa võtsid. Eksponeeritud kaardil on märgitud ülestõusude ja muude rahutuste kohad ning põletatud mõisad Virumaa ulatuses. Esitatud on ka arvulised andmed karistussalkade tegevuse kohta Virumaal ajavahemikus 1. detsember kuni 1. märts 1906. Huvitavamate eksponaatide hulka kuuluvad karistussalklaste poolt kasutatud nuut ja jalarauad.

Nii nagu 1905.—1907. aasta revolutsiooni päevil, sammusid ka 1917. aastal Virumaa tööliste võitluse esirinnas Narva, Kunda ja Aseri töölised. 1917. aasta aprillis rajati Virumaal uusi parteiorganisatsioone. Ajaleht «Kiir» teatab, et 9. aprillil asutati Aseris VSDT(b)P organisatsioon, kuhu astus 70 liiget. Samasugused organisatsioonid tekkisid ka Rakveres ja Kundas. Pidevalt kasvas liikmete arv nendes organisatsioonides. Et Rakvere oli väikekodanlik linn, kus puudus teadlik töölisklass, läks võim Virumaa valdades nõukogude kätte varem kui Rakveres. 12. novembril 1917 toimunud Asutava Kogu valimistel said bolševikud enamikus valdades rohkem hääli kui teised parteid kokku.

Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistust ja läbiviimist Virumaal tutvustatakse eri vitriinis, kuhu on välja pandud kõiki neid sündmusi kajastavaid originaaldokumente, fotosid ning fotokoopiaid.

Kodusõjaperioodi väljapanekute hulgas on järgmised relvad: kuulipilduja «Maksim», vene vintpüss täägiga, mõõk ja miinipilduja.

29. novembril 1918 kuulutati Narvas välja Eesti Töörahva Kommuun. Kiiresti kasvas töörahva riigi territoorium. 16. detsembril 1918 vabastas Punaarmee Rakvere. Järgmisel päeval pidas oma istungi Virumaa Täitevkomitee. On säilinud foto, millel on grupp Eesti Töörahva Kommuuni Rakvere nõukogu liikmeid. Rakveres anti välja rida määrusi. Eksponeeritud on «Määrused koolide kohta» ja «Põllumajandusosakonna määrus».

Kodanlik-natsionalistliku diktatuuri perioodi kohta väljapanekud puuduvad. Selle teema osas toimub praegu reeksponeerimine.

S o t s i a l i s t l i k u ü l e s e h i t u s t ö ö osakonnas leiavad 1940. aasta ajaloolised sündmused kajastust peamiselt tolleaegsete ajaleh-

tede ja fotode põhjal. Välja on pandud veel riigivolikogu valimiste üleskutseid, valimissedel, Kommunistliku Noorsooühingu liikmekaart jne.

Pärast 1940. aasta 21. juuni sündmusi Tallinnas toimus kogu Virumaal hulgaliselt tööliste koosolekuid ja miitinguid, kus töötajad tervitasid uut valitsust ja tema programmi. Esmajoones korraldati demonstratsioone Rakveres, Kundas ja Kohtla-Järvel. Pidevalt kasvas partei ridadesse astujate arv. Üheks kesksemaks sündmuseks kujunesid sel perioodil uute riigivolikogu valimised 14. ja 15. juulil. Rahvarohke valimiseelne koosolek toimus 6. juulil Rakvere Rahvaaias. On säilinud foto koosoleku presiidiumist. Pärast riigivolikogu esimest istungit asuti kiiresti suuremate tööstusettevõtete natsionaliseerimisele. Kohtla-Järve Riigi Põlevkivitööstuse ja Kunda tsemenditehase esimesteks direktoriteks olid aktiivsed kommunistid Otto Milder ja Bernhard Tinnuri.

Suure Isamaasõja perioodi väljapanekute hulgas on kesksel kohal elektrifitseeritud kaart, mis üksikute etappide kaupa annab ülevaate sõja käigust. Eksponeeritud on ka relvad ja relvade maketid. Esitatud on andmeid Kagu-Virumaal tegutsenud partisanisalga tegevuse kohta.

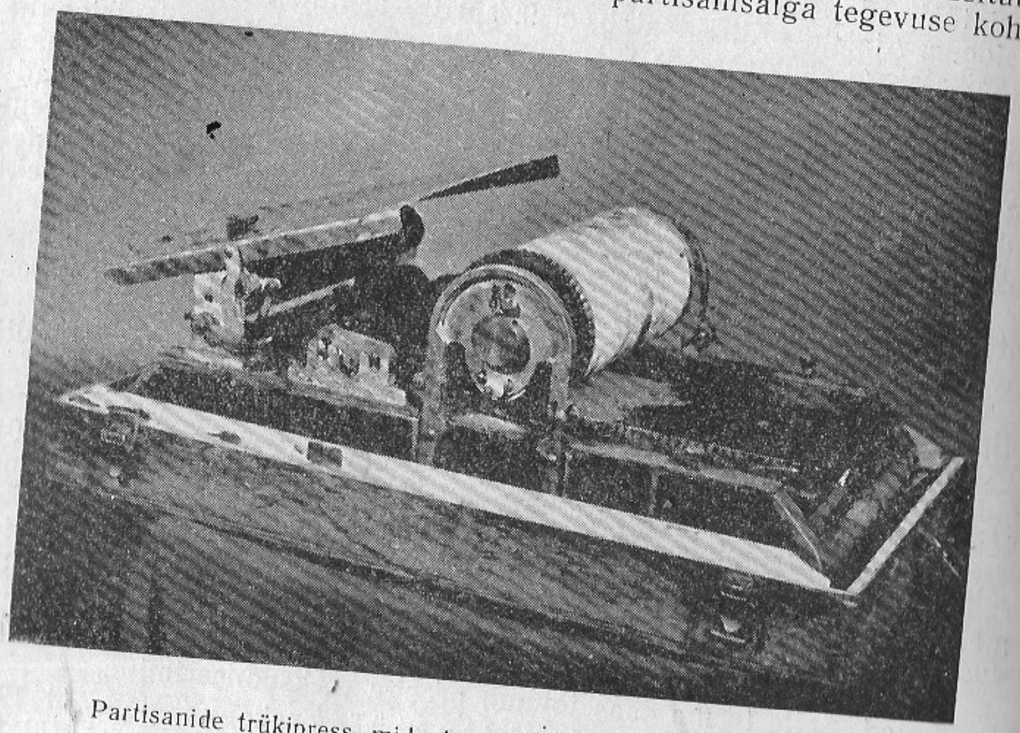

Partisanide trükipress, mida kasutati Suure Isamaasõja päevil.
R. Marani foto.

Välja on pandud partisanide relvi ja kaasaskantav trükipress. Vaenlase tagalasse saadetud lendlehed, Eesti Laskurkorpuse ajalehe «Tasuja» numbrid, fotod korpuse võitlejatest, nende poolt valmistatud mälestusesemed ja joonistused on peamised eksponaadid sellest perioodist. Väljapanekud Suure Isamaasõja kohta lõpevad ajalehe «Viru Sõna» erinumbriga, milles teatatakse Saksamaa kapituleerumisest.

Sõjajärgset perioodi peegeldavad väljapanekud tutvustavad tööstuse ja põllumajanduse arenemist muuseumi tegevuspiirkonnas.

Elektrifitseeritud kaart annab ülevaate kohalikest tööstusettevõtetest. Kaardil on eraldi välja toodud järgmised tööstusharud: elektrienergia tootmine, põlevkivitööstus, ehitusmaterjalide tööstus, metsatööstus, laeva- ja vaguniehitus, toiduainete tööstus ja kohalik tööstus. Piirkonna tähtsaimaks tööstusharuks on põlevkivi tootmine. Selle tutvustamisele ongi kõige rohkem tähelepanu pühendatud. Kesksel kohal asub elektrifitseeritud tabel «Põlevkivisaadused», mis tutvustab põlevkivist toodetavaid aineid ja nende kasutamist rahvamajanduses. On antud ülevaade põlevkivitööstuse arenemisest alates esimesest proovikaevandamisest kuni tänapäeva võimsa ja komplitseeritud tööstuseni. Suurel kolmeosalisel õlipannool näeme Kohtla-Järve põlevkivitööstust aastail 1918, 1938 ja 1958. Eksponeeritud on mitmesugused põlevkivikihid ja -sordid. Keset saali on paigutatud tsemenditehase «Punane Kunda» makett, tsemendi tootmiseks vajalikud toorained ja tootmise skeem ning tsemendi- ja betoonisordid. Tutvustatud on nende kasutamist rahvamajanduses. 1958. a. alustati tehase rekonstrueerimist. Pärast tööde lõpetamist 1963. a. kasvab tsemenditoodang 6-kordseks. Eksponeeritud on andmed «Punane Kunda» rekonstrueerimise ja seitseaastaku tootmisplaani kohta.

Metsatööstus on samuti üks tähtsamaid tööstusharusid Põhja-Eestis. Elektrifitseeritud tabel «Puu majanduslik kasutamine» tutvustab puidust, koorest, võrast, kännust ja juurtest saadavaid aineid ning nende kasutamist rahvamajanduses. Eksponeeritud on elektrisaag ja elektri-oksalõikaja ning traktori, autokraana ja elektrijaama maketid. Fotomontaaži abil selgitatakse metsatööde mehhaniseerimise käiku aastail 1949, 1952, 1955, 1957, 1960 ja 1961.

Eri vitriinis on andmeid meie tööstusettevõtete saavutuste kohta seitseaastaku esimestel aastatel. Diagrammide ja fotode abil tutvustatakse tööstusettevõtete edusamme, eesrindlasi ja uusi, täiuslikumaid sisseseadeid.

Väljapanekud põllumajanduse kohta tutvustavad kolhooside asutamist, põllumajanduse mehhaniseerimist ja elektrifitseerimist, looma-, teravilja- ja kartulikasvatust ning puuviljaaiandust.

Maa natsionaliseerimine ja selle alusel teostatud maareform oli

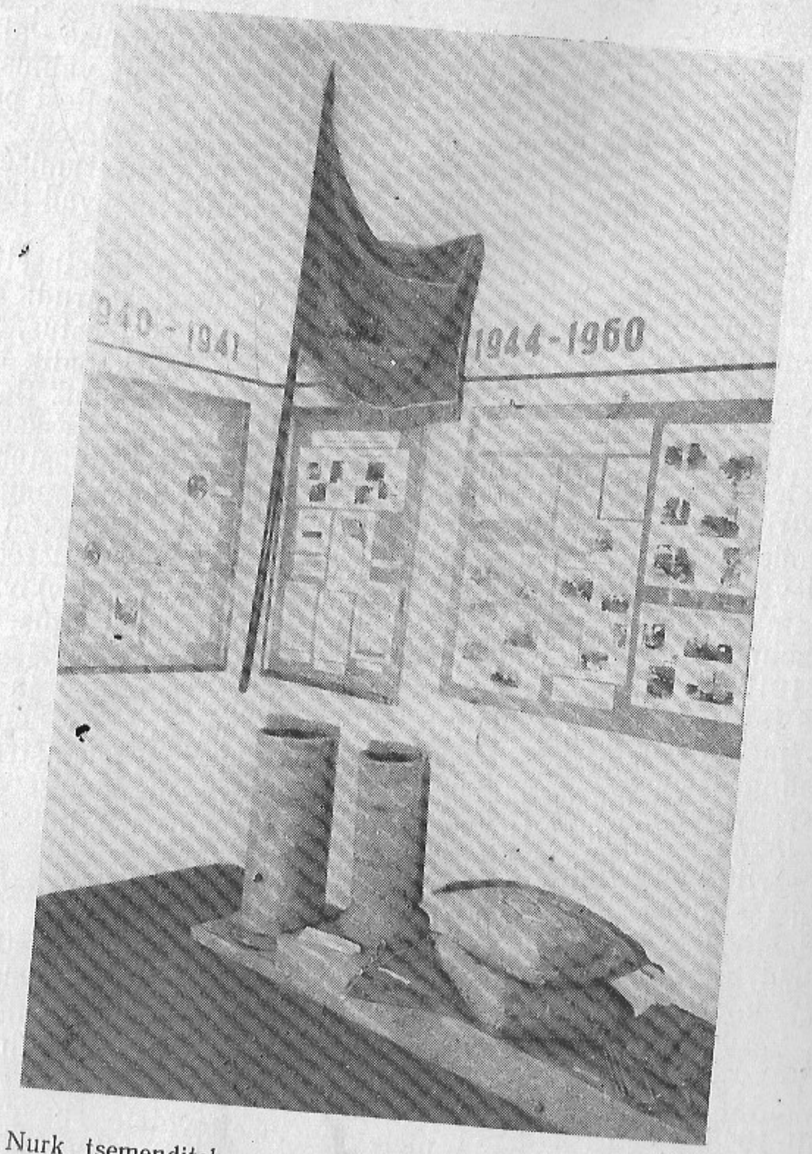

Nurk tsementitehase «Punane Kunda» 50-ndale aastapäevale pühendatud näituselt.

K. Baumani foto.

põllumajanduse sotsialistliku ümberkujundamise eeltingimuseks Eesti NSV-s. Ekspositsioon algabki ajalehe «Viru Sõna» eksemplariga 30. detsembrist 1944, kus teatatakse maareformi lõpuleviimisest Virumaal. Selle tulemusena said maad 2659 maata ja vähese maaga talupoega. Uusmaasaajate abistamiseks asutati hobulaenutuspunkte ja traktorijaamu. Virumaal oli viimaseid kolm: Rakveres, Vihulas ja Jõhvis. Juba 1948. aastal algas aga kolhooside rajamine. Esimene ühismajand Virumaal oli Väike-Maarja lähedal Aburi külas rajatud kolhoos «Uus Elu». Ekspositsioonis on selle kolhoosi asutamise protokoll 12. aprillist 1948. Peagi järgnes Aburi küla talupoegadele rida teisi ja 1948. a. asutati Virumaal kokku 7 kolhoosi. Massiline ühismajandite organiseerimine algas 1949. aasta kevadel. Eksponeeritud on andmeid kolhooside esimese tegevusaasta kohta.

Edasi antakse ülevaade kolhooside üha kiirematest edusammudest. Esitatud materjale aitavad elustada mitmesuguste põllutööriistade maketid, koduloomade ja puuviljasortide mulaažid ning parimaid saake andvad viljasordid.

Ekspositsioon lõpeb väljapanekutega, mis peegeldavad Rakvere rajooni põllumajanduse edusamme käesoleva seitseaastaku esimesel aastal. Eraldi on näidatud parimate majandite — Ed. Vilde nimelise kolhoosi ja Vinni sovhoosi — saavutusi.

Lisaks eksponeeritud materjalidele on muuseumi **fondidesse** kogutud hulk eksponaate mitmesugustelt aladelt. Eriti intensiivseks on kogumistöö muutunud viimastel aastatel. Nii näiteks koguti 1960. aastal üle 4500 eksponaadi.

Kõige rohkem sisaldavad fondid etnograafilisi esemeid. Siin on mitmesuguseid puunõusid ja nende valmistamiseks kasutatavaid vahendeid, nagu höövelpink, vindlad, oherdid jne. Hulgaliselt on tööriistu lina ja villa töötlemiseks ning riietusesemete ja vaipade valmistamiseks, alates ropsimõõgast ja lambaraudadest ning lõpetades kangaspuudega. Vähem on kogutud tekstiilesemeid, sest peale tanude ja pottmütside pole nendest peaaegu midagi säilinud.

Ajaloolistest materjalidest võiks nimetada vanu vallapasse, tsunftide protokolle, selli- ja meistritunnistusi, mitmesuguseid relvi jne.

Kunstiväärtusega esemeid on fondides mõni üksik. XV ja XVI sajandist pärinevad nikerdustega kapid on väga ilusad ja hästi säilinud. Marmorkuju «Supleja» alusele on sisse raiutud prantsuse kujuri Falconet' nimi. Tegemist on koopiaga, sest on teada, et autor valmistas ainult kaks originaali, millest marmorkuju asub Pariisis Louvre'i muuseumis ja kipskuju Leningradi Ermitaažis.

Muuseumi töötajail on õnnestunud koguda võrdlemisi palju memoriaalseid materjale Rakveres pikemat aega elanud ja tegutsenud kir-

janik Jakob Liivi kohta. Nende hulgas on tema kirjutuslaud ja muud mööblit, samuti kirjanikule kuulunud pisiesemeid, nagu sulepea, kirjutuslaua garnituur jne. Fondis on hulgaliselt Jakob Liivi teoseid, fotosid ja osa raamatukogust.

Originaalmaterjalide kogumiseks on muuseum 1951. aastast alates peaaegu igal suvel organiseerinud arheoloogilisi kaevamisi linnustel ja kalmetel. Neid töid on juhtinud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori teaduslikud töötajad. Seni on läbi kaevatud Aseri, Põlula, Roela-Tammiku ja Toila kalme. Koos Ajaloo Instituudiga on uurimistöid tehtud Kloodi ja Toolse linnusel.

Saadud leiud kuuluvad peamiselt esimesse aastatuhandesse. Nende hulgas on üsna palju huvitavaid esemeid, millest võiks nimetada Aseri kalmest päevavalgele tulnud peaehte fragmenti ja kilpkonnsõle katkendeid, Toila kalmest leitud mitut tüüpi sõlgi (silmiksõled, peakilpsõled, ambsõled, kärbissõled, hoburaudsõled ja hästi säilinud profileeritud sõlg), rauast tööriistu, relvi jne.

Aastal 1959 alustati esmakordselt kaevamistöid Rakvere Vallimäel, endise lossi hoovis. Siinne leiumaterjal kuulub peamiselt keskaega. Peale mitmesugusest materjalist savinõutükkide, rauast töö- ja tarberiistade, malmist kuulide ja muude esemete leiti suurel hulgal loomade luid. Saadud materjal on väga vajalik keskaegse Rakvere ajaloo valgustamiseks.

Ka tulevikus on kavas arheoloogilisi kaevamistöid pidevalt jätkata, et täita lünga arheoloogilistes kogudes. See on parim võimalus muuseumi fondide täiendamiseks ja kohaliku ajaloo vanema perioodi tundmaõppimiseks.

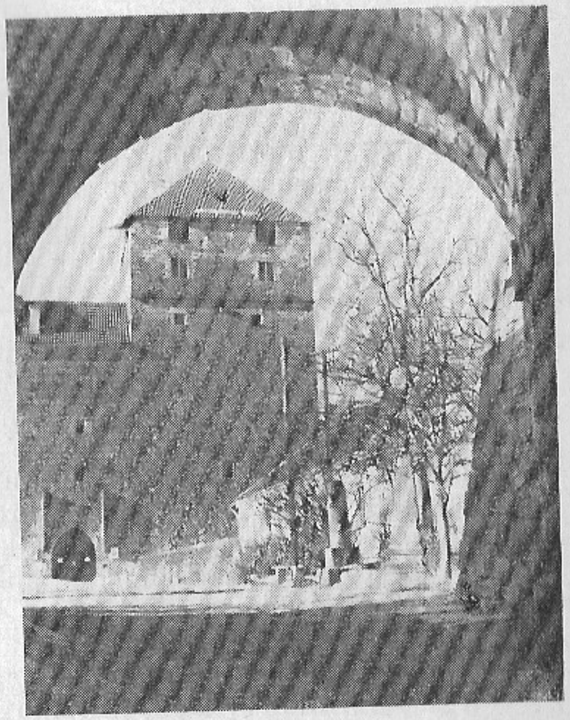

SAAREMAA KODULOO-MUUSEUM

Kingissepa linna lõunaservas, mere kaldal, ümbritsetuna võimsatest muldvallidest, kõrgub massiivne kiviehitus — Kuressaare linnus. Üpris abitutena ja maadligi näivad selle üle 20 meetri kõrguste tahutud paekividest seintega majahiiglase kõrval teised vanas kindluses asuvad hooned.

Palju sajandeid kõndisid siin tähtsaina ja üleolevaina ringi piiskopid, stiftifoogtid, asehaldurid, kubernerid. Kõik nad olid «kutsutud ja seatud» kurnama talurahvahulki, kõik kuulutasid oma võimu igaveseks, vääramatuks.

Kuid aeg muutus ja koos sellega tegi täispöörde ka elu Kuressaare linnuses. Silt «Schloss Arensburg, Landratskollegium» on asendunud kaarma dolomiidist tahutud plaadiga, millele on kirjutatud: «Arhitektuuriline mälestusmärk XIV sajandist — Kuressaare loss. Seisab riikliku kaitse all.»

Kunagisest piiskoppide residentsist on saanud asutus, kus hoitakse

ja tutvustatakse külastajatele saarlaste kultuuri aardeid, — Saaremaa Koduloomuuseum.

Mõisted Kuressaare linnus ja muuseum on teineteisega tihedalt seotud, võib isegi öelda, et need on saanud lahutamatuiks. Kui on juttu linnusest, mõistetakse selle all ka muuseumi, ja vastupidi, kui räägitakse muuseumist, kerkib kujutlusse keskaegne piiskopilinnus.

Linnus pakub kahtlemata suurt huvi nii arhitektuuriliselt kui ka ajalooliselt. Temas paikneva muuseumi ekspositsioon täiendab ehituse ajaloolist ilmet, aidates külastajail paremini mõista vastavat ajaloo perioodi.

Kuressaare linnuse ehitamist alustati pärast 1343.—1345. aasta talurahva-ülestõusu verist mahasurumist. Ülestõus oli tõestanud feodaalide seniste kaitseehituste kõlbmatust. XIII sajandi teisel poolel Saksa ordu aladele ehitatud Pöide tornlinnuse vallutasid saarlased suhteliselt kergesti, samuti ei suutnud sakslastele tõhusat kaitset pakkuda piiskopi valdusalal Lääne-Saaremaal asuvad kindluskirikud.

Oma ülevõimu ning julgeoleku kindlustamiseks ja talurahva võimalike ülestõusukatsete lämmatamiseks tuli kohalikel feodaalidel hakata seniseist võimsamaid kantse rajama. Piiskopile kuuluvail aladel pidi selleks saama Kuressaare lahe kaldale ehitatav kindlus, ordu alustas samaaegselt Maasi linnuse ehitamist.

Kuressaare linnust aeti ehitama orjastatud eesti talupoegi mitte ainult Saaremaalt, vaid ka mandrilt — piiskopi valdusaladelt Läänemaal. Sellele vaatamata kestsid ehitustööd kaua, sest maa oli ülestõusu metsiku mahasurumise tagajärjel kohutavalt laastatud. Ehitus suudeti lõpule viia alles XV sajandi algul.

Linnus oli XIV sajandi lõpust alates pikemat aega Saare-Lääne piiskoppide üheks residentsiks. Liivi sõja ajal müüs piiskop Johannes von Monikhusen, aimates ette Vana-Liivi konföderatsiooni lõppu, aastal 1559 piiskopkonna taanlastele. Linnus oli lühemat aega Taani kuninga venna hertsog Magnuse ja alates 1561. aastast Taani asehaldurite residentsiks, säilitades oma poliitilise ja administratiivse tähtsuse.

Linnuse kaitsevõime tugevdamiseks alustasid taanlased hoonet ümbritseva kaitseehituse täiendamist. Vana ringmüür ümbritseti nelinurkse muldvalliga, mille nurkadesse ehitati bastionid. Kaitsevööndit ümbritses kraav, mis oli merega ühenduses. Brömsebro rahulepingu põhjal läks Saaremaa 1645. aastal rootslaste valdusse. 1684. aastal hakkasid rootslased linnuse kindlustussüsteemi järjekordselt moderniseerima. Taaniaegsete kindlustuste asemele ehitati uued võimsad bastionid Vaubani süsteemis, mis on säilinud tänapäevani.

XVI ja XVII sajandil püsis Kuressaare linnus muutmatul kujul.

Ta ei saanud kannatada ka Põhjasõja ajal, kui siin paiknev Rootsi garnison alistus aastal 1710 Vene vägedele püssipauguta. Järgmise aasta märtsikuus lasti linnus osaliselt õhku, kusjuures vigastada said loodenurgas asetsev torn ja läänetiiva kolmanda korruse ruumid.

Ehkki linnus kaotas oma tähtsuse residentsina juba XVIII sajandi algul, oli Kuressaare kindlus veel järgnevail aastakümneil tsaari-Venemaale tähtsaks sõjaliseks tugipunktiks Balti meres. Kui aga Ahvenamaa saartel ehitati Bomarsundi kindlus, kaotas Kuressaare oma sõjalise tähtsuse. 1836. aastal viidi sõjavarustus ja kahurid siit minema ning linnus, mida juba ammu kasutati viljalaona, anti koos teiste kindluses asuvate hoonetega üle Saaremaa rüütelkonnale.

Käesoleva sajandi algul, aastail 1905—1911, restaureeriti linnus Saaremaa rüütelkonna poolt. Korrastati lossi müürid ja katus ning tagati sellega hoone säilimine. Põhjalikum remont tehti linnuse peakorruse ruumides, kuhu paigutati rüütelkonna kantselei.

Seistes massiivse kivihiiglase — Kuressaare linnuse ees, tunned tahtmatult uhkust ja aukartust. Uhkust selle üle, et meie vabariigi territooriumil on tervena säilinud selline keskaegne kindlusehitus. Aukartust nende ees, kelle käed on üles kandnud ning müüriks ladunud tohutu hulga kümneid ja sadu kilosid kaaluvaid paerahne. Lugematuid ohvreid pidid kandma need, kes pääsesid Jüriöö veresaunast, et ehitada eluaset rõhujaile, vanglat rahva vabadusele.

Linnus on ehitatud ruudukujulisena (väliskülje pikkus 42,5 m) ja moodustab geomeetrilise, suletud hoonetebloki. Tüübilt kuulub linnus nn. konvendihoonete hulka, mis oli valdavaks ehituslaadiks XIV sajandil Eesti ja Läti alal.

Hoone välisarhitektuur on äärmiselt lihtne ja tagasihoidlik, fassaadidel puuduvad dekoratiivsed elemendid. Linnuse põhjapoolsel, peafassaadil on kaks torni. Suurem neist, mis asub hoone põhjanurgas, on kaitsetorn, algse nimega Sturvolt. See oli ette nähtud kaitsemeeskonna ja relvavarude paigutamiseks. Idapoolne, ümardatud nurgaga torn on tuntud vangitorni nime all. Selle alaosa moodustab 9 meetri sügavuse tüheme, mida kasutati vanglana.

Linnusesse pääseb hoone põhjaküljel asuva värava kaudu. Astunud hämarasse väravakäiku, kus praegu on eksponeeritud muuseumi «rasked relvad», alates XVII sajandisse kuuluvast kindlusekahurist ja lõpetades Esimese maailmasõja aegsete miinipildujatega, peatub külastaja hetkeks valiku ees: kuhu edasi minna? Kas liikuda otse lossi sisehoovi või tõusta väravakäigust algavat hämarat treppi mööda lossi peakorrusele? Tavaliselt valitakse esimene tee, sest siseõues on hele päevavalgus ja sealt paistavad ka rombikujulistes tinaraamikestes kõrged gooti aknad.

Jõudnud nelinurksesse sisehoovi, tundub, nagu oleksid sajandeid tagasi astunud. Ülal on näha tükike taevasina, vaatevälja piirab tohutu suur siseõue poole längus kivikatus, ümberringi on kõrged kivimüürid. Kaarjad tinaraamides aknad. Maapinnalt algavad uksed avanevad keldrikorruse hämaraisse ruumidesse. Vasakul köökidesse viivad ukseavad, nende vahel seinas sügav nišš, kus asub veerikas kaev.

Peale majapidamis- ja laoruumide oli keldrikorrusel kaks küttesead eldist ruumide soojendamiseks sooja õhuga. Üks neist asus hoone läänetiivas, piiskopi keskmise eluruumi all, teine lõunatiivas, pidurefektooriumi all.

Õue idanurgas asetseb kitsas, peakorrusele viiv kivitrepp, ehitatud käesoleva sajandi algul. Selle alt viib käik pimedasse keldriruumi. Paar astet puutreppi mööda allapoole ja olemegi kongis, kus rahvapärimuse kohaselt 1785. aastal avastati rüütli luukere, millega on seotud legend õnnetust armastusest.

Väravakäigust algava trepi mitmekümne sentimeetri paksused astmed on aegade jooksul õhukeseks ning lainjaks kulunud. On teadmata, kui palju inimesi sajandite vältel siit üles ja alla käis, enne kui astmekivid lohku kulusid.

Trepp viib välja peakorruse läänetiiba, mis asub umbes 3 meetri kõrgusel maapinnast. Oleme nn. ristikäigus, mis ümbritseb kolmest küljest lossi sisehoovi. Nelinurksetest paeplaatidest põrand on tublisti kulunud. Otse seinapinnalt algavad võlvid on liigendatud rikkalikult profileeritud roietega, moodustades pika võlvikute rea. Umbes 2,7 meetri kõrgusel põrandast on seinale paigutatud Saaremaa aadlike kivist vapitahvlid, mis on kaunistatud bareljeefsete kujutistega — ilmekas näide linnuse siseruumide maitsetust «restaureerimisest» mõisnike poolt käesoleva sajandi algul.

Läänetiiva ristikäigust viivad uksed piiskopi eluruumidesse. Need on kolm küllaltki avarat kõrgete kitsaste akendega ruumi, mis käesoleva sajandi algul varustati kahhelkividest ahjudega. Keskmises neist ruumidest asub tugevate seintega 5 m² suurune kong, milles on kivist magamislava. Seda kongi kasutasid «kutsutud ja seatud» kirikuvürstid õise vaikuse tundidel; sinna põgenes piiskop ka siis, kui ta elu ähvardas hädaoht tülide puhul kapiitliga. Et piiskopi elu ka rohkem kui 2 meetri paksuste lossimüüride varjul kuigi kindel ei olnud, näitab kujukalt juhtum aastal 1381, mil piiskop Heinrich III Buxhoevden leiti kägistatuna vangitorni juures asuvast šahtist — danskerist. Piiskopi eluruumid on arhitektuuriliselt äärmiselt tagasihoidlikud, kaetud kaheksatahulistele piilaritele toetuvate lihtsate servjoonvõlvidega. Lossi kõige tähtsamasse ja peakorruse kõige suuremasse ruumi —

pidurefektooriumi — pääseb piiskopi lõunapoolsest eluruumist ja lõunatiiva ristikäigust. Viimane on ühendatud pidurefektooriumiga rikkalikult profileeritud portaali kaudu. Portaalist paremal asetseb kaunis suur nišš, mille põhjas on madal kivist tahutud süvend. Viimast kasutati kätepesunõuna.

Pidurefektoorium, mis hõlmab lõunatiiva keskmise osa, on arhitektooniliselt kõige suurejoonelisemalt kujundatud ruum lossis. See on kahelööviline, viie võlvikuga saal. Saali kaunistavad tugevate roietega ristvõlvid, milledest osa on kaunistatud sõõrümarate päiskividega. Võlve kannavad neli massiivset kaheksatahulist piilarit, kusjuures teistest erinev on ruumi läänepoolne, piklik, ebaühtlase kapiteeliga piilar.

Käesoleva sajandi algul toimunud restaureerimise käigus kaeti pidurefektooriumi seinad 1,9 meetri kõrguselt kasepaneeliga. Saali keskele seina äärde ehitati poodium, millelt juhatas Saaremaa rüütelkonna maapäeva istungeid rüütelkonna peamees — maamarssal. Seinte ääres perekonnavappidega tähistatud toolidel istusid mõisnikud — maapäeva liikmed.

Saali seinad kirendavad aadlike vappidest. Siin on Tollide, Pollide, Buxhoevdenite ja teiste vappe. Mitmed neist on aja jooksul kaduma läinud. Oma vapid võtsid mälestuseks ühes ka siin fašistliku okupatsiooni ajal viibinud endiste Saaremaa mõisnike järeltulijad.

Pidurefektooriumiga liitub idas ruudukujulise põhiplaaniga kabeliruum, mille võlve kannab kaheksatahuline 4,85 meetri kõrgune piilar. Kabel on pidurefektooriumist tunduvalt kõrgem, ulatudes peaaegu läbi kahe korruse.

Kabelis on säilinud vana kivist altarilaud. Altarilaua kohal akna tühimikus asetseb Kaarma kiriku endise nikerdatud tiibaltari keskosa, mis kujutab neitsi Maarja kroonimist. Altar on ehitatud umbes aastail 1497—1500, arvatavasti Lüübeki meistri Henning von der Heide poolt. Käesoleva sajandi algul restaureeriti see väga asjatundmatult, mistõttu teda osaliselt rikuti.

Kabeli lõunaseinas on rikkalikult kaunistatud suur nn. sakramendinišš, kus hoiti kultuseks vajalikke esemeid. Lääneseinas paiknevad kolm bareljeefsete kujutistega vapitahvlit. Keskmisel neist näeme kotkast kirjalindiga; see on Saare-Lääne piiskopkonna vapp. Parempoolne on Saare-Lääne piiskopi Johannes III Orgase, vasakpoolne Johannes IV Kieveli vapp. Reljeefid valmistas meister Reynken, arvatavasti XVI sajandi kahekümnendail aastail.

Samal seinal asetseb kivitahvel, kuhu on lõigatud kahekümne kuue Saare-Lääne piiskopi nimed aastaist 1228—1560. Tahvel paigutati siia käesoleva sajandi algul.

Peakorruse idatiivas paiknevad tavalised elukondlikud ruumid

Kamin linnuse põhjatiivas asuvas dormitooriumis.
R. Marani foto.

— söögisaal ja toomkapiitli liikmete magamissaal — dormitoorium. Teine magamisruum asetseb linnuse põhjatiivas. Mõlemad ruumid olid kitsa käigu kaudu ühendatud vangitorni ümbritseva šahtiga — danskeriga.

Lossi kolmandal korrusel asusid tõenäoliselt teenindava personali eluruumid. Selle korruse sisearhitektuur on sajandite jooksul tundmatuseni muutunud. Käesoleval ajal paikneb siin Saaremaa Koduloomuuseumi ekspositsioon.

Praeguse muuseumi fondid põhinevad Saaremaa Uurimise Seltsi (Verein zur Kunde Ösels) kogudel, millele pandi alus juba aastal 1866. Esialgu paiknes kollektsioon lossi kõrval asuvas hoones. Aastal 1925 viidi muuseumi kogud lossi, praegustesse ruumidesse.

Fondide juurdekasv aastate jooksul oli võrdlemisi väike, kuna neid süstemaatiliselt ei täiendatud. Nii oli aastal 1930 muuseumi kogudes ainult 700 eset.

Kodanlikul perioodil kuulus muuseumi isikulisse koosseisu ainuüksi ekskursioonijuht. Väljapanekud ei olnud temaatiliselt rühmitatud ja esemed olid eksponeeritud juhuslikult.

Fašistliku okupatsiooni aastail (1941—1944) said muuseumi kogud tõsiselt kannatada. Väärtuslikumad esemed kanti laiali, sõjakeerises läks kaduma ka kogude inventariraamat.

Muuseum avati külastajaile uuesti 15. juunil 1947. Sellest peale on suurt tähelepanu pööratud kogude juurdekasvule, ekspositsiooni laiendamisele, väljapanekute süstematiseerimisele ja periodiseerimisele. Aastal 1960 võttis muuseumi ekspositsioon enda alla üle nelja korra suurema pindala kui kodanliku perioodi viimastel aastatel, hõlmates 524 m². Muuseumiesemete arv aga ületab sõjaeelset taset ligi seitse korda. Käesoleval ajal on fondides 8525 eset. Muuseumis on uus, ajakohane mööbel, ekspositsioonisaalidesse on sisse seatud elektrivalgustus.

Muuseumi väljapanekud jagunevad kolme osakonda: loodusteaduste, ajaloo ja sotsialistliku ülesehitustöö osakond.

L o o d u s t e a d u s t e o s a k o n n a ekspositsioon paikneb kahes saalis ja selle temaatiline jaotus on järgmine: geoloogiline aluspõhi, maavarad, pinnavormid, kliima, mullastik, taime- ja loomariik. Viimane on esitatud kolme temaatilise rühmana: meri ja mererand, soo, loopealne ja mets.

Saaremaa *geoloogilise aluspõhja* moodustavad ülemsiluriajastu setted, mis esinevad peamiselt mitmesuguste lubjakivide ja dolomiitidena. Nagu Saaremaa geoloogiliselt kaardilt nähtub, moodustavad need kuus ladet — ohesaare, kaugatoma, paadla, kaarma, jaagarahu

ja jaani lademe, mis oma nimetuse on saanud tüüpilisemate paljandite järgi. Ekspositsioonis on esitatud fotod vastavate lademete paljandeist, välja on pandud kivimeid ja kivistisi. Viimased on teatavasti etendanud suurt osa kivimite moodustamisel.

Kivististest väärivad erilist tähelepanu kaarma lademes leiduvate suurte vähkskorpionide (*Eurypterus*) jäänused, mida peale nimetatud lademe mujal kusagil ei esine.

Saaremaa *maavarade* käsitlemisel tuleb esmajoones mainida dolomiite ja lubjakivisid, mille varud on praktiliselt ammendamatud. Neid kasutatakse nii ehitusmaterjalina kui ka tehniliseks otstarbeks. Laialdaselt on tuntud kaarma lademe dolomiit, mis on eriti nägus ja vastupidav ehitusmaterjalina ning sobiv mitmesugusteks raidtöödeks. Ekspositsioonis ongi rida fotosid raidtöödest ja dolomiitkividest ehitatud hoonetest. Viimaste hulgas on ka Kuressaare linnus, mille kuuesaja aasta vanused müürid tõendavad ilmekalt dolomiidi ilmastikukindlust ja sobivust ehitusmaterjalina.

Ehitamiseks on väga sobivad ka rändrahnud, nn. raudkivid. Neid kasutatakse majapidamishoonete püstitamisel.

Rikkalikult leidub Saaremaal liiva ja kruusa, mida tarvitatakse ehitusmaterjalide valmistamisel ja teede rajamisel ning parandamisel.

Ka siinset savi ja turvast kasutatakse laialdaselt. Eksponeeritud on näidised uht-, sini- ja viirsavist ning neist valmistatavaid tooteid — katusekive, telliseid, ahjupotte ja drenaažitorusid. Turvas läheb peamiselt kütteks ja põldude väetamiseks.

Tõhusa ravitoimega on Saaremaa tervisemuda, mida leidub rikkalikult Kingissepa lähedal Suurlahes ja Kihelkonna lahes. Ekspositsioon annab ülevaate selle keemilisest koosseisust ja ravitoimest.

Saaremaa pinnavormide arenemisele on suurt mõju avaldanud Balti mere eri staadiumide — Balti jääjärve, Antsülusjärve ja Litoriinamere — veeseisud. Nende staadiumide ulatus selgub muuseumis eksponeeritud kaartidelt. Rida fotosid mitmesugustest rannamoodustistest näitab pinnavormide mitmekesisust.

Samas on välja pandud kaart Kaali meteoriidikraatrite paiknemise kohta ja antud ülevaade nende tekkeloost.

Muuseumis eksponeeritud kaartidelt ja diagrammidelt nähtub, et Saaremaa *kliima* on tunduvalt pehmem ning kuivem kui mandril. Kevad algab siin umbes poolteist nädalat hiljem, sügis aga on pikk ja soe. Keskmine öökülmadeta päevade arv on Saaremaal kuni 191, Lõuna-Eestis aga 140 piirides. Seetõttu on siin vegetatsiooniperiood tunduvalt pikem. Ilmastik on üheks teguriks, miks Saaremaal on säilinud palju soojalembesi taimi, nagu luuderohi, jugapuu, tuhkpihlakas, alpi võipätakas ja mitmed teised.

Sademeid langeb siin kõige rohkem augustis, kuni 70 mm, juunikuus aga on sademete hulk keskmiselt 40 mm, mille tõttu külvid kannatavad tihti niiskuse puudumise all.

Mullastikuliselt kuulub Saaremaa rähkvaldkonda. Domineerivaks mullatüübiks on kamar-karbonaatmullad. Huumusehorisont on siin õhuke, mullad on lubjarikkad, hulgaliselt esineb paeklibu ja rändkive. Teralise struktuuri tõttu säilitab muld halvasti niiskust.

Ekspositsioonis on tähelepanu pööratud mulla viljakuse tõstmise küsimusele. Esitatud on enam kasutatavad mineraal-, bakter-, haljas- ja kohalikud väetised. Viimaste hulgas ei puudu ka rannaäärseis majandeis laialdaselt tarvitatav adru, mis sisaldab niisama palju toiteelemente kui laudasõnnik. Värskes adrus on keskmiselt 80% orgaanilist ainet, 1,5% kaaliumi, 1% lämmastikku ja 0,1% fosforhapet.

Kohalik *taime- ja loomariik* on jaotatud temaatilistesse rühmadesse. Esimesena tutvume siin teemaga «Meri ja mererand», mille all on esitatud nendele aladele iseloomulikke taimi, kalu ja linde. Meretaimedest näeme põisadrut ja meriheina, rannikutaimedest hanijalga, merisinepit, meripuju, okasmaltsa, rannikat, mägi-kilbirohtu.

Saaremaa rannikuveed on rikkad mitmesuguste kalaliikide poolest. Siin esineb massiliselt räime, kilu, lesta, haugi, ahvenat, angerjat, siiga, meriforelli. Imetajaist on eksponeeritud viiger ja kohalikes rannavetes harva esinev pringel. Dioraamid kajakatest ja läbirändel viibivaist luikedest ning väljapanekud vitriinkappides annavad ülevaate saartel elavaist vee- ja kahepaiksetest lindudest.

Ligikaudu 13% Saaremaa üldpindalast moodustavad sood. Enamik neist on lagedad, kaetud vaid kohati kidurate puu- ja põõsagruppidega. Ekspositsioonis on dioraamina esitatud soomaastik seal elavate lindudega. Näeme sookurge, rabakana, kiivitajat ja soorätsu. Sootaimedest on eksponeeritud muu hulgas ka Viidumäe allikasoos kasvavad haruldased jäänuktaimed — saaremaa robirohi, tõmpõiene luga ja alpi võipätakas.

Mitmel pool Saaremaal tungib aluspõhja paas peaaegu täiesti maapinnani. Seal levivad kadakased, osalt ka sarapuudega kaetud loopealsed. Loopealsete pinnas praguneb suviti, taimestik on kidur, kuid liigirikas ja hea söödaväärtusega. Lootaimedest on eksponeeritud harilik nõiahammas, metsmaasikas, kassiristik, kassisaba, harilik kukehari, nõmme-liivatee jt. Fotod näitavad tüüpilisi loopealseid mitmel pool Saaremaal.

Käesoleval ajal on Saaremaa kõige metsavaesem piirkond vabariigis (metsasus 6,9%). Domineerivad on okaspuumetsad, mis moodustavad Saaremaa metsadest üle 90%, kusjuures valitsevaks puuliigiks on mänd. Muuseumis eksponeeritud kaardilt näeme, kus paiknevad

Saaremaa suuremad metsamassiivid, samas on diagramm, mis näitab metsastamistöid rajoonis sõjajärgsete aastate jooksul.

Mets annab rahvamajandusele hulgaliselt väärtuslikku toormaterjali. Välja on pandud rida metsakeemia tööstuse saadusi: kampol, glütseriin, lakk, tõrv, puupiiritus, äädikas jne. Kõrvalvitriinis on näidised puu-, põõsa- ja rohurinde esindajaist. Neist on haruldasemad puurindes pooppuu ja tuhkpihlakas, põõsarindes jugapuu, verev kontpuu ja tuhkpuu ning rohurindes luuderohi, hammasjuur ja karvane lipphernes.

Hulgaliselt on ekspositsioonis esindatud puistulinnud. Nende hulka kuuluvad Saaremaa linnustiku suurimad esindajad — merikotkas ja kaljukotkas. Merikotkaid pesitseb praegu Saaremaal üksikute paaridena, kaljukotkad aga on kadunud. Eksponeeritud kaljukotkas tabati Saaremaal 1926. aastal.

Kasulikest röövlindudest on ekspositsioonis tuuletallaja, hiireviu ja kõrvukas räts; kahjulikest röövlindudest on esindatud kanakull, raudkull, rabapistrik jt.

Puistulindudest näeme veel värvulisi, samuti teisi meie metsade putuk- ja seemnetoidulisi linde. Muude hulgas on siin Euroopa väikseim lind põialpoiss, kelle kaal on ainult viis grammi, praegu Saaremaa metsadest juba kadunud metsis ja haruldaseks jäänud teder. Eksikülalisi esindab liivakarva kõrbepüü, kes tabati Pidulas 1888. aastal.

Saaremaa imetajad rebane ja jänes on esitatud dioraamidena. Neist rebane on kujutatud saaki varitsemas, halljänes aga talvises viljapuuaias noort õunapuud koorimas.

Erinurga moodustavad väljapanekud putukatest, keda on esitatud üle 400 liigi.

Ajaloo osakonna ekspositsioon paikneb kolmanda korruse ristikäigus ja ühes saalis, mis hõlmab peaaegu kogu korruse lõunatiiva.

Saaremaa asustati neoliitikumis, umbes III aastatuhande keskpaiku e. m. a. Esimesed asukad saabusid siia arvatavasti saartele lähedastelt mandrialadelt. Nagu eksponeeritud kaart näitab, oli Saaremaa pindala tollal praegusest tunduvalt väiksem, moodustudes sadadest väikestest saartest. Avamere tuulte eest saarekestega kaitstud madalad lahed olid sobivad kalapüügiks, rannikutasandikel elas hulgaliselt jahiloomi. Sobivate elatustingimuste tõttu asustati saared kiiresti. Ekspositsioonis on noorema kiviaja leidude kaart, samuti Saaremaa asukate töö- ja tarbeesemeid — kivikirveid, talbu, kivist noole- ja odaotsi, kammkeraamilise savinõu kilde ja muud.

Pronksiaega kajastaval stendil on kesksel kohal materjalid Asva

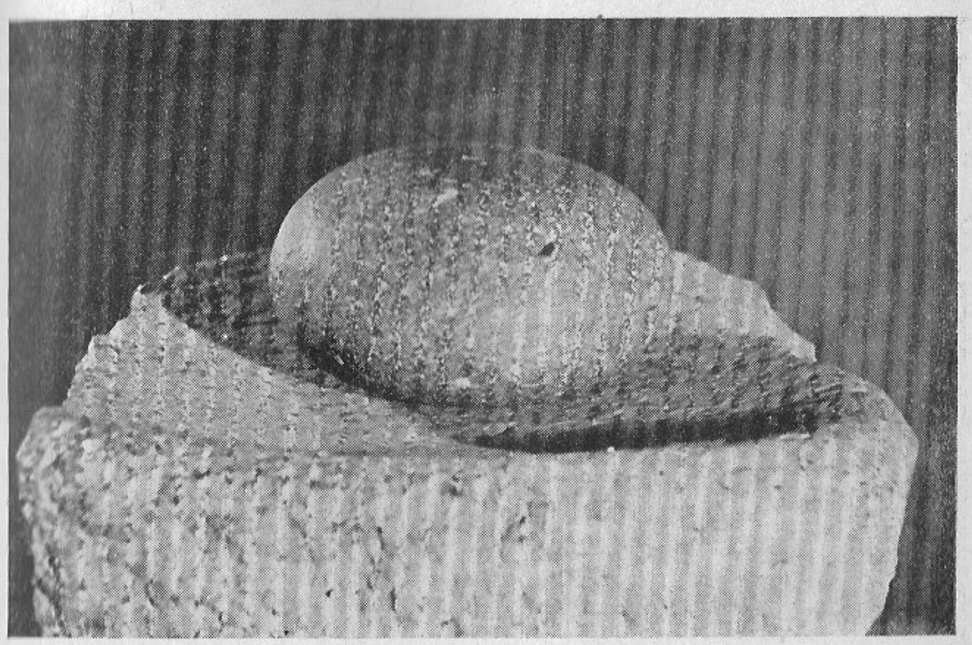

Jahvatuskivi I aastatuhandest.

R. Marani foto.

linnus-asulast, milles elati VII sajandist e. m. a. kuni meie ajaarvamise alguseni.

X—XII sajandini oli Saaremaa üks tihedamini asustatud Muinas-Eesti maakondi ja saarlased tuntud julgete meresõitjatena.

Pronksist ja hõbedast ehteasjade, rauast töö- ja sõjariistade väljapanekud annavad tunnistust arenenud kaubavahetusest, käsitööst, karjandusest ja põllundusest. Kerkisid võimsad linnused kaitseks meretaguste röövjõukude vastu. Kaart annab ülevaate noorema rauaaja leidudest ja linnuste paiknemisest Saaremaa territooriumil.

Ettekujutuse saarlaste laevadest ja mereretkedest saame kipsbareljeefilt «Saarlased mereretkel». Kaubanduslikku läbikäimist eestlaste ja venelaste vahel tutvustab kaubateede kaart, kuhu on märgitud ka Ida-Euroopa müntide leiukohad.

Teemat «Võitlus Saksa, Taani ja Rootsi feodaalse agressiooni vastu XIII sajandil» valgustavad ekspositsioonis niihästi mitmesugused esemed kui ka kaardid, maketid ja joonised. Kesksel kohal on siin saarlaste relvad — mõõgad, oda- ja nooleotsad. Neile on vastandatud Saksa ordu sõjameeste varustus — kombineeritud odad ja raudrüü.

Kronoloogiline tabel «Saarlaste võitlus võõramaiste röövvallutajate vastu» algab väljavõttega Läti Henriku «Liivimaa kroonikast», kus mainitakse kokkupõrget sakslaste ja Saksamaalt Riiga sõitvate ristisõdijate vahel 1203. aastal Ojamaa saare lähedal. 1227. aastal õnnestus feodaalide ühendatud vägedel Saaremaa vallutada. Võitlustest Muhu linnuse piiramisel ja vallutamisel jutustab väljavõte «Liivimaa kroonikast».

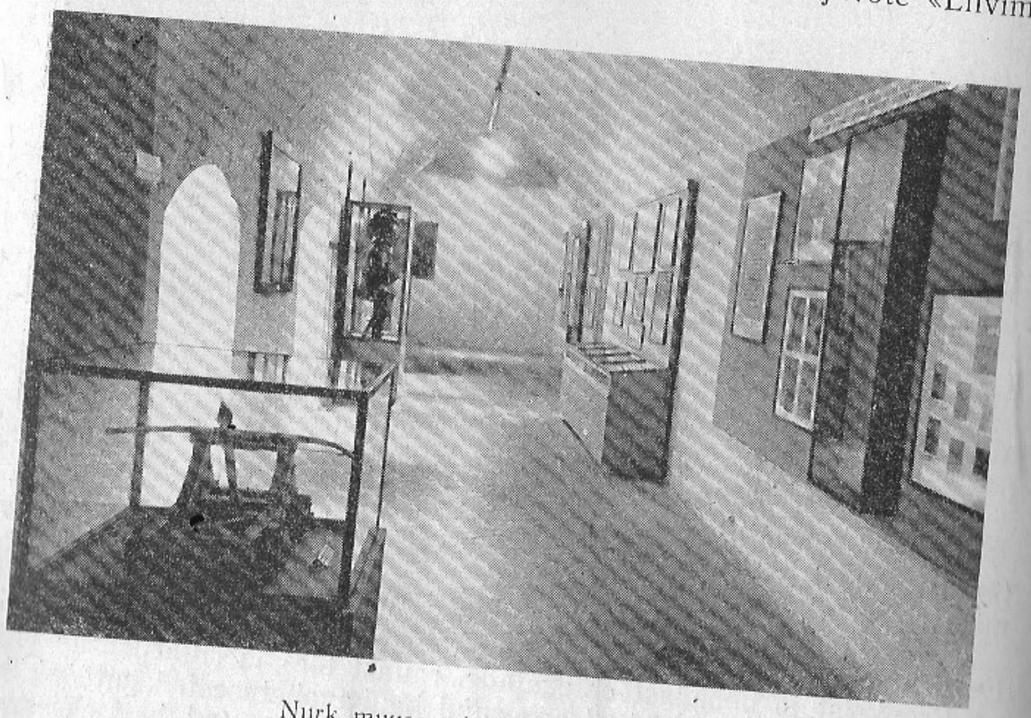

Nurk muuseumi ekspositsioonist.

R. Marani foto.

1233. aastal jaotasid Saaremaa vallutamisest osavõtnud Riia linn, Mõõgavendade Ordu ja Riia piiskop siinsed alad omavahel. Jagamise ürikus on loetletud kuus territoriaalset üksust: 1) Mone (Muhu), 2) Carmele (Kaarma), 3) Sworve (Sõrve), 4) Waldele (Valjala), 5) Kiligunde (Kihelkonna) ja 6) Horele (Pöide). Riia piiskopile langesid loosi teel Waldele ja 200 adramaad Kiligundest. Sajandi keskel toimus maade täiendav jagamine, kusjuures ordu ja piiskop haarasid Riia linna valdused endale. Ordu ja piiskopi valdusalade paiknemisest Saaremaal annab ülevaate vastav kaart.

Feodaalide katsed oma võimu tugevdada põrkasid saarlaste ägedale vastupanule. Puhkesid võimsad ülestõusud, mis suudeti lämmatada alles mitme aasta pärast. Kaart näitab saarlaste ülestõuse XIII sajandil.

Eesti talurahva lakkamatu võitlus saksa ja taani feodaalide ikke vastu paisus 1343. aasta jüriööl Põhja-Eestis võimsaks ülestõusuks. Sellele järgnes kolm kuud hiljem Saaremaa ülestõus.

«... Püha Jakobi päeva õhtul, samal 1343. aastal, lõid saarlased kõik sakslased maha, noored ja vanad, nagu see Harjus oli sündinud, uputasid preestrid merre ja asusid samal päeval Pöide kantsi alla...» loeme väljavõtet Joh. Renneri kroonikast. Ülevaate rahva kangelaslikust võitlusest röövvallutajate vastu annavad eesti kunstnike poolt 1943. aastal Jaroslavlis valmistatud linoollõiked.

1558. aastal puhkes Liivi sõda. Juba selle algul tuli täielikult ilmsiks Liivimaa sõjaline mahajäämus. Kartes oma siinsete valduste kaotsiminekut, müüs piiskop J. von Monikhusen piiskopkonna taanlastele. 1560. aasta aprillis maabus Kuressaares hertsog Magnus koos 400 palgasõduriga.

1563. aastal sai Kuressaare alevik linnaks. Hertsog Magnuse privileeg 8. maist 1563 ja Taani kuninga Friedrich II kinnituskiri 19. septembrist 1574 andsid uuele linnale Riia õiguse. Linna valitses raad, mis koosnes kahest bürgermeistrist, linna foogtist, viiest raehärrast ja kohtukirjutajast.

Taani perioodi Saaremaal iseloomustavad intensiivne uute mõisate rajamine ja teoorjuse järsk suurenemine. Nagu ekspositsioonist nähtub, orjasid Kärla talupojad XVI sajandi lõpul ühe adramaa eest 3 päeva, XVII sajandi algul aga juba 6 päeva nädalas. XVII sajandi keskpaiku pidi ühe adramaa suurune talu mõisa tööle saatma ühe rakmeteolise kuueks päevaks nädalas, sellele lisaks kevadest kuni sügiseni ühe jalamehe ning lõikuse ajal veel teise jalamehe. Peale selle tuli osa võtta kohustuslikest mõisatalgutest ja tasuda maamaksu.

Aastal 1645 läks Saaremaa Bromsebro rahulepingu põhjal Rootsi valdusse. Rootsi võimud kehtestasid Eesti alal esmakordselt talupoegadelt võetavad riigimaksud. Tihti teostati maarevisjone, mille tulemusena kasvasid arvestatavate adramaade hulk ning talurahva koormised ja riigimaksud. Nagu ekspositsioonist ilmneb, ulatus enne 1653. aasta maarevisjoni Saaremaalt saadav sissetulek 14 814 riigitaalrini, pärast revisjoni aga 27 111 riigitaalrini aastas.

Talupoegade koormiste kasvust XVII sajandil annab ülevaate vastav diagramm.

Kiriku osa talurahva orjastamisel on käsitletud omaette teemana. Ristiusk oli kogu feodaalset kurnamissüsteemi õigustav ideoloogia. Rahulolematust ja vastuhakkamist kirikule ning feodaalile karistati

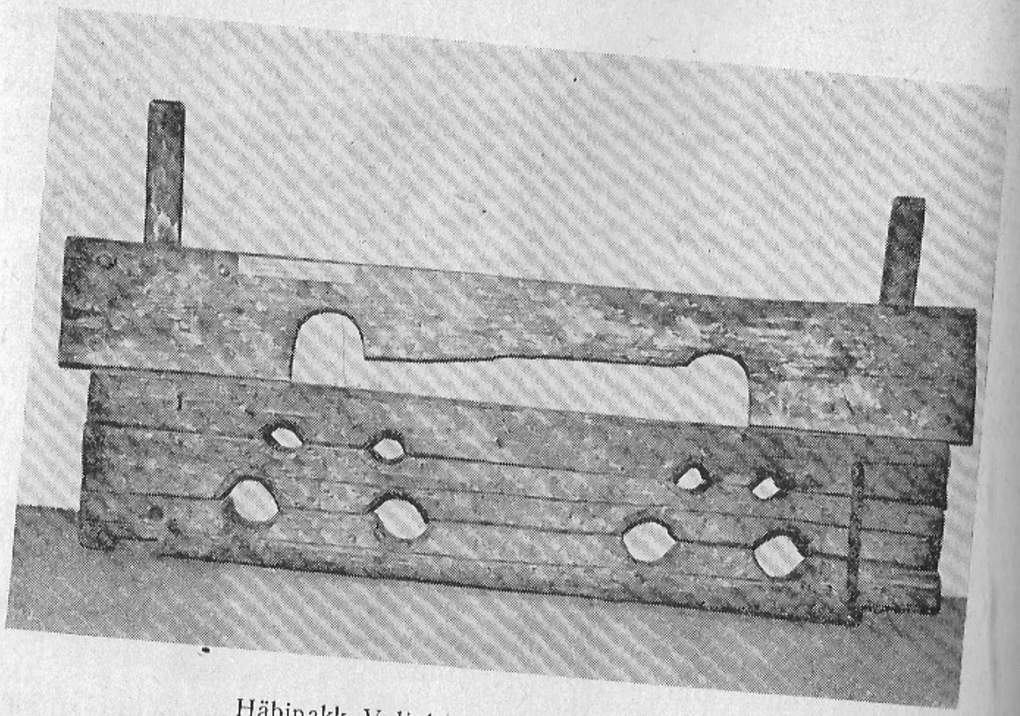

Häbipakk Valjala kirikust (XVIII saj.).

R. Marani foto.

äärmiselt julmalt. Fotokoopiad vanadest gravüüridest näitavad inkvisitsiooni piinakambreid. Eksponaatide hulgas on häbipakk Valjala kirikust. Rahvapärimuse kohaselt on selles pakus aastal 1715 istunud ka Valjala koguduse õpetaja tütar Getruda Garponai, kes, nagu märgib kirikukroonika, langenud katku ajal aastal 1710 kaela ühele talupoisile — ainsale ellujäänud mehele kihelkonnas.

Teemat «Eesti Vene riigi koosseisus XVIII sajandil» on käsitletud mitmete üldtuntud dokumentide abil. Eksponeeritud on väljavõtted Liivimaa maanõuniku parun Roseni deklaratsioonist eestikeelses tõlkes, fotokoopia Katariina II käskkirjast 18. aprillist 1765, mille järgi iga üle viie adramaa suurune mõis pidi asutama talulastele külakooli, skeem «Võimu korraldus Eesti- ja Liivimaal XVIII sajandil».

Talurahva õigusetut olukorda iseloomustavad talupoegade ostmise ja müümise kuulutused ajalehes «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» ning sajandi lõpul Kuressaares käsikirjaliselt väljaantud ajalehes «Arensburgsche Wochen- oder Intelligenzblätter». Kuid rahva raskele olukorrale vaatamata tähendas Eesti ala ühendamine Venemaaga rahuaja saabumist, mis omakorda tagas elanikkonna kiire kasvu sajandi esimesel poolel. Väljapandud diagrammilt ilmneb, et aastal 1713 oli

Saaremaal talurahvast 5431 inimest, aastal 1756 aga juba 18 967 inimest.

Eksposítsioonis on kohtukull Peeter I käskkirjaga aastast 1724, Kuressaare linna privileegid 1742. ja 1764. aastast, antud Vene keisrinnade Jelizaveta Petrovna ja Katariina II poolt. Eksponeeritud on ka eestikeelseid raamatuid XVIII sajandist. Vanim neist on aastal 1700 Tallinnas Christow Brendenkeni poolt trükitud «Ewangeliummit Nineк Epistlit koggona Aasta lebbi».

1779. aastal sündis Saaremaal F. F. Bellingshausen, pärastine kuulus Vene meresõitja ja Antarktise avastaja. Muuseumis on eksponeeritud Bellingshauseni portree ja foto tema sünnikodust Pilguse mõisaast. Tema ümbermaailmareisi aastail 1819—1821 valgustavad kaart, fotokoopia reisi kirjeldava raamatu tiitellehest ja reproduktsioon maalist «F. F. Bellingshausen ja M. P. Lazarev Antarktise lähistel».

Rikkalikult on muuseumis eksponeeritud Saaremaa etnograafilisi esemeid. Maitsekalt ornamenteeritud tööriistad ja tarbeesemed annavad tunnistust rahva elujõust, ilumeelest ja kunstiarmastusest. Kõik tarbeesemed, alates lusikast ja lõpetades vankriga, on puust käsitsi meisterdatud. Rauda oli talupojal vähe, see oli kallis ning seega kättesaamatu. Otsiti tugevamaid puuliike, nagu tamm ja jugapuu, mida kasutati raua aseainena. Sellest ongi tulnud kõnekäänd: «Jugapuu on Saaremaa raud».

Suurema osa etnograafilistest väljapanekutest võtavad enda alla põllunduse, karjanduse ja kalandusega seotud eksponaadid. Läikima kulunud vartega hangud, rehad, aganakäpad, vardad ja koodid kõnelevad rängast tööst tolmuses mõisarehes.

Üks huvitavamaid ning omapärasemaid eksponaate on mõisa teomehe arvepulk, millele märgiti teopäevi. See koosneb kahest kokkulükatavast poolest. Kriipsud mõlemal pulgapoolel räägivad sellest, et teomees pidi mõisat orjama 6 päeva nädalas.

Huntide olemasolust Saaremaal kõnelevad hundioda, käristi ja koera kaelavõru (viimane kaitses koera huntide vastu). Vaatamata kõigile kaitseabinõudele tegid hundid siin suurt hävitustööd. Olemasolevate andmete kohaselt hävitasid «hallivatimehed» Saaremaal 1882. aastal 482 karilooma ja 100 hobust, kusjuures üldine kahjusumma ulatus 9490 rublani.

Kala- ja hülgepüük oli saarlastele juba Saaremaa asustamisest saadik tähtsaks elatusalaks. Nagu põllumehel, nii tuli ka kaluril valmistada kõik püügivahendid käsitsi. Muuseumis näeme omatehtud püsse hüljeste küttimiseks, ahinguid, tooseharki kalade püüdmiseks pimedas, harpuuni koos hobusesabajõhvidest punutud nööriga. Hülgenahast val-

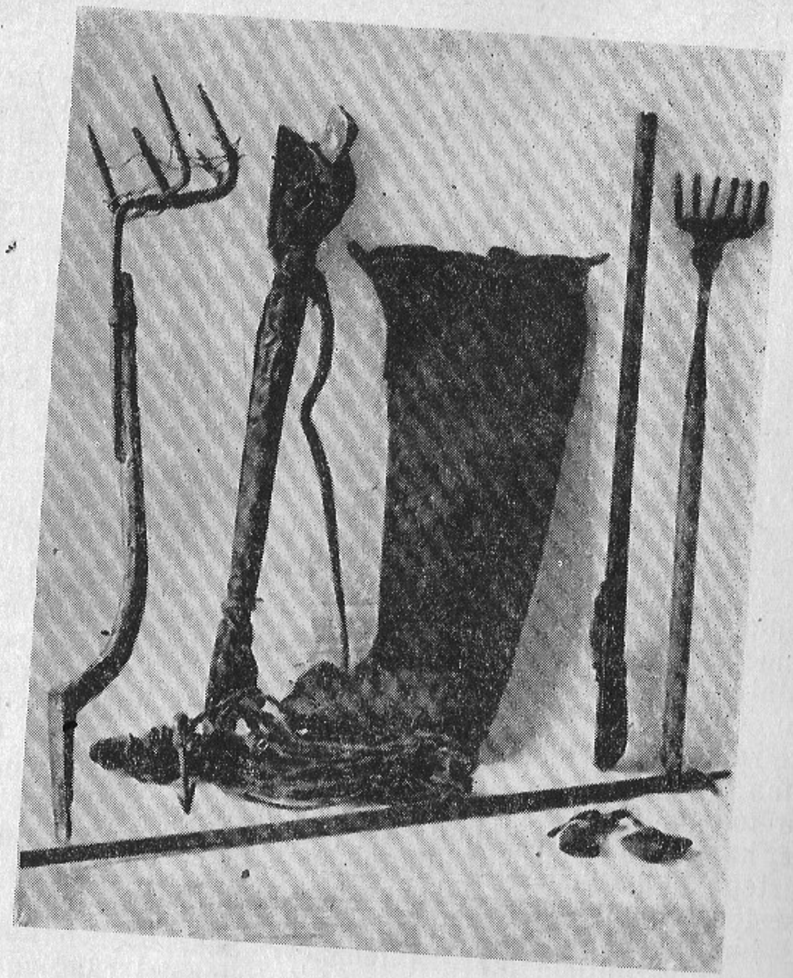

Hülgeküti varustus (XIX saj.).

T. Linna foto.

mistati jalatseid, käpikuid, kasukaid ja mütse. Hüljes andis liha toiduks, rasva valgustuseks ning hoonete ja tarbeesemete ilmastikukindlaks muutmiseks.

Saaremaa rahvarõivas paistab silma oma mitmekesisuse poolest. Saaremaa kaheteistkümnes kihelkonnas kanti ühteistkümmend erinevat rahvarõivast. Eksositsioonis on Karja, Kaarma, Jämaja, Anseküla, Mustjala ja Muhu rahvarõivad. Kõrvuti nendega on välja pandud rahvapillid — torupill, kannel, parmupill, mollpill, samuti meeste ja naiste käsitöö ning koduse majapidamise esemed.

Laialt on tuntud Saaremaa ornamendirikkad õllekannud. Muuseumis on esitatud hulk erineva ornamendiga ja mitmesugustest puuliikidest õllekanne. Osa neist on kaunistatud põletuskirjaga, osa pirni-, ploomi- ja teistest väärispuudest mosaiikkaunistusega.

Teemasid «Pärisorjuse lagunemine ja kapitalistlike suhete tekkimine Eestis» ning «Kapitalismi arenemine Eestis XIX sajandi II poolel» käsitletakse eksositsioonis nii kohalike kui ka üldiste materjalide abil. Kapitalismi arenemise perioodi valgustavad fotod ja dokumendid 1858. aastal Kuressaares asutatud Wildenbergi nahavabrikust, samuti Väikese väina tammi ehitamisega seoses olevad materjalid. Sajandi teisel poolel Saaremaal arenenud kapitalistliku tööstuse toodangu näidistest on muuseumis eksponeeritud Aadu Kingissepa valutöökojas Marientalis valmistatud hobu-viljapeksumasin.

Vaatamata kohaliku tööstuse mõningale kasvule XIX sajandi II poolel jäi tööliste arv Saaremaa tööstusettevõtetes suhteliselt väikeseks. Nii töötas sajandi vahetusel Saaremaal asuvas 25 tööstusettevõttes ainult 212 töölist.

Esimesed teated põrandaaluse marksistliku ringi tegutsemisest Saaremaal pärinevad 1905. aastast. Olemasolevail andmeil peeti ringi koosolekuid kellassepp Maripuu korteris Lossi tn. 5. Ringi tööst võttis osa ka sel ajal Kuressaare Gümnaasiumi viimases klassis õppiv V. Kingissepp.

Aastal 1905 puhkenud revolutsioon leidis Saaremaa töörahva hulgas elavat vastukaja. Nii näiteks toimus Wildenbergi nahavabrikus ühepäevane streik, mille tagajärjel tööpäeva lühendati 15 tunnilt 12 tunnile. Maal põletasid saarlased teada olevail andmeil üheksateistkümnes mõisas kõrvalhooneid ja heinaküüne. Muuseumi töötajad on koostanud kaardi revolutsiooniliste sündmuste kohta Saaremaal. Muude materjalide hulgas on eksositsioonis ära toodud Levalas 11. detsembril 1905 toimunud rahvakoosoleku protokolli ärakiri. Sellest õhkub saarlaste revolutsioonilist võitlusvaimu. Eksositsioonis on andmeid karistussalkade tegevusest Baltimail aastail 1905—1907.

Järgmine teema käsitleb Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise perioodi, siin on keskse kohal Lenini Aprilliteesid, VSDTP aprillikonverentsi resolutsiooni projekt Lenini parandustega, dokumendid sündmuste kohta Peterburis ja Tallinnas 1917. a. ning diagramm «Nõukogude bolševiseerumine Eestis 1917. a.».

Vitriinis näeme Leisi Valla Soldatite ja Tööliste Nõukogu üleskutset valla töörahvale ilmuda 28. aprillil koosolekule uue valitsuse tunnustamise küsimuses, Muhu väina kindlustatud piirkonna ülema käskkirja 8. märtsist 1917 Muhu väina Kindlustatud Piirkonna Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee moodustamise kohta, protokolli

24. aprillist 1917 Randvere mõisa ülevõtmise kohta kohalike talupoegade poolt ja teisi dokumente, mis kajastavad sündmusi Saaremaal pärast Veebruarirevolutsiooni.

Järgneb teema «Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis». Sel ajal kui Eesti mandril kehtestati nõukogude võim, vaevles Saaremaa rahvas Saksa okupatsiooni raske ikke all. Rida fotosid näitab Saaremaa okupeerimist 1917. a. septembris-oktoobris ja okupantide peremehetsemist Saaremaal. Ekspositsioonis on okupatsioonivägede relvi, sõjaväelaste peakatteid ja üks ülemjuhataja Seckendorfi käskkirjadest, mis said rahva hulgas üldtuntuks nimetuse all «Keelan, käsen, poon ja lasen».

Saaremaa töörahva 1919. aasta ülestõusu valgustamisele on muuseumi ekspositsioonis osutatud erilist tähelepanu. Kesksel kohal on siin skulptor H. Halliste valmistatud dioraam «Saaremaa töörahva ülestõusu puhkemise moment Kuivastu mõisa õues 16. veebruaril 1919». Ekspositsioonis antakse ülevaade ülestõusu käigust, alates sündmustega Muhus ja lõpetades lahinguga Upa külas ning valge terrori määratsemisega saarel.

Kodanliku perioodi iseloomustamiseks on esitatud andmeid rahvamajanduse kängumise ja haridusolude halvenemise kohta. Kohalikest materjalidest selgub, et igal aastal rändasid tuhanded saarlased suviti mandrile tööotsima. Ekspositsioonis on foto 1934. aastast, mis näitab jüripäeval peetud nn. orjaturgu linna turuplatsil.

Tööpuudus, halvad elutingimused ja valitsuse rahvavaenulik poliitika suurendasid töörahva rahulolematust ja kutsusid esile töölisliikumise. Eksponeeritud on fotosid töötava rahva maidemonstratsioonidest, nende hulgas ka 1. mail 1924 Pöides toimunud rongkäigust.

Töörahva võitlust kodanluse vastu juhtis Eestimaa Kommunistlik Partei. Kodanlik valitsus püüdis töölisliikumist kõigi vahenditega maha suruda, vangistades töölisliikumise organiseerijaid ja juhte. Kuid ei Viktor Kingissepa ja teiste EKP silmapaistvate organisaatorite arreteerimine ning mõrvamine ega rohked poliitilised protsessid suutnud pidurdada Eesti töörahva võitlust kodanluse vastu, võitlust nõukogude võimu eest.

1940. a. suvel taaskehtestati Eestis Nõukogude võim. Ka Saaremaal läks võim töötava rahva kätte. Seda sündmust kajastab eksposit-
sioonis rida s o t s i a l i s t l i k u ü l e s e h i t u s t ö ö osakonna fotosid 1940. aastast.

1941. aastal tungisid meie maale kallale fašistliku Saksamaa väed. Algas Suur Isamaasõda. Saaremaa okupeeriti hitlerlaste poolt 1941. aasta oktoobris. Okupandid mõrvasid kohalikke partei ja nõukogude organite töötajaid. Muuseumis on neist eksponeeritud maakonna partei-

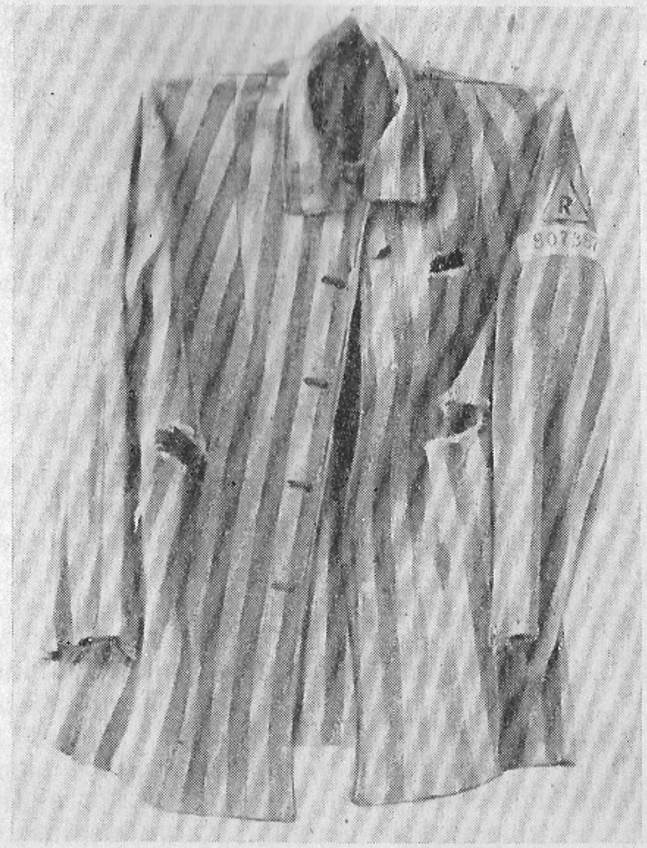

Fašistliku koonduslaagri vormirõivas.
T. Linna foto.

komitee esimese sekretäri Aleksander Mui, maakonna täitevkomitee esimehe Juhan Ellami, aseesimehe Aleksander Ingalti ja sekretäri Boris Leineri foto.

Stendil on esitatud arvud okupantide poolt Saaremaal tehtud hävitustöö kohta: mõrvati 7000 inimest, küüditati Saksamaale 5197 inimest, põletati 710 elumaja, 4737 kõrvalhoonet ja 29 ühiskondlikku hoonet. Üldine kahju moodustas 630 740 000 rubla.

Vitriinis on okupatsiooniaegsed toidu- ja tarbeesemete kaardid ning osturaamatud. Samas on ka tolleaegsed naiste jalanõud — puukingad.

Iga külastaja peatub vitriinkapi ees, kus asub fašistliku koonduslaagri vormirõivas. See vöödiline jakk kuulus kohalikule kooliõpetajale Niina Väinale, kes arreteeriti 1943. aastal Muhus ja viidi Saksamaale

koonduslaagrisse. Numbrist jaki varrukal selgub, et Niina Väin oli 807 387. vang, kes astus sisse Ravensbrücki koonduslaagri väravatest.

Stendidel on materjalid Eesti Laskurkorpuse formeerimisest Nõukogude tagalas ja partisaniliikumisest okupantide poolt vallutatud territooriumil.

Eesti ja Saaremaa vabastamist käsitlevad rohkearvulised fotod, kaardid, Eesti rahvuskorpuse väeosade ajalehed «Tasuja» ja «Punaarmeenlane», kohaliku ajalehe «Saarte Hääl» esimesed väljaanded. Vastaval stendil on kesksel kohal Saaremaa vabastamisest osavõtnud Nõukogude Liidu kangelaste V. Dejevi, A. Repsoni ja N. Matjašini fotod.

24. novembril 1944 vabastati okupantidest Eesti NSV territooriumi viimane osa — Sõrve säär. Seda sündmust kujutab kunstnik L. Roosa valmistatud dioraam.

Sõjajärgset perioodi käsitlev ekspositsioon algab okupantide hävitustöö jälgede likvideerimist kajastavate väljapanekutega. Siin on fotod varemete koristamisest Kuressaares ja linna taastaja tööraamat. Käesolevast tekstist nähtub, et elanikud töötasid oma kodulinna taastamisel 1945.—1947. a. rohkem kui 312 000 töötundi.

Nõukogude maareformiga anti maad 2579 maata ja vähese maaga talupojale. Taastati hobulaenutuspunktid ja traktorijaamad. Aastal 1946 toimusid Lööne soos esimesed uudismaa ülesharimise talgud. Sellest jutustab eksponeeritud välkleht «Talguline».

Saaremaa elanikkonna üheks tähtsamaks tuluallikaks on kalapüük. Kalanduse arenemisele Saaremaal nõukogude korra tingimustes on ekspositsioonis pööratud suurt tähelepanu. Kalandusalased väljapanekud hõlmavad 1/4 kogu sotsialistliku ülesehitustöö osakonna ekspositsioonist. Arvukad illustreeritud diagrammid näitavad kalapüügi arenemist sõjajärgsete aastate jooksul. Kui aastal 1946 püüti Saaremaal 12 420 tsentnerit kala, siis 1959. a. moodustas püük juba 127 075 tsentnerit. Vastavalt sellele suurenesid ka kalurite sissetulekud. Ekspositsioonis on toodud andmed «Vätta Kaluri» kalurikolhoosi kohta. Siin teenis iga kalur 1959. aastal keskmiselt üle 13 000 rubla.

Ekspositsioonis on välja pandud suurpüüniste — bottengarni, seisevnootade ja traalnooda — maketid. Samas on kala mehhaniseeritud vastuvõtu liini makett. Selle liini on konstrueerinud kohalik ratsionalisseerija A. Võrk. Selliseid liine leidub Saaremaa randades kõikjal ning nad asendavad tuhandete inimeste tööd.

Vitriinkapis on Saaremaa konservitööstuse tooted ja diagrammid, mis peegeldavad toodangu tõusu sõjajärgseil aastail.

Põllumajanduse arenemist käsitlev. ekspositsioon algab materjalidega vabariigi esimese kolhoosi asutamise kohta. See V. Kingissepa

nimeline kolhoos asutati Saaremaal Valjala vallas Sakla külas 1947. aasta augustis. Väljapanekute hulgas on kolhoosi asutamise koosoleku protokoll, fotod kolhoosi asutamise initsiaatoreist ja kolhoosi asutajate sooviavaldusi. Stendil on materjale kollektiviseerimise käigust Saaremaal ajavahemikus 1947—1949 ja väikeste kolhooside ühinemisest aastal 1950. Ekspositsioon annab ühtlasi ülevaate maaparandustöödest Saaremaal aastail 1950—1965 ja kultuurkarjamaade rajamisest rajoonis. Kõrvuti diagrammidega on välja pandud kolhoosides kasvatatavad heintaimed ja söödajuurviljad. Osa ekspositsioonist tutvustab Saaremaa eesrindlike kolhooside saavutusi loomakasvatussaaduste tootmisel.

Omaette stendil on väljapanekud kolhooside tootmishoonete ehitamisest Saaremaal. Eksponeeritud on rida kolhooside poolt toodetavaid ehitusmaterjale — katusekimmid ja -laastud, tellised, katusekivid, tsemendist seinablokid. Fotodelt näeme nendest materjalidest ehitatud sigalaid, karjalautu, kanalaid ja teisi hooneid.

Muuseumi seinal on Saaremaa kolhooside elektrifitseerimise kaart. 1965. aastaks elektrifitseeritakse kõik Saaremaa ühismajandid. See võimaldab põllumajanduslikke tootmisprotsesse täielikult mehhaniseerida.

Sotsialistliku ülesehitustöö osakonna ekspositsioon valgustab ka kultuuri-, tervishoiu-, haridus- ja spordialast tööd Saaremaal. Ekspositsioonis on toodud Saaremaalt võrsunud nõukogude kirjanike J. Smuuli, D. Vaarandi, A. Hindi ja A. Kaalu portreed, nende käekirja näidised ning trükis ilmunud teosed. Raamatutel on autorite pühendused koduaare muuseumile.

Muuseumimaterjalide kogumine on muuseumi töö üks tähtsamaid lõike. Mida täielikumad on kogud, seda täielikumalt ja huvitavamalt on võimalik kujundada ekspositsiooni.

Kogude täiendamiseks sooritavad muuseumi töötajad igal aastal ekspeditsioone muuseumi tööpiirkonda. Need on alati olnud tulemusrikkad. Nii koguti 1959. aasta ekspeditsioonil üle 1200 etnograafilise ja kultuuriloolise eseme.

Seoses Saaremaa töörahva ülestõusu 40. aastapäeva tähistamisega 1959. aastal töötati välja konkreetne uurimis- ja kogumistöö plaan, millega haarati rajooni kultuuriasutuste töötajad. Aktiivselt võtsid materjalide kogumisest osa rajoonis tegutsevad koduloorингid.

Rööbiti fotode ja dokumentide kogumisega kirjutati üles mälestusi paljudelt ülestõusust osavõtnuilt. Muuseumi fondid täienesid selle kogumistöö tulemusena ligi 200 väärtusliku, osalt unikaalse foto ja dokumendi võrra.

Kogumisalases töös abistab muuseumi vastav aktiiv, kelle liikmed on igal aastal hankinud sadasid eksponaate.

Muuseumi töötajad esinevad sageli loengute ja vestlustega rajooni ametiasutustes, kolhoosides ja koolides. Loengutega kaasnevad samateemalised rändnäitused. Materjali näitlikustamiseks kasutatakse ka epidiaskoopi. Loengute temaatika on mitmekülgne ja haarab nii Saaremaa loodust, ajalugu kui ka nõukogude tänapäeva. Näiteks:

«Märkmeid Kingissepa linna ajaloost», «Jooni Saaremaa minevikust», «Край в котором мы живем», «Saaremaa Vene esimese kodanlik-demokraatliku revolutsiooni päevil», «Saaremaa töörahva 1919. aasta ülestõus», «Saaremaa fauna ja floora».

Muuseumi koostatud rändnäitustest võib mainida järgmisi: «Nelikümmend aastat Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist», «Saaremaa töörahva 1919. a. ülestõus», «Rajooni tööstuse, põllunduse ja kalanduse saavutusi sõjajärgsel perioodil», «Vene esimene kodanlik-demokraatlik revolutsioon».

Muuseumi töötajad on osa võtnud koguteose «Saaremaa» koostamisest, kirjutades artikleid Saaremaa ajaloost, revolutsioonilisest minevikust, faunast ja floorast ning vaatamisväärsustest.

MIHKLI TALUMUUSEUM

(SAAREMAA KODULOOMUUSEUMI FILIAAL)

Kingissepa—Kihelkonna maantee ääres, 30 kilomeetrit Kingissepa linnast, asub Viki küla. Kohe küla alguses, teest vasakul, on kiviaiaga piiratud hoonetegrupp, mille üle kõrguvad põlised saared. Jämedate tammepostide vahele paigaldatud värav avaneb tüüpilisse, ringikujuliselt hoonetega ümbritsetud taluõue, mille keskel on väike taraga piiratud rohuaed põõsaste ja lillepeenardega. See on Mihkli Talumuuseum.

Muuseumi ametlik iga on võrdlemisi lühike: ta asutati 5. veebruaril 1959. Tunduvalt pikem aga on talu enda kujunemise protsess, mille algus ulatub tagasi XVIII sajandisse.

Pärimuslike teadete järgi rajati Mihkli talu XVIII sajandi kuuekümnendail aastail. Nimelt rentinud talu praeguse valdaja ning muuseumi valvuri Jakob Rehe vaarisa vanaisa Mihkel Kärla kroonumõisast tükikese metsapadrikut endale eluaseme rajamiseks. Kärla koos üleaedse Laratsiga olnudki esimesed asunikud pärastises Viki külas.

Aastal 1826 anti Saaremaal talupoegadele perekonnanimed. Mihkli pere sai nimeks Reht.

Mõisapiiride reguleerimisel 1818. aastal arvati Viki küla maad Kihelkonna kirikumõisa külge. Seoses sellega halvenes talupoegade olukord, sest koormisnormid kiriku- ja eramõisates olid tunduvalt suuremad kui kroonumõisates. Mihkli talust, mis oli poole adramaa suurune, tuli mõisa teole saata üks rakmeteoline kuueks päevaks nädalas. Peale selle kuulusid koormise hulka kohustuslikud mõisatalgud, vooripäevad jå naturaalandamid.

Kui mõisates mindi üle raharendile, sõlmis kirikuõpetaja Meder aastal 1868 rendikontrahid ka Viki küla meestega. Mihkli talu aastarent oli algul 60, hiljem 75 rubla.

Talu jõudis oma arenemise kõrgpunkti XIX sajandi keskpaiku, mil Saaremaa oli veel Liivimaa viljakamaid maakondi ja saarlastest talunikud suhteliselt jõukad. Umbes samal ajal ehitati ka suurem osa talus praeguseni säilinud hooneist: elumaja, rehemaja, ratastemaja, kaks aita, sepikoda-paargu ja tuulik. Püstitatud kohalike meistrite poolt, kajastavad nimetatud hooned kujukalt Lääne-Saaremaa rannikuküladele ehituslikku omapära.

Ehituste komplekti tüüpiliseks esindajaks on talu vanim hoone — 1830-ndail aastail ehitatud e l u m a j a. See on kelpkatusega vundamendita puuehitus, väikeste kuueruuduliste akendega esiküljel. Eeskoda ja võlvitud laega roovialune jaotavad maja kaheks — köetavaks ja külmaks pooleks. Hoone paremas tiivas, mida soojendab roovialusest köetav ahi, asusid eluruumid — toakamber ja tuba. Vasakpoolseid ruume — otsa- ja tagakambrit — kasutati algselt eluruumidena ainult soojal aastaajal.

Aastail 1893 laiendas Jakobi isa Karl elumaja ukse ja aknaavasid umbes 1/3 võrra. Ligikaudu samal ajal tehti roovialusesse pliit, mille soemüür ehitati otsakambrisse. Sellega muutus ka viimane köetavaks. Suurim ja kõige kasutatavam ruum elumajas oli tuba. Seal söödi ja külmal aastaajal ka magati. Sügis- ja talveõhtuil kogunes pere siia tubaseid talutöid tegema. Ahju äärde asetati pilakuga varustatud pingid, kus naispere villu kraasis, ketras, kudus ja linu suges, mehed aga mitmesuguseid töö- ja tarbeesemeid valmistasid ning parandasid. Akna lähedal seisid kangaspuud, millel kooti kogu perele vajalik kehakate. Aampalgi küljes on praeguseni säilinud vastav pesa, kuhu ühe otsaga kinnitusid käärpuud.

Ehituslikult omapärane ruum hoones on roovialune. See on sütti-mise vastu enam-vähem tulekindlaks muudetud köögiruum, kus asub ahjusuu keedukoldega. Ahju kütmisel täitub roovialune suitsuga. Suits pääseb välja uksemüüri tehtud ava kaudu, kust algab korstnalõõr.

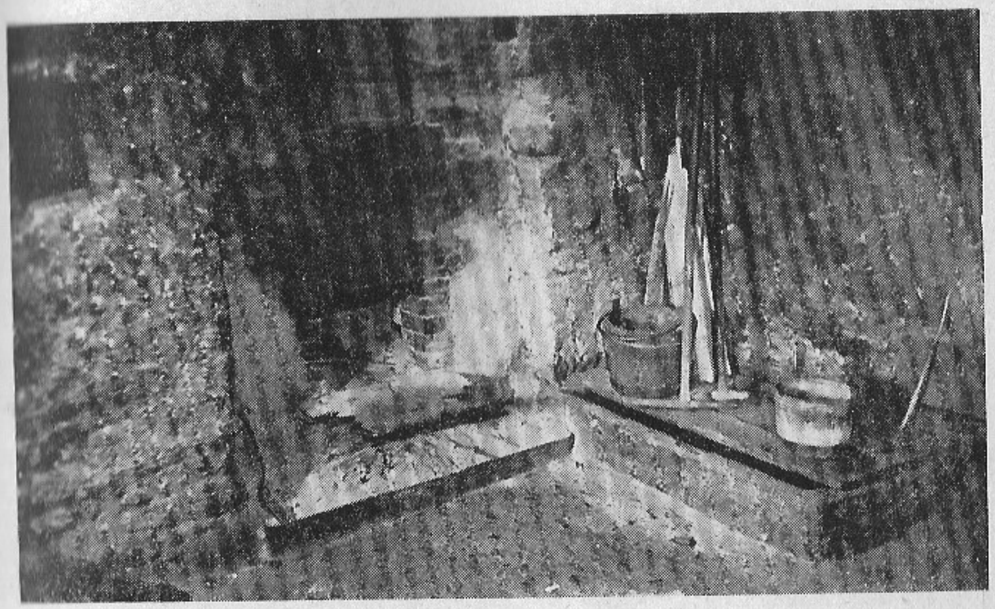

Nurk elumajas paiknevast roovialusest. *R. Marani foto.*

Nõgi ja tahm on roovialuse kiviseinad ja võlvlae aastakümnete jooksul mustaks ning läikivaks muutnud. Niisama mustad on ka lae alla asetatud parred, millel suitsutati liha ja kuivatati puid. Roovialuse ukse kõrval on paekivist süvend, mida kasutati seasöögi hapendamiseks.

Järgmise hoonena ehitati r e h e m a j a (aastail 1840—1843). See koosneb murdpaest laotud seintega küünist ja rehealusest, mille keskel asub palkseintega rehetuba. Küüni ja rehealust kasutati rehepeksmise ajal abiruumidena, talvel aga loomalaudana. Et talus oli omaette elumaja, siis oli rehetuba ainult rehepeksmiseks. See on praegu sisustatud nii, nagu oleksid rehelised siit alles äsja lahkunud. Reastikku on seatud rehcrabamise pingid, nende kõrval koodid, vardad, reherehad, aganakäpad. Suitsunud partel on pruunjad viljavihud ootamas uusi rabajaid.

Pärast rehemaja püstitati Mihkli talu õuehoonestikku s a u n. Siin viheldi laupäevaõhtuti nädalane väsimus kontidest, siin sooritati ka paljusid raviprotseduure: kupulaskmist, harjaste võtmist, arstiti jooksvat jne. Mihkli talu saun koosneb kolmest väikesest ruumist: eeskojast, riietus- ja vihtlemisruumist. Saun remonditi osaliselt 1910. aastal, samast ajast pärineb ka sisseseade.

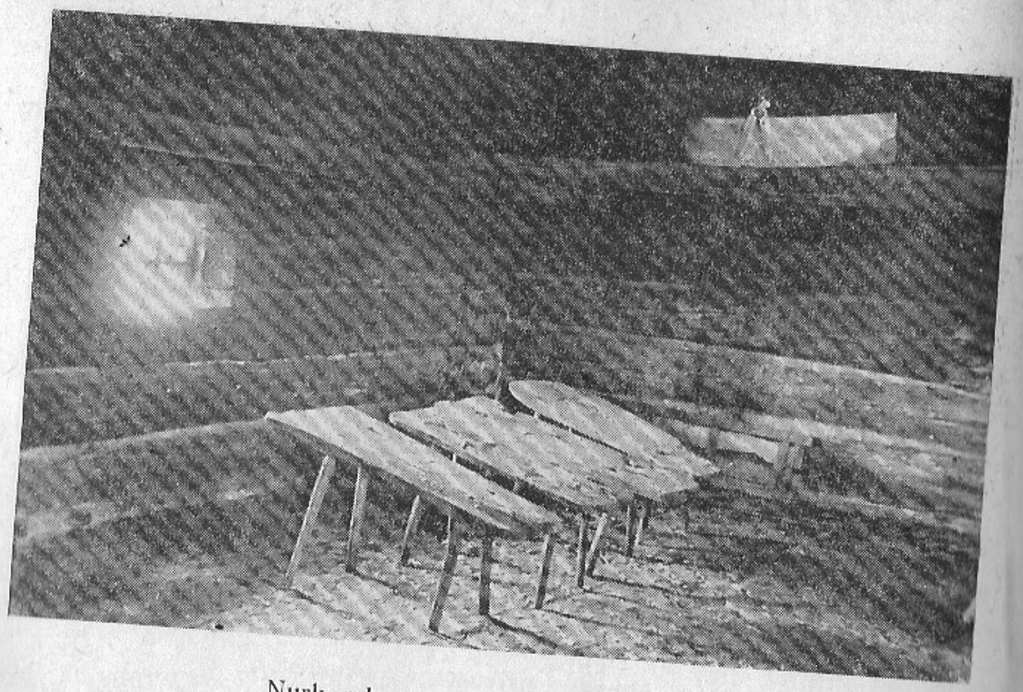

Nurk rehemajas asuvast rehetoast.

R. Marani foto.

XIX sajandi 50-ndatel aastatel ehitati kaks aita. Vanemas aidas, nn. v a n a s h o o n e s, asuvad viljakirstud, samuti on see panipaigaks riistadele, mida kasutati õlle keetmisel. Siin on kõhukas rabatõrs, mitu käärimistõrt, toobrid, virdemold, nn. õlletäide, õlletuber, õllekapad ja tammised õllenõud, mille uurded on aja jooksul üsna õhukeseks kulunud. Otsalaudadesse lõigatud aastaarvud tõendavad, et nende iga ulatub tublisti üle saja aasta.

Päris omaette muuseum asub uuemas aidas, nn. u u e s h o o n e s, kus on eksponeeritud suur osa talus mitmete inimpõlvede jooksul valmistatud tarbeesemeist. Mihkli talus on elanud tõelised meistermehed, kes oskasid kõike teha oma käega. Meistrid on tundnud oma töö väärtust ja märkinud esemeile sageli valmistamise aasta, just nagu ette aimates, et need jäävad püsima pikaks ajaks. Perele omase hoidlikkusega ongi kõike säilitatud. Kui Jakob Rehelt kord küsitud, kuidas Mihkli talus nii palju vanu tarbeesemeid on, vastanud viimane asjaliku otsekohesusega: «Meie peres oli kord sarnane mood, ja egas nad seistes leiba küsi.» Mida siin küll kõike ei leidu! Juba enne Krimmi sõda valmistatud ning vastavaid daatumeid kandvad puukausid, lüpsikud, lähkrid, pütid, kapad, puulusikad seisavad puhtaks küürituina

ja veel praegugi kasutamiskõlblikena aidas riiuleil. Samas on terve rivi erinevaid ja mitmesuguse ornamendiga kaunistatud õllekanne, samuti vahendid küünalde koduseks valmistamiseks.

Uues hoones on endale koha leidnud ka talus kasutusel olnud vokid, pesukurikad, hasplid ja teised naiste käsitööga seotud esemed. Et naispere oma tööoskuse ja -armastuse poolest meestest sugugi maha ei jäänud, seda tõendavad maitsekalt valmistatud silmkoe- ja teised riietusesemed.

Talus elavaile meistermeestele ei olnud tundmata ka kivilõikekunst. Seda tõendab r a t a s t e m a j a seina sisse kinnitatud paeplaat, millesse on meisterlikult lõigatud hoone ehitamise aasta ja ehitaja nimi: «Peeter Reht 1849. a.». Hoone ise on kahest ruumist koosnev segaehitus, millest üht kasutati talviti vankrite paigutamiseks. Teises ruumis, mille all asetseb kartuli- ning juurviljakelder, hoiti piima ja säiliseid. Kuid kumbagi ruumi kasutati ka töötoana. Ühes neist asub omatehtud käsitsi ümberaetav puutreipink mitmekümne erisuguse peitliga, teises paiknevad höövel ja puutööpingid. Riiuleil on kümned mitmesuguse kuju ning otstarbega saed, oherdid, höövlid, noad, peitlid, suure kaliibriga puurid, nn. rattamöllid, mida kasutati vankri ratta rummusse augu puurimiseks, — ühesõnaga kõik tööriistad, mida vajas puutööd tegev meistermees. Palju neist tööriistadest on meistrite endi valmistatud: puuosad on tehtud siinsamas ratastemajas, metallosad üle õue asuvas s e p i k o j a s. Viimane on ehitatud ratastemajast veidi hiljem. Ehitamisaastat märgib ukse pealispuusse lõigatud aastaarv — 1854.

Sepikojaga ühe katuse all on s u v e k ö ö k ehk paargu. Siin on seina ääres lahtine tulekolle, mille üle kõrgub sädemetepüüdjana murdpaest komm. Kolde kohal pööratava pajapuu otsas asub katel. Paargut kasutati Mihkli talus toidu keetmiseks nii suvel kui ka talvel. Paargust viib uks väikesesse kõrvalruumi, kus säilitati piima ja kääriti õlut. Paargu taga kümmekonna meetri kaugusel asub l a u t, ehitatud aastal 1939. Hoonetest sadakond meetrit eemal väikesel kõrgendikul seisab talu v e s k i — pukktuulik, püstitatud 1860. aasta paiku.

Koos põllutööriistade ja veovahenditega leidub Mihkli Talumuuseumis üle 300 eseme, mis peaaegu kõik on külastajaile tutvumiseks välja pandud. Muuseumi etnograafilise vara täielikkus ja ulatuslikkus võimaldab anda ammendava läbilõike Lääne-Saaremaa vanast taluelust. Selles seisabki muuseumi väljapanekute suur kultuurilooline väärtus ja seepärast ongi kirjeldatud talumuuseum nii töötajate kui ka meie kasvava noorsoo hulgas kiiresti populaarseks saanud.

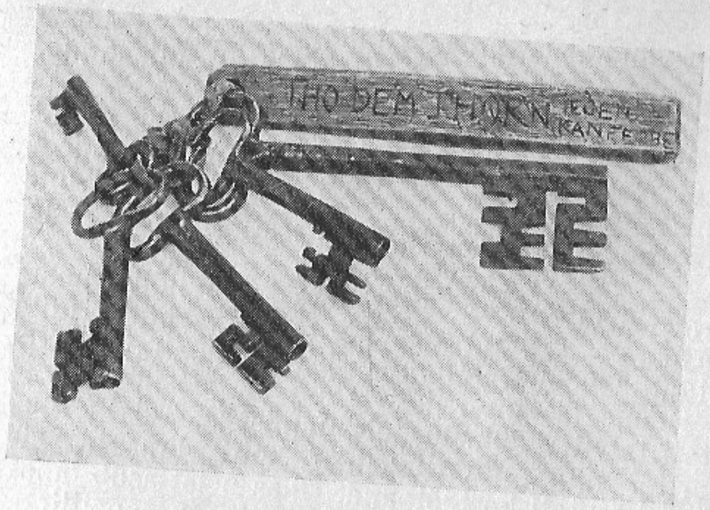

TALLINNA LINNAMUUSEUM

Tallinna Linnamuuseumi asutamise mõte ja teatud määral ka muuseum ise kasvasid välja Tallinna Linnaarhiivist. Muuseumi baasiks said linnavalitsuse poolt aja jooksul kogutud mitmesugused linna ajalooga seotud esemed, mis säilitati arhiivis, ja kujur A. Weizenbergilt ostetud skulptuurid. Tallinna Linnavalitsuses kaaluti muuseumi asutamist juba aastal 1911; teoks sai see linnavolikogu otsusega 15. detsembril 1937. Pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis täienesid muuseumi fondid mitmete erakogude ja likvideeritud asutuste, nagu Tallinna Ajaloo Seltsi ja Eestimaa Kirjandusühingu Muuseumi kogude arvel. Eriti intensiivselt hakati muuseumi kogusid täiendama pärast Suure Isamaasõja lõppemist. 1. jaanuaril 1960 oli muuseumis 29 634 eksponaati.

Varsti pärast asutamist anti muuseumile ruumideks Paks Margareeta koos Suure Rannaväravaga ja selle juurde kuuluva hoonega (Pikk tn. 70), mis seniajani oli varemetes seisnud ja nüüd muuseumi

jaoks taastati. Aastal 1939 sai muuseum oma kasutusse ka mõned ruumid raekojas, kus enne oli asunud linnaarhiiv.

Praegu on muuseumis külastajaile avatud 3 osakonda: raekojas asuv alaline näitus «Vana Tallinn», mis hõlmab Tallinna ajalugu kuni XVII sajandi lõpuni; Paksus Margaretas ja selle juurde kuuluvas hoones põhiekspositsioon Tallinna ajaloost, alates Põhjasõjast kuni tänapäevani, ja Kiek in de Köki tornis materjalid Tallinna kindlustuste ning sõjaasjanduse kohta.

1959. aasta augustis moodustati muuseumi juurde uus filiaal — Meremuuseum, mille aluseks on 1935. a. rajatud Meremuuseumi varad.

Näitus «V a n a T a l l i n n» asub ajaloolise raekoja kahes ruumis esimesel korrusel. See XIV saj. lõpul ja XV saj. algul püstitatud ning hiljem mitmel korral täiendatud ja ümber ehitatud hoone on linna huvitavamaid arhitektuurimälestisi. Üht muuseumi valduses olevatest ruumidest kasutati keskajal arvatavasti kaubasaalina, kus hoiti kaupu ja sõlmiti tehinguid. Teine ruum ei olnud alguses esimesega ühendatud ja selles asus piinakamber.

Enne meie ajaarvamise algust ja meie ajaarvamise esimestel sajanditel oli Põhja-Eestis, endise Rävala maakonna piires ainsaks kindlustatud asulaks Iru linnus, mille elanikud tegelesid küttimise, kalastamise ja karjakasvatusega ning hiljem ka juba põlluharimisega. Iru linnust, mis paikneb Tallinna lähedal Pirita jõe käärus, on mõnikord tinglikult nimetatud Tallinna eelkäijaks. Muuseumis asuv linnuse makett näitab kujukalt tolleaegsete kindlustatud asulate iseloomulikke jooni. Eksponeeritud on töö- ja tarbeesemeid ning ehteid — arheoloogilisi leide Tallinna lähistelt Sahalt, Kurnalt ja Nõmmelt. Eriti huvitavad on Araabia, Bütsantsi ja anglo-saksi mündid, mis on leitud Tallinna ümbrusest ning annavad tunnistust elavast kaubavahetusest välismaalastega.

Kõige vanem kirjalik teade Tallinna kohta pärineb 1154. aastast. Araabia geograafi Abu Abd Allah Mohammed Idrisi teoses «Maid mööda rännates vaevleja rõõm» räägitakse Koluvanist (sama nimetus «Kolõvani» kujul esineb hiljem ka slaavi ürikuis) kui väikesest, ent tugevasti kindlustatud karjatajate ja käsitööliste linnast. Idrisi koostatud maailmakaardil, mille ühest osast on eksposítsioonis fotokoopia, on näidatud ka Eestimaa (Astlanda) ja Tallinna (Koluvani) asukoht.

Aastail 1952—1953 teostatud arheoloogilised kaevamised kinnitasid, et linnus ja asula olid Toompeal ning selle jalamil olemas juba XI sajandil. Muuseumis on eksponeeritud valik kaevamistel leitud esemeid. Siin näeme nuge, kedervarte kettaid, peenelt töödeldud luukammi, pronksist linikunõela, koredast savist potikilde ja teisi esemeid, mis leiti Toompealt. Rohkem esemeid on leitud Raekoja platsilt —

valamisvorm, kedervarte kettad, puunõel, niidipool, nahast noatupe ja jalatsid, luisud ja muud tarbeasjad, mis annavad tunnistust arene nud käsitööst. Ekspositsioonis näeme koredast savist nõude kilde puust treitud ja laudadest kokkupandud ning kasetohust valmistatud nõude osi. Üks neist on eriti huvitav, sest see kannab meistri märki. Esitatud on ehteid ja muid tarbeesemeid, nagu hoburaudsõlg, puust ja luust kammid, õngekonks jm. Nende sarnasus teistest eestlaste XII—XIII sajandi asulakohtadest ja kalmetest leitud esemetega on kindlaks tõendiks, et Tallinna kohal asetsenud linnuse ja asula raja jaiks ning elanikeks olid eestlased.

Mõned kaevamistel leitud esemed annavad tunnistust elavast kaubavahetusest nii ida kui ka läänega. Rauast lukk on slaavi päritoluga, merevaigust helmed on toodud siia lõunapoolseilt randadelt, väike elevandiluust varagooti stiilis nikerdatud kujuke ja metallist pitsatijäljend on arvatavasti pärit läänest.

Fotodel näeme Tallinna kõige vanemast perioodist, XI—XII sajandist pärinevat kaevu ja kuivendussüsteemi, mis avastati Raekoja platsil. Koos muude leidudega on nad tõendiks selle kohta, et siin oli juba tol ajal linna keskus turuplatsi näol. Iga külastaja tähelepanu köidab kasevaiadest ja okstest drenaaži fragment, mis kaevamiste ajal välja võeti ja konserveeriti.

XIII sajandist peale koondus Tallinnas kogu võim ja majanduslik jõukus saksa ülemkihi kätte. Vitriinis näeme fotokoopiaid aastal 1257 ladina keeles kirjutatud ja Tallinna Linnaarhiivis säilinud Lüübeki linnaõiguse raamatu §-dest 22—31. Selle seaduste kogu, mis kindlustas saksa ülemkihile kõik eelised ja hüved, kehtestasid kohalikud võimumehed Taani kuninga loal juba 1248. aastal. Lüübeki õigus kehtis Tallinna all- ehk pärislinnas ja reguleeris kodanike eluavaldusi ning suhteid 600 aastat. Alles XIX sajandi keskel asendati ta Balti eraseadusega. Fotokoopiad teistest XIII sajandi ürikutest näitavad Tallinna elu mitmesuguseid külgi sel ajal. Näiteks leidub siin ladinakeelne ürik 1237. aastast, milles Modena piiskop Wilhelm tühistab keelu kinkida kirikule kinnisvarasid. See on vanim teada olev ürik Tallinna kohta. Ekspositsioonis on ka Taani kuninga Erik Klippingi ürik, millega kinnitati Tallinna karjamaade piirid 1265. aastal.

Järgnevad väljapanekud jutustavad 1343. aasta Jüriöö ülestõusust. Hoides käes piiki ja kilpi, seisab meie ees muistne sõdur, seljas lihtne linane särk, vööl tapper ja mõõk, valmis viimse veretilgani võitlema oma maa ning rahva vabastamiseks röövvallutajate ikke alt. Eestlaste malevad suundusid Tallinna alla, võõra võimu peamise tugipunkti vastu. Jõuliselt näitab E. Okas oma maalil mälestusväärset Sõjamäe lahingut, mis vaenlase ülekaalu tõttu lõppes eestlastele kaotusega. Veriselt

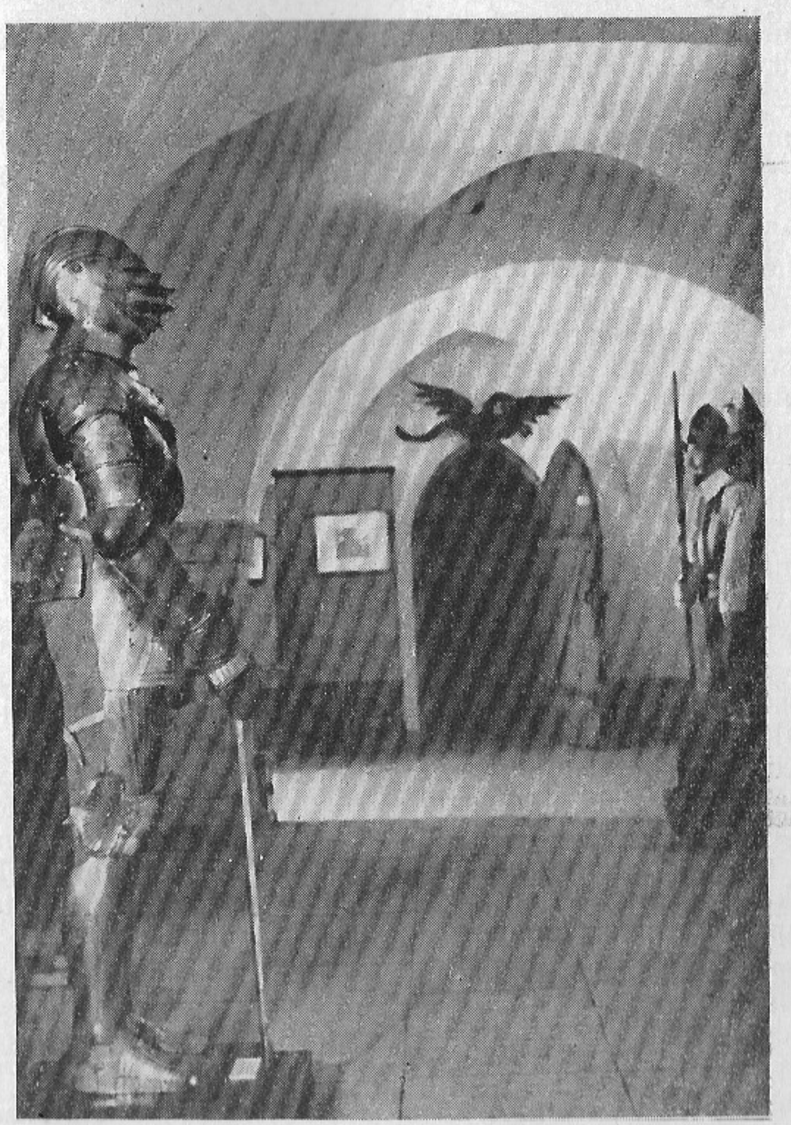

Muuseumi ekspositsioonisaal Raekojas.

R. Marani foto.

suruti Jüriöö ülestõus maha. Väljapanekute hulgas näeme läikivat raudrüüd, piike, mõõku ja viskemasinate kivist kuule.

XIV—XVI sajandil iseloomustas Tallinna elu käsitöö ja kaubanduse hoogne arenemine. XIV sajandil tegutsesid siinsed linnaelanikud vähemalt 55 erialal, mille kohta on säilinud andmed Tallinna märkmeraamatus aastaist 1333—1374. Kõrvuti käsitöölistega nagu kullassepad, hõbesepad, köösnerid, rätsepad, kingsepad, tinavalurid, vaskmõõgasepad jt., oli Tallinnas hulgaliselt lihttöölisi — kandjaid, sillutajaid, veevedajaid, kärumehi, kalureid, kivimurrutöölisi jt. Vitriinis on eksponeeritud mitmesuguseid käsitööriistu: puure, nuge, konkse, avardajaid ja servatange. Eriti väärtuslik on keskaegsete lukksepatoodete — keeruliste ning kaunilt töödeldud lukkude ja võtmete kogu. Pildid seintel kujutavad XV—XVII sajandi käsitöölisi vastavates töökodades.

Tallinna käsitöömeistrite toodetest on eksponeeritud ka rida tinanõusid — taldrikuid, peekreid, kanne. Tinavalurite amet oli üks lugupeetavamaid; XIV—XVII sajandi vältel on Tallinnas töötanud 138 tinavalurit, keda tunneme ajaloo allikate järgi.

Keskajale oli iseloomulik, et kõik kodanikuõigustega linnaelanikud kuulusid mingisse vennaskonda või gildi. Need olid oma iseloomult religioossed organisatsioonid. Tallinna all-linnas tegutses neid 11 ning Toompeal veel 3. Linna majanduslikus ja poliitilises elus etendasid juhtivat osa Oleviste ning Kanuti gild, mis tekkisid arvatavasti XIII sajandil. Nendesse gildidesse olid koondunud linna käsitöömeistrid, kes vastavalt oma erialale moodustasid gildide raames tsunftid. Tõenäoliselt XIV sajandil eraldusid nendest gildidest kaupmehed, kelle gildi hakati nimetama suurgildiks. Ainult suurgildi liikmete hulgast valiti linna kõrgeima võimuorgani — rae — liikmeid.

Toompea linnaosas tegutsenud käsitöölised kuulusid Maarja ehk Toomgildi.

XIV—XVII sajandini asutatud tsunftide kohta annab ülevaate vastav tabel. Eksponeeritud on gildide ja tsunftide pitsateid vastavate ametiembleemidega. Tsunftivanemate võimu sümboliseerivad kunstipäraselt treitud ja nikerdatud valitsuskepid ning rida tsunftilaekaid, milledes hoiti tsunftide vara ja dokumente. Laekad on varustatud 2—3 lukuga; iga luku võti oli eri laekahoidja valduses. Laegast saadi avada ainult siis, kui kõik laekahoidjad koos olid.

Käsitöö õppimine keskajal kestis kaua. Algul töötas nooruk 7 aastat õpipoisina, siis sellina ja lõpuks pidi esitama meistritöö. Sellina oli noormees kohustatud rändama võõrastel maadel ja õppima võõraste meistrite juures. Selleks anti talle kaasa suur kunstipäraselt kirjutatud ja pitseritega varustatud sellitunnistus. Üht säärast näeme ekspositsioonis.

Vitriinides paiknevad inglistinast peekrid ja karikad, kaunistatud graveeritud ornamentide ja tsunftiembleemidega, inglistinast taldrikud, toredad itaalia ja hollandi fajanssnõud, luksuslikus köites raamat ja muud tarbeesemed, mis iseloomustavad jõukate linnakodanike — käsitööliste-meistrite ja kaupmeeste elu-olu.

Linnakehvikutel — majateenijatel, kaluritel, mitut liiki liht- ja päevatöölistel, kes olid peamiselt eesti rahvusest, ei olnud mingeid õigusi. Neil oli keelatud tegutseda tulusamatel tööaladel, neid ei võetud vastu tsunftidesse. Kõige raskematel ning mustematel töödel teenisid nad oma igapäevast kasinat leiba. Nende elu-olu iseloomustavad lihtsad puust ja savist tarbeesemed.

Juba 1284. aasta paiku oli Tallinn astunud Hansa Liitu, mis ühendas Põhja-Saksamaa ja Balti mere äärsete maade tähtsamaid linnu. Kaardil võime jälgida selle liidu linnade, eriti Tallinna tihedaid sidemeid kaugete maadega nii idas kui läänes. Vitriinis näeme mitmesuguste linnade — Lüübeki, Riia, Danzigi (Gdanski), Viiburi, Hamburgi jt. pitsateid. Nende linnadega oli Tallinn elavas kaubavahetuses.

XIV—XVII sajandil vermiti Tallinnas oma münte. Need väikesed madalaproovilisest hõbedast mündid kannavad Tallinna vappi — risti, nimetust «Revalia» ja aastaarvu, valitseja vappi või nimetähti, kelle ajal raha on vermitud.

Kaupmeeste organisatsioonina tegutses Tallinnas peale suurgildi veel 1399. aastal rajatud Mustpeade Vennaskond, kuhu kuulusid kaupmeeste vallalised pojad ja ajutiselt Tallinnas viibivad võõrad kaupmehed, kes sooritasid pikki kaubareise teistesse maadesse ja linnadesse. Oma nime sai see organisatsioon kaitsepühaku Mauritiuse järgi, kelle embleemi — musta neegripead — kannavad kõik sellele vennaskonnale kuulunud esemed. Puust nikerdatud pingileenil on kujutatud kaht meest hoidmas vappi Püha Mauritiuse peaga. Nende all on lohet tapva Püha Jüri kujutis, maalitud rõõmsates, elavates värvides. Rohkete siid- ja kardtikanditega ning odakujulise varrega väike sametlipp kannab samuti mustpeade embleemi, ladinakeelset pealkirja «Kas surra või võita!» ja aastaarvu 1661. Mustpeade rikkalikest kogudest on eksponeeritud veel suur tinast õllenõu Tallinna väikese vapiga, hirvejala-kujuline pokaalialus, trumm ja gravüür, mis kujutab vennaskonna hoonet Pikas tänavas.

Tallinn oli merekaubanduse linn. Siinsel reidil ja sadamas käisid paljude maade laevad. Nendest sihvakatest, kõrgete mastidega ja kaunistatud parrastega laevadest annavad ettekujutuse kaks peenelt väljatöötatud mudelit.

Linna arenemisest XIV—XVI sajandil saame ülevaate kaardilt, kuhu on märgitud linna ümbritsenud kindlused, kirikud, kloostrid ja teised tähtsamad ühiskondlikud hooned, samuti linna veevärk avalike kaevudega, mis ehitati XV sajandil. Eksponeeritud on ka XVII sajandist pärinev Tallinna kaart ning mitmed Holsteini saadiku Oleariuse ja vasegraveerija Meriani Tallinna vaated.

XVI sajandi algul hõlmab Tallinna laiaulatuslik ühiskondlik liikumine — reformatsioon, mis kajastas teravnevat klassivõitlust linnarahva hulgas. Muuseumis näeme rändava käsitöölise, kasuksepp Melchior Hoffmanni portreed, kes ka Tallinnas katoliku kiriku vastu välja astus ja rõhutud rahvahulkade õigusi kaitses.

Tallinnas said peatselt teatavaks ülestõusnud saksa talurahva nõudmised 1525. aastast, nn. «12 artiklit», millest väljavõte on esitatud ekspositsioonis. Neid nõudmisi levitati ka eesti talupoegade hulgas. See on esimene teada olev Tallinnas levinud dokument, mis kutsub üles valitseva võimu vastu välja astuma. Väga huvitav on dokument, milles Tallinna raad keelab igasuguse ässitustöö linna kauplema tulnud talupoegade hulgas ja relvade kandmise linna tänavail.

Reformatsiooni üheks nõudeks oli kiriku muutmine rahvakeelseks. Pühavaimu kiriku eesti koguduse õpetaja J. Koell tõlkiski eesti keelde Niguliste kiriku õpetaja S. Wanradti koostatud katekismuse. See kaksikkeelne teos trükiti 1535. aastal Wittenbergis. Katekismuse kui esimese eestikeelse raamatu säilinud fragmentidest on esitatud reproduktsioone. Sakslastest patriitsid kartsid, et see emakeelne raamat süvendab eestlaste vastupanu valitsevatele klassidele, seepärast keelas Tallinna raad raamatu levitamise ja trükk hävitati.

XVI sajandil laienesid Venemaa sidemed Lääne-Euroopaga ja Vene laevad hakkasid Balti merel sagedamini liikuma. Need olid võrdlemisi lihtsad purjekad, nagu näitab vanaaegne gravüür. Väljapanekute hulgas on ka Vene münte, mis levisid Eesti alal ja millel oli püsiv hõbedasisaldus.

Liivimaa võimud takistasid igati venelaste kaubandust Lääne-Euroopa riikidega ja arendasid ägedat Vene-vastast poliitikat. See viis Liivi sõja puhkemisele 1558. aastal. Muuseumis on eksponeeritud sõdivate poolte relvi. Siin on piike ja ilus idamaise ornamentikaga saabel. Värvilist mundrit kandev linnakodanikust lihtsõdur on varustatud kiivri, rinnapantseri, lühikese mõõga ja piigiga. Meistrite relvastust täiendas amb või musket. Väikest kahurit mannekeeni kõrval kasutati saluteerimiseks ja signaliseerimiseks. Ürikult loeme vanas slaavi kirjas, et Ivan IV on Tallinna korduvalt üles kutsunud alistuma. Tallinn, mis koos Järva- ja Harjumaaga oli läinud Rootsi võimu alla, ei võt-

nud neid ettepanekuid vastu, mistõttu Vene väed piirasid linna mitmel korral.

Meeleoluka pildi keskaegsest linnast loob kunstnik Pehhovi poolt muuseumile kingitud makett. Kõrgete viiludega majad seisavad reas, portaalide ees etikukivid, katuseviilu all rippumas vintsid kauba ülestõstmiseks. Kidur puu majade vahel ja kaev keset tänavat. Ühe elamu sisemuses näeme kaupmehe korterit, teises sepa töökoda ja eluruume.

Samas on eksponeeritud mööblit XVII sajandist: nikerdatud jalgadega laud ja punutud põhja ning seljatoega toolid, valmistatud Tallinna mööbelseppade poolt. Omal ajal kuulus see mööbel Mustpeade Vennaskonnale.

Keskaja jõukad linnakodanikud uhkeldasid toredate riiete ja kallihinnaliste ehetega, millest kunstnik N. Mei on valmistanud rea joonistusi. Tallinna raad andis korduvalt rangeid eeskirju ja keelde, et piirata ülemäärast toretsemist ning teha kindlat vahet erinevate seisuste ja kihtide vahel. Mis oli lubatud aadlile, seda ei tohtinud kanda linnakodanik, ja viimastegi hulgas tehti vahet. Näiteks Suurgildi liikmete naiste tanuehted võisid kaaluda kuni 2 loodi (ca 30 g), teiste gildide liikmete naiste tanuehted aga 1,5 loodi (ca 23 g). Aastal 1691 keelati teenijatüdrukutel pikkade jakkide, kroogitud pitside, peapaelte ja villaste rõivastusesemete kandmine.

Keskaegses Tallinnas oli kõige kõrgemaks võimuks raad. Algul koosnes see umbes 25 raehärrast ja 4 bürgermeistrist ehk linnapeast, kellest vaheldumisi pool koosseisust oli ametis ühel, teine pool järgmisel aastal. Umbes XV sajandi keskpaiku muutus rae koosseis enamvähem püsivaks: sinna kuulusid 14 raehärrat ja 4 bürgermeistrit. Koosolekuid peeti peamiselt raesaalis, kust on pärit kaks tammepuust nikerdustega pingiotsa, mida kaunistavad stseenid piibliloost ja mehepead — arvatavasti Kristuse pea Veronica rätil ja Ristija Johannese pea, mida tuntakse ka «Kuulataja» ja «Vaikija» nimetuste all. Need Tallinna meistri Clawes Sittowi poolt valmistatud ja omal ajal polükroomilised, nüüd aga mustaks värvitud pingiotsad on XV sajandi nikerduskunsti väljapaistvamaid näidiseid. Mustadele tahvlitele kullaga kirjutatud tekstid, mis rippusid raekojas, manitsesid raeliikmeid õiglusele ja erapooletusele oma otsustes.

Raad toimis ka kõrgeima kohtuorganina. Üks raekojas asunud ruume, mis nüüd on muuseumiks, täitis piinakambri funktsioone. Kohtulikuks piinamiseks kasutati seda ruumi XV sajandi algusest kuni 1801. aastani, mil piinamine ametlikult ära kaotati. Ehtsate tunnistajatena sellest ajast on säilinud 2 rõngast ruumi laes, muu sisustus aga on hävinud. Endise kivist piinapingi asemel on üles seatud Lüübeki muuseumist pärineva piinapingi koopia. Lüübeki päritoluga

on ka teiste piinamisriistade, nagu jala- ja käeraudade, pöidlakruvi, käe- või jalakruvi koopiad. Et Tallinnas kehtis põhijoontes Lüübeki linnaõigus ja kõrgeimaks apellatsioonikohtuks Tallinnas tehtud kohtuotsuse suhtes oli Lüübeki kohus, siis aitavad need esemed usutavalt taastada Tallinna omaaegse piinakambri sisustust.

Huvitavaim eksponaat selles rühmas on kahtlemata Tallinna timuka mõõga koopia. Mõõk pärineb 1525. aastast ja seda kasutati surmaotsuste täideviimiseks. Terale graveeritud saksakeelne tekst ütleb: «Jumala arm ja truudus on igal hommikul uus; kui ma mõõga üles tõstan, siis avitan patuse igavesse ellu.»

Bambergi kriminaalkoodeksi illustratsioonide järgi valmistatud pildid kujutavad keskajal tavalisi piinamis- ja karistamisstseene. Raekoja platsil, vana Vaekoja nurga juures, seisis häbipost ehk kaak, mida näeme joonisel. Sinna pandi kurjategijaid kogu linnarahvale vaatamiseks ja seal viidi täide ka kergemad kohtuotsused. Originaalidena on eksponeeritud omal ajal häbiposti otsas seisnud puust nikerdatud inimfiguuri pea ja hobuse kujutisega plakat, mis riputati kaela hobusevarastele.

Surmaotsused viidi täide väljaspool linnamüüri, Võllamäel, mis asus praeguse Tõnismäe ja Kingissepa tänava piirkonnas. Seda nn. Suure linna võllast, kuhu sai üles puua 7 kurjategijat korraga, näeme mustpeade epitaafil, mis pärineb 1560. aastast. Toompea võllas asus Pärnu maantee ääres Võllamäest veidi kaugemal Toompea sarase territooriumil.

Ekspositsiooniruumi keskel paikneb Niguliste kiriku makett. See Tallinna vanemaid kirikuid (esmakordselt ürikuis mainitud 1316. a.) sisaldas rikkalikult keskaegseid kunstivarasid. Praegu tehakse ulatuslikke restaureerimistöid, et kirikut endisel kujul taastada. Fotol näeme Niguliste kiriku üht huvitavamat aaret — kuulsat maali «Surmatants». Samas on Tallinna kõrgeima kirikutorni — Oleviste torni — puitosa konstruktsiooni mudel. See torn ehitati uuesti üles pärast suurt tulekahju aastal 1820. Hästi läbimõeldud konstruktsiooniga on saavutatud torni täielik stabiilsus kõikumise suhtes.

Vitriinidesse on paigutatud vanemaid näidiseid eesti kirjakeelest: lehekülg Pühavaimu kiriku õpetaja jutluse tekstist, lehekülg dominikaani ordu munga palveraamatust, Tallinna vanimas trükikojas trükitud laululeht ja piibli esimene eestikeelne väljaanne.

Näituse ekspositsioonis on leidnud endale koha ka Vana Toomas, linna valvsuse sümbol. 1530. aastast alates seisis ta valvel raekoja torni tipus, kuni ta Suure Isamaasõja ajal sealt alla kukkus ja invaliidina muuseumi paigutati. Torni restaureerimisel pandi selle otsa uus Toomas, vana täpne koopia, kusjuures lipule märgiti aastaarv 1952.

Häbiposti otsas seisnud figuuri pea.
Elert Thiele töö.

R. Marani foto.

Muuseumi **põhiekspositsioon** asub Suure Rannavärava eelvärava torni Paksu Margareeta juurdeehituses, mis püstitati XIX sajandil. Aastatel 1906—1917 asus Paksus Margareetas vangla, kus tsaarivalitsus pidas kinni revolutsionääre. Veebruarirevolutsiooni ajal vabastati rahva poolt kõik vangid ja vangla süüdati põlema. Alles 1930-ndail aastail konserveeriti Paks Margareeta ja juurdeehituse müüridesse ehitati linnamuuseumile ruumid.

Muuseumi väljapanekud hõlmavad Tallinna ajalugu alates Eesti ala ühendamisest Venemaaga aastal 1710. Näeme fotokoopiaid kapitulatsiooniaktist ja privileegide kinnitamise ürikust, mis kannab Peeter I

allkirja. Nende dokumentide põhjal alistusid Tallinna linn ja Eestimaa rüütelkond Vene võimule ja säilitasid oma seni kehtinud seisuslikud eesõigused.

Ekspositsioonis on ka Rootsi sõjalaeva «Hang Schade» mudel aastast 1683. Sellised laevad kuulusid Rootsi laevastikku, kellega Peeter I pidas mitu võidukat lahingut.

Peeter I nimega on seotud rida kohti Tallinnas. Ekspositsioonis näeme vanu vaateid Kadrioru lossist, admiraliteedist, Kadrioru pargist, O. Soansi litot Peetri majast jt. Peeter I alustas ka uue sõjasadama ehitamist. Tema auks nimetati sadam ja merekindlus aastal 1912 Peeter Suure merekindluseks. Eksponeeritud on Peeter I pronksbüst, mille Tallinna linnavalitsus samal aastal sadamale kinkis.

XVIII sajandi majandusliku arengu iseloomustavaks jooneks oli manufaktuuride tekkimine. Ka Tallinnas rajati mitmed manufaktuurid, nagu peegli-, naha-, vasksepa- ja ketramistöökojad. Laialt tuntud oli apteeker Carl Chr. Ficki asutatud fajansi- ja portselanimanufaktuur, mis tegutses aastail 1772—1782 kohaliku tooraine baasil. Hea kvaliteedi tõttu levisid Ficki vabriku tooted üsna kaugele. Enamik säilinud toodetest on koondatud Tallinna Linnamuuseumi. Lillevaasid, taldrikud, supitirin ja muud esemed Ficki vabriku mitmekesisest toodangust on maitsekalt ning meisterlikult kaunistatud rõõmsavärvilise lilledekooriga. Oma kvaliteedilt ei jää nad maha selleaegsest välismaisest toodangust.

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul Tallinnas tegutsenud suurima ettevõtte — riidevärvimise manufaktuuri — sisustusest on eksponeeritud suur vaskne värvimiskatel. Ettevõttes trükiti ka pearätte ja Peterburist toodud sitsi selliste trükipakkude abil, nagu neid näeme ekspositsioonis. Maalidel on kujutatud Tallinnas aastail 1812—1837 tegutsenud suhkruvabrikut ja paberivabrikut. Suhkruvabrik asus Pirita tee ääres Maarjamäel ja selles toodeti Ameerikast imporditud pilliroosuhkru rafinaadi, mida turustati peamiselt Peterburis ja Moskvas.

Manufaktuurid said Tallinnas areneda ainult uutel tööaladel, mis tekkisid XVIII—XIX sajandil. Kõigil vanadel käsitööaladel, mis olid koondatud tsunftidesse, takistasid tsunftiprivileegid igasugust arenemist. Vitriinis on esitatud inglistinast tsunftikarikaid ja muid tsunftiesemeid, mis pärinevad XVIII sajandist.

XIX sajandi esimesel poolel oli Tallinn tuntud kuurortlinnana. Siia meelitasid suvitajaid Peterburist ja teistest Venemaa linnadest hea supelrand, 7 vesi- ja mudaravilat ning arvukad suvilad. Väljapanekute hulgas näeme tolleaegseid pilte «supelsakstest», Kadrioru esinduslikumast vesiravilast ning gravüüre ja suveniire, mida müüdi suvitajaile mälestuseks.

XIX sajandil puhkesid Eestis suured talurahva rahutused. Ekspositsioonis on kujutatud Ed. Vilde romaani järgi kuulsaks saanud Anija meeste Tallinnas käiku 1857. aastal. C. Th. Gehlhaar-Tempeltey litol näeme Vene turgu, kus toimus õigust nõudma tulnud talupoegade halastamatu peksmine. Samas kõrval on C. Buddeuse joonis Vene turust umbes 20 aastat varem. Nende piltide kõrvutamine näitab, kuidas Tallinna ilme muutus kapitalismi arenedes. Toi ajal püstitatud Rotermanni maja on säilinud tänini.

Eesti rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna juhtidest elas ja töötas Tallinnas aastail 1871—1872 Carl Robert Jakobson, kelle portreed näeme vitriinis. Samas on ka foto majast A. Leineri tänavas nr. 35, kus Jakobson elas vaese ajakirjanikuna, saates teateid ajalehele «Golos».

XIX sajandil hakkas Tallinnas tekkima ja arenema kapitalistlik tööstus, mis saavutas erilise hoo, kui aastal 1870 avati raudteeühendus Peterburiga. Tollest ajast säilinud foto kujutab Balti jaama varsti pärast valmimist. Tallinna sadam omandas 1881. aastaks Vene riigis sisseveo seisukohalt esikoha, millel ta mõningate kaupade osas, eriti puuvilla impordi alal, püsis kuni Esimese maailmasõjani.

Hakkas formeeruma töölisklass. Raskest vabrikutööst kurnatud töölised elasid viletsais aguleis. Nende tarbeesemed olid lihtsad ja kehvad, nagu seda tõendavad ka muuseumi väljapanekud.

XIX sajandi lõpul tegi töölisliikumine Eestis oma esimesi samme. Suur tähtsus sotsialismi ühendamisel töölisliikumisega oli M. I. Kalinini tegevusel Tallinnas aastail 1901—1903. Ekspositsioonis on esitatud materjale M. I. Kalinini Tallinnas viibimise ja töötamise kohta.

1905—1907. aasta revolutsioonist võtsid Tallinna töölised aktiivselt osa. Ekspositsioonis pälvivad erilist tähelepanu 16. oktoobri sündmusi käsitlevad materjalid. Sel päeval toimusid bolševike juhtimisel suured tööliste miitingud. Uuel turul aga avasid valitsusvõimud rahva pihta tule, mille tagajärjel 90 inimest sai surma ja üle 200 haavata. Väljapanekute hulgas on fotosid tööliste miitinguist, 16. oktoobri veretöö ohvrite matustest ja nende auks püstitatud mälestussambast. Samas on ka tagasihoidlik, lihtne medal, mille Tallinna töölised valmistasid oma langenud seltsimeeste mälestuseks.

1905. aasta detsembri relvastatud ülestõusuks hankisid ja valmistasid Tallinna töölised salaja relvi. Neid on ka muuseumis eksponeeritud. Vitriinis köidab tähelepanu «Dvigateli» töölise Lillepi käsitsi valmistatud mõõk, mida ta perekond kalli mälestusena alal hoidis ja mis 1941. aastal Tallinna Linnamuuseumile kingiti. Tingituna menševike

lõhestavast tegevusest Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogus ei tolmunud Tallinnas siiski relvastatud ülestõusu, küll aga suundusid tööliste salgad maale, kus talurahvas tõusis üles vihatud mõisnike vastu. Elektrifitseeritud kaart näitab maakehvikutega ühinenud Tallinna tööliste salkade marsruuti, mis haaras suure osa Lääne-Eesti mandrist; samas on ära tähistatud revolutsioonistaabid ning selles piirkonnas põletatud ja purustatud mõisad.

Medal 16. oktoobri veretöö ohvrite mälestuseks.

K. Orase foto.

Revolutsiooni taandumise perioodi eredamaid episoode oli ülestõus ristlejal «Pamjat Azova». Ekspositsioonis näeme selle legendaarse laeva fotot ja pilti Tallinna kuberneri aiast, kus pandi toime verine arveteõiendamine 17 madrusega ning ülestõusu juhiga.

1917. aasta Veebruarirevolutsiooni võitu Tallinnas tähistas vanglais viibivate revolutsionääride vabastamine. Toompea vangla põletamist ja Paksu Margareeta vangla vallutamist kujutavad A. Raunami akvarell ning M. Bormeisteri maal. Eriti huvitav on M. Bormeisteri maal, mis kujutab sündmusi Pikal tänaval vangla ukse ees. Maalile olid aluseks sündmuste pealtnägijate jutustused ja kirjeldused. Paljud pildid ekspositsioonis kõnelevad meile töörahva võitlusest, koosolekuist ja miitinguist, mis toimusid Tallinnas 1917. aasta jooksul. 18. märtsil hakkas Tallinnas ilmuma bolševistlik ajaleht «Kiir», mille esimest numbrit näeme vitriinis. Siin on ka lendlehti ja üleskutseid ning revolutsiooniliste asutuste pitsateid.

Oktoobrirevolutsioon Eestis toimus ilma relvastatud võitluseta. Maketil on kujutatud Tallinna nendel mälestusväärsetel päevadel: võimsad tööliste demonstratsioonid ja miitingud, rahvas lugemas teadaandeid nõukogude võimu kehtestamisest.

Saksa okupatsioon ja eesti kodanluse võimuletulek tegid lõpu nõukogude korra ülesehitamisele Eestis. Muuseumi eksponaadid jutustavad kodanluse verisest terrorist töölisliikumise aktiivsete võitlejate kallal. Kangelaslikuks katseks kukutada kodanluse võim oli 1924. aasta 1. detsembri ülestõus. Ekspositsioonis näeme ülestõusu juhtide ja lahingupaikade fotosid, tutvume ülestõusu plaaniga.

21. juunil 1940 taastati Eestis nõukogude võim. Muuseumis on hulgaliselt materjale, mis valgustavad seda ajaloolist sündmust. 14. ja 15. juulil toimusid valimised Riigivolikogusse, kes kuulutas Eesti nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks. 6. augustil võeti Eesti vastu Nõukogude Liidu sõbralike rahvaste perre. Esitatud on materjale nõukogude valitsuse esimestest sammudest rahva ühisomandiks saanud tööstuse arendamisel ja töötava rahva elutingimuste parandamisel. Aukohal ekspositsioonis on Eesti NSV Konstitutsiooni esimene trükk.

Fašistliku Saksamaa reeturlik kallaletung katkestas rahuliku ülesehitustöö. Kangelaslikest võitlustest rinnetel kõnelevad Eesti Laskurkorpuse N. väeosa lahingulehed. Seinalt vaatab meile vastu Nõukogude Liidu kangelase J. Nikonovi portree, kes langes Tallinna kaitsmisel 1941. aastal.

Raske oli okupeeritud Eestisse jäänud inimeste saatus. Vitriinis on välja pandud fašistliku surmalaagri valvuri nuut ja püss ning politseiniku käelint. Nende kõrval on lihtne, päikeses ja tuules luitunud rist sakslaste mõrvaohvrite haualt Harku lähedal. Rist kannab kohmakalt sisselõigatud aastaarvu — 1942.

Juba fašistliku okupatsiooni esimestel päevadel algas vaenlase poolt hõivatud territooriumil partisanisõda. Vitriinis on väike käsitrükimasin, mida partisanid kasutasid lendlehtede paljundamiseks.

Sõda tõi Tallinnale palju purustusi. Nende ulatusest annavad ettekujutuse muuseumis eksponeeritud fotod. Pärast sõda asusid tallinlased ennastsalgavalt tööle, et oma kodulinna endisest kaunimana üles ehitada. Seda tõendavad väljapandud taastajaraamatud ja parimatele taastajatele antud aukirjad.

Ekspositsioonis on esitatud materjale suuremate objektide kohta: 1945. aastal valmistatud makett uuest Harju tänavast, fotod «Estonia» teatri ja Balti Manufaktuuri taastamisest.

Juba 1945. aastal hakati koostama Tallinna rekonstrueerimise plaani, mis pidi aluseks olema uue, sotsialistliku Tallinna ülesehitamisel. Seda plaani tutvustavad kesklinna perspektiivvaade ning

fotod, millel näeme aastail 1945—1950 rekonstrueerimisplaani kohaselt kerkinud uusi elamukvartaleid.

Eriti ilmekalt sümboliseerib ülesehituse paatost M. Patuse kavandi järgi valmistatud nahkehistöös laegas «Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja», mille aluseks on D. Vaarandi poeem.

Kõrvuti sõjas purustatud tööstusettevõtete taastamisega hakati ehitama ka uusi tööstushooneid. 1947. aastaks saavutas Tallinna tööstus sõjaeelse taseme ja sellest ajast sammub ta pideva tõusu teed, saavutades seitseaastaku lõpuks taseme, mis 14-kordselt ületab sõjaeelset. Järjest enam varustatakse tööstusettevõtteid kaasaegse tehnikaga, samal ajal astuvad rivisse uued vabrikud ja tehased, nagu M. I. Kalinini nim. Elavhõbealaldajate Tehas, H. Pöögelmanni nim. Tallinna Raadiotehnika Tehas, Tallinna Kontrollmõõduriistade Katsetehas jt.

Grandioossed on Tallinna väljaehitamise plaanid. Suur elektrifitseeritud kaart näitab Tallinna arenemist väikesest keskaegsest linnakesest kaasaegseks suurlinnaks. Kaardil võime jälgida, millised uued suured linnaosad püstitatakse järgmistel aastatel, et likvideerida korteripuu-

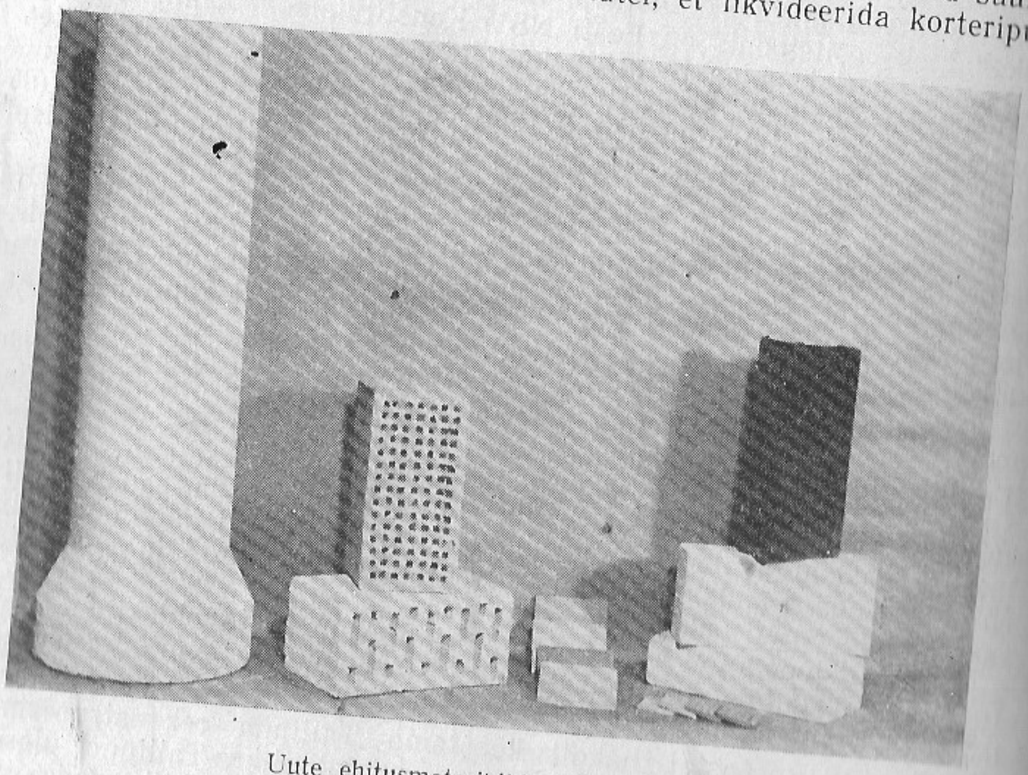

Uute ehitusmaterjalide näidised.

K. Orase foto.

dus lähema 10—12 aasta jooksul vastavalt NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusele «Elamuehituse arendamisest Nõukogude Liidus». Fotod uutest elamukvartalitest, tehase- ja ühiskondlikest hoonetest, koolidest ja lasteasutustest, Komsomoli-nimelisest staadionist ja Lauluväljakust, mis on ehitatud viimastel aastatel, vaated rekonstrueeritud Pärnu ja Narva maanteest ning Kingissepa

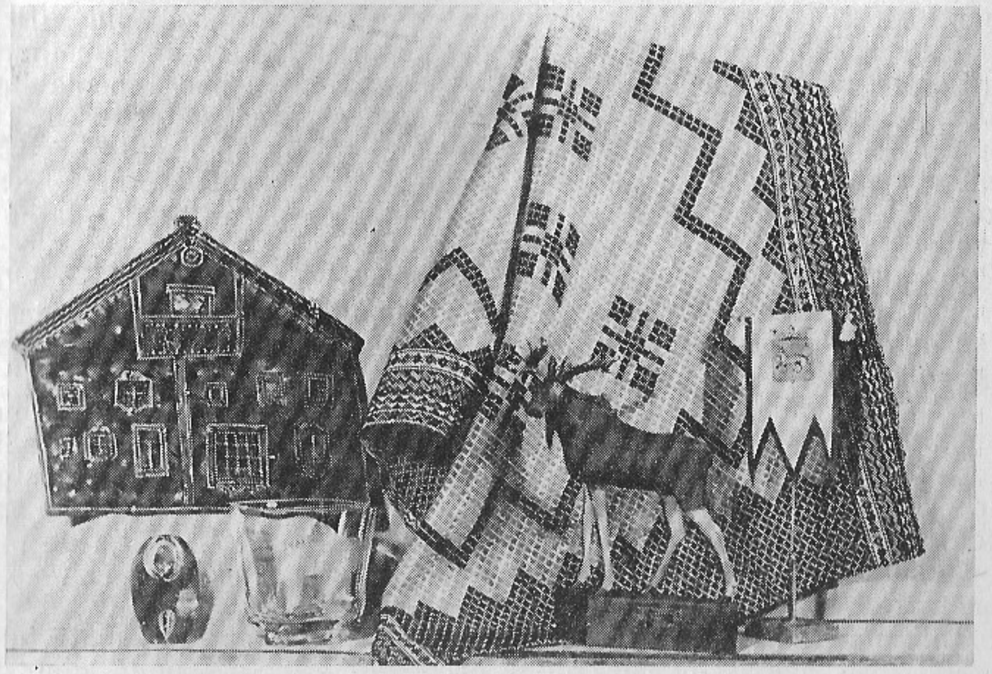

Kotka linna töötajate kingitused.

K. Orase foto.

tänavast näitavad meie töötajate saavutusi uue Tallinna ülesehitamisel. Mustamäe elamurajooni, kultuurikeskuse ja eksperimentaalse tüüpkorteri maketid, Polütehnilise Instituudi hoonete kompleksi ja tsirkuse perspektiivvaated on näiteks nendest suurtest plaanidest, mis veel seisavad meie ees.

Tihenevatest sõprussidemetest teiste maade ja rahvastega jutustavad Korea linna Hamhõni ja Soome linna Kotka töötajate kingitused. Korealased on saatnud siidist lipu ja rohelisele siidile maalitud kirja. Kotka linna töötajad on kinkinud kunstipäraseid kristallvaase, hõbelühtreid, kaunikirjalise seinavaiba, puust nikerdatud põhjapõdra jt. esemeid.

Muuseumi trepikojas on avatud erinäitus «Tallinn XIX sajandi kujutavas kunstis». Näitusel on arvukalt eksponeeritud Tallinna ja selle lähema ümbruse vaateid, mis pakuvad suurt huvi vana Tallinna ja tema arhitektuuri tundmaõppimisel. Näeme vanu kindluseväravaid, mis nüüd on hävinud, — Nunne väravat, Viru väravat, Toompea valli-väravat, Härju väravat. Siin on pilte Raekoja platsist, Toompeast ja paljudest vanalinna tänavatest. Balti saksa kunstniku J. Hau maalidelt ja joonistelt näeme, millised olid Viru ja Vene tänav üle 100 aasta tagasi. Peene lürismi ja suure kunstimeisterlikkuse poolest paistavad silma XIX sajandi esimese poole balti saksa kunstniku C. Buddeuse kergelt koloreeritud joonistused Tallinna agulitest, kus elas linna arvukas eestlastest elanikkond — tööliste ja kehvikud. Tallinlaste armastatumatest puhkepaikadest — Kadriorust, Piritast, Kosest, Keila-Joast, Tiskrest — on esitatud rida huvitavaid gravüüre.

Suure Rannavärava ajaloolistes ruumides on avatud fondide näitus. Nendes suhteliselt väikestes ruumides on püütud külastajaile tutvustada väärtuslikumat osa muuseumi rikkalikest fondidest, mis pole kohta leidnud muuseumi põhiekspositsioonis.

Ühe osa näitusest moodustavad sõjaasjandusega seotud esemed. Ruumi keskel seisab Viru värava makett. Väärtuslikuks eksponaadiks ning Tallinna relvameistrite töö suurepäraseks näidiseks on mustpea turniiririturvistik XVI sajandist. Seintel on eksponeeritud Tallinna raesõduritest. Välja on pandud kauni idamaise ornamendiga relvi — kilpe, mõõk, sõjakirves ja sõdurite kompanii lipp ja pildid Tallinna raesõduritest. Välja on panvanematest tulirelvadest musket.

Tallinna linnale, s. t. raele kuulunud varadest on kahtlemata huvitavaim 1686. aastast pärinev linna privilegide laegas, mida kaunistavad külgedele maalitud Tallinna vaated. Laeka kõrval on rasked rauatatud tammekirstud, kus omal ajal hoiti linna varandust — raha, kulda, hõbedat. Seintel ripuvad Tallinna vanad vapid — nikerdatud ning mitmevärviliseks maalitud suur ja väike puuvapp XVII sajandist.

Tallinna osavate käsitöömeistrite toodetest on eksponeeritud mitmesuguseid esemeid, nagu väärtuslik kogu võtmeid ja lukkusid, millest enamik on kuulunud Tallinna linna väravatele ja tornidele. Lukussepatöö musternäidiseks on laegas, mille paljude keelte ning keeruka mehhanismiga lukk täidab kogu kaane ja on kaunistatud peente graveeringutega. Ilusate siniste ning pruunide taim- ja figuraalornamentidega kahleid kasutati ahjude ehitamiseks linnakodanike majades. Tallinna kiviraidurite saavutusi esindavad suurepäraste peenelt töödeldud ornamentidega aknasamba fragmendid, kaminapõse kivid, päikesekell ja muud ehitusdetailid.

Köösnerite tsunfti sellide tinakann XVIII sajandi II poolest.
J. G. Stieri töö.

R. Marani foto.

Tallinna kauplused olid varustatud toredate siltidega. Siin ripub krooniga kringel Laias tänavas asunud kondiitrikaupluse ukse kohalt, veiniaami, viinamarjakobara ja putoga silt Viru tänavalt, Florelli kalakaupluse silt, mis kujutab Joonast valaskala lõugade vahel. Koloniaalkaupluse asukohta aga tähistas kirevas riides neegripoiss, suur käbi väljasirutatud käes.

Näitusel on eksponeeritud Tallinna ning ühtlasi kogu Nõukogude Liidu vanima apteegi, 1422. aastal asutatud raeapteegi esemed — rohupurk ja uhmer.

Tallinna vanast veevärgist on linnas teostatud kaevamistöödel leitud rida fragmente. Need on jämedatest palkidest õõnestatud torud, mis ühendasid omavahel linna avalikke kaeve ning viimaseid veel allikatega, et kindlustada kaeve alati puhta veega. Torude kõrval on eksponeeritud Karjavärava ees asunud Karjaallika vee kogumise lehter, mis suunas selle allika vee linna veevärki.

Huvitava kollektsiooni moodustavad vanaaegsed mõõduriistad — toobid, karnitsad, külimitud, mitmes suuruses viinapeekrid, margapuud ja küünarpuud.

Suurepärased vanaaegsete sõjalaevade mudelid pärinevad Mustpeade Vennaskonna kogudest, Mihkli kirikust ja Meremuuseumi kogudest.

Eksponeeritud on vaid väike osa muuseumi rikkalikest fondidest. Muuseumi hoiuruumides leidub veel palju huvitavaid esemeid. Neist väärtuslikumad on Tallinna raele kuulunud hõbeesemed: Tallinna kullassepa Jakob Lange poolt aastal 1639 valmistatud kaks suurt ja kaks väikest maksukannu, mida kasutati pärast iga-aastaste maksude tasumist korraldatud pidustustel; kaks veinikannu XVII sajandist, mille kaantele on graveeritud Tallinna suur vapp ja külgedele uhkeis rõivais meesfiguurid; linna kaitseväe ülema kaks «valitsuskeppi», valmistatud XVII sajandi algul Tallinna kullasseppade poolt. Väga väärtuslikud on raekoja gobeläänid, mis omal ajal kaunistasid pidulikel juhtudel raesaali seinu. Tallinna rae varadest leidub muuseumis veel komplekt tinast söögiõusid — liudasid, taldrikuid ja liuaaluseid, mis kõik on varustatud Tallinna väikese vapiga. Muuseumis on säilitatud ka mitmesuguste tsunftide tinanõusid — taldrikuid, peekreid, kannusid, karikaid jm., millest suure osa on valmistanud Tallinna meistrid.

Tsunftide esemeist on muuseumis veel arvukas kogu laekaid ja rida Tallinna kullasseppade tehtud hõbekarikaid koos arvukate mälestusripatsitega mitmest ajajärgust.

Relvafondi peamise osa moodustavad Mustpeade Vennaskonna kogud, kuhu kuulub kahureid XVII sajandist, mõõku, saableid ja piike XVIII—XIX sajandist, mundreid, peakatteid, sõjaväelisi eraldusmärke

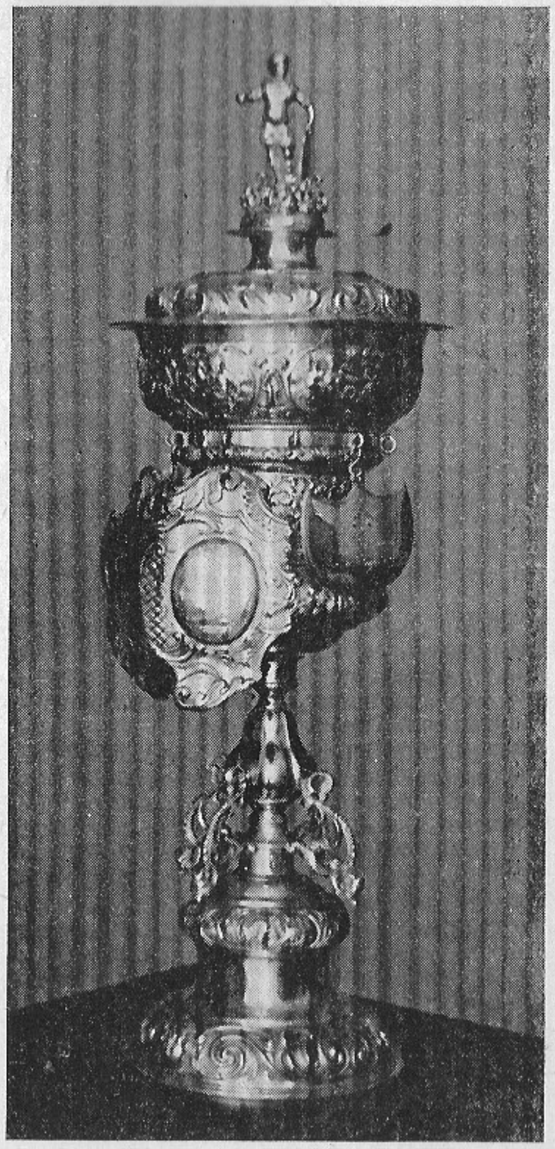

Kanuti gildi rätsepate tsunfti hõbekarikas 1736. aastast.

R. Marani foto.

ja muud. Relvafondis on ka väärtuslikke kunstipäraselt kaunistatud vanaaegseid püsse, musketeid, püstoleid jt. sõjariistu.

Rohkem kui 5000 esemest koosnev arheoloogiline kogu sisaldab kaks suurt kollektsiooni. Ühe moodustavad Pirita kloostri varemeist väljakaevatud esemed — savinõude fragmendid, tööriistad, vasest pooltooted jm., mis annavad ülevaate kloostri elust. Teise kollektsiooni kuuluvad Toompea arheoloogilistel kaevamistel 1952. aastal leitud esemed. Neile lisanduvad veel paljud juhuleiud Tallinnast ja selle ümbrusest.

Raidkivide kogu on muuseumis ainulaadne. Siia on koondatud hulgaliselt Tallinna kiviraidurite valmistatud ehitusdetaile, mis pole oma esialgsel asukohal püsima jäänud ja on päästetud hävimisest. Siin on akende kaunilt töödeldud tugisambaid ja nende osi, uste päiskive, vapikive, kivireljeefe, etikukive jne.

Rohkem kui 3500 numbrilises numismaatikakogus on esindatud põhiliselt Eestis ja eriti Tallinnas käibinud mündid. Väärtuslikuma osa neist moodustavad XIV—XVI sajandil Tallinnas, teistes Balti linnades ja Rootsis vermitud mündid, suurima osa aga XVII sajandi Rootsi ja XVIII—XIX sajandi Vene mündid. Esindatud on ka enamik XX sajandil Eestis käibinud ja käibivaid münte.

Tallinna uurijaile suure väärtusega on umbes 10 000 numbrist koosnev fotode ja negatiivide kogu, eeskätt selle vanem osa. Siin leidub arvukalt fotosid Tallinna nendest paikadest — majadest ja tänavatest, mis praegu on hoopis muutunud. Pidevalt täieneb fotokogu piltidega kaasaegsest Tallinnast, nii nendest osadest, mis lähemas tulevikus uue ilme saavad, kui ka sellest suurest tööst, mis tehakse nõukoguliku Tallinna rajamisel.

Muuseumi kolmas osakond asub suurtükitornis Kiek in de Kök, mis ehitati vanalinna ümbritseva müüri lõunanurka 1475. aasta paiku. Torn pidi kaitsma Tallinna lõunast, Tõnismäe-poolsest küljest, mida pecti väga ohtlikuks, sest sealt avanesid soodsad võimalused linna pommitamiseks suurtükkidest. Algselt oli torn tublisti madalam, hiljem ehitati ta praeguse kõrguseni.

Torn oli oma aja fortifikatsioonikunsti tippsaavutus. Veel sada aastat hiljem kirjutas kroonik B. Russow, et teist nii võimsat torni ei leidu kuskil Balti mere kallastel.

Kiek in de Kök on peaaegu niisama kõrge kui Pikk Hermann: 46,7 m katuse tipuni (müüri servani 37,4 m). Ta näib aga oma asukoha tõttu madalamana. 1/3 torni kõrgusest on varjatud XVII sajandil ehitatud Ingeri bastioni (nüüd Harjuvärava mägi) alla. Kiek in de Köki läbimõõt (18 m) on peaaegu kaks korda suurem kui Pikal Hermannil. Oigema ettekujutuse torni võimsusest saab Rataskaevu tänavalt, mille pind on ainult 1,8 m kõrgemal Kiek in de Köki alumise korruse põrandast.

Oma praeguseni säilinud nime Kiek in de Kök on torn saanud hiljemalt XVI sajandil. See omapärane, alamsaksakeelse päritoluga nimi tähendab tõlkes «vaata kööki» ja olevat tekkinud seepärast, et torni ülemiselt korruselt olevat läbi endisaegseto laiade korstnate avanenud vaade lähedal asuvate all-linna majade köökidesse. Samanimelisi torne leidus teisteski linnades, muu hulgas ka Tartus.

Liivi sõja ajal tegi torn aastal 1577 umbes seitse nädalat kestnud piiramise ajal läbi oma kõige raskema tuleproovi. Piirajate patareid asusid Tõnismäel, kust linna ägedalt pommitati. Kiek in de Köki seina lasti suur auk. B. Russow kinnitab, et sellest mahtus läbi vanker paari härgadega. August polnud aga piirajail mingit kasu, sest see oli liiga kõrgel ega võimaldanud linna pääseda. Hiljem auk täideti ja arvatavasti samal ajal müüriti seina ka kuus vanaaegset kahurikuuli. Viimased koos paranduste jälgedega on näha tänapäevalgi.

Alates XVII sajandist, mil linna kaitseks ehitati uute fortifikatsiooni põhimõtete kohaselt muldkindlustused — bastionid, raveliinid, reduudid jne. —, kasutati Kiek in de Köki peamiselt sõjamaterjalide laona, hiljem ka veel muudeks otstarveteks.

Pikkade sajandite jooksul on torni korduvalt ümber ehitatud. Algselt puudus tal katus ja ülemine korrus oli lahtine. Viimaste sajandite jooksul on vanu laskeavasid ning käike kinni müüritud, uusi uksi ja aknaid sisse raiutud ning muul viisil ehituse algupärast ilmet moonutatud ja kahjustatud.

Aastal 1958 torn korrastati ja avati külastajaile Tallinna Linnamuuseumi filiaalina. Praegu on teoksil põhjalik uurimine, et selgitada torni ehitamise ajalugu ja rekonstrueerida ta endisel kujul.

Torn on kuuekorruseline, kuni 3,77 m paksuste müüridega. Kuppelvõlvidega kaetud korruste kõrgus kõigub 5,38 ja 6,86 m vahel; kõiki korruseid ühendab ilmselt hiljem sisse ehitatud kitsas keerdtrepp. Raskuste tõstmiseks ülemistele korrustele kasutati iga võlvi keskele jäetud ümmargust ava. Kõige alumine, laskeavadeta korrus oli ette nähtud sõjatarvete hoidmiseks. Teisel korrusel, mis praegu jääb veel mulla alla, on säilinud originaalsed laskeavad, kamin müüri sees ja kivipõrand.

Kolmas korrus oli kohandatud eriti raskete suurtükkide jaoks ja siin olid suurimad laskeavad. See korrus on aga ümberehituste tõttu kõige enam kannatada saanud. Praegu avaneb siia torni peauks ja siin asub ka näitus Tallinna kindlustuste ajaloost. Neljandal korrusel võime jälgida 1577. aasta pommitamise tagajärjel tekkinud purustuste ja nendele järgnenud paranduste jälgi. Linna poole pööratud müüriosa

sees asub väike ruum kaminaga ja kivist tahutud kaheksakandilise kätepesunõuga. Kaminaid leidub veel teistelgi korrustel.

Kaks ülemist korrust on jäänud ümberehitustest puutumata. Kummagi korruse seitse laskeava on säilitanud oma vana kuju ja asendi. Kõigilt korrustelt, eriti aga kuuendalt korruselt, avaneb suurepärane vaade vanalinnale ja ümbrusele.

Torni on hakatud koondama eksponaate ja materjale Tallinna kindluste ajaloost. Kolmanda korruse ruumi keskele on asetatud pikad jämedad palgid linnamüüri alusest. Need avastati aastal 1936 Väike-Karja ja Müürivahe tänava nurgal linnamüüri lammutamisel 4,5 m allpool tänava pinda. Palgid moodustasid raamistiku: 4 palki piki linnamüüri 1,05—1,1 m vahedega, teised palgid risti esimestesse tapidustele ja 2 m pikkustele püsti maasse rammitud vaiadele. Raamistik tugines umbes 25—30 sm jämetud 1,2—1,25 m vahedega. Raamistik omakorda oli aluseks kuni 16 m kõrgusele linnamüürile.

Aknaniššidesse — endistesse laskeavadesse — on paigutatud kahureid XVII—XIX sajandist ning suuremaid ja väiksemaid kivikuule, mis enamikus on saadud Tallinna endisest arsenalist dominiiklaste kloostris.

Seina ääres seisab XVI sajandi palgasõdurite ohvitseri skulptuur, mis annab ettekujutuse sõjameestest, kes selles tornis lahinguid on pidanud.

Seintel näeme plaane Tallinna kindlustustest erinevail aegadel ja pilte nende ehitajaist, tarvitusel olnud relvadest ja sõjategevusest, samuti Tallinna üksikute kindlustusosade vaateid.

Näitust täiendatakse pidevalt uute eksponaatidega Tallinna kindlustuste ajaloo uurimisel saadud materjalide põhjal.

Muuseumi kollektiiv teeb suurt tööd, kogudes kõige mitmekesisemat materjali, uurides nii vanemaid kui ka uuemaid perioode Tallinna ajaloost ning tutvustades kodulinna töötajaid, külalisi ja turiste Tallinna sündmusterohke minevikuga ning kauni olevikuga.

Aastail 1958—1959 valmis muuseumi kaks rändnäitust: «Arhitektuurimälestised Tallinnas» ning «Uut tehnikas ja tootmises».

Aasta-aastalt kasvab külastajate huvi Tallinna ajaloo ja linnamuuseumi väljapanekute vastu. 1959. a. külastas muuseumi, tema filiaale ja rändnäitusi üle 130 000 inimese.

TARTU LINNAMUUSEUM

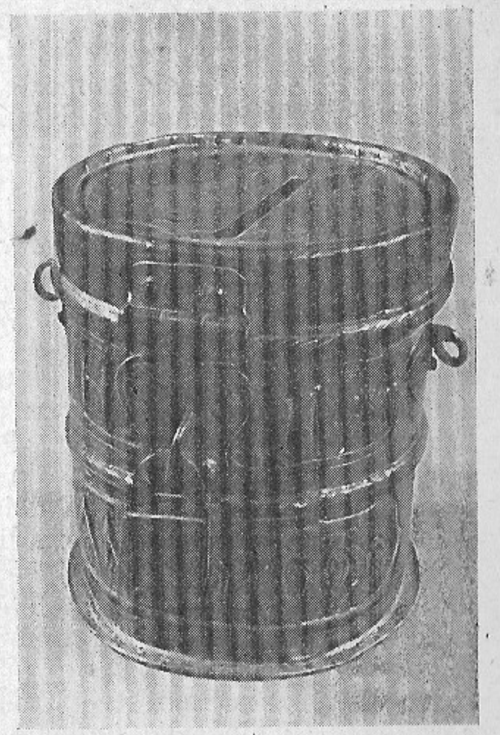

Tartu on Eesti vanimaid linnu, kuid Tartu Linnamuuseum on alles noor asutus. Muuseum avas oma põhiekspositsiooni esimese osa «Tartu vanim ajalugu VII aastatuhandest e. m. a. kuni XIII sajandini m. a. j.», mis sisaldab peamiselt arheoloogilisi esemeid, alles 1959. aasta jaanuaris.

Vanema kiviaja muistised Tartus puuduvad. Ka keskmise kiviaja leide VII—IV aastatuhandest e. m. a. on vähe. Tartu lähedalt turbakihi alt on leitud luuahinguid, mis on eksponeeritud mulaažidena. Rohkem muistiseid on juba neoliitikumist (IV—II aastatuhandest e. m. a.). Tartu linna piirkonnas Karlova pargis (praegune Pedagoogilise Kooli park) avastati nooremasse kiviaega kuuluv haud, millest leiti venekujuline kivikirves ja nooleots. Toomemäelt on leitud tulekivist kõõvitsaid ja hästi töödeldud nooleots, Jänese tänavalt — kivist sõjakirves. Need leiud on eksponeeritud kas originaalidena või mulaažidena. Koos kammkeraamiliste savinõude kildudega Tartu lähedalt

Akali neoliitilisest asulast annavad nad pildi nooremal kiviajal Tartu ümbruses elanud algeliste küttide ja karjakasvatajate töö- ning tarberiistadest. Tolleaegsete inimeste elu kujutab teaduslike uurimisandmete järgi valmistatud makett kiviaja asulast.

Pronksiajast on eksponeeritud Äksist leitud pronkskirves (mulaažina). Vanemat rauaaega tutvustavad leiud Jaagupi tarandkalmest ning Peedu linnamäelt (tööriistad, ehted jm.).

Hiljemalt V sajandil m. a. j. tekkis Tartus püsiv kindlustatud asula. See paiknes kõrge, järsult jõe poole langeva hästi kaitstud Toomemäe neemiku idatipus praeguse tähetorni juures põhjast lõunasse viiva maantee ja läänest itta viiva veetee ristumise kohal. Hästi kaitstud asend tegi sellest linnusasulast muistse Ugandi kõige tähtsama keskuse. Pindala suurus (umbes 8000 m²) tõendab, et linnus oli rahvarikka asustusala keskuseks.

Tartu Riikliku Ülikooli ja Tartu Linnamuuseumi poolt aastail 1956—1958 teostatud kaevamistel saadi nimetatud linnuse alalt umbes 2500 leidu. Eksponeeritud on linnuse makett ja rikkalik leiumaterjal: rauast adratera, luiske, viljahõõrumise kive, nuge, tiigel, valamisvormide katkendeid ja metalli sulatamisest järelejäänud räbu, õngekonks, rauast käärid ja võti, luust nõelu ja nõelakoja katkend, samuti liivakivist ja luust värtnaketri, mis annavad tunnistust kangakudumisoskuse levikust. Ehetest on välja pandud hoburaudsõlgi, käevõrusid, sõrmuseid, kaelakeede katkendeid, kuljuseid ja mitmesuguseid ripatseid, millest osa oli arvatavasti seotud uskumusega ja määratud eemale peletama kurje vaime.

Kõige rikkalikumalt on linnuselt saadud väga hea kvaliteediga hästi põletatud kederkeraamikat, mis pärineb XI—XIII sajandist. Näitusel on eksponeeritud mõned restaureeritud tirinakujulised joon- ja lainja ornamendiga savinõud. Savinõude kõrval tarvitati tollal ka puunõusid. Eksponeeritud on 1939. aastal ülikooli keemiahoone aluse müüri rajamisel leitud puukausid, mis pärinevad XII—XIII sajandist.

Suurel linnaplaanil on näidatud kohad, kust Tartu linna piirkonnast on leitud arheoloogilisi esemeid.

XI sajandil olid Tartu alal tihedad sidemed Vana-Vene riigiga. Esimene kirjalik teade Tartu kohta leidub Lavrenti kroonikas. Selles kirjutatakse: «... samal (1030) aastal läks Jaroslav tšuudide maale, võitis neid ja rajas Jurjevi linna». Seoses nende sündmustega muutus Tartu ala Vana-Vene maksualuseks maaks ja pidi osa võtma ka selle sõjakäikudest. Ühtlasi arenesid nüüd tihedad kaubandussidemed Vene aladega. 1915. aastal leiti Tartust XI sajandist pärinev slaavipärane hõbeaare (eksponeeritud osaliselt koopiatena, kuna leid ise asub Leningradi Ermitaažis). Ka on Tartust leitud Jaroslav Targa hõbemünt.

Missuguse kindlustuse ehitas Tartusse Jaroslav Tark? Et seni ei ole leitud jälgi omaette vene linnusest, kaldutakse arvama, et see rajati eestlaste linnusele, mida täiendavalt kindlustati. Lavrenti kroonikas leiduvat märkust võime aga pidada esimeseks kirjalikuks teateks linnalise asustuse olemasolu kohta praeguse Tartu alal.

Tartu sidemed Vene aladega püsivad läbi sajandite — kord tihenedes, kord lõdvenedes. Seda kinnitavad ka andmed saksa ja skandinaavia anastajate vastu peetud suure võitluse ajast. XIII sajandil algas rooma-katoliku kiriku poolt juhitud kallaletung Balti mere idakaldal asuvatele «paganlikkudele» rahvastele — lätlastele, liivlastele ja eestlastele. Läti Henriku kroonika räägib 1208. aasta sõjaretkest Ugandisse (s. o. maale, mille keskuseks oli Tartu), eestlaste ülestõusust ja venelastega ühiselt peetud võitlusest kallaletungijate vastu. 1223. aastal ei suutnud sakslased Tartut vallutada. Aastal 1224 tulid nad aga uuesti, seekord suurema sõjaväega. Eestlastel oli küll abiks

Araabia hõbemüntidest koosnev aardeleid (IX—X saj.). Leitud 1958. aasta oktoobris Tartust Ropka pargist.

R. Marani foto.

novgorodlaste poolt saadetud väesalk Koknese vürsti Vjatško juhtimisel, kuid sakslaste ülekaal oli liialt suur — linnus vallutati ja hävitati.

Tartu linnuse väljakaevamistel leitud ja muuseumis eksponeeritud rohked sakslastele kuulunud vibu- ja ammunoolte otsad näitavad linnuse pärast peetud võitluse ägedust.

Tartu linnuse langemisega 1224. aastal oli eestlaste saatus tegelikult otsustatud. Siitpeale suundus sakslaste rünnak venelaste vastu. Ugandi piiril Peipsi jääl pandi aga vaenlase pealetung 1242. aastal seisma. Venelaste selleaegsest sõjavarustusest on eksponeeritud Bütsantsi päritoluga kiiver, rõngassärk ja Peipsist Jäälahingu kohalt leitud poolik mõõk.

Vallutajad jagasid Eesti ala omavahel; Ugandist Tartuga keskuses kujundati Saksa kuninga Heinrichi läänikirja alusel 1. detsembrist 1225 Tartu piiskopkond. Praegusele Toomemäele ehitas piiskop oma linnuse. Selle ümber tekkinud asula sai arvatavasti XIII sajandi 40-ndail aastail linna õiguse. Linna ümber rajati paljude kaitsetornidega varustatud müür, mille väljaehitamine jätkus ka Rootsi võimuajal. Muuseumis on olemas keskaegse Tartu rekonstruktsioon (autor W. Neumann) ja vanemate linnaplaanide fotokoopiad.

Keskajal oli Tartu oma 5000—6000 elanikuga suuruselt teine linn Eestis. Linna jõukuse allikaks oli elav kaubavahetus Venemaaga. Ajuti kuulus Tartule juhtiv koht hansa kaubakontoris Novgorodis. Muuseumis on eksponeeritud keskaegsest Tartust pärinev pitsatite kogu ja rahadest brakteaate, artigeid, killingeid ning teiste maade, nende seas Vene münte. Rohkesti on välja pandud mitmesuguseid maaleide, nende hulgas eriti palju keraamikat. Osaliselt on restaureeritud XIV sajandisse kuuluv suur keedunõu, mille läbimõõt on 40 sm ja kõrgus 27 sm, ning mitmeid väiksemaid nõusid. Ehteid ja keskaegsete ahjukahlite fragmente on leitud XIV sajandil ehitatud Jaani kiriku restaureerimisel. See kirik oma rohkete skulpturaalsete kaunistustega on Tartu väärtuslikumaid keskaja mälestisi.

Liivi sõda tegi lõpu Saksa ordu valitsemisele Eesti alal. 1558. aastal hõivasid Vene väed Tartu. Suured kivikuulid, mis leiti kaevamistel Toomemäelt, näitavad lahingus kasutatud kahurite võimsust. Mäksa külanõukogu territooriumilt Sarakuste kooli lähedalt saadud peitleiu näol on muuseumil tähelepanuväärne ehete kogu: hõbedasi krõlle, klaasist, kaltsedonist ja merevaigust helmeid, hõberipats jm.

Järgneval perioodil, algul Poola, siis Rootsi valitsuse all, kaotas Tartu oma kaubandusliku tähtsuse. Kuid sellal oli Tartul oluline koht Eesti ajaloos. Siin asus administratiivne keskus Liivimaa õuekohtuga ja 1632. aastal alustas linnas tegevust esimene ülikool Baltimail. Aastal 1684 asutati Tartus Piiskopi mõisas B. G. Forseliuse poolt esi-

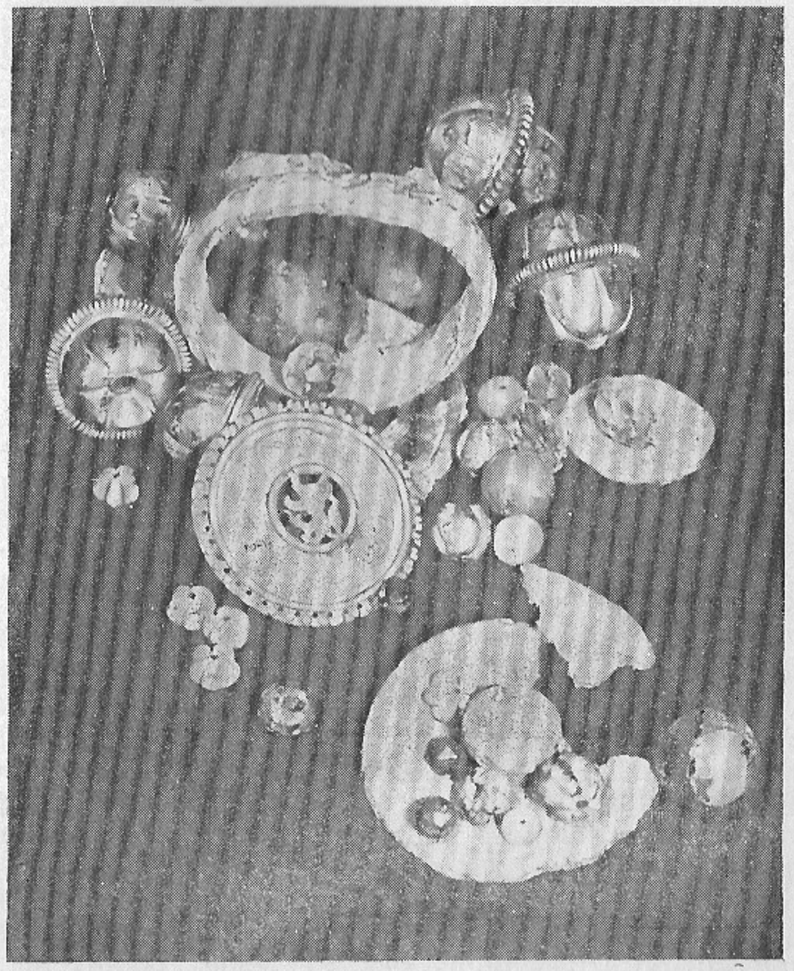

XVI sajandi peit-leid. Saadud Tartu rajoonis Mäksa külanõukogu piirkonnast Sarakuste neljaklassilise kooli lähedalt põllult 1957. aasta augustis.

R. Marani foto.

mene eesti õpetajate seminar. Sellest ajajärgust on aga vähe säilinud esemelisi materjale. Tartu korduvate põlemiste tõttu on need hävinud.

Põhjasõja algul oli Tartu tähtis tugipunkt rootslastele. Pärast pikaajalist piiramist, mida ajutiselt juhtis Peeter I ise, langes linn Vene vägede kätte 13. juulil 1704. Kohalt, kus seisid Vene väed linna esialgsel piiramisel, on leitud signaalikahur ja sõjakirves (berdõšš). Rohkesti on muuseumil ka kahurikuulide tükke sellest ajajärgust.

Põhjasõja lahingute ajal kannatas rängalt Tartu siselinn. Suur tulekahju 1775. aastal hävitas enamiku järelejäänud majadest. Seejärel likvideeriti Tartu kindlus ja linna hakati ehitama uue plaani järgi. 1784. aastal valmis kaunis graniidist kivisild üle Emajõe, 1789. aastal uus raekoda, mis on säilinud tänaseni.

XVIII sajandi viimasel veerandil võib märgata Tartu uut majanduslikku tõusu. Asutati hulk manufaktuure: tubakamanufaktuur, telliste ja kahhelkivide valmistamise ettevõte, mööblivabrik ja peegliraamimise töökoda. 1789. aastal toodi siia Põltsamaalt üle ka trükikoda. Tartu suur tõus algas aga XIX sajandil, ülikooli avamisega.

1802. aastal asutatud ülikool muutis oluliselt Tartu ilmet. Linnakerkisid klassitsistlikus stiilis ehitatud ülikoolihooned. Tänavapildis hakkas domineerima üliõpilane. Tartu kujunes ülevenemaalise tähtsusega kultuurikeskuseks. Siin õppisid või töötasid säärased maailmakuulsuse omandanud teadlased, nagu F. G. Parrot, Fr. G. W. Struve, K. E. Baer, N. I. Pirogov ja paljud teised. Ülikooli kõrvale tekkis 1848. aastal veel teine ülemaalise tähtsusega õppeasutus — Tartu Veterinaarkool, mis 1873. aastal muudeti esimeseks Venemaa kõrgemaks veterinaarala õppeasutuseks, instituudiks. Ja lõpuks tegutses siin veel suure kuulajate arvuga M. I. Rostovtsevi eraülikool. Nendes kõrgemates koolides õppis noori kõigist Vene impeeriumi osadest. Eesti rahva kultuuriloos on aga suur tähtsus veel teistelgi siinsetel õppeasutustel: õpetajate seminaril, H. Treffneri eragümnaasiumil, kus sai keskhariduse suur osa eesti vanema põlve intelligentsist, Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasiumil ja mitmel teisel koolil. Ülikooli ümber tekkinud teaduslikes seltsides pandi alus Eesti ala teaduslikule uurimisele ja eesti teadusele.

Tartule kui ülevenemaalisele teaduse ja kultuuri keskusele ning koolilinnale on muuseumi ekspositsioonis pühendatud eriline koht. Esemelist materjali on selles lõigus küll veel vähe, rikkalik on aga fotokogu.

XIX sajandil kujunes Tartu eesti rahvusliku liikumise keskuseks. Tartu ülikoolis said hariduse Fr. R. Faehlmann, Fr. R. Kreutzwald, F. J. Wiedemann, J. Hurt. Tartus peeti esimesed eesti üldlaulupeod, siin tegutsesid Eesti Kirjameeste Selts, esimene eesti laulu- ja mänguselts «Vanemuine» ja Tartu Eesti Põllumeeste Selts ning ilmus ajaleht «Eesti Postimees». Tartus laulis «Emajõe ööbik» Lydia Koidula.

Eesti rahvusliku liikumise perioodi tutvustamine moodustab tähtsa lõigu muuseumi töös. Esimese üldlaulupeo 90. aastapäeva tähistas muuseum näitusega «Laulupeod Vanemuise kodukohas». Selleks koguti palju väärtuslikke fotosid ja muid materjale, mis edaspidi saavad aluseks vastavale osale alatises ekspositsioonis.

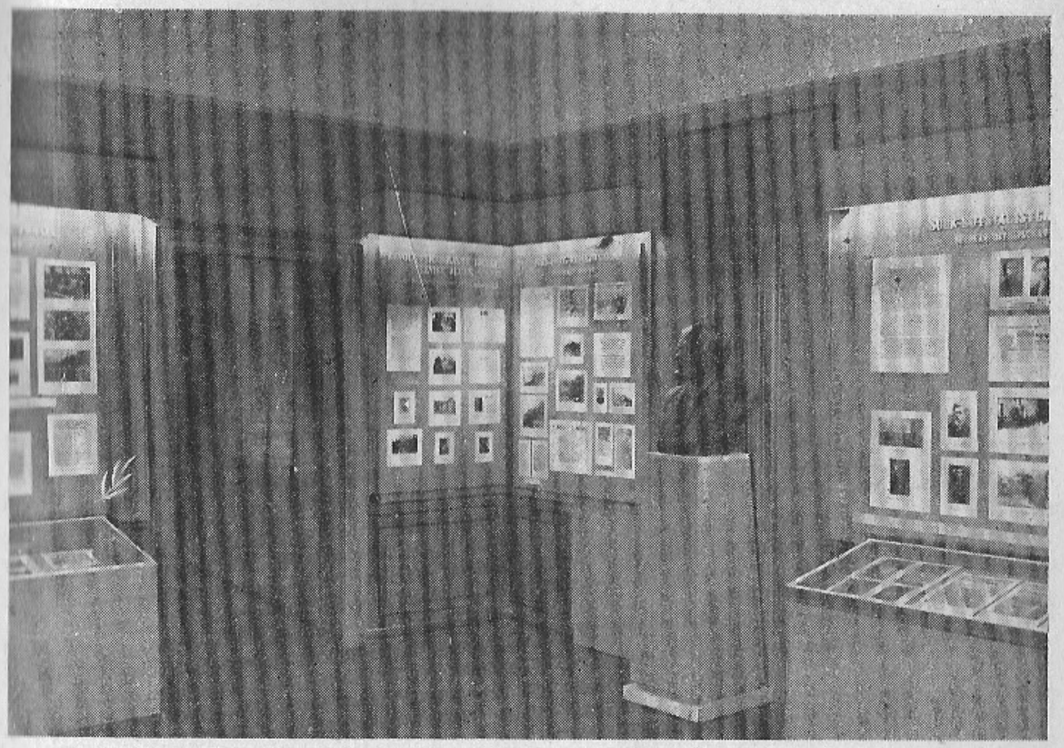

Vaade näitusele «Tartu revolutsioonilisest minevikust».

E. Selleke foto.

Seoses näitustega «Oktoobrirevolutsioon Tartus», «Tartu tööstus» ja «40 aastat Nõukogude armeed» on juba kogutud hulgaliselt fotoning dokumentaalmaterjale Tartu uuema ajaloo kohta. Esimeste marksistlikkude ringide tekkimine ja tegevus, üliõpilaste ja tööliste aktiivne osavõtt 1905.—1907. aasta revolutsioonist, Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon ja lühike Eesti Töörahva Kommuuni ajajärk on tähtsad lõigud Tartu ajaloos. Muuseumi fotokogu sisaldab arvukalt materjale Tartu revolutsionääridest ja revolutsioonilise tegevusega seotud paikadest.

Sõjajärgsete aastate suuri saavutusi Tartu õppeasutuste edasiarendamisel ja tööstuse ülesehitamisel jälgib muuseum tähelepanelikult, et neid ekspositsioonis tõetruult kajastada. Muuseumil on olemas Tartu tähtsamate tööstusettevõtete — Aparaaditehase, Kammivabriku, Alumiiniumivabriku, Keraamikatehase jt. — toodangu näidiseid ning pooltooteid.

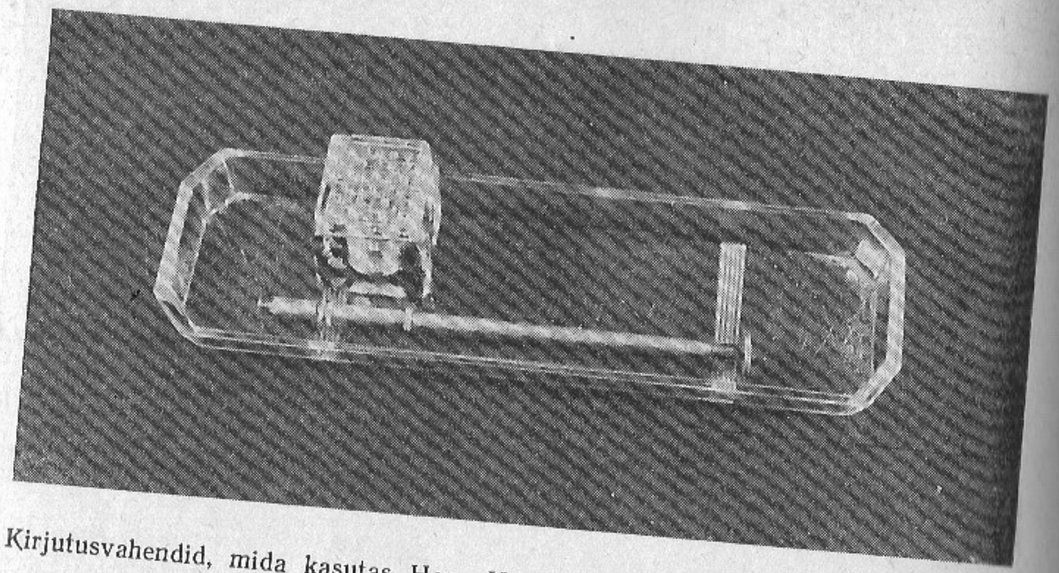

Kirjutusvahendid, mida kasutas Hans Heidemann 1924. aastal oma konspiratiivkorteris Narva t. 46.

E. Selleke foto.

Lühikese aja jooksul — kuue aastaga — on muuseum kogunud üle 10 000 museaalse väärtusega eseme. Nendele tuleb lisada Toomemäe kaevamisel saadud 2500 leidu. Kohalikus ajalehes on avaldatud artikleid muuseumi tööst ja üleskutseid materjalide kogumiseks. On peetud loenguid Tartu ajaloost ja kodu-uurimisest. Aktiivselt on osa võetud looduskaitse all olevate ja ajalooliste objektide kaitsmisest.

VALGA RAJOONIDE-VAHELINE KODULOOMUUSEUM

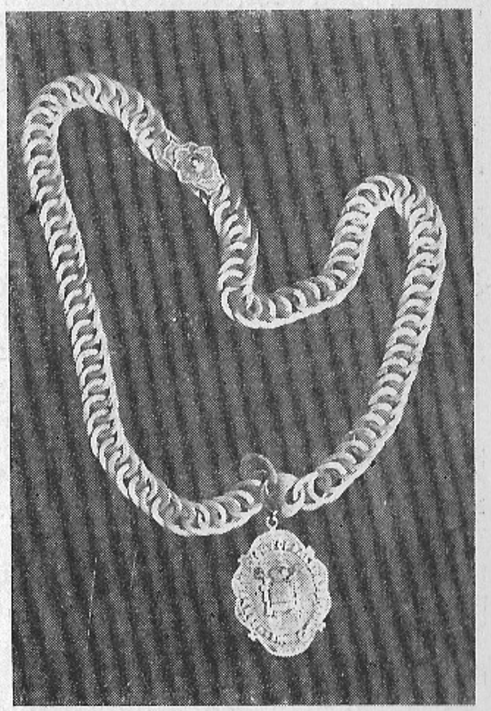

Valga Rajoonidevaheline Koduloomuuseum on noorimaid koduloomuuseume vabariigis. Ta alustas tööd 1955. aasta jaanuaris. Esimeseks sammuks oli materjalide kogumine 1905.—1907. aasta revolutsiooni kohta. Selle revolutsiooni 50. aastapäevale pühendatud näitusega avati muuseum külastajaile 27. jaanuaril 1956.

Edasi järgnes juba laiahaardelisem ajaloolise materjali kogumine, kusjuures hangiti kõike, millel võis muuseumi jaoks tähtsust olla.

Praegune **ekspositsioon** muuseumis avati 2. aprillil 1957, välja arvatud Oktoobrirevolutsiooni ja kodusõja sündmuste sektor, mis kujundati 1957. aasta sügisel, seoses Oktoobrirevolutsiooni 40. aastapäe-

vaga. Ekspositsioon hõlmab muuseumi tööpiirkonna ajalugu alates ürgkogukondlikust korrast ja lõpetades kodusõja sündmustega. Muuseumi tööpiirkonna moodustavad Nõukogude Lätiga piirnevad Kagu-Eesti rajoonid — Valga ja Võru. Ekspositsiooni esimeses osas käsitletakse neil aladel valitsenud ürgkogukondlikku korda ja selle lagunemist, eesti ja vene rahva ühist võitlust saksa ja skandinaavia röövvallutajate vastu XIII sajandil, feodaalset killustumust Eestis XIII—XV sajandil, Liivi sõda, Poola ja Rootsi koloniaaliket Lõuna-Eestis, Põhjasõda ning Eesti ala ühendamist Vene impeeriumiga.

Ekspositsiooni selle osa oluliseks puuduseks on kompleksse leiumaterjali puudumine. Kõik väljapandud esemed (kivikirved, esimesed raudkirve tüübid, mitmesugused ehted jm.) on juhuslikult saadud. Kuid makette, jooniseid, kaarte ja fotosid abiks võttes on ka nendega suudetud vastavaid ajaloo perioode iseloomustada.

Järgmine osa ekspositsioonist, mis valgustab ajavahemikku XVIII sajandi teisest poolest kuni kodusõja sündmusteni, on esemelise ja dokumentaalse materjali poolest juba rikkalikum. Feodaal-pärisorjusliku korra kriisi näidatakse ühelt poolt kaubalis-rahaliste suhete arengu, teiselt poolt talupoegade koormiste kasvu ning sellest tingitud talurahva rahutuste varal. Suuremat tähelepanu on pööratud Karula talupoegade ülestõusule 1784. aastal. Esitatud on karistussalga ülema ettekanne sündmustest Karula kiriku juures, otsus ülestõusust osavõtnute karistamise kohta, fotod sündmuspaikadest. Vakuraamatud XIX sajandi algusest näitavad talurahva koormisi.

Eraldi ruumi võtavad enda alla põllutööriistad, mis olid Kagu-Eestis kasutusel XIX sajandil ja XX sajandi algul. Nendele primitiivsetele tööriistadele on juurde lisatud fotod ja joonised vastava riista otstarbe selgitamiseks või ränga mõisaorjuse näitamiseks. Tööriistadest võiks nimetada Kagu-Eestis kasutatud visklit — puust kühvlit, mille abil sorteeriti teri. Poolkaares viskamisel eraldusid kergemad terad raskematest. Tõuvilja peksmiseks kasutati hobustega veetavat reherulli või rehekärpi.

Teema «Talurahva elu-olu XIX sajandil» on kujundatud rikkalikuma esemelise materjali abil. Kesksel kohal väljapanekute hulgas on rehetoa sisustuse makett. Peale rehielamu foto ja põhiplaani on välja pandud ka elamute ehitamiseks kasutatud tööriistad. Nende hulgas on üks huvitavamaid kisklaudade silumiseks konstrueeritud laastupink Harglast. Majapidamistarvetest näeme mitmesuguseid puuanumaid, käsikivi, jahindus- ja kalandustarbeid, tulesaamis- ja valgustusvahendeid jm. Arstiriistadest tuleks nimetada sepa valmistatud hambatange Haanjast. Suurt huvi tunnevad külastajad pulmakommetega seotud esemete vastu. Välja on pandud Haanjast pärinev naljalusikas, millega pruut

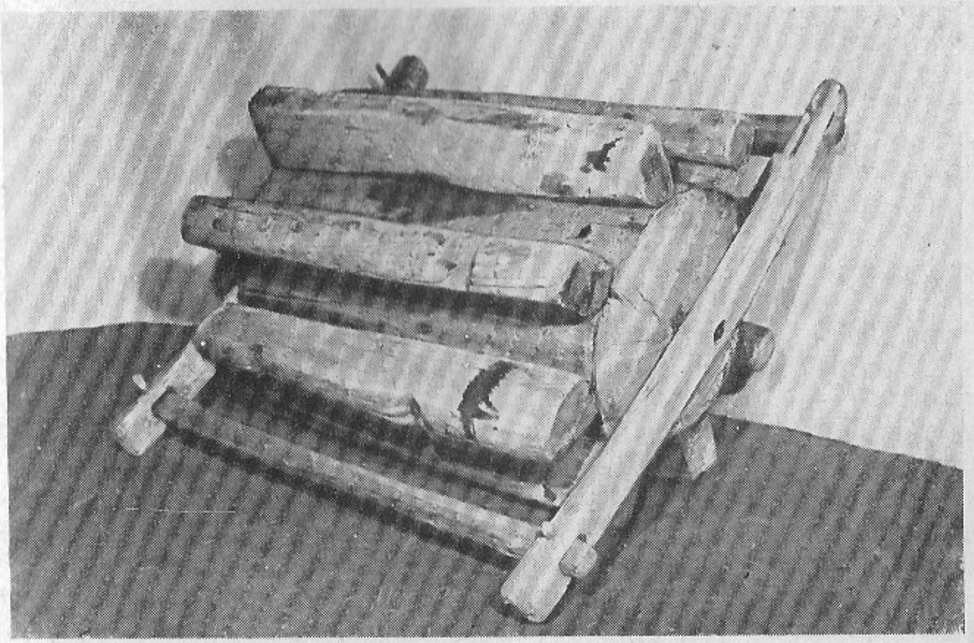

Reherull Harglast.

R. Marani foto.

ja peigmees pidid pulmalauas korraga sööma, ning viinasarved, mis pulmaliste hulgas ringi käisid. «Pulmaleib» Antslast on ovaalne kivi, mis pandi pulmade ajal pruutpaari ette lauale ja mis pidi kindlustama neile leivakülluse.

Järgmiseks teemaks on «Meeste ja naiste käsitöö XIX sajandil». Ka see teema on kujundatud esemete varal, millele on lisatud mõned selgitavad fotod. Meeste käsitöö alalt on välja pandud mitmesugused tööriistad, mida kasutati puu-, naha- ja teiste tööde puhul. Lisaks puust, vitstest, sarvest ja tohust esemetele näeme peasugemise vahendit — seaharjastest peaharja — koos selle pigitamise pingiga.

Üldiselt on Võrumaa kihelkondadele iseloomulik tagasihoidlik esemete ja riiete kaunistamine. Siin ei valmistatud rohkete põletuskirjadega õllekanne ja veimevakku, küll aga lõikeornamendiga riidekirste ja rätikaste. Kirstud on harilikult kaunistatud mõne täkkereaga kaanel ja esiküljel. Täkitud on ka kaane servad. Üks selline kirst ja rätikast ongi muuseumis eksponeeritud.

Naiste käsitöö alalt on välja pandud naise linane hame, nn. pikksärk Rõugest, valge pihtsärk Harglast, vöösid, tanusid ja teisi rahvariiete detaile, samuti vahendeid, mille abil naised käsitööd tegid. Setu

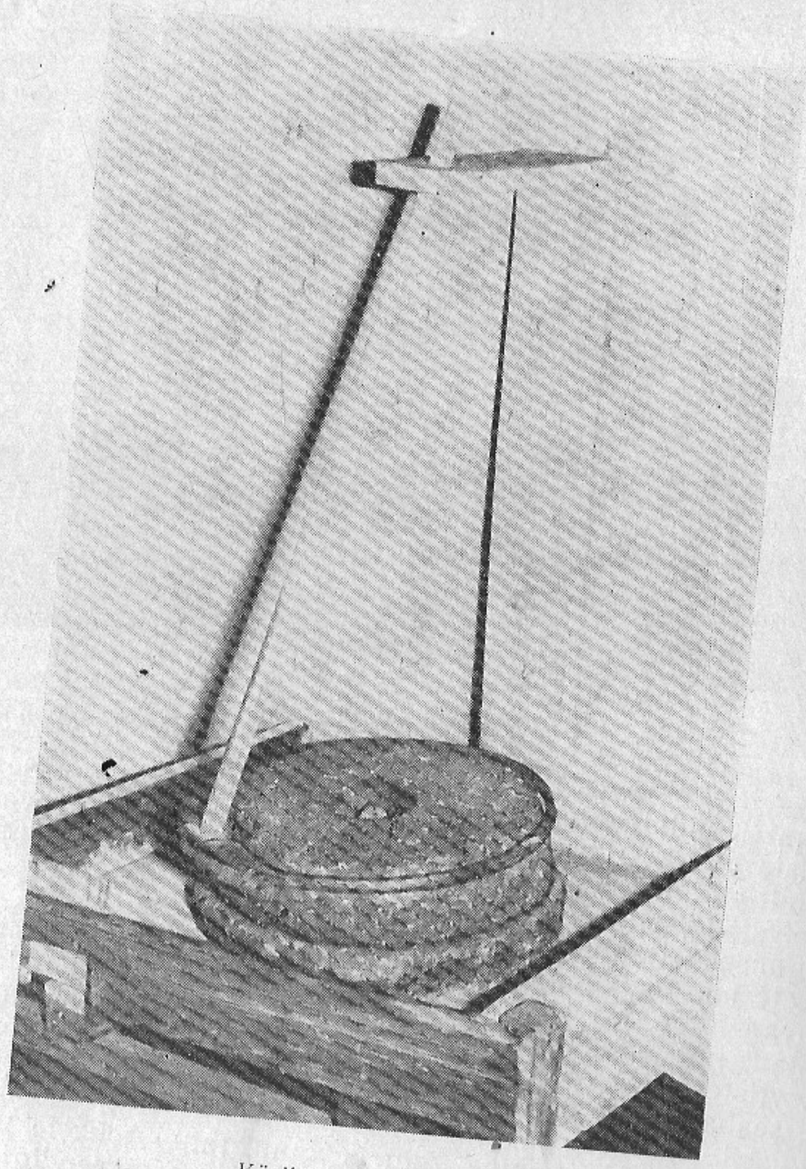

Käsikivi Harglast.

R. Marani foto.

näise käsitöötooted, mis samuti on siin esindatud, paistavad silma kireva värvitooni poolest, mille annab tikkimiseks ja sissekudumiseks kasutatud punane maagelõng.

Valga linna varasema ajaloo kohta oli ekspositsiooni kujundamise ajaks suudetud hankida vähe materjali. Hilisema ajaloo kohta, alates XVIII sajandist, oli materjali juba rohkem. Sellest tingituna on Valga linna ajalugu praeguses ekspositsioonis käsitletud XVIII sajandist alates. Väärtuslikem eksponaat sellest ajajärgust on Valga linna kassa (1782. aastast).

Teema «Haridusolud XIX sajandil» sisaldab kõige rohkem materjali Valga õpetajate seminari kohta. Valga seminar oli esimene kihelkonnakooli-õpetajaid ettevalmistav õppeasutus Liivimaal. Ta asutati 1839. aastal Valmieras ja toodi 1849. aastal Valka üle. Seminaris õppisid sõbraliku perena koos lätlased ja eestlased. Kooli kauaaegne direktor ja esimene läti rahvaviiside koguja Jānis Cimze pani suurt rõhku tulevaste pedagoogide muusikalisele haridusele, mistõttu paljudest seminari õpilastest (Aleksander Läte, Aleksander Kunileid-Saebelmann, Karl Bauman jt.) said hiljem kuulsad heliloojad.

Selle kooli seinte vahelt on väljunud ka mitmed kirglikud baltluse vastu võitlejad. Nendest tutvustatakse ekspositsioonis Carl Robert Jakobsoni ja läti luuletajat — mõisnike ja nende käsilaste piitsutajat Auseklit (Mikel Krogzemis).

Sama teema valgustab tingimusi, milles töötasid talurahvakoolid. Eksponeeritud on tolleaegseid koolitarbeid ja -tunnistusi.

Järgmine teema ekspositsioonis käsitleb rahvusliku liikumise ajajärku Eestis. Rahvuslik liikumine oli suunatud feodaal-pärisorjusliku korra igandite, balti saksa mõisnike ja pastorite vastu. Asutati mitmesuguseid rahvuslikke seltse, laialdase populaarsuse omandas esimese eesti õppekeelega keskkooli — Eesti Aleksandrikooli — asutamise idee. Valgas algas rahvuslik liikumine üldiselt hiljem kui mujal Eestis. Esimene eesti õppekeelega kool avati siin 1880. aastal. Muuseumis on eksponeeritud 1890. aastal tehtud ülesvõte sellest koolihoonest — väikesest puumajast äärelinnas.

1890. aastal organiseeriti Valga Eesti Karskusselts, kuhu koondusid peamiselt käsitöölised, väikekaupmehed, intelligents ja raudteeametnikud. Karskusseltsi tuleb pidada siinse teatri hälliks. Juba esimestel tegevusaastatel organiseeriti seltsi juurde näitetrupp, laulukoor ja orkester. Valga karskusseltsi laval proovisid esimest korda oma võimeid hiljem üldtuntud näitlejad Karl Viitol, Karl Põlde ja mõned teised. Muuseumi on kogutud karskusseltsi näitlejate fotod, grupiülesvõtted, etenduste kuulutused ja kutsekaardid.

Rahvusliku liikumise perioodi nimekamatest tegelastest on vähe-

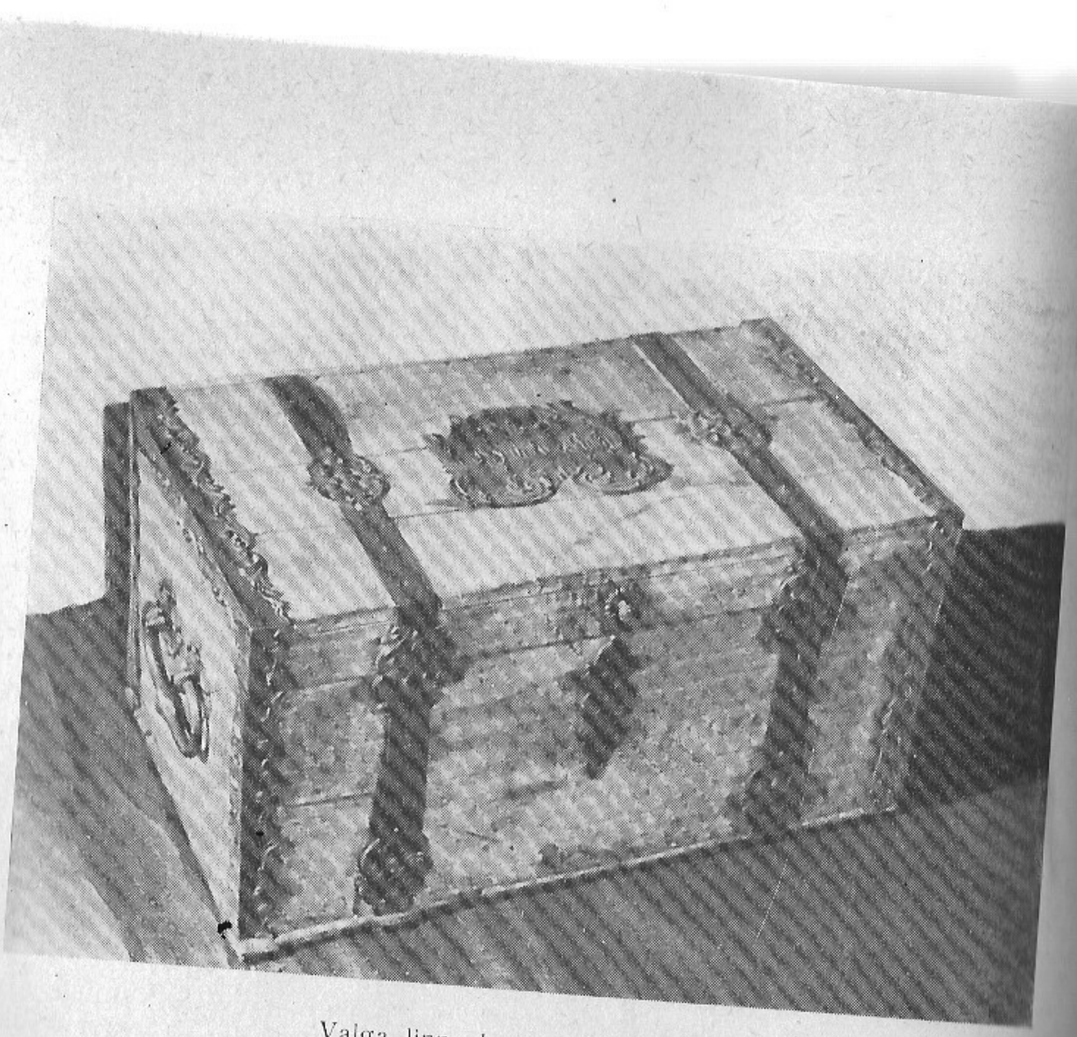

Valga linna kassa 1782. aastast.

R. Marani foto.

sed muuseumi tööpiirkonnaga otseselt seotud olnud. Nendest tähtsaim on Fr. R. Kreutzwald, kes töötas Võrus aastail 1833—1877. Kreutzwaldi elule ja tööle Võrus on pühendatud eri stend.

Sangastest on pärit eesti luuletaja Fr. Kuhlbars. Ekspositsioonis näevad külastajad fotot tema sünnikodust — Uniküla koolimajast, mis viimase sõja ajal hävis. Tutvustatakse ka eesti naiskirjaniku Lilli Suburgi elu ja loomingut, kes saatis Valgas mööda oma vanadus-päevad.

Järgmine osa ekspositsioonist valgustab 1905.—1907. aasta revolutsiooni, Esimese maailmasõja, Veebruarirevolutsiooni, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja kodusõja sündmusi muuseumi töö-piirkonnas. Neid sündmusi on muuseumi töötajad kõige põhjalikumalt uurinud ja nende kohta rohkesti kohalikku materjali kogunud. See osa ekspositsioonist on kujundatud peamiselt fotode ja dokumen-

tide abil. Näidatakse eesti, läti ja vene tööliste ühist võitlust nõukogude võimu eest Valgas ajavahemikus 1917—1919.

1917. aastal oli Valgas eesti, läti ja vene töölistel ühine parteiorganisatsioon, kes võitles Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise eest Valgas ja Põhja-Lätis. See oli Läti piirkonna sotsiaaldemokraatlik Valga-Ruhja organisatsioon. Eestlastel ja venelastel olid selles oma sektsioonid. Ekspositsioonis tutvustatakse selle parteiorganisatsiooni neid liikmeid, kes tegutsesid Valgas: noort raudteetöölist Andrei Rulli, kes langes 1918. aastal lahingus sakslaste vastu, eesti sektsiooni sekretäri Ella Jõge, läti töölistest õdesid Olga ja Natalie Stepanovat ning teisi.

Pärast Riia langemist sakslaste kätte 1917. aasta augustis asusid Valka Läti Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Keskkomitee, Läti Ühendatud Nõukogude Täitevkomitee ja Läti Küttide Ühendatud Nõukogude Täitevkomitee. Viimane andis Valgas välja bolševistlikku ajalehte «Brīvais Strēlnieks» («Vaba Kütt»). Selle ajalehe number, samuti toimetuse kolleegiumi foto on eksponeeritud. Välja on pandud ülesvõtted majadest, kus nimetatud organisatsioonid asusid.

Oktoobrirevolutsioon võitis Valgas alles 7. novembril, pärast seda kui siia saadetud kütipolk oli likvideerinud kontrrevolutsiooni vastupanu, mida organiseerisid reaktsioonilistest ohvitseridest koosnev XII armee staap ja menševistlik XII Armee Sõdurite Saadikute Nõukogu Täitevkomitee. Oktoobrirevolutsioonijärgsel perioodil asus Valgas Läti esimene nõukogulik valitsus.

Muuseumi külastajaile tutvustatakse kontrrevolutsiooniliste jõudude vastu võitlemise plaani ja selle väljatöötajat, 5. läti kütipolgu komandöri J. Vācieti. Eksponeeritud on Läti esimese nõukoguliku valitsuse juhi Fricis Rozini foto, Läti Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Keskkomitee häälekandja «Cīņa» («Võitlus») eksemplar, fotod hoonetest, kus asusid «Cīņa» trükikoda ning Valga Tööliste, Soldatite ja Maatameeste Saadikute Nõukogu Täitevkomitee.

Rohkesti fotosid ja dokumente samast perioodist on välja pandud Võru kohta: Võru Tööliste, Soldatite ja Maatameeste Saadikute Nõukogu Täitevkomitee teadaanne 3. novembrist 1917 võimu ülevõtmise kohta linnas ja maakonnas, maakonna täitevkomitee häälekandja «Rahva Hääl» numbreid, fotosid isikutest, kes juhtisid revolutsiooni läbiviimist ja võitlust kontrrevolutsiooni vastu Võru linnas ja maakonnas, Võru punakaardi koosoleku protokoll 3. jaanuarist 1918, Võru punakaartlaste nimekiri ja punakaartlaste fotod.

Kodusõja sündmuste ajal Valgas etendas tähtsat osa läti bolševik, kuulus Punaarmee väejuht Jānis Fabricius. Fabricius juhtis võitlust Valga pärast kahel korral. 1918. aastal määrati ta Pihkva rindelõigu

komissariks. Pihkva rindelõigu väeosade keskmise kolonni ülesandeks oli vabastada saksa okupantidest Petseri, Võru, Valga, Valmiera, Sigulda ja Riia. 18. detsembril 1918 jõudsidki läti kütipolgud Fabriciuse juhtimisel Valka. Kohe teatas Fabricius sellest Moskvasse V. I. Leninile ja Läti nõukoguliku valitsuse juhile P. Stutškaie. Fabriciuse raporti fotokoopia on eksponeeritud.

Teistkordselt võitlesid läti kütipolgud J. Fabriciuse juhtimisel Valga pärast 1919. aastal eesti kodanluse ja ta soome palgasulaste vägede vastu.

Sotsialistliku revolutsiooni sündmusi Võrumaal valgustavad mitmed dokumendid: Võru vallavalitsuse ülevõtmise koosoleku protokoll 31. jaanuarist 1918, Võru mõisa ülevõtmise koosoleku protokoll 6. juulist 1917, Vastseliina vallavalitsuse teadaanne Vastseliina mõisa ülevõtmise kohta 21. detsembrist 1917, Vastseliina Mõisa Töörahva Nõukogu (mõisakomitee) valimise koosoleku protokoll 20. detsembrist 1917, Sõmerpalu Valla Töörahva Nõukogu teadaanne valla valitsemise ülevõtmise kohta 24. jaanuarist 1918. Dokumendid on eksponeeritud fotokoopiatena. Nende juurde on välja pandud ka vastavate nõukogude liikmete fotod.

Huvitavamatest dokumentidest võiks veel nimetada Võru valla punakaardi nimekirja koos punakaartlaste fotodega ja Karula valla punakaardi organiseerimise koosoleku protokolli 14. veebruarist 1918 koos punakaardi juhi August Ani fotoga.

Võru Valla Töörahva Nõukogu saadiku ja punakaartlase Johan Rohti sugulased andsid muuseumile üle J. Rohti kirja saksa koondslaagrist 1918. aastal ning varsti pärast seda saadud teate tema surma kohta. Mõlemad dokumendid on eksponeeritud.

Kodusõja sündmusi käsitlevate materjalidega lõpeb muuseumi praegune ekspositsioon. Muuseumimaterjalide uurimine ja kogumine toimub talvel arhiivides ja raamatukogudes, suvel maal rahva seas või arheoloogilistel kaevamistel. Materjalide kogumiseks Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja kodusõja sündmuste kohta töötati algul arhiivides (Tartus Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis, Riias keskraamatukogus ja revolutsioonimuuseumis) läbi dokumendid ja ajalehed, kus leidus materjali nende sündmuste kohta muuseumi tööpiirkonnas. Saadud andmete alusel asuti vastavate materjalide kogumisele kohapeal. Iga valla või mõisa töörahva nõukogu koosoleku protokollis esinevad ka nõukogu liikmete nimed. Kui need olid teada saadud, sõideti kohapeale mälestusi ja materjali koguma. Sellele tööle pühendati kogu 1957. aasta suvi. Saadi peaaegu kõigi teada olevate valla ja mõisa töörahva nõukogude liikmete fotod, mõned nõukogude tegevust valgustavad dokumendid ja rikkalikult mälestusi.

1958. aastal uurisid muuseumi töötajad ajaloo perioodi 1919—1925 ja kogusid selle kohta materjali. Ka siin alustati arhiivimaterjalide läbitöötamisest. Töölisliikumise kohta sellel perioodil saadi rohkesti andmeid Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklikust Keskarhiivist. Edasi järgnesid juba revolutsionääride endi külastamine ja nende mälestuste kirjapanemine.

1958. aasta suvel koguti täiendavat materjali kapitalismi arenemise kohta Eestis XIX sajandi teisel poolel. Rahva hulgas maal liikudes ja vanemaid inimesi küsitledes saadi ülevaade, millal hakati kasutama üht või teist põllutöömasinat, millal toimusid tähtsamad muutused põllu- ja teistes töödes, riietuses jne. Ühtlasi koguti andmeid sulaste elu-olu kohta.

Kogumistööle on püütud kaasa tõmmata muuseumi tööpiirkonna elanikke. Muuseumi töötajad on avaldanud üleskutseid kohalikes ajalehtedes ja esinenud ettekannetega koolides ning rahvamajade ja raamatukogude juhatajate seminaridel. Koolidele on saadetud kirjalikud juhendid kogumistöö kohta. Pidev koostöö on muuseumil olnud Valka I Keskkooli ajalooringiga, kes juba neljandat aastat kogub materjali Valga linna ajaloo kohta.

Arheoloogilise materjali täiendamiseks ekspositsioonis võtavad muuseumi töötajad osa arheoloogilistest kaevamistest. 1958. aasta suvel toimusid koostöös Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudiga kaevamistööd Valga rajoonis Koikkülas. Kaevati lahti XVI—XVII sajandi külakalmistu, kust saadi ligi 350 leidu. Suurema osa nendest moodustavad mitmesugused pronksehted, nagu hoburaud- ja ketassõled, spiraal- ja pitsatsõrmused, käevõrud, vööpandlad, riiete ja tanude kaunistamiseks kasutatud spiraalilustused. Mitmete luustike juures leiti merevaigust ja karneoolist kaelaehteid, luust nõelakodasid ja tuleraudu. Rohkesti oli surnutele kaasapandud münte. Peaaegu iga luustiku juures oli nuga, mõne juures koguni kaks. 1959. aastal võtsid muuseumi töötajad osa kiviaja asula kaevamisest Võru rajoonis Kääpal. 1960. aasta suvel toimunud Sadrametsa (Võru rajoon) kivikalme kaevamiste tulemusena saadi muuseumile 150 III sajandist pärinevat leidu.

Muuseumi edasiseks ülesandeks on jätkata kaevamisi ja kogumistööd, et hankida materjale oma tööpiirkonna looduse, ajaloo ja eeskätt tänapäeva kajastamiseks.

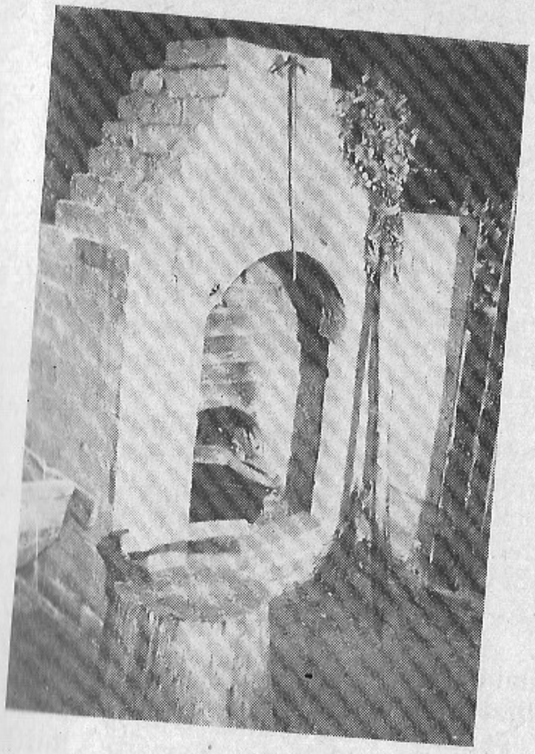

MÕNISTE MUUSEUM

(VALGA RAJOONIDEVAHELISE KODULOOMUUSEUMI FILIAAL)

Mõniste Muuseum sai alguse Mõniste rahvamaja kodu-uurimise ringist.

Eesrindlike rahvamajajuhatajate vabariiklikul kokkutulekul 1948. aastal tekkis mõte, et kunstilise isetegevuse ringide kõrval tuleks pöörata tähelepanu ka teiste ringide, nende seas kodu-uurimise ringide asutamisele. See mõte köitis eriti Mõniste rahvamaja juhatajat, sest Nõukogude Eesti lõunaserval, Läti NSV piiril asuval Mõniste külanõukogu piirkonnal on mitmed etnograafilised erijooned, mis on säilinud tänapäevani.

22. novembril 1948 toimus Mõniste kodu-uurimise ringi asutamise koosolek. Ringi juhatajaks valiti ühel häälel sidetöötaja ning filatelist A. Paas, liikmeteks astusid maamõõtja J. Kond, teetööline A. Meister ja rahvamaja juhataja A. Lepp. Liikmed jaotasid omavahel ülesanded: A. Lepp hakkas koguma andmeid Mõnistes tegutsenud revolutsiooniliste tegelaste ja Mõniste ajaloo kohta; J. Kond võttis enda

peale Mõniste küla kaardi valmistamise ning sellele ajalooliste sündmustega seotud kohtade ja ajalooliste mälestiste kandmise. Kolmanda liikme A. Meistri ülesandeks jäi etnograafiliste esemete kogumine.

Ringi liikmed asusid innukalt tööle. Lühikese ajaga koguti mitmed esemed. Nende väljapanemiseks tuli leida vastav ruum. Rahvamajas tehti üks tuba vabaks ja kogutud esemed pandi seal välja. Peagi valmis ka Mõniste kaart. Kõik esemed, nagu vanad rahad, kirjamargid, rahvariided, uhmer, piip ja muud, nummerdati, võeti arvele ja liigitati. 15. jaanuariks 1949 kuulutati välja kodu-uurimise ringi avamispidu. Kavas olid loeng «Tunne oma küla», tutvumine kodu-uurimise toa väljapanekutega ja isetegevuslikud ettekanded.

Esimeste külastajate muljed olid mitmesugused. Osa vaatas väljapanekuid halvustavalt. Milleks eksponeerida paekivi või ookrimulda? Mis tähtsust on vanal rahal või kirjamargil? Teised olid aga vaimustatud. Vähe oli neid, kes varem teadsid, et Mõnistes leidub ka värvi-

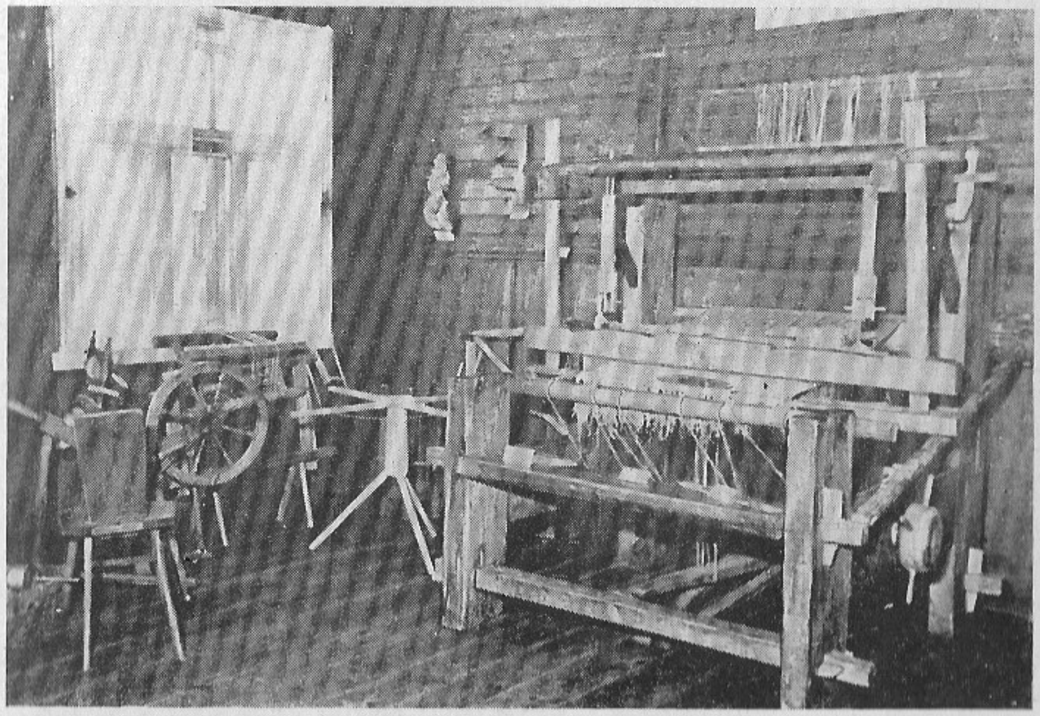

Nurk naiste käsitöövahenditega.

R. Marani foto.

mulda ja vormiliiva. Nüüd hakati kodu-uurimise küsimusi elavalt arutama, paljud soovisid astuda ringi liikmeks. Koosolek otsustas aga liikmeks vastu võtta ainult neid, kes toovad kaasa mingi eseme ringi kogudesse ja jätkavad ka edaspidi nende täiendamist.

Ringi tegevust toetas igati Võru Maakonna Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee kultuuriosakond. Suurt huvi ringi vastu tundis ajakirjandus. Ringi tööga tutvumiseks sõitis kohale ka kaugemaid külalisi. See innustas ringi liikmeid ja nende arv kasvas pidevalt. Rahvamajas korraldati perioodiliselt vestlusi kodu-uurimise kohta. Järk-järgult tekkisid ringis vastavalt liikmete huvialadele mitmed osakonnad. Metsaülem A. Nurga algatusel moodustati metsanduse osakond, kes uurib ligi 9000 ha suuruse Mõniste metskonna rikkusi ja selgitab, mida need metsad annavad: 39 000 tihumeetrit ehitus- ja küttepuitu ning 72 tonni vaiku aastas. Osakonna poolt kujundatud väljapanekute hulgas on näiteid selle kohta, mida teaduse ja tehnika kaasabil on võimalik puidust toota: paberit, riideid, toiduaineid ja palju muud. Ühtlasi selgitavad väljapanekud, missugust hoolt ja abi vajab mets liigveekahjustuste, metsatulekahjude, seen- ja bakterhaiguste ning putukate vastu. Kõik see õpetab inimesi metsa hindama ja hoidma.

Ühe kolhoosi agronoom organiseeris ringis põllumajanduse osakonna. Selle osakonna väljapanek tutvustab kohalikku põllumajandust ajaloolises arengus. On näidatud, millist saaki Mõniste põllud võivad anda, mida uut on toonud kolhoosikord ja nõukogude agrotehnika, missuguseid uusi kultuure (mais, lutsern, lupiin, päevalill) on hakatud kasvatama.

Omapäraselt asutati kodu-uurimise ringis geoloogia osakond. Ringi praegune juhataja Paas, kes sel ajal oli «Koidu» kolhoosi esimees, nägi, kuidas teetöölised kruusa mahalaadimisel eriti üht kivi silmitsesid. Lähemal vaatlemisel selgus, et see on mingi luu kivistis, ja esimees tõi selle ringi liikmete kätte. Teadlased tegid kindlaks, et see on mammuti ülemise purihamba tükk, mis kaalub 1,2 kg. Kui kogus juba nii suur haruldus oli, äratas see paljudes asja vastu huvi. Teetöölised ja õpilased hakkasid kivistisi koguma. Teetööline E. Kõivumägi on toonud palju kivistisi siluriajastust, õpilane N. Kõivumägi kivistisi ja kivimeid devoniajastust.

Juhuslikkudest leidudest tekkis ka kirjalikkude dokumentide kogu. Üks Saru seitsmeaastase kooli õpilasi leidis utiili kogumisel vennastekoguduse käsitsi kirjutatud jutluseraamatu 1750. aastast. Mõniste seitsmeaastase kooli direktor H. Hirjel leidis metsa alt endisaegse kogukonnakohtu protokolliraamatu lehed, mis olid pärit sõja ajal laialitassitud valla-arhiivist. Valla «rulliraamat» (valla talumaade nimestik), mis algab aastaga 1850, oli sattunud kohalikku sööklasse, kus

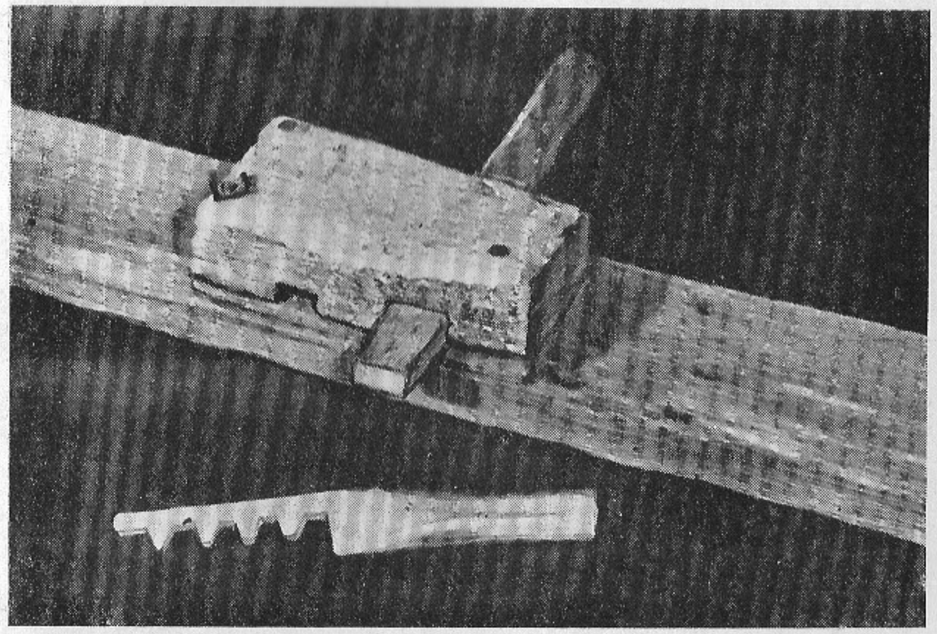

Puulukk.

R. Marani foto.

seda tarvitati pakkimispaberiks. Mitmeid dokumente leiti pööningult. Ühelt pööningult oli aganate alla maetud Kallaste kooli vana omavalmistatud puuviledega harmoonium aastast 1840.

Varsti muutus ekspositsiooniruum kitsaks. 1951. aastal andis Mõniste Valla Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee kodu-uurimise ringi kasutusse oma endised ruumid: üheksa avarat tuba, aida ja kuuri. Samal ajal tekkis ringi liikmetel mõte rajada ka väike vabaõhumuuseum. Endise Antsla rajooni parteikomitee ja täitevkomitee toetusel saigi see mõte teoks. Ringi liikmete aktiivsel kaasabil toodi kohale ainus rehetare, mis Mõnistes veel leidus. Selles oli viimati elatud 1912. aastal. «Tareotsa kambris» on nüüd välja pandud vanad majapidamistarbed. Rehetoas on selle sisustus, lapsekiik, puupudel, sööginõud ja palju muud. Rehealuses on viljapeksmise ja -puhastamise vahendid: koodid, sarjad, odraohakate löögits jne. Ka on siin ainulaadne vankri tõstekaal, mis oli alati kaasas viinavooridel, kes Mõnistest Pihkvasse või Riiga läksid.

1956. aastal toodi kohale saun. Siin seati üles arstimisriistad (kupusarved ja -rauad) ning nõidumisvahendid.

Aita paigutati viljatõrred, käsikivi, margapuud, köievalmistamise tööriistad, puuketid, sadulad ja kohaliku raudatrade valmistamise töökoja sisseseade 1900. aastast.

Nii kujunes kodu-uurimise ringi kogudest välja muuseum, mis sai ametliku tunnustuse. Kultuuriministri käskkirjaga 1957. aastast muu-

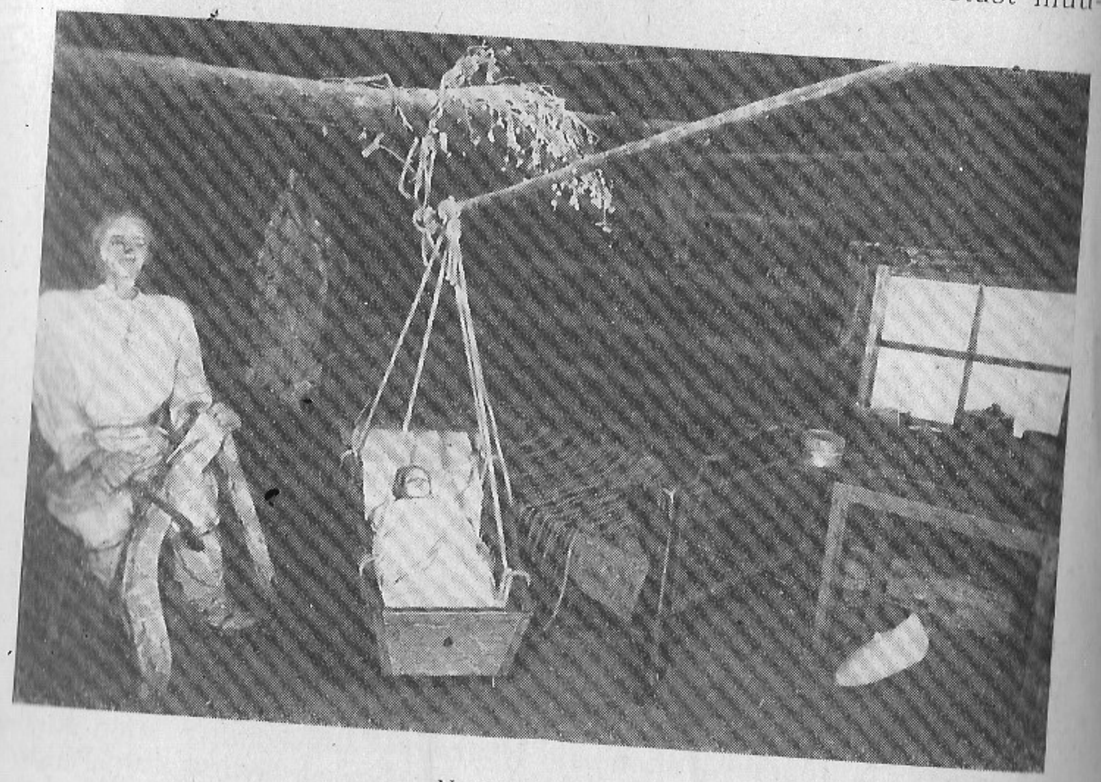

Nurk rehetoast.

R. Marani foto.

deti Mõniste muuseum Valga Rajoonidevahelise Koduloomuuseumi filiaaliks ja talle kinnitati koosseisuline töötaja.

Käesoleval ajal on muuseumi peaülesandeks kogude täiendamine ja ekspositsiooni väljakujundamine. Muuseumi aktiiv aitab sellele innukalt kaasa. 1958. aastal ehitati ja sisustati püstkoda. Vabaõhumuuseumiks ettenähtud maa-alal ehitati üheksa üksteisest erinevat piirdetara, nii nagu need on aegade jooksul Mõnistes kasutusel olnud. Kavas on siia tuua laut, aganik ja heinaküün, et moodustada terviklik talu-ehituste komplekt.

1958. aastal alustati Lõuna-Eesti taimestikku sisaldava dendraariumi rajamist.

Mõniste muuseum püüab kajastada ühe Eesti omapärasema maanurga elu ja arengut ning täieneb pidevalt uute eksponaatidega.

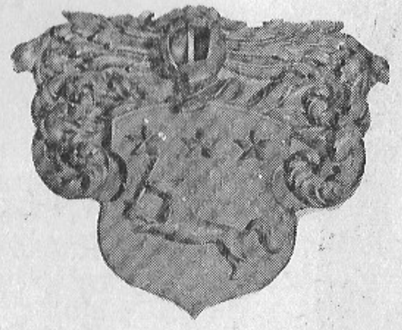

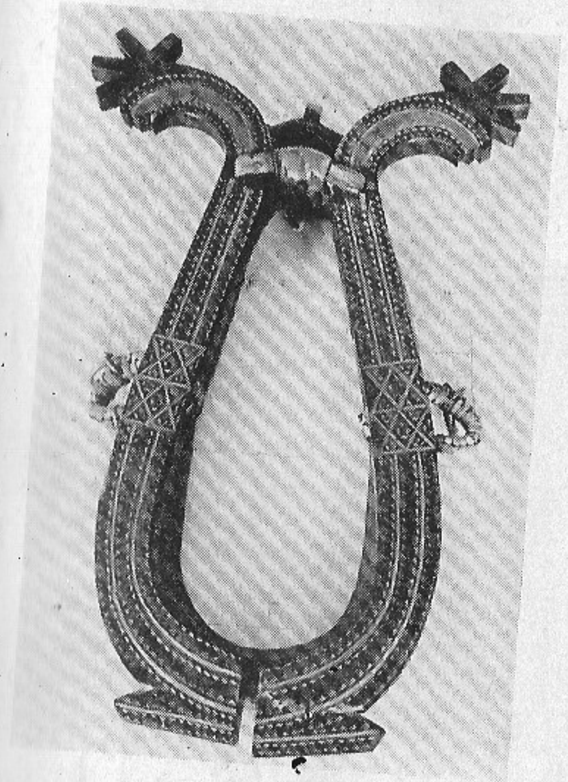

VILJANDI RAJOONIDE-VAHELINE KODULOO-MUUSEUM

Viljandi Rajoonidevahelise Koduloomuuseumi tekkeaeg ulatub tagasi möödunud sajandisse, kui tolleaegsel Eesti- ja Liivimaal hakati huvi tundma mineviku sündmuste vastu. 22. novembril 1877 pidas Viljandi Maagümnaasiumi ajalooõpetaja dr. Theodor Schiemann Viljandi ajaloo kohta loengu, mis pani aluse selle linna ajaloo edasisele uurimisele ja muuseumi asutamisele. Schiemann avaldas mõtte lahti kaevata Viljandi ordulossi varemed. Loengul viibinud kindral von Ditmar lubas selleks otstarbeks annetada 2000 rubla. Sama aasta 28. novembril tuligi Viljandis dr. Schiemanni juhtimisel kokku 7-liikmeline muinsuste uurimise komitee, kes otsustas alustada ordulossi varemetes kaevamisi ja saadud leidudest organiseerida Ditmari-nimelise müuseumi. 2. mail 1878 alustati pidulikult kaevamisi aupresident kindral von Ditmari juuresolekul. Saadud leiud paigutati muuseumi. See päev saigi Viljandi muuseumi sünnipäevaks. Muuseumi kogud täienesid kaärgmisel aastal jätkunud kaevamistööde tulemusena.

Muinsuste uurimise komitee poolt alustatud tegevust jätkas Viljandi Kirjanduse Selts. Aja jooksul koguti hulgaliselt arheoloogilisi esemeid, münte ja raamatuid. Tegeldi ka teadusliku uurimistööga.

Esimese maailmasõja järel lakkasid Viljandi Kirjanduse Selts ja muuseum tegutsemast. Muuseumi kogud seisid kasutamata.

9. mail 1929 organiseeriti Viljandis Kodu-uurimise Selts. Viimase suurimaks ürituseks tuleb lugeda muuseumi tegevuse taastamist. Muuseumi alusvaraks said endise Ditmari muuseumi kogud. Peale selle koguti maalt etnograafilisi esemeid.

Kuigi olid juba olemas mitmekesise sisuga kogud, ei saadud muuseumi ruumide puudumise tõttu veel nii pea avada. See toimus alles 16. veebruaril 1936.

Nõukogude võimu taaskehtestamisega Eestis 1940. aastal sai muuseum avaramad ruumid J. Tombi platsil, kus ta asub tänapäevani.

Viljandi Rajoonidevahelise Koduloomuuseumi tööpiirkonda kuuluvad Viljandi ja Põltsamaa rajoon, suurem osa Abja rajoonist ja osa Valga rajoonist. Need rajoonid moodustasid varem Viljandi maakonna

Muuseumi välisvaade. *H. Moora foto.*

ja olid sajanditepikkuse ajaloo vältel omavahel poliitiliselt, majanduslikult, kultuuriliselt ja etniliselt tihedalt seotud.

Viljandi Koduloomuuseumi hoone üldpind on 424,7 m², sellest kuulub **ekspositsiooni** alla 302,8 m². Ekspositsioonipinnale on mahutatud muuseumi kolm osakonda: loodusteaduste, ajaloo ja sotsialistliku ülesehitustöö osakond.

Loodusteaduste osakond tutvustab arvukate kaavikute näol peamiselt muuseumi piirkonnale tüüpilist linnustikku ja loomastikku. Siin on rohkesti linde, alates suurtest ja tänapäeval küllaltki haruldastest röövlindudest, nagu kaljukotkas ja merikotkas, ning lõpetades kõige väiksemate värvulistega, meie aedade ja põldude kasulike valvuritega. Rohkesti on esitatud soo- ja veelinde (kajakaid, parte, kaurilisi jt.) muuseumi piirkonna suurima veekogu — Võrtsjärve — ja seda ümbritsevate vesiste niitude linnuriigist. Haruldasematest linnudest tuleks esmajoones nimetada lapi kakku. Imetajatest on esindatud suured röövloomad: ilves, rebane, hunt ja haruldaseks muutunud karu, samuti rohkearvuline väikeloomade pere. Loomariigi haruldustest võiks esile tõsta lendorava kaavikut. Ekspositsiooni aitavad elustada akvaariumid, milles on esindatud mitmed kohalike kalade liigid.

Viimasel ajal on loodusteaduste osakonnas hakatud linde ja loomi eksponeerima biogruppidena. Seni on valminud biogrupid: kevadine tedremäng tüüpilisel raba- ja luhamaastikul, mäger koopa ees okasmetsa taustal, Võrtsjärve ranniku linnustik, kassikakud ja hunt. Lähemal ajal saavad valmis uued biogrupid.

Ajaloo osakond algab vanimate arheoloogiliste leidudega, mis kajastavad inimasustuse tekkimist muuseumi tööpiirkonnas. Vanimateks leidudeks on keskmisse kiviaega, umbes V aastatuhandesse e. m. a. kuuluvad luust ahing- ja nooleots Viljandi järve lõunakaldalt Sammuli rabast, samuti rida luu- ja kiviesemeid Pärnu jõgikonnast. Neoliitikum on esindatud rea leidudega Võrtsjärve rannikult Valma asulast, mis on Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi poolt kaevamistööde käigus täielikult läbi uuritud. Keraamika ja kivivahendite kõrval paelub tähelepanu mehe pea rekonstruktsioon, mille on Valmast leitud kolju järgi valmistanud prof. M. M. Gerassimov. Nii kolju kui ka rekonstruktsioon annab tunnistust, et meie piirkonnale tüüpilise europiidse antropoloogilise tüübi hulka oli sellal ilmunud mongoliidseid elemente idast.

Varane metalliajastu on esindatud väheste pronksesemetega, mille hulgast paistab silma Helmest Asumaalt leitud pronkskirves.

Järgnevad väljapanekud rauaajast — esimesed raudkirved, varanduslikust diferentseerumisest kõnelevad leiud. Rohke leiumaterjaliga on esindatud varafeodaalsete suhete tekkimise periood. Siin näeme

töö- ja tarberiistu, esemeid, mis annavad tunnistust suhtlemisest naabritega, ja ehteid. Suurem osa neist leidudest on saadud Viljandi lähedalt Kuude küla kalmest, mida kaevas XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul tegutsenud saksa Viljandi Kirjanduse Selts. Väljapanekutes, mis kõnelevad Sakala muistsest kangelaslikust võitlusest saksa röövrüütlite vastu, domineerib Lõhavere linnuse ja selle vanema Lembituga seotud materjal. Eksponeeritud on prof. A. Adamsoni väljapaistev skulptuur «Lembitu», mis kujutab Paala lahingus saadud surmava haava tagajärjel nõrkevat eestlaste maleva juhti. Lõhavere linnuse kaevamistel leitud materjali kõrval paelub tähelepanu Lembitu linnuse detailne makett, mis on valmistatud 1937. aastast kuni 1956. aastani kestnud kaevamistööde andmete põhjal. Et kaevamisi on järgnevatel aastatel jätkatud ja seetõttu on palju uusi fakte lisandunud, on nii mõnigi üksikasi muutunud, kuid olulises osas vastab makett tänapäeva teaduses valitsevale ettekujutusele eestlaste XIII sajandi kaitsetehnikast ja on sellisena vabariigis ainulaadne eksponaat.

Järgnev osa ekspositsioonist on pühendatud feodaalse killustumise perioodile. Teatavasti langes Sakala maakond pärast visa võitlust Mõõgavendade Ordu võimu alla ja Viljandist sai ordu valduste peamine tugipunkt Eesti alal. XV sajandi alguseks püstitati Viljandisse üks tugevamaid ordulinnuseid Liivimaal ning see sai komtuuri residentsiks. Lossi varemeis on möödunud sajandi 70-ndate aastate lõpust alates teostatud korduvaid kaevamisi. Siit saadud ulatuslik leiumaterjal asub muuseumi fondides. Ekspositsioonis on esitatud valik relvi, keraamikat, ehitusdetaile ja käsitööriistu. Kunstiajalooliselt suure väärtusega on Saaremaa paekivist valmistatud rikkalikult nikerdatud kapiteelid, mis on Baltimaadel ainulaadsed. Keskse eksponaadina on välja pandud Viljandi ordulossi ulatuslik makett, mille on valmistanud kunstnik G. Mootse. Makett põhineb säilinud allikmaterjalidel ja plaanidel, samuti on siin eeskujuks võetud teisi, analoogilisi ordulinnuseid. Keskaegset Viljandit, tema tänavaid, tähtsamaid hooneid ja kindlustussüsteemi tutvustab kaasaegse tänavate võrgu taustal vastav elektrifitseeritud plaan.

Viljandimaa kui Rootsi koloniaalriigi provintsi saatust valgustavad väljavõtted 1695.—1697. aasta suure nälja aegsetest kirikuraamatutest. XVII sajandist pärinevad Viljandimaa talupoegade ehted kõnelevad sellest, et raske feodaalorjus ei suutnud rahva ilumeelt lõplikult hävitada. Eesti ühendamisest Venemaaga ja Põhjasõja sündmustest jutustab rida eksponaate: ühendamise mälestuseks väljaantud medal, suurtükikuulid ja esemed, mis on leitud Põhjasõja-aegsetest lahingupaikadest, samuti Rootsi võimude käskkirjad, milles karmide karistustega ähvardatakse feodaalide vastu ülestõusnud talupoegi.

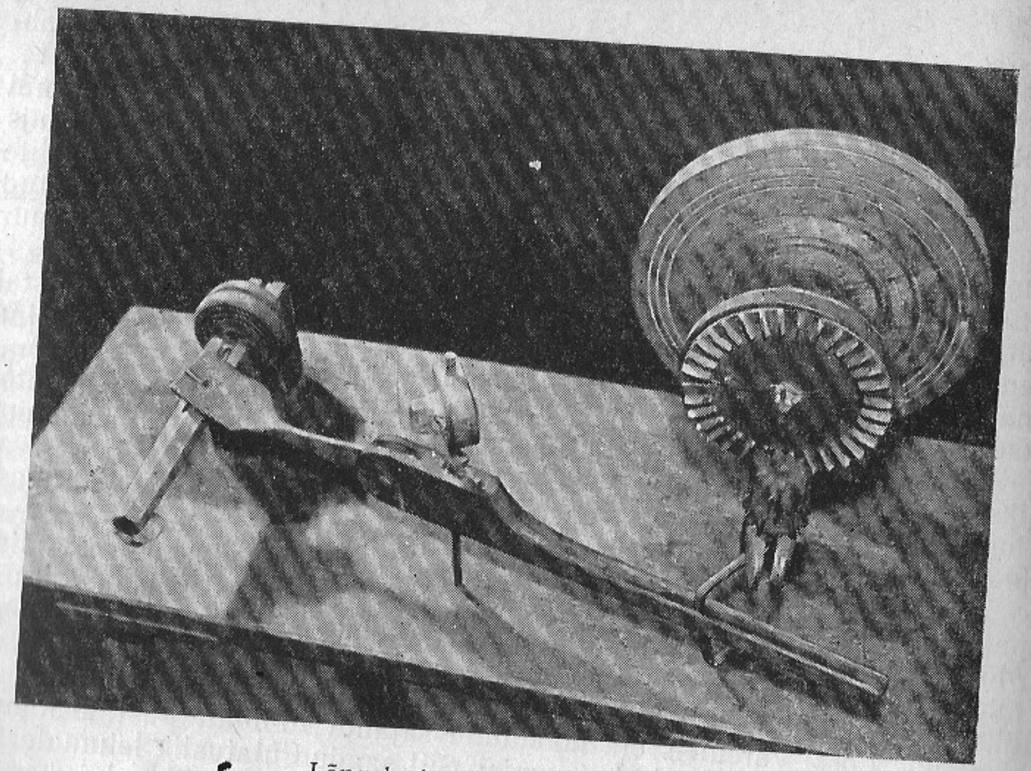

Lõngakerimise masin Kõpust.

R. Marani foto.

Pärisorjusliku majanduse arenemist XVIII sajandil tutvustavad materjalid Põltsamaa ümbruse manufaktuurtööstusest, näiteks Rõika-Meleski peegli- ja klaasimanufaktuuri kodurahad. Omapärane eksponaat on Kõpu kroonumõisa kinkeürik, millele on alla kirjutanud Aleksander I. Kultuuriloolistest materjalidest on huvitavamad A. W. Hupeli teoste originaaleksemplarid, Hupeli ja kohaliku arsti Wilde poolt Põltsamaal 1766. aastal väljaantud esimese eestikeelse ajakirja «Lühike õpetus» numbrid ning esimene eestikeelne piibel 1739. aastast.

XIX sajandi esimene pool on esindatud rea dokumentidega, mis kõnelevad pärisorjuse arengust. Nende hulgas on vakuraamatud ja Liivimaa talurahvaseadus 1819. aastast. Kujuka pildi talupoja elutingimustest loob dioraam Viljandimaa talust — suitsutarest ja kõrvalhoonetest. 1812. aasta Isamaasõja sündmusi kajastavad Viljandi ümbruse mõisatest nekrutite võtmise kviitungid ja relvastuse näited. Eriti rohkesti on esitatud tolleaegseid etnograafilisi esemeid. Linatöötlemise riistade komplekt, vokk ja muuseumi unikaalsemaid esemeid — kangatõmbamise pink — annavad tunnistust intensiivsest linakasvatusest ja

-töötlemisest, millest saadud tulu soodustas oluliselt kapitalismi arenemist Viljandimaal. Põllutööriistad — sirbid, hangud, koodid, rukkirabamise pink jt. — kõnelevad raskest teoorjusest ja kaubalis-rahaliste suhete vähesest arengust. Peaaegu tervetena on säilinud käsikivid. Eksponeeritud on ka rohkesti koduse majapidamise esemeid.

XIX sajandi teisele poolele pühendatud ekspositsioonis näeme dokumente ja materjale kapitalismi arengust maal ja linnas. Talurahva sotsiaalne kihistumine peegeldub pärisталude ja popsikohtade fotode kõrvutamises, aga ka rahvariietes. (Kõrvuti on eksponeeritud rikka talunaise ja kehviku rahvariided.) Üldtuntud on mustad mulgi kuued — Viljandimaa lõunaosa tüüpiline rahvarõivas. Omapärase ilumõiste tõttu kooti Paistu ümbruse kirjatud sukkadele laiad sääreosad, mis täideti heinte või takkudega. Muuseumis on rahvarõivad eksponeeritud mannekeenidel, mis tõstab tunduvalt väljapanekute ilmekust.

Viljandimaale kuulus silmapaistev koht Eesti XIX sajandi teise poole kultuuriloos ja ka ühiskondlikus liikumises. Maakonna kaardi

Mustri trükkimise klots Viljandi riidevärvimise töökojast.

R. Marani foto.

taustal näeme terve rea tolleaegsete silmapaistvate kultuuritegelaste portreesid, kelle elu ja tegevus on olnud seotud Viljandi või Viljandimaaga. Siit on võrsunud Johann Köler, Mihkel Veske, Johann Kunder, Jaan Adamson, Adam ja Peeter Peterson, Aino Tamm, Jaan Bergmann, Ado Grenzstein, Jaak Järv, Jaan Jung, Karl August Hermann, Hain Henno ja Joosep Kapp. Viljandiga ja selle ümbrusega oli lühemat või pikemat aega seotud Carl Robert Jakobsoni, Friedrich Kuhlbarsi, Juhan Liivi, August Kitzbergi, Lilli Suburgi, Friedrich August Saebelmanni, Jakob Tamme ja Eduard Bornhöhe tegevus. Ekspositsioonis leidub nende kultuuritegelaste eluloolisi materjale ja loomingu näiteid.

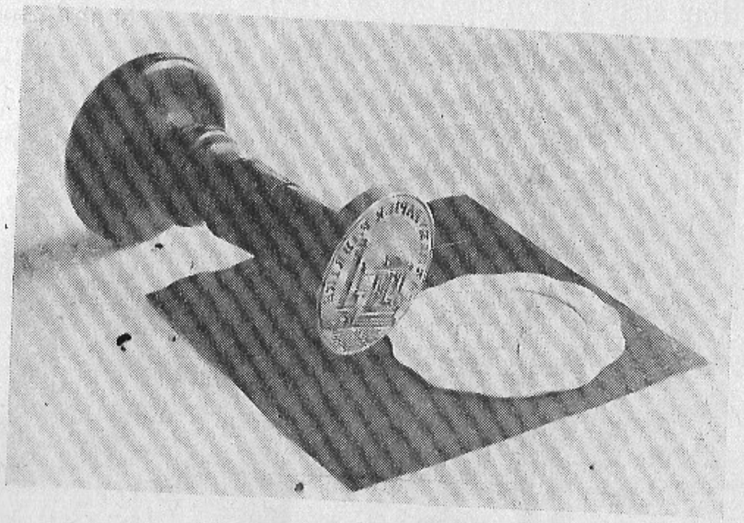

Karula paberivabriku pitsat XIX sajandi keskelt.
R. Marani foto.

Ulatuslikum osa on pühendatud C. R. Jakobsonile. Näeme tema «Sakala» esimest numbrit ja ajalehe väljaandmisega seotud materjale, «Kooli lugemise raamatuid» ja laulikuid «Rõõmus laulja» ning «Vanemuine kandle hääled», juhtnööre põllumehele — «Teadus ja seadus põllul», «Eesti hobused», «Kuidas põllumees rikkaks saab» jt. — ning lõpuks ilukirjanduslikku loomingut, nagu näidendit «Arthur ja Anna» ja luuletuskogu «Lauliku C. R. Linnutaja laulud». Tähelepanu pälvib esitrükk Jakobsoni kuulsast teosest «Kolm isamaa kõnet», mille sisekaanelt leiame autori pühenduse Fr. Kuhlbarsile.

Ekspositsioon, mis käsitleb XX sajandi algusaastaid kuni Veebruarirevolutsioonini, annab ülevaate kapitalismi arengust, kitsarööpmelise raudtee ja esimeste vabrikute — tikuvabriku, Ed. Pohli masinaehitus-

tehase ja linavabriku — ehitamisest Viljandisse, samuti tööliste ja mõisateenijate olukorrast. Järgnevalt tutvume 1905. aasta revolutsiooni sündmustega. Viljandisse jättis raskeid jälgi karistussalkade tegevus: siin lasti maha üle 60 inimese. Revolutsionääride ühishauad Valuoja kaldal kõnelevad tsarismi ja mõisnike julmast veretööst. Eri osa ekspositsioonist on pühendatud proletaarseile kirjanikele, kelle tegevus on seotud Viljandiga. Näeme lühemat aega Viljandis ajalehe «Maleva» toimetuses töötanud Villem Buki ja Gustav Tikerpuu, samuti siit võr-

Viljandi ajalehe «Töörahva Hääl» kirjastuse osatäht 1917. aastast.
R. Marani foto.

sunud silmapaistvate revolutsioonilise võitluse juhtide Hans Pöögelmanni ja Jaan Anveldi töid nende esiväljaannetes. Veebruarirevolutsiooni sündmusi Viljandis tutvustavad revolutsiooni võitu tähistava miitingu üleskutse, fotod miitingust ja sellest osavõtnu punane rinnalint.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja kodusõja ekspositsioon kõneleb revolutsioonilise liikumise arengust pärast Veebruarirevolutsiooni ja sotsialistliku revolutsiooni võidust ning sotsialistliku ülesehitustöö esimestest sammudest Viljandimaal. Fotomontaažidel on kujutatud Viljandi Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu Täidesaatva Komitee ja parteiorganisatsiooni juhtiv koosseis eesotsas Jaan Sihveri, Ella Pöögelmanni, Jaan Vanakamara ja praegu Pärnus elava oma-

aegse Viljandi Sõjalise Revolutsioonikomitee juhi Villem Lombakuga. Eksponaatide hulgas näeme Viljandis väljaantud bolševistlikku ajalehte «Töörahva Hääl» ning selle toimetuse asukoha ja koosseisu fotosid. Kodusõjaperioodi ekspositsioonis leidub koopia lipust, mille Viljandi Kommunistlik Kütipolk sai autasuks Narva vabastamise eest 1918. aasta novembris. Polk läbis pika võitlustee Narvast kuni Perekopi ja Krimmini.

Kodanlika korra algusaastaid kujutavas ekspositsioonis on esitatud rida originaalseid ja suure väärtusega materjale Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaaluse võitluse kohta, samuti 1924. aasta I. detsembri relvastatud ülestõusu ettevalmistamise kohta. Huvi pakuvad hiljuti avastatud materjalid Viljandi Linna ning Maakonna Tööliste ja Teenistujate Ühisuse Heimtali osakonna tööst. Nimetatud organisatsioon tegutses Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel. Materjalid leiti hiljuti majast, kus elas organisatsiooni kohaliku osakonna juhataja August Timmat, kes need nähtavasti läbiotsimise kartusel enne oma arreteerimist põranda alla oli peitnud. Eriline koht on antud ekspositsioonis Viljandimaalt Tuhalaanest pärinevale silmapaistvale revolutsioonilisele võitlejale Jaan Tombile, kes esindas Viljandimaa töörahvast kodanlikūs Riigikogus ja hukati 1924. aastal kodanlike võimude poolt.

Ekspositsioon kodanliku diktatuuri hilisematest aastatest, nõukogude võimu taaskehtestamisest ja Suurest Isamaasõjast on ümberkujundamisel. Uute plaanide järgi kujuneb see endisest tunduvalt konkreetsemaks, rohkem kohapealse, eelkõige esemelisel ja dokumentaalsel materjalil põhinevaks.

Sotsialistliku ülesehitustöö osakonnast on avatud sotsialistlikku põllumajandust tutvustav ekspositsioon, kuna sotsialistlikku tööstust ja kultuuri käsitlevad osad on ettevalmistamisel.

Sotsialistlikku põllumajandust tutvustavas ekspositsioonis antakse ülevaade kollektiviseerimise ajaloost: Viljandimaa esimese kolhoosi «Punane Koit» rajamisest Tarvastus, Ülensi külas, 1948. aasta veebruaris ja teiste ühismajandite asutamisest, kolhooside ühinemisest, nende majanduslikust ja organisatsioonilisest tugevnemisest. Eksponeeritud on teraviljade ja tehniliste kultuuride ning aedviljade rajoneeritud sordid. Valgustatakse ka mitšuurinliku sordiaretustöö küsimusi.

Sotsialistlikus põllumajanduses kasutatavaid mehhanisme tutvustavad kuus avarat dioraami põllumajandusmasinate makettidega. Dioraamid kujutavad mitmete põhiliste põllumajanduslike tööde mehhaniseerimist: maisi koristamist silokombainiga, silo valmistamist, mitmeaastaste kultuur-karjakoplite süsteemi ja neis kasutatavaid mehha-

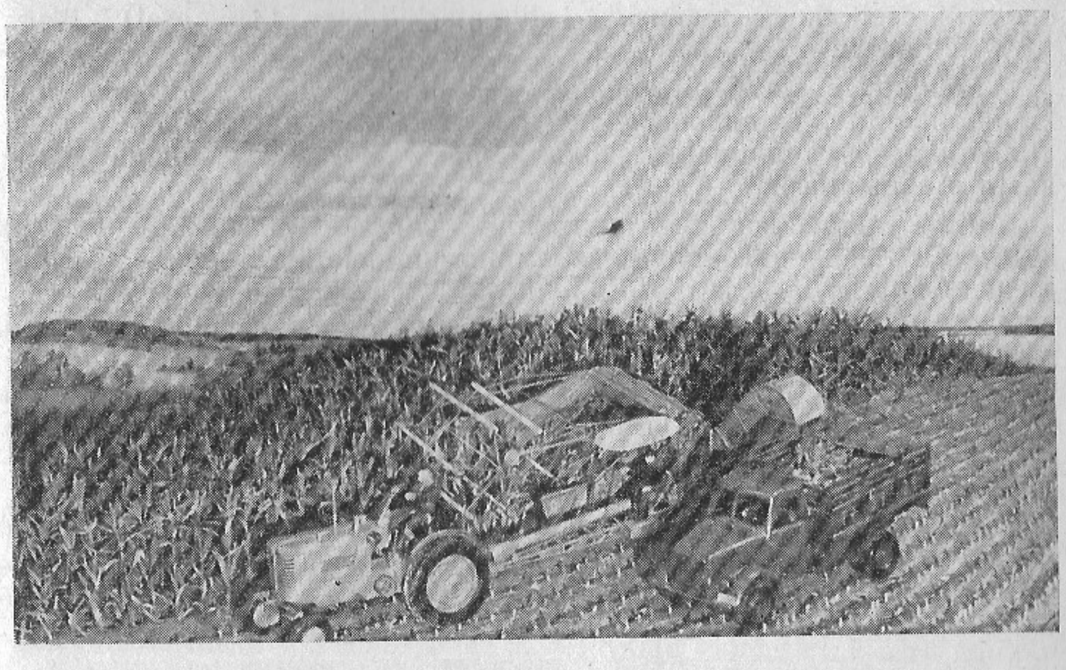

Dioraam «Maisi mehhaniseeritud koristamine».
A. Kiisla foto.

nisme, teravilja ja lina koristamist kombainiga, mehhaniseeritud maaparandustöid. Hea kujunduse tõttu on need dioraamid muutunud populaarseks eriti koolinoorsoo hulgas.

Iga muuseumi töö aluseks on tema **fondid,** mille kogumine sõltub muuseumi sidemeist elanikkonnaga, muuseumi aktiivist. Järelikult on muuseumi fondide arvuline kasv aluseks muuseumi töö hindamisel, on selle kvalitatiivne näitaja. Niisiis, mida paremini on organiseeritud kogumistöö, seda kiiremini kasvavad muuseumi kogud. Viljandi muuseumi fondide kasvu näitab alljärgnev tabel:

1936. a. — 1222 eset	1950. a. — 12 661 eset
1940. a. — 3577 „	1955. a. — 29 244 „
1945. a. — 3733 „	1961. a. — 32 154 „

Nagu tabelist ilmneb, on fondid just sõjajärgsel perioodil kiiresti kasvanud. Samal ajal aga, eriti viimase seitsme aasta jooksul, on vabariigi teistele muuseumidele (peamiselt Kirjandusmuuseumile, Teatri- ja Muusikamuuseumile ning mõnedele memoriaal- ja koduloomuuseumidele) üle antud kokku 8375 mitmesugust eset. Ekspositsioonis

on 1374 eset (koos teaduslike abimaterjalidega 1416 eset), seega 4,5% fondidest.

Varematel aastatel oli kogumistöö juhuslikku laadi ja toimus ilma kindla plaanita. Koguti seda, mis parajasti ette juhtus. 1958. aastast alates muutus kogumistöö sihikindlamaks — hakati töötama kolme aasta plaani alusel.

Aktiivi abiga kogunes muuseumile 1958.—1960. aasta jooksul 2615 eset. Peale selle anti teistele muuseumidele üle 64 eset. Kogutud esemete hulgas on hästi säilinud ilusaid rahvariideid Holstrest, Tarvastust ja Suure-Jaanist, kirivöödest vaip Paistust, mitmesuguseid vöösid, vöökirjadega tekke, mis on värvitud taimevärvidega, liignahkadega kaunistatud kasukas Tänassilmast, vasknaeltega kaunistatud sadul Suure-Jaanist ja muid esemeid. Üldse on muuseumi fondides 1926 etnograafilist eset.

Etnograafilisest kogust moodustavad suure osa naiste rahvariided, mis pärinevad peamiselt Tarvastu, Paistu, Viljandi, Suure-Jaani ja Karksi kihelkonnast. Teistest kihelkondadest rahvariiete terveid komp-

Dioraam «Teravilja koristamine kombainiga».

A. Kiisla foto.

lekte ei ole, on vaid üksikuid riietusesemeid, näiteks seelikuid, tanusid, vammuseid, sukki, kindaid, kampsuneid, põllesid jm. Vähem on meeste riietusesemeid. Üks komplekt pärineb Tarvastust — hästi säilinud linasest riidest püksid ja särk, mille rinnaesise lõhandiku äär on kaunistatud põimpiluga. Tuntud mulgi kuubesid on mitu, kõik toredate kaunistustega, eriti naiste omad.

Etnograafilises kogus leidub ka suur hulk puuesemeid. Unikaalsemateks eksemplarideks on kangatõmbamise pink ja puutelgedega vanker, milles ei ole ühtegi raudnaela. Rohkesti on teoorja töövahendeid, majapidamis- ja linatöötlemisriistu ning isiklikke tarbeesemeid, mis kõik on valmistatud puust või kasetohust ja ilustatud põletus- või sissepressitud kirjadega. Eriti rikkalikult on kaunistatud taarikannud, veimevakad, rangid ja väiksemad isiklikud tarbeesemed.

Huvitavad on ka küla sepikoja sisustus, eriti sepalõõts koos hoova ja teda hoidva toega, sepatööriistad, hobuserautamise pink ja muud esemed.

K u l t u u r i l o o l i n e k o g u sisaldab mitmesuguseid esemeid ja fotosid objektidest, mida muuseumis ei ole võimalik talletada. Nendest väärivad tähelepanu ülesvõtted Viljandimaal tegutsenud laulu- ja pasunakooridest, aukirjad, mida koorid said esimestel üldlaulupidudel eduka esinemise eest võistulaulmisel ja -mängimisel, Pulleritsu koolmeistri Jaan Adamsoni isiklik pitsat ja palju muud.

Muuseumil on rikkalik n u m i s m a a t i l i n e k o g u, mis sisaldab 6623 numbrit. Enamikus on need mitmesugustest maadest ja sajanditest pärit olevad hõbemündid, mis kaubavahetuse teel on meie maale sattunud. Vanimad nende hulgas on X sajandisse kuuluvad araabia mündid. Kogu sisaldab ka mitmesuguseid paberrahasid. Küllaltki sisukas on arheoloogiliste esemete rühm. Vanimad arheoloogilised leiud kuuluvad V aastatuhandesse e. m. a.

Tähelepanu väärib muuseumi r a a m a t u k o g u, milles on nii teaduslikke kui ka ilukirjanduslikke teoseid, entsüklopeediaid, sõnastikke, vanu õpikuid ja perioodikat eelmisest sajandist.

Kogus on Viljandis tegutsenud trükkalite ja kirjastajate poolt väljaantud raamatuid, ajalehti ja ajakirju. Trükkalitena olid Viljandis möödunud sajandi teisel poolel ja käesoleva sajandi algul tuntud F. Feldt, A. Peet ja A. Rennit ning kirjastajatena A. Tõllassepp ja H. Leoke. Viimane on rohkesti kirjastanud näidendeid, mis trükiti Viljandis.

Muuseumi raamatukogu vanim teos «M. Antonii Mureti J. C. et Civis R. Orationes XXIII» pärineb 1581. aastast. Küllaltki täiuslik on kalendrite kogu. Vanim kalender kannab aastaarvu 1802. Huvitav on ka «Eestimaa rahva kalender» 1821. aastast.

Väärtuslikumate raamatute hulka kuuluvad Viljandimaalt võrsu-

nud silmapaistvate revolutsionääride Hans Pöögelmanni ja Jaan Anveldi teosed. H. Pöögelmanni teostest on huvitavamad «Viletsuse ohver» (Tartu 1900), «Kodus ja võõrsil» (Tartu 1900), «Majandusteaduslised kirjad põllumeestele» (Tallinn 1905) ja «Alkoholismus kui ühiselu paise» (Tartu 1912). J. Anveldi teostest väärivad märkimist «Räästa alused» ja «Jämedad jooned». Proletaarsetest kirjanikest on veel esindatud V. Buk teostega «Kivine raamat», «Rahvas ja maa» ning ««Juku» elulugu» ja G. Tikerpuu (M. Mõru) raamatuga «Kunst ja Eesti kodanlus».

Muuseumis on enamik Viljandis väljaantud eestikeelsest perioodikast, alates C. R. Jakobsoni «Sakalast» ja L. Suburgi «Lindast» ning lõpetades «Töörahva Häälega». Samuti on raamatukogus Viljandist pärinevate või siin tegutsenud ühiskonnategelaste ja kirjanike, nagu Carl Robert Jakobsoni, Ado Reinvaldi, Mihkel Veske, Jaan Jungi, Friedrich Kuhlbarsi, August Kitzbergi, Lilly Suburgi jt. teoseid.

Raamatukogus leidub küllaltki haruldasi teoseid, nagu A. W. Hupeli «Lühike õpetus» ja «Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland»; seal on Liivimaa 1705. a. maaseadused ning mitmesugused dokumentaalsed materjalid — vakuraamatud, teoorjuse kontrahid, kviitungid jm., mis kajastavad talurahva olukorda mõisnike orjuses.

Eestikeelsete teoste kõrval on saksa-, vene- ja ladinakeelseid raamatuid. Kogu sisaldab ka ühe liivikeelse teose «Püwa Mattheus Ewangelium lihbischki» 1880. aastast.

Muuseumi fondide kasutamine on võimaldatud kõigile. Sagedasteks fondide kasutajateks on üliõpilased, aspirandid, Etnograafia Muuseumi teaduslikud töötajad, õpetajad, rajooni kodu-uurijad, kes hangivad siit materjale kursuse- ja diplomitöödeks, väitekirjadeks, ettekanneteks, teoste koostamiseks, tundide ettevalmistamiseks jne.

Viljandi muuseumi küllaltki arvukas aktiiv on koondunud kahte organisatsiooni. Muuseumi 15-liikmelisse nõukogusse kuuluvad mitmesugused spetsialistid, eriti ajaloo ja loodusteaduste alalt. Muuseumi nõukogu arutab läbi aasta tööplaanid, vaatab üle ekspositsiooni uued osad ja aitab neid kujundada, lahendab muuseumi majanduslikke ning teisi küsimusi. Nõukogu liikmed esinevad loengutega, avaldavad ajalehtedes kirjutisi jne.

Teine osa aktiivist on koondunud kodu-uurimise ringidesse. Viljandi rajoonis on neid praegu neli; muuseumi juures, Kõpus, Holstres ja Mustlas. Need ringid on suurt osa etendanud muuseumi fondide täiendamisel esemetega ja vajalike andmete kogumisel.

Kõige aktiivsem ja sisukam on olnud muuseumi juures asuva kodu-uurimise ringi tegevus, mida juhatab Kaarli Naanuri. Ringi tööst võtab osa ka enamik muuseumi nõukogu liikmeid. Ring asutati

1957. aasta jaanuaris. Tema sisuline töö on mitmekülgne. Töökoosolekutel on esitatud huvitavaid ettekandeid, näiteks: «Vanade talumajade ehitusest», «Kõpu ja Holstre talupoegade elust XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul», «Juutide asumisest Viljandisse», «Viljandimaa rahvariided», «Viljandimaa koolide ajaloost — Kuhlbarsi kool, C. R. Jakobsoni nim. Viljandi I Keskkool, Pulleritsu kool», «Seltside tekkimisest Viljandisse — lauluselts «Koit», Põllumeeste Selts, karskusselts «Vabadus»». Ettekandeid illustreeritakse piltide ja esemetega. Huvitavad vaidlusõhtud korraldati teemadel «Kus asub Madisepäeva lahingu koht?» ja ««Villu võitluste» ajaloolisest taustast».

1958. aasta lõpul moodustati ringi juurde kunstisektsioon, kuhu koondusid Viljandis elunevad kunstnikud. Kunstisektsiooni liikmed võtsid endale kohustuseks maalida rajooni muinsus- ja looduskaitseobjekte, kusjuures igaüks lubas annetada valminud töödest ühe muuseumile. Sektsioon uurib Viljandis elanud ja töötanud kunstnike elu ning tegevust ja peab vastavasisulisi loenguid.

1959. aasta algul moodustati ringi juurde ka loodusteaduste sektsioon, mille liikmed koguvad rajoonis leiduvaid geoloogilisi esemeid, valmistavad topiseid ja preparaate, jälgivad ilmastikunähtusi, lindude ja loomade elu, taimestiku levikut jne. Kogutud materjale kasutatakse muuseumi fondide ja ekspositsiooni täiendamiseks. Sektsioonist osavõtjad esinevad loengutega ja avaldavad kirjutisi kohalikus ajalehes, jälgivad looduskaitseobjektide olukorda ja teostavad nende kaitset.

Suvel toimub kodu-uurimise ringi töö looduses ekskursioonide ja arheoloogiliste katsekaevamiste näol. Igal suvel on käidud Lõhavere linnusel, et saada ülevaadet sealsetest kaevamistöödest. Ekskursioonide eesmärgiks on tutvumine ajalooliste ja looduslike vaatamisväärsustega, vabariigi teiste muuseumidega ja sotsialistliku ülesehitustöö edusammudega teistes rajoonides.

Kodu-uurimise ringi kõik üritused on protokollitud ning albumi jaoks valmistatud vastavad fotod. Ajalehes avaldatud materjalid, mis puudutavad ringi tegevust, kogutakse väljalõigete kausta.

Aastal 1958 tähistas muuseum oma 80 aasta juubelit. Sel puhul korraldatud sessioonil esitati neli ettekannet muuseumi ajaloost ja kodu-uurimise-alasest tegevusest Viljandi rajoonis. Kodu-uurimise ringi kaasabil korraldati näitus muuseumi ajaloost ja kodu-uurimise ringide tööst.

Muuseumi üheks töövormiks on loengute pidamine ja mitmesuguste kirjutiste avaldamine kohalikus ajalehes. Kuulajaskonda on eriti huvitanud loengud Viljandi ajaloost. Ajalehes on avaldatud seeria pikemaid artikleid Viljandi vanemast ajaloost ja revolutsioonilisest võitlusest, arheoloogilistest ja ajaloolistest mälestistest ning nende kait-

sest jne. Peale selle on ilmunud kirjutisi muuseumi kõikidest üritustest, üleskutseid muuseumimaterjalide kogumiseks jne.

Et töö massidega vilja on kandnud, seda kinnitab eelkõige fondide ja külastajate arvu pidev kasv. Kui näiteks 1949. aastal külastas muuseumi 10 350 inimest, siis 1960. aastal oli see arv kasvanud 16 155-ni.

Üheks suurimaks ürituseks, mida Viljandi muuseumi töötajad alustasid 1958. aastal, on koguteose «Viljandi» väljaandmine.

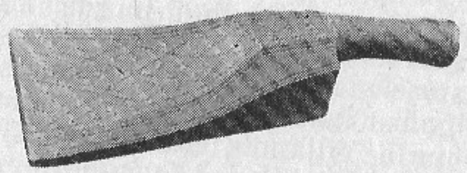

AADRESSE JA TEATEID

Keskmuuseumid

Eesti NSV Riiklik Loodusteaduste Muuseum. Tallinn, Lai t. 29; tel. 422-23.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseum. Tallinn, Pikk t. 17; tel. 434-46.

Eesti Riiklik Vabaõhumuuseum. Tallinn, Rocca al Mare, Vabaõhumuuseumi tee 12; tel. 497-40.

Tallinna Riiklik Kunstimuuseum. Tallinn, Kadrioru loss; tel. 23-82.

Eesti NSV Teatri- ja Muusikamuuseum. Tallinn, Müürivahe t. 12; tel. 428-84.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseum. Tartu, N. Burdenko t. 32; tel. 42-79.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tartu, Vanemuise t. 42; tel. 33-96.

Tartu Riiklik Kunstimuuseum. Tartu, Vallikraavi t. 14; tel. 25-21.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Zooloogia ja Botaanika Instituudi Zooloogiamuuseum. Tartu, Vanemuise t. 46; tel. 41-17.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Geoloogia Instituudi Geoloogiamuuseum. Tartu, Vanemuise t. 46; tel. 38-49.

Tartu Riikliku Ülikooli Klassikalise Muinasteaduse Muuseum. Tartu, Ülikooli t. 18; tel. 41-20/41.

Memoriaalmuuseumid

1. Peeter I Majamuuseum. Tallinn, Mäekalda t. 2.
2. Dr. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum. Võru, Kreutzwaldi t. 31; tel. 214.
3. Carl Robert Jakobsoni Talumuuseum. Vändra rajoon, Rõusa külanõukogu, Kurgja; tel. Rõusa 7-b.
4. Lydia Koidula Memoriaalmuuseum. Pärnu, Silla t. 37.
5. Eduard Vilde Memoriaalmuuseum. Tallinn, Koidula t. 34; tel. 11-95.
6. Mahtra Muuseum. Rapla rajoon, Juuru külanõukogu.
7. Ants Laikmaa Majamuuseum. Haapsalu rajoon, Linnamäe külanõukogu.
8. Anton Hansen Tammsaare Majamuuseum. Tapa rajoon, Albu külanõukogu; tel. Aravete 31-a.
9. Viktor Kingissepa Majamuuseum. Kingissepp, V. Kingissepa t. 5.

Kohamuuseumid

1. Haapsalu Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. Haapsalu, Kooli t. 2; tel. 28.
2. Narva Linnamuuseum. Narva, Leningradi mnt. 2; tel. 129.
3. Paide Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. Paide, Lembitu pst. 5; tel. 276.
4. Pärnu Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. Pärnu, Kalevi t. 53; tel. 464.
5. Rakvere Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. Rakvere, Tallinna t. 3; tel. 506.
6. Saaremaa Koduloomuuseum. Kingissepp, Lossi plats 1; tel. 47.
7. Mihkli Talumuuseum. Kingissepa rajoon, Kihelkonna külanõukogu.
8. Tallinna Linnamuuseum. Tallinn, Pikk t. 70; tel. 458-56.
9. Tartu Linnamuuseum. Tartu, Oru t. 2; tel. 20-33.
10. Valga Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. Valga, Võidu t. 6; tel. 20.
11. Mõniste Muuseum. Võru rajoon, Mõniste külanõukogu.
12. Viljandi Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. Viljandi, J. Tombi pl. 10; tel. 316.

SISUKORD

Saateks 5
Eesti muuseumide arenemisteest. *I. Rosenberg* 7

Keskmuuseumid

Eesti NSV Riiklik Loodusteaduste Muuseum. *H. Maran* 35
Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseum. *A. Puusepp* 52
Eesti Riiklik Vabaõhumuuseum. *O. Korzjukov* 66
Tallinna Riiklik Kunstimuuseum. *H. Paas* 77
Eesti NSV Teatri- ja Muusikamuuseum. *L. Kirepe* 95
Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseum. *A. Peterson* 113
Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. *A. Nagelmaa* 125
Tartu Riiklik Kunstimuuseum. *V. Tiik* 141
Eesti NSV Teaduste Akadeemia Zooloogia ja Botaanika Instituudi Zooloogiamuuseum. *H. Ling* 157
Eesti NSV Teaduste Akadeemia Geoloogia Instituudi Geoloogiamuuseum. *L. Sarv* 168
Tartu Riikliku Ülikooli Klassikalise Muinasteaduse Muuseum. *N. Raid* . . . 183

Memoriaalmuuseumid

Peeter I Majamuuseum. *G. Troska* 199
Dr. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum. *A. Krull* 205
Carl Robert Jakobsoni Talumuuseum. *A. Mikk* 214
Lydia Koidula Memoriaalmuuseum. *L. Lage* 224
Eduard Vilde Memoriaalmuuseum. *E. Treier* 234
Mahtra sõja paikades ja muuseumis. *E. Treier* 246
Ants Laikmaa Majamuuseum. *R. Kalk* 254
Anton Hansen Tammsaare Majamuuseum. *Õ. Hansen* 263
Viktor Kingissepa Majamuuseum. *E. Oolup* 274

Kohamuuseumid

Haapsalu Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. *L. Randre* 287
Narva Linnamuuseum. *J. Krivošejev* 308
Paide Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. *E. Ernits* 320
Pärnu Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. *A. Muinaste* 328
Rakvere Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. *L. Pajos* 344

Saaremaa Koduloomuuseum. *A. Allik. T. Linna* 357
Mihkli Talumuuseum. *A. Allik* 379
Tallinna Linnamuuseum. *G. Troska* 384
Tartu Linnamuuseum. *L. Bauman* 407
Valga Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. *K. Uibu* 415
Mõniste Muuseum. *A. Lepp* 424
Viljandi Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. *R. Joost. H. Moora* 430
Aadresse ja teateid 445

МУЗЕИ ЭСТОНСКОЙ ССР.

На эстонском языке

Составитель И. Розенберг
Оформление Э. Тали

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja B. Betlem
Kunstiline toimetaja I. Torn
Tehniline toimetaja I. Vahtre
Korrektorid H. Peel ja E. Bitter

Ladumisele antud 12. I 1961. Trükkimisele antud 4. VIII 1961. Paber 70 × 90, 1/16. Trükipoognaid 28. Formaadile 60 × 92 kohaldatud trükipoognaid 32,76. Arvutuspoognaid 28,16. Trükiarv 5000. MB-06702. Tellimise nr. 398.

Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. II

Hind rbl. 2.70

7—7

(4